

№3 (52) 2014

Журнал засновано
в лютому 2001 року

Founded in February,
2001

Україна у світовій історії

Ukraine in the World History

Науковий та науково-практичний
журнал

Scientific, Research and Practice
Journal

Засновник і видавець

Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії

The founder and publisher

National Research Institute of Ukrainian Studies and World History

Періодичність

раз на три місяці

Published

once in three months

Головний редактор

Володимир Баран,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ

Volodymyr Baran

editor in chief, Doctor of Historical Sciences, professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до норм чинного Правопису, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті в галузі історичних наук зраховуються як фахові згідно з постановою Президії ВАК від 06.10.2010 року №1-05/6.

Журнал друкується на підставі свідоцтва серії КВ № 20379-10179ПР від 19.11.2013 р. про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, виданого Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Редакційна колегія:

Володимир БАРАН

головний редактор, голова колегії,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАНУ

Богдалскі Піотр — доктор юридичних наук
(м. Щетно, Польща)

Борисенко В. К. — доктор історичних
наук, професор

Водоп'янов П.О. — доктор філософських
наук, професор, член-кореспондент НАНБ
(м. Мінськ, Білорусь)

Ганжуров Ю.С. — доктор політичних наук,
професор

Гримич М. В. — доктор історичних наук,
професор

Коцур В. П. — доктор історичних наук,
професор

Крисаченко В.С. — доктор філософських
наук, професор

Мушинка М.І. — доктор філологічних наук,
професор, академік НАНУ (м. Пряшів,
Словачина)

Пonomarenko А.Ю. — кандидат філологіч-
них наук

Потильчак О. В. — доктор історичних
наук, професор

Салата О.О. — доктор історичних наук,
доцент

Сидоров С.В. — доктор військових наук,
професор

Степанов В.Л. — доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент РАН
(м. Москва, Росія)

Уткін О.І. — доктор історичних наук,
професор

Христов Петко — доктор етнології, доцент
(м. Софія, Болгарія)

Шевченко В.Ф. — доктор історичних наук,
професор

Editorial board:

Volodymyr BARAN

Chief Editor, Head of Board,
Doctor of Historical Sciences, professor,
corresponding member of the National Academy
of Sciences of Ukraine

Bohdalski Piotr — Doctor of Juridical Science
(Szcztyno, Poland)

Borysenko V.K. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Vodopianov P.O. — Doctor of Philosophical
Sciences, professor, corresponding member of
the National Academy of Sciences of Byelorussia
(Minsk, Byelorussia)

Hanzhurov Yu.S. — Doctor of Political Science,
professor

Hrymych M.V. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Kotsur V. P. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Krysachenko V.S. — Doctor of Philosophical
Sciences, professor

Mushynka M.I. — Doctor of Philological Sciences,
professor, member of the Academy of Sciences
of Ukraine (Prešov, Slovakia)

Ponomarenko A. Yu. — Candidate of Philological
Sciences

Potylchak O. V. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Salata O. — Doctor of Historical Sciences,
associate professor

Sydorov S.V. — Doctor of Military Science,
professor

Stepanov V.L. — Doctor of Historical Sciences,
professor, corresponding member of the Russian
Academy of Sciences (Moscow, Russia)

Utkin O.I. — Doctor of Historical Sciences,
professor

Khrystov Petko — Doctor of Ethnology, associate
professor (Sophia, Bulgaria)

Shevchenko V.F. — Doctor of Historical
Sciences, professor

Відповідальний секретар Тетяна РЕНКЕ

Executive secretary Tetiana RENKE

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що представлені дослідницькі матеріали, в яких розкриватимуться результати ваших наукових здобутків, будуть структуровані відповідно до методологічних засад сучасної науки про українознавство та всесвітню історію. Перевага надаватиметься матеріалам, у яких висвітлюється весь процес наукового аналізу: від творчого задуму до заключного його етапу, сформульовано висновки, розкрита складність творчих пошуків, цікавим та яскравим статтям, які б привернули увагу науковців України та світу.

До публікації приймаються наукові статті українською, російською та англійською мовами, які друкуються вперше, проблемно-узгальнюючого характеру, а їхні висновки мають спиратися на оригінальні практичні дослідження.

Подані матеріали повинні містити:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх джерел досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті просимо оформлювати відповідно до вимог (див. на сайті ННДІУВІ).

Редакція журналу

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. ШЕВЧЕНКА
TO THE 200TH ANNIVERSARY OF TARAS SHEVCHENKO'S BIRTH

Хоменко О.
Українознавча природа
універсалізму
Шевченкового «Букваря»

11

Khomenko O.
Universality of Shevchenko's
«ABC book» in the context of
Ukrainian Studies

Отрошко Л.
Природні та історичні пам'ятки у
творчій спадщині Тараса Шевченка

21

Otroshko L.
Natural and Historical Sites in the
Artistic Heritage of Taras Shevchenko

Смольницька О.
Компаративний аналіз маріології
у поемі Т. Шевченка «Марія»
і релігійній ліриці М. Кузміна

33

Smolnytska O.
Comparative Analysis of Mariology in
Taras Shevchenko's Poem «Maria» and
Mykhailo Kuzmin's Religious Poetry

Салата О.
Ретроспекція постаті
Тараса Шевченка
в окупаційній пресі 1941 – 1944 рр.

44

Salata O.
Retrospection of Taras Shevchenko's
Figure in the Occupation Press of
1941 – 1944

УКРАЇНА-ЕТНОС
UKRAINE-ETHNOS

Баран В., Томенчук Б.
Археологічні дослідження
давнього Галича
(червень – жовтень 1996 р.)

54

Baran V., Tomenchuk B.
Archaeological Researches
of Ancient Halych
(June – October 1996)

Толочко Д.
Самовизначення етнічних спільнот
у сучасній Україні

61

Tolochko D.
Self-Determination of Ethnic
Communities in Modern Ukraine

-
Фігурний Ю.
Українські націєтворчі процеси
у другій половині
XVIII століття	74	Fihurnyi Yu.
Ukrainian State-Building Processes
in the Latter Half
of the Eighteenth Century
Ємець Т.
Внесок В. Вернадського у
становлення українознавства	90	Yemets T.
V. Vernadkyi's Contribution to
Establishment of Ukrainian Studies
Кухар В.
Національні та етнічні особливості
українських неформальних
субкультур	97	Kukhar V.
National and Ethnic Features
of the Ukrainian Informal
Subcultures
Ворожбит І.
Темпоральність як механізм
організації соціального часу
професурою Університету
Св. Володимира:
О. Ф. Кістяківський	108	Vorozhbyt I.
Temporality as a Mechanism
of St. Volodymyr University
Professorate's Social Time
Arrangement:
O. F. Kistiakivskyi
Краснодемська І.
Застосування принципу системності
в українознавчих дослідженнях	118	Krasnodemska I.
System Approach
in Ukrainian Studies
Ворончук І.
Інститут опіки: правові норми
та повсякденні практики
на Волині ранньомодерної доби	134	Voronchuk T.
Legislative Rules and Daily Practice
of Guardianship
in Early Modern Volyn
-

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ
MILITARY HISTORY

Гула В.

Радянська історіографія 1960-х років: початок наукового вивчення радянського суспільства 1941 – 1942 рр.

152

Hula V.

Soviet Historiography of 1960's: the Beginning of the Soviet Society Scientific Research in 1941 – 1942

Гула О.

Проблема взаємовідносин бійців Червоної Армії та населення етнічних німецьких територій у 1944 – 1945 роках

160

Hula O.

Relations Between the Red Army Soldiers and the Population of Ethnic German Territories in 1944 – 1945

УКРАЇНА І СВІТ

UKRAINE AND THE WORLD

Крисаченко В.

Балкани та Швеція в геополітичних пріоритетах України доби Богдана Хмельницького

167

Krysachenko V.

The Balkans and Sweden in Geopolitical Priorities of Ukraine in the Time of Bohdan Khmelnytskyi

Саган Г.

Відродження громадських і культурних інституцій українців у 50–70-ті роки ХХ століття в Боснії і Герцеговині

175

Sahan H.

Revival of Public and Cultural Ukrainian Institutions in 50's–70's of the 20th Century in Bosnia and Herzegovina

Чирков О.

Поширення знань про місце України на світовій історичній осі XV–XIX століть засобами веб-енциклопедії «Вікіпедія»

184

Chyrkov O.

Spread of Knowledge about the Place of Ukraine on the Global Historical Axis of the 15th–19th Centuries via Web Encyclopedia «Wikipedia»

Данилюк-Кульчицька О.

Українські літературознавці Східної Словаччини та їхні наукові інтереси (після 1945 р.)

198

Danyliuk-Kulchytska O.

Ukrainian Literary Scholars from Eastern Slovakia and Their Research Interests (after 1945)

СУСПІЛЬСТВО І ДУХОВНІСТЬ
SOCIETY AND SPIRITUALITY

Крисаченко В., Дякова О.
Політичне русинство

210

Krysachenko V., Diakova O.
Political Movement of Rusyns

Калакура Я.
Цивілізаційний вибір України:
теоретико-методологічний,
історичний та освітянський аспекти

224

Kalakura Ya.
Civilization Choice of Ukraine:
Theoretical, Methodological,
Historical and Educational Aspects

Мостяєв О.
Геополітичні складові
цивілізаційного образу України

242

Mostiaiev O.
Geopolitical Components of
Civilization Representation of Ukraine

Воропаєва Т.
Ноосферна парадигма
цивілізаційного розвитку:
ноетичний вимір

257

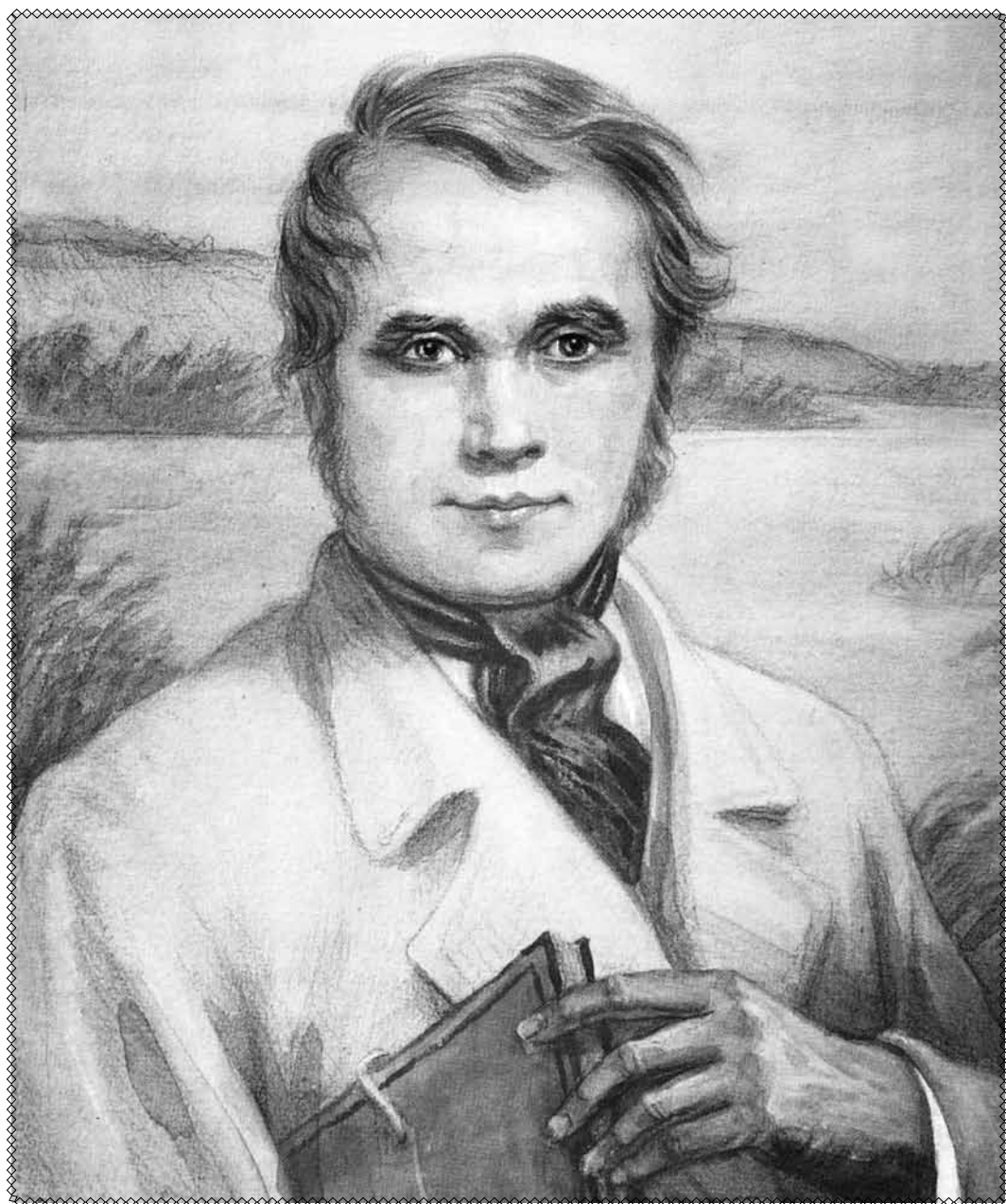
Voropaieva T.
Noosphere Paradigm
of Civilization Development:
Noetic Dimension

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ
REVIEWS AND PRESENTATIONS

Фігурний Ю.
Актуальне дослідження
української візантиністики

267

Fihurnyi Yu.
Up-to-Date Research
of Byzantine Studies in Ukraine

Художник Василь Касіян

*200 років
з дня народження
Великого Кобзаря*

Високоповажна наукова громадо!

Шевченкові ювілеї в історичному бутті українського народу завжди правили за віхи, які дозволяли чітко визначити і найадекватніше характеризувати наше місце на шляху національного поступу. Так було за часів царату, коли вшанування 100-річчя Тараса Шевченка було затьмарене цензурними заборонами та поліцейськими репресіями, так було в епоху Визвольних Змагань, у добу війн і лихоліть, на які таким щедрим для українців було водночас героїчне і трагічне ХХ ст., і саме у такий спосіб осмислюємо ми планетарний феномен автора «Катерини» та «Тайдамаків» вже в незалежній Україні, з'яву якої він провістив своїм геніальним поетичним словом.

200-річчя від дня його народження – то одна з найвизначніших подій у громадсько-політичному та культурному житті нашої держави, яка дає нагоду зробити важливі висновки і накреслити нові перспективи духовного розвитку українського суспільства. Тож висока закономірність бачиться у тому, що цілий 2014-й в Україні на загальнодержавному рівні проголошено Роком Тараса Шевченка. Це – рік ювілею людини, яка у просторі світової цивілізації і культури уособлює найвищі злеті нашої національної ідеї, людини, пророче слово якої стало не лише епохою в історії української літератури та культури, а й переконливим свідченням державної суверенності України.

*Благословен той день і час,
Коли прослалась кимимали
Земля, яку сховає Тарас
Малими босими ногами,
Земля, яку скропив Тарас
Дрібними росами-сльозами, –
писав у час великих випробувань для нашої землі Максим Рильський.*

Т нині, коли Україна знову постала перед новими викликами та небезпеками, слово генія, який першим провістив «Встане Україна», знову і знову повертає народові віру в себе і певність у власних силах.

Особливої ваги й значення цей ювілей набуває для вчених, назагал – усіх, хто працює в царині освіти і науки. Адже геніальний український поет і художник, життям та творчістю якого присвячено тисячі й тисячі поважних наукових студій, продовжує лишатися предметом пильної уваги дослідників. Шевченко постає завжди знаним для кожного ще зі шкільного «Букваря» – і водночас незбагненим у своїй геніальності. Саме з огляду на це шевченкознавство і окреслюється одним із найперспективніших напрямів української гуманітаристики. Планетарного рівня поет, обдарований художник-новатор, історик, етнограф, громадсько-політичний діяч – усе це Тарас Шевченко. Але найперше він – Великий Кобзар, життя і слово якого на всіх континентах і для всіх народів уособлюють невмирущий дух України. Своїм життєвим подвигом і неперевершеним поетичним генієм Шевченко утвердив Україну як гідну свого покликання та історичної місії суверенну націю у спільноті інших суверенних націй. Словом та іменем великого поета насажена енергетика найвизначніших історичних злетів українства у ХІХ і ХХ ст., і нині, на початку ІІІ тисячоліття, його високий Чин продовжує утверджувати та зміцнювати українську державність. Маємо цілим українським загалом напружено працювати і зробити все, аби бути гідними цього високого Шевченкового імені.

Колектив

*Національного науково-дослідного інституту
українознавства та всесвітньої історії*

УДК 93 (477)

УКРАЇНОЗНАВЧА ПРИРОДА УНІВЕРСАЛІЗМУ ШЕВЧЕНКОВОГО «БУКВАРЯ»

Олександр ХОМЕНКО

науковий співробітник відділу української філології ННДІУВІ

Анотація. У статті аналізується виданий Тарасом Шевченком «Буквар» як концептуальний феномен становлення системи повноцінної української освіти. Характеризується історичний контекст появи цієї книги, її роль і місце у процесі формування світоглядних домінант українства. На основі аналізу дискурсивних складових композиційно й семантично цілісного тексту «Букваря» концептуалізується Шевченкове розуміння української словесності як універсального символічного коду, що вміщує все багатоманіття сенсів історичного буття народу. Особлива увага звертається на специфіку універсального українознавчого світогляду, педагогічний вимір якого знайшов своє найповніше втілення в художньому просторі цієї пам'ятки.

Ключові слова: українознавство, педагогічні практики, національний світогляд.

УКРАИНОВЕДЧЕСКАЯ ПРИРОДА УНИВЕРСАЛИЗМА «БУКВАРЯ» ШЕВЧЕНКО

Александр ХОМЕНКО

научный сотрудник отдела украинской филологии ННИИУВІ

Аннотация. В статье анализируется изданный Тарасом Шевченко «Букварь» как концептуальный феномен становления системы полноценного украинского образования. Характеризуется исторический контекст появления этой книги, ее роль и место в процессе формирования мировоззренческих доминант украинства. На основе анализа дискурсивных составляющих композиционно и семантически целостного текста «Букваря» концептуализируется понимание Т. Шевченко украинской словесности как универсального символического кода, вмещающего в себя все многообразие смыслов исторического бытия народа. Особое внимание обращается на специфику универсального украиноведческого мировоззрения, педагогическое измерение которого нашло свое наиболее полное воплощение в художественном пространстве этого памятника.

Ключевые слова: украиноведение, педагогические практики, национальное мировоззрение.

UNIVERSALITY OF SHEVCHENKO'S «ABC BOOK» IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN STUDIES

Oleksandr KHOMENKO

research associate of NRIUSWH

Annotation. *This paper analyzes Taras Shevchenko's «ABC book» as a conceptual phenomenon of establishment of system of comprehensive Ukrainian education. Historical context of appearance of the book and its role in the formation of ideological dominants of the Ukrainian people is examined. On the basis of analysis of discursive components of compositionally and semantically integral text of the «ABC book» author makes conceptual characteristic of Shevchenko's understanding of the Ukrainian literature as a universal symbolic code that contains all the multiplicity of meanings of the historical existence of the nation. Particular attention is paid to the specific universal Ukrainian studies worldview which pedagogical dimension was completely realized in the artistic space of this literary monument.*

Key words: *Ukrainian studies, teaching practice, national worldview.*

Надто показовим у контексті розгортання української інтелектуальної традиції видається той факт, що останньою прижиттєвою книгою, яку видав і наснажив усіма «месіджами» свого геніального обдарування Тарас Шевченко, була праця педагогічна – «Буквар». Повна назва її «Букварь южнорусский», і значення її для автора «Катерини» і «Гайдамаків» було настільки велике, що майже в кожному з листів на зламі 1860 – 61 рр. він згадує про свій «Буквар». Варто зазначити, що оцей вимушений прикметник – «южнорусский» – Шевченко допасував виключно на вимогу цензури, і в листуванні своєму він ніколи цю книгу так не іменував, називаючи її, як і належить у старожитній українській звичаєвості, «Букварем» (симптоматичну деталь зауважує під цим оглядом знаний шевченкознавець В.Яременко: «На титульній сторінці слово «Букварь» подане церковнослов'янським бароковим шрифтом, який умовно називають козацьким. Такі літери знаходимо, наприклад, на титулах «Службника» 1629 року, «Літургіону» 1692 року Л. Тарасевича або «Правила к божественному причащенію» XVIII століття. Цим прийомом автор не лише виокремив цензурно-вимушене «южнорусский», а й означив традиційно-релігійне спрямування посібника» [9, 44]). «Посилаю вам

на показ 10 экз[емпляров] моего «Букваря», а из конторы транспортов вы получите 1000 экз[емпляров]. Хорошо было б, якби можна розпустити його по уездных та по сельских школах. Та вже що хочете, те і робіть з ним, а як Бог допоможе, збереже за його гроші, то положіть їх в касу ваших воскресных школ» [6], – наставляє він Ф. Ткаченка в листі від 4 січня 1861 р.; «Будьте здорові з Новим роком! Послав я сьогодні вам свого добра 1000 штук. Прийміть його та що хочете, то те з ним і робіть. Хорошо было б, якби його можна було пустити в села, там би воно швидче прийнялося» [8] – це вже лист до М. Чалого від 12 січня того ж 1861-го, і ці приклади вільно множити й множити. Т. Шевченко до видання останньої своєї книги ставився по-особливому трепетно, то – з Шевченкового погляду – була справа, вища за приватні інтереси його і його респондентів, справа, без перебільшення, загальнонаціонального значення: «Я і чув, і читав, що високопреосвященный Арсеній (тогочасний митрополит Київський. – О.Х.) дуже возревновав о сельских школах и жалуется, що не печатають дешевих букварів, – зазначає він у листі до М. Чалого від 4 січня 1861-го. – Покажіть йому мій «Букварь», і якщо вподобається, то я і йому пришлю хоч 5000 экз[емплярів], звичайно, за гроші, бо це не моє добро, а добро наших

убогих воскресных школ. Так і скажіть йому» [7].

Характерний штрих: аби роздобути гроші на видання «Букваря» (Шевченко був і творцем книги, і, кажучи сучасною мовою, спонсором видання, усі кошти від розповсюдження якого йшли на потреби недільних шкіл), недавній політичний засланець вирішує розіграти в лотерею спеціально виконаний ним автопортрет. Вереснем 1860-го на виставці в Петербурзькій академії мистецтв він представляє його та ще 5 нових графічних офортів. Успіх його як художника і серед широкої публіки, і серед академічних кіл був настільки великим, що за офорт «Вісафія» Шевченка удостоюють звання академіка гравюри (шанувальники мистецтва почали називати його «російським Рембрандтом»). Отже, «Буквар» випускав у світ не лише геніальний поет, а й офіційно визнаний науковою і мистецькою спільнотою академік.

Але якою б важливою не поставала для Шевченка проблема з укладанням, виданням і розповсюдженням «Букваря», вона все ж окреслювалась для поета реалією підрядною, інтегративною складовою якоїсь більшої, універсальнішої тотальності. Якої? Відповідь пошукаймо в цитованому вже листі до М. Чалого від 4 січня 1861 р.: «Думка есть за «Букварем» напечатать *лічбу* (арифметику) – і ціни, і величини такої ж, як і «Букварь». За *лічбою* – етнографію і географію в 5 копійок. А історію, тільки нашу, може, вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробіть, то велике б само зробилося» [7]. Ця тотальність, ця надособова парадигма освіти як достеменного національного чину, простору реалізації духових потенцій українства протягом усього Шевченкового творчого шляху

поставала чинником надто важливим (згадаймо про його заклик до українців «думати й читати»), а в останні роки життя – без перебільшення – найповажнішим. Свідченням чому – вкарбоване у вічність посеред петербурзьких ландшафтів 5 днем листопада 1860 р.:

*І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не іде
Апостол правди і науки!* [4].

Наразі необхідні деякі ширші пояснення й коментарі: відразу ж потому, як Шевченко скинув із себе солдатську шинелю і отримав можливість (хоча б і під наглядом поліції) більш-менш вільно діяти в суспільному просторі, він заходився предметно цікавитись освітніми українськими проблемами. Одне з важливих свідчень цьому – у листі до П. Куліша від 4 січня 1858 р.: «А «Граматка» твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі і розказать. Розкажу колись, як дасть Бог побачимось, а тепер тільки дякую, і ще раз дякую, і більш нічого» [5]. Видана невтомним ентузіастом національного відродження 1857 р., «Граматка» стала одним із тих перших українських видань, яке стужілий за рідним краєм Кобзар тримав у руках, а високу оцінку її він згодом ще раз підтвердить вже в «Щоденнику». Вона й насправду стала в нашій педагогіці явищем непересічним, і, як наголошує В. Яцюк [10], Шевченків «Буквар» був багато в чому композиційно й змістовно їй суголосним: і там, і там автори залучають в оперативне поле освітянських практик пам'ятки української словесності – думи, прислів'я і приказки, в обох книгах подаються фрагменти з архітвору нашої літератури – «Давидових псалмів» в Шевченковому переспіві і т. ін. Але за всіх своїх безсумнівних

чеснот «ГраMATка» П. Куліша мала один (як на ті часи – вельми суттєвий) недолік: це було розкішне видання, яке коштувало дорого – 50 копійок («Буквар» Шевченка згодом коштуватиме 3 копійки, і в ситуації, коли, говорячи словами із Шевченкового «Сну», аби вивчитись, доводилося продавати «останню корову», ціна книги була фактором аж ніяк не другорядним).

З новою силою інтерес до освітнянських проблем спалахнув у Шевченка під час останніх у його житті відвідин (червнем – серпнем 1859 р.) України, вся передова громадськість якої була охоплена рухом підтримки т. зв. «недільних шкіл». Власне, ця проблема була складовою ширшого суспільного контексту: у ті роки всі, включаючи навіть царських бюрократів, усвідомлювали, що у Російській імперії, яка тільки-но ганебно програла передовим європейським державам Кримську війну, має в найкоротший термін бути скасовано кріпацтво і здійснено комплекс реформ – інакше її очікує доля архаїчної Персії або Османської імперії. Але селяни, яких мали звільнити з кріпацької неволі, повсюдно, у тому числі і в Україні, лишались неписьменними (це в епоху Гетьманщини, як свідчить мандрівник П. Алепський, читати в Україні вміли навіть вдови та сироти, а за російського панування рівень освіченості в Наддніпрянщині упав майже до «нульової» позначки), і тому народолюбці, яких згодом назвуть «хлопоманами» й «народниками», поклали собі за мету елементарно просвітити український люд. Недільні школи стали формою реалізації цього завдання: у них у святковий день мали навчатися грамоті дорослі й діти, причому йшлося засадничо про школу не церковну, яка в структурі

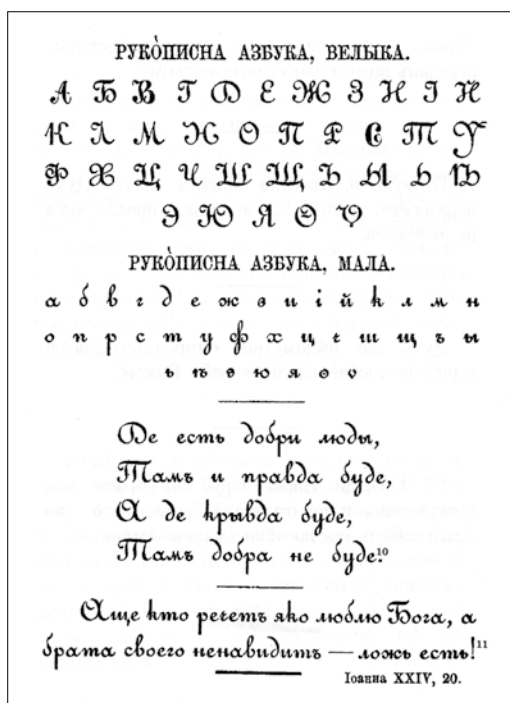
цілковито одержавленої православної церкви була зняряддям русифікації (роман А. Свидницького «Люборацькі» та повісті І. Нечуя-Левицького – тому переконливі свідчення), а світську. Україна в цьому ідеалістичному русі інтелігенції вела перед у цілій імперії: перша з недільних шкіл постала в Києві 11 жовтня 1859 р., потому приклад киян наслідували майже в кожному місті, де діяли гуртки «українофілів» («Навіть невеличкі повітові міста позаводили в себе хлоп'ячі й дівочі школи недільні. В Кременчузі коло шкіл запопадливо працював Петро Стронін; в Хоролі – Модест Левицький; в Лубнах – Шевич; в Херсоні – Короленко Надежда; в Чернігові – Тризна і т. д. Ледве чи було в Україні таке місто, де б не було школи недільної» [2, 581], – зауважує О. Кониський, автор першої системної біографії Т. Шевченка). Протягом року кількість недільних шкіл на наших теренах сягнула майже семи десятків; їхньому розвитку посутньо сприяв і всесвітньо відомий хірург М. Пирогов – тогочасний попечитель Київського і Одеського навчальних округів.

Зустрівшись у Києві зі студентами та педагогами, які опікувались недільними школами, Шевченко у всій повноті усвідомив, наскільки велике значення має як правильна постановка цілої освітнянської справи, так і конкретне критеріальне впорядкування принципів підбору педагогічної літератури. Повернувшись до Петербурга, він продовжує підтримувати інтенсивні зв'язки з недільними школами (для їхніх потреб поет безкоштовно передав 150 примірників щойно виданого «Кобзаря»), докладно студіює наявні нагоді українські граматки (окрім високо поцінованої ним Кулішевої праці, ще й букварі Гатцука, Шейковського)...

Причому Шевченко зовсім не стояв на тій позиції, що необхідно беззастережно схвалювати будь-яку книгу лише з огляду на те, що вона українська: «Скажіть мені, – говорив він одному зі своїх знайомих, переглянувши видану в Полтаві «Граматку» О. Строніна, – задля кого вона написана? Я не знаю, задля кого, але не для тих, кого треба навчати розуму» [2, 581–582]. Глибоко переймаючись цим комплексом ідей і проблем, Т. Шевченко восени 1860 р. завершує укладання «Букваря южнорусского».

Робота над «Букварем» і клопоти з його «проштовхуванням» через цензуру (а ця книга згідно з тогочасними правилами підлягала подвійному цензурному контролю – церковному і світському) потребували чималих зусиль. Цензорам не подобалось багато чого, зокрема й вміщені в «Букварі» приказки на кшталт «Багато панів – а на греблю й нікому», «Казав пан: кожух дам – та й слово його тепле», бо в них, мовляв, «виражено почуття недовіри простолюду до вищих станів». Аби залагодити справу, як свідчить О. Кониський, довелося хворому Шевченкові вдягати фрак і їхати на прийом до петербурзького митрополита Сидора. Проте, навіть здобувши всі необхідні цензурні дозволи та отримавши з друкарні довгоочікувану книгу, Шевченко не міг мати певність у тому, що вона таки «дійде» до свого адресата – українського педагога та українського селянина.

Його підозри виявились небезпідставними, хоча спочатку Шевченко навіть не підозрював, наскільки тонку гру з ним ведуть. Так, Шевченків «Буквар» дрібними партіями розповсюджували друзі і знайомі поета, його мали змогу придбати бажаючі, але для офіційного

Сторінка з Шевченкового «Букваря»

впровадження навчальної книги в освітній процес доконечно необхідний був відповідний дозвіл церковних та світських владомощців. Фактично творець «Букваря» опинився в ситуації зумисне витвореного парадоксу: його книгу ніби й дозволили, однак розповсюджувати її самостійно поетові було неможливо, її могли купити інтелігенти, які й так уже були національно свідомими, проте шлях на села для неї залишався закритий. Аби донести «Буквар» до земляків, Шевченко використовував будь-яку нагоду, задіюючи «канали» офіційні і неофіційні: поет навіть повірив був (точніше – прагнув повірити) у щирість київського митрополита Арсенія, який, як пише Шевченко в згаданому вже листі до М. Чалого, «дуже возревновав о сельских школах». «Ревність» та була особливого характеру, і автор «Букваря» в

цьому незабаром переконався... За Шевченковим дорученням М. Чалий адресував митрополитові прохання посприяти в розповсюдженні книги. Натомість Арсеній звернувся за роз'ясненням «по інстанції», тобто до петербурзького Головного управління цензури. Відповідь цієї установи гідна уваги: «Заборона друкувати цю книжку не мала б ніяких законних підстав; але сприяння від імені уряду її поширенню в Малоросії як народного підручника навряд чи було б доречним. Видання цієї книжки, так само, як інших, подібних їй, що скомпоновані для простолюду Малоросії малоросійською мовою, хоча й друківаних російськими літерами, має на меті спонукати до окремішнього життя малоросійську народність, поступове й надійне злиття якої в одне нерозривне ціле з народністю великоруською повинно... бути предметом ненасильницьких, але аж ніяк не менш постійних прагнень уряду» [1, 114].

Арсеній, отримавши зі столиці імперії недвозначну рекомендацію, долю Шевченкового «Букваря» в недільних школах на «ввіреній» йому території вирішив в однозначний спосіб. Далі – слово М. Чалому, сучаснику і біографу Т. Шевченка: «Коли митрополитові принесли азбуку Шевченка, він спитав, не торкаючись книги:

– Що це?

– «Буквар», Ваше високопреосвященство!

Поглянувши мельком на обкладинку «Букваря», він тільки промовив:

– А, південноруський...» [1, 110].

Так само відмовився дати дозвіл на використання «Букваря» в недільних школах і чернігівський митрополит Філарет (Гумилевський). Він для свого часу був досить культурною людиною,

істориком церкви, більше того, навіть вряди-годи говорив і про свою повагу до Шевченка... Але найперше Філарет, як і всі інші тогочасні церковні бюрократи, був російським шовіністом.

У висліді – Шевченкового «Букваря» не допустили до жодної з народних шкіл по всій Україні. Але це був, так би мовити, «зовнішній фронт», і він окреслювався далеко не єдиним... Прикро вразило те, що несподівано заходився іронізувати П. Куліш: «Шевченко почав «Кобзарем», а закінчив «Букварем». Ущипливо-критичний тон першого нашого культуртрегера був спричинений не якимись об'єктивними недоліками «Букваря», а тим, що Шевченкова книга виявилась популярнішою за «Грамотку», а це вже для амбітного автора «Чорної ради» межувало зі злочином. «Т. Шевченко – геній. А це, думається, породило приступи егоїзму та ревнощів, аж до болючих приступів гніву. І не так до Шевченка, як до... себе самого; як до кір: чому не в усьому сягаю Шевченкових верховіть?! Жаль, бо П. Кулішеві гріх було скаржитись на свій талант. Але ж слава: вона незмірно більше любила Т. Шевченка» [3, 12], – зазначає, аналізуючи взаємини двох українських корифеїв, П. Кононенко.

Під цим оглядом надзвичайно важливо з'ясувати, чому ж із такою затятістю поборювали Шевченкову педагогічну працю адепти імперського централізму. Адже, на перший погляд, у книзі не було якоїсь особливої антидержавної «красоли», якщо не вважати за таку народні прислів'я з соціальним підтекстом, зрештою, цензура і їх таки вимушена була пропустити. Визначальним наразі і для самого Шевченка, і для відвертих та прихованих ворогів його були інші

аспекти, пов'язані насамперед як із тим, що творцем «Букваря» був загальновизнаний літературний геній (отже – репрезентативна для цілої нації постать), так і з, не побоїмось використати це поняття сучасної науки, методологічною парадигмою постановня книги. Адже «Букварь южнорусский», хоча він і став вершинним проявом української педагогіки 50–60-х років XIX ст., не зміг би зреалізувати свою виховну чинність поза суспільною акустиккою епохи, в якій рух «недільних шкіл» виявився суголосним літературно-культурному відродженню, символом якого окреслився перший справді повноформатний український суспільно-літературний часопис «Основа». На його шпальтах питанням освіти приділялось місце щонайповажніше, досить лише нагадати, що одним із дописувачів «Основи» був автор «Дитячого слова», «Рідного світу» та «Педагогічної антропології» К. Ушинський (разом із П. Кулішем вони навчались у Новгород-Сіверській гімназії). Доречно буде навести цитату зі статті О. Кониського (наразі він скористався псевдонімом «Переходовець») «Современная южнорусская летопись», вміщеної у III за 1862 р. числі журналу: «На недільні школи ми дивимось як на установи тимчасові, що мають на меті підготувати народ для подальшої освіти, дати певний напрям його пробудженим силам; ці школи мають значення, відповідно, лише першої спроби, і самі по собі не можуть бути достатнім доказом успіхів народної освіти вже враховуючи тільки те, що відчиняють двері свої лише раз на тиждень. Звичайно, у них тисячі, десятки тисяч вивчилися грамоті, але знання однієї тільки грамоти не становить кінцевої мети» [2, 580]. Сказано хоча й з озирком на цензуру, проте достатньо

чітко: недільні школи – це засіб для пробудження народних сил (відповідник цієї стратегії у Шевченковій поетичній метафориці – «Встане Україна»); поширення грамотності править за річ важливу, проте кінцева мета – інша. Яка? Про це автори «Основи» воліли поки не висловлюватись публічно; про це, коли настає не слухний час, на повен голос скажуть І. Франко та М. Грушевський.

Шевченко вважав перспективними концептуалізовані «Основою» педагогічні стратегії, більше того – сам був одним з їхніх творців; зважаючи на це, і «Буквар» варто аналізувати як складову цілісного процесу, одну з ланок неперервної сув'язі, вислідом розгортання модальностей якої уреальнюється щось значно поважніше й вагомніше за просте вивчення грамоти. Знову згадаймо цитовані вже Кобзареві слова: «Думка єсть за «Букварем» напечатать *лічбу* (арифметику) – і ціни, і величини такої ж, як і «Букварь». За *лічбою* – етнографію і географію в 5 копійок. А історію, тільки нашу, може, вбгау в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося» [7].

Власне, перед нами – розгорнута українознавча програма становлення й розвитку національної освіти, лише подана в такій, сказати б, вимушено-конспективній формі (хоча в подібного кшталту «конспекті» засаднича архетипічність її, здатність бути спільним знаменником багатьох типологічно подібних «сюжетів» подальшого ставання й зростання української педагогіки вияскравлюється найоб'ємніше): рідна мова, філософія і словесність інтегровані у семантичні поля «Букваря»; наступний рівень – «лічба», тобто напрямні циклу природничо-математичних наук; далі –

етнографія і географія (у парадигматиці сучасного українознавства відповідником їм – концентр «Україна – етнос»); підсумком, своєрідною «сумою» українознавчих диспозицій постає історія – універсальний символічний код, який вміщує все багатоманіття сенсів буття етнічної спільноти. Словесність і природа, етнографія та історія – екзистенційне розпросторення цих реєстрів в силовому полі Шевченкового чину трансформується в єдиний україноцентричний континуїтет, своєрідну матрицю концентрів, яка віднаходить для себе різні форми проявлення, лишаючись незмінною у своїх сутнісних характеристиках. Системних і універсальних водночас.

*Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити.
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити [1, 5]*

– рядки з «Давидових псалмів» у Шевченковому переспіві, що ними розпочинається текстувальний масив «Букваря южнорусского», уреальнюють персоналістичні і водночас націєтворчі доміанти усїєї книги. Логіка проявлення Кобзарєвої «педагогічної поеми» спирається саме на ці наріжні камені, цим модальностям підпорядковані і методологічні його новації в освіті (Шевченко відкинув запозичені освітньою системою миколаївської Росії від «дяківських шкіл» Московського царства архаїчні й беззмістовні букварні системи навчання грамоти, які базувалися на механічному сполученні літер та читанні ізольованих складів, натомість у його «Букварі» провідною окреслюється настановна, згідно з якою найперше учні мали вивчити букви, а потому, оминаючи етап механічного заучування складів, мали переходити до читання зв'язних текстів), і

новаторська концепція укладання матеріалу, нарощування ієрархічних рівнів якого витворює своєрідну сукупність філософсько-світоглядних синтагм – водночас і горизонтально-сурядних, і ієрархічно детермінованих: від абетки, лічби з табличкою множення (рівні елементарні й пропедевтичні), через Шевченків переспів «Давидових псалмів» та «Символ віри» (неоплатонізм християнської патристики – цього останнього відлуння античної філософії – софійно поєднується тут із глибинним українським антеїзмом та іманентною національною духовості персоналістичною «філософією серця»: Я.Гоян під цим оглядом підставово зазначає, що «Буквар» наскрізь був перейнятий гуманним духом християнського вчення, духом тисячолітніх апостольських заповідей, на мудрій моралі яких віки й віки ґрунтується життя цивілізованих націй» [1, 124]) до народних прислів'їв, у яких сконденсовано мудрість громади. І до невмирущих наших дум – «Думи про пирятинського поповича Олексія» (текст її Шевченко взяв із Максимовичєвого «Сборника українських песен») та «Думи про Марусю попівну Богуславку» (тут у нагоді Кобзарєві стали «Записки о Южной Руси» П. Куліша). До того ж саме ці думи – це абсолютно очевидно – обрані Т. Шевченком для «Букваря» не випадково: «Дума про Марусю попівну Богуславку» – то високий розмисел про жертвність і звитягу, зраду і вірність, про національний обов'язок, який вищий навіть за особисті страждання; «Дума про пирятинського поповича Олексія», певно, найповніше в усній нашій словесності (і в цілій світовій літературі тональністю «словошанування» ця річ достоту унікальна) піднесла ідею одвічного пієтету

українців перед словом, піетету такої інтенсивності, що кожен, хто покликаний до служіння Слову, вважається навіть безгрішним:

*Та й всі замовчали:
 Бо в гріхах себе не знавали.
 Тільки обізвався писар військовий,
 Козак лейстровий,
 Пириятинський попович Олексій:
 «Добре ви, браття, учиніте.
 Мене самого візьміте,*

...

*Та й у синєє море зопхніте!
 Нехай буду один погібати,
 Козацького війська не збавляти!»
 То козаки тее зачували,*

*До Олексія-поповича словами промовляли:
 «Ти ж Святее Письмо в руки береш, чи-
 таєш,*

*Нас, простих людей, на все добре навчаєш:
 Як же найбільш од нас на собі гріхів
 маєш?» [1, 19].*

Узагальнюючи аналіз розгортання філософських напрямних та педагогічних стратегій Шевченкового «Кобзаря», можна умотивовано стверджувати, що Шевченків «Буквар» – то феномен, який переріс формат зумовленої контекстом доби педагогічної книги. Дискурсивний простір цієї праці засвідчив появу справді українознавчого Державного стандарту національної освіти, тому він має стати не лише предметом історичного розгляду, а й сучасного осмислення у контексті найактуальніших викликів ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоян Я. «Воскресни, Мамо!»: Доля Тарасового «Букваря»: [літ.есе]. – К.: Веселка, 2006. – 191 с.
2. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – 702 с.

3. Кононенко П. Могутній талант // Ідейні та творчі шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення: збірник наукових праць до 180-річчя від дня народження П. О. Куліша. – К.: МП «Лесь», 2000. – С.12.

4. Шевченко Т. «І день іде, і ніч іде...». – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev2160.htm>

5. Шевченко Т. Лист до П.О.Куліша. 4 січня 1858 р. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev603.htm>

6. Шевченко Т. Лист до Ф.Л.Ткаченка. 4 січня 1861 р. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev604.htm>

7. Шевченко Т. Лист до М.К.Чалого. 4 січня 1861 р. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev604.htm>

8. Шевченко Т. Лист до М.К.Чалого. 12 січня 1861 р. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev604.htm>

9. Яременко В. «Добрі жнива колись-то будуть...» (Християнська наповненість Шевченкового «Букваря») // Слово і час. – 2004. – №4. – С.42 – 49.

10. Яцюк В. Кобзаревий «Буквар». – Режим доступу: <http://abetka.ukrlife.org/bukvar1.htm>

REFERENCES

1. Hoian Ya. «Voskresny, Mamо!»: Dolia Tarasovoho «Bukvaria»: [Lit.ese]. – K.: Veselka, 2006. – 191 s.
2. Konyskyi O. Taras Shevchenko-Hrushivskyi: Khronika yoho zhyttia. – K.: Dnipro, 1991. – 702 s.
3. Kononenko P. Mohutnii talant // Ideini ta tvorchi shukannia P. O. Kulisha v konteksti sohodennia: zbirnyk naukovykh prats do 180-richchia vid dnia narodzhennia P. O. Kulisha. – K.: MP «Lesia», 2000. – S.12.
4. Shevchenko T. «I den ide, i nich ide...». – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev2160.htm>
5. Shevchenko T. Lyst do P.O.Kulisha. 4 sichnia 1858 r. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev603.htm>

6. *Shevchenko T.* Lyst do F.L.Tkachenka. 4 sichnia 1861 r. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev604.htm>
7. *Shevchenko T.* Lyst do M.K.Chaloho. 4 sichnia 1861 r. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev604.htm>
8. *Shevchenko T.* Lyst do M.K.Chaloho. 12 sichnia 1861 r. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev604.htm>
9. *Yaremenko V.* «Dobri zhnyva kolys-to budut...» (Khrystyianska napovnenist Shevchenkovoho «Bukvaria») // Slovo i chas. – 2004. – №4. – S.42 – 49.
10. *Yatsiuk V.* Kobzarevyi «Bukvar». – Rezhym dostupu: <http://abetka.ukrlife.org/bukvar1.htm>

O. Khomenko

Universality of Shevchenko's «ABC book» in the context of Ukrainian Studies

Abstract

Particularly important in the context of development of the Ukrainian intellectual tradition is the fact that the last Taras Shevchenko's intention book was the «ABC book». Its full title is «South Russian ABC book (Bukvar Yuzhnorusskiy)» and its significance for Shevchenko was so great that he had mentioned the book almost in all his letters during 1860's – 61's. It should be noted that the adjective «South Russian» was used by official imperial authorities to deny independence of the Ukrainian traditions, Shevchenko added only after demand of censorship. However in correspondence where he could express thoughts without restraint, he named the book only as the «ABC book» according to principles of the Cossack pedagogy.

Spiritual and paradigm character of education as space for realization of historical potencies of the Ukrainian people appeared as important factor throughout the whole Shevchenko's career, and in the last years of his life it was the most significant. Therefore the «ABC book» combines not only educational but also ideological concepts of the Great Poet directed on both personalistic and nation-building dominants. Shevchenko's innovative concept of book-building and education methodology corresponded to those modalities because in the «ABC book» he boldly rejected tsar Mykola's archaic system of literacy based on a mechanical combination of letters and reading of isolated syllables.

On the base of analysis of development of philosophical and pedagogical strategies of Shevchenko's «Kobzar» we can assert that the «ABC book» is a phenomenon that overgrew the format of the then educational books. Discursive space of this research showed appearance of a truly State standard of national education in the context of Ukrainian studies that's why it should become not only a matter of historical consideration but also modern understanding of challenges of the XXI century.

УДК 75 (477)

ПРИРОДНІ ТА ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Любов ОТРОШКО

молодший науковий співробітник
відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. У статті увагу зосереджено на дослідженні особливостей відображення природних та історичних пам'яток у літературній та образотворчій спадщині Т. Шевченка відповідно до реалій XIX ст. Виявлено натурфілософський підхід до використання ним композиційних сюжетів, запозичених із природного довкілля. Обґрунтовано, що природні мотиви використовувалися у творах митця для підсилення значущості художньо-образних домінант, необхідних для формування світоглядного контексту українськості. Проведено паралелі між зображеннями типових ландшафтів рідного та чужинського краю для розкриття їх естетичного й ідейно-символічного змістів. Виявлено ряд мистецьких аналогій, заснованих на сакральній образності природного довкілля.

Ключові слова: Тарас Шевченко, творча спадщина, малярство, реалізм, природні пам'ятки, історичні пам'ятки, історичний пейзаж, композиція, символ, українськість.

ПРИРОДНЫЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТИ В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Любовь ОТРОШКО

младший научный сотрудник
отдела украинской этнологии ННИИУВИ

Аннотация. В статье внимание сосредоточено на исследовании особенностей отражения природных и исторических достопримечательностей в литературном и изобразительном наследии Т. Шевченко в соответствии с реалиями XIX в. Обнаружен натурфилософский подход к использованию им композиционных сюжетов, заимствованных из природной среды. Обосновано, что природные мотивы использовались в произведениях художника для усиления значимости художественно-образных доминант, необходимых для формирования мировоззренческого контекста украинскости. Проведены параллели между изображениями типичных ландшафтов родного и чужого края для раскрытия их эстетического и идейно-символического смыслов. Определен ряд художественных аналогий, основанных на сакральной образности природной среды.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, творческое наследие, живопись, реализм, природные достопримечательности, исторические достопримечательности, исторический пейзаж, композиция, символ, украинскость.

NATURAL AND HISTORICAL SITES IN THE ARTISTIC HERITAGE OF TARAS SHEVCHENKO

Liubov OTROSHKO

junior research associate of

Ukrainian Ethnology Department of NRIUSWH

Annotation. The article is devoted to examination of Shevchenko's view of historical and literary sites and their reflection in his artistic heritage according to the realities of the 19th century. The physico-philosophical approach in the use of subject matters taken from the natural environment is shown. It is proved that motives of nature in Shevchenko's works have increased the significance of the artistic and imaginative dominants which are necessary for formation of the worldview in the Ukrainian context. The author has drawn the parallels between the typical landscapes of Shevchenko's native and foreign lands to explore their aesthetic, ideological and symbolic contents. A number of artistic analogies based on sacred imagery of the natural environment are revealed.

Key words: Taras Shevchenko, artistic heritage, painting, realism, natural sites, historical sites, historical landscape, composition, symbol, Ukrainian spirit.

У світлі всесвітньо-історичних трансформацій сучасності все більшої зацікавленості серед дослідників набуває постать Тараса Шевченка як митця. Художня творчість обдарованого маляра, видатного рисувальника і високомайстерного гравера та офортиста відображає формування ідейно-сміслових життєствердних настроїв, суспільних потреб і сподівань, що панували в гуманітарному просторі України XIX ст. Становлення Т. Шевченка як творця відбувалося у той час, коли академічний класицизм під впливом романтизму втрачав свої позиції і набував прогресивних реалістичних обрисів водночас із піднесенням національно-визвольних та патріотичних ідей у суспільстві. Культурно-мистецькі трансформації цього періоду, безумовно, позначилися на особливостях сприйняття та відображення природи, проте особливою мірою вони відбилися у малярській творчості Т. Шевченка. Спостереження реальних подій та явищ узагальнювались творчим генієм художника і були для нього справжнім об'єктом мистецтва: «Яка би не була гарна картина в цілому, але якщо художник знехтував подробицями, то

картина його залишиться тільки ескізом, на який справжній знавець і любитель подивиться і тільки головою похитає і відійде зітхнувши...» [8, 202] (Тут і далі переклад автора. – Л. О.).

Отже, мета дослідження – простежити формування образно-символічної складової культурно-мистецького розвитку України XIX ст. на прикладі художньої творчості Т. Шевченка. Об'єкт дослідження – художня творчість Т. Шевченка в культурно-мистецькому розвитку України XIX ст. Предмет дослідження – особливості змалювання природи та історичних пам'яток у прозовій, поетичній та образотворчій спадщині митця. Основне завдання – проаналізувати образотворче відображення природи у творчості Т. Шевченка. Увагу зосередимо на історичній ретроспективі художньо-образних відображень природи в пейзажному та побутовому жанрах живопису, де талант художника розкрився повною мірою. Для визначення місця природного довкілля у творах Т. Шевченка застосовані методи художньо-літературної реконструкції, порівняльного аналізу та філософського осмислення. У ході підготовки

дослідження було використано матеріали з фондів Інституту рукопису, фрагменти епістолярної спадщини та мистецтвознавчі, історіографічні й українознавчі праці, присвячені Т. Шевченку. Це дослідження виконане відповідно до планової роботи відділу української етнології в межах науково-дослідної теми «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі» (2012 – 2014 рр.), керівником якої є д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України В. Баран.

Характерні особливості формування особистості Т. Шевченка як художника досліджували відомі історики та мистецтвознавці: О. Новицький, К. Широцький, І. Крип'якевич, І. Житецький, Я. Затенацький, В. Яцюк, О. Сластіон та ін. Більшість дослідників сходились на думці, що він був представником нового, невідомого досі реалістичного

напряму, прикметного навидовищу тонким ідейним змістом та новаторською художньою формою. Серед новітніх досліджень варто згадати узагальнюючу працю українського історика, мистецтвознавця Д. Антоновича «Шевченко – маляр» [1]. Вчений, аналізуючи його малярську творчість, наголошує на співмірності творчих обдарувань та значущості постаті Т. Шевченка для історичної науки, адже художник надзвичайно тонко відчував і передавав у своїх мистецьких творах дух і характер епохи.

Історик мистецтва академік О. Новицький вивчав постать Т. Шевченка як маляра та склав реєстр відомих на той час малярських творів художника. Вчений, характеризуючи творчість митця, підкреслював: «Се не накопичені, ніде не стрічані в такій комбінації красиві краєвиди, як у псевдокласиків, і не рабська копія кожного листочка, кожної

Повідь, акварель. 1845

травинки, як у деяких інших реалістів. Він малює натуру, як вона є, анітрохи не підправляючи її, але вміє розгледіти в ній якусь ідею, заложену в кожному мотиві й передати се в своїм малюнку. Розглядав же він тут те ж саме, тим самим оком, як розглядає се народ український. Тут почувається якийсь сум, навіть у найрадіснішим краєвиді» [4, 33].

Продовжує цю думку видатний український історик І. Крип'якевич у статті «Шевченко – маляр»: «В пейзажі (краєвиді) Шевченко був правдивим поетом, особливо коли малював картини з України. Вмів він вибирати пункт для погляду, знайти освітлення, у кількох рисах уловити всю красу місцевості, що його малюнки дають враження чудової поезії, як наприклад Чигиринський монастир. В противагу до тодішньої моди його краєвиди ніколи не дають ідеальних неприродних картин, – Шевченко малює природу такою, яка вона є в дійсності, але також не сходить до штуки фотографа – в кожній картині є якась ідея. Від усіх його краєвидів віє ніжною, зворушливою меланхолією» [3, 5]. Вид на славнозвісну Богданову гору зображено у відомій акварелі Т. Шевченка «Чигирин з Суботівського шляху» (1845) [6]. Чигиринська Замкова гора разом із пліном річки Тясмину були природним захистом давнього правобережно-придніпровського містечка Чигирин та торговельного шляху з Києва до Криму. Завдяки І. Крип'якевичу на шпальтах літературно-наукового часопису «Львівська Україна», що виходив у Львові протягом 1913 – 1914 рр., популяризувались живописні та архітектурні проекти в т.зв. «українському стилі» та інші твори українських митців, етнографічні замальовки, перекладні твори тощо.

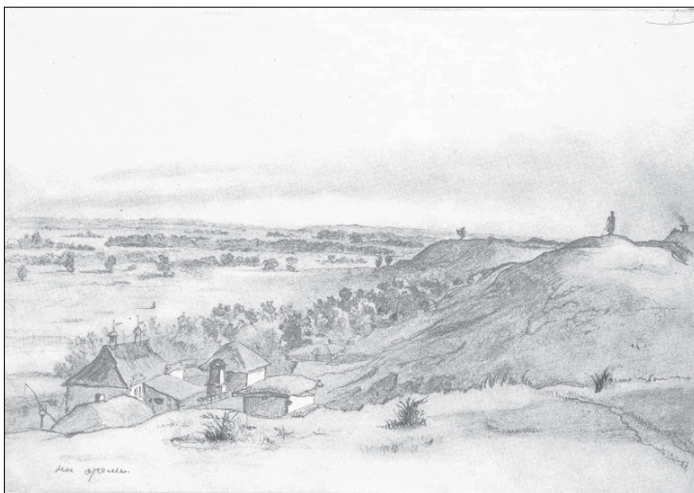
Ідейність та поетичність, що домінувала у художніх творах Т. Шевченка, помітив також український історик мистецтва К. Широцький. Він наголошував, що у своїх пейзажах художник зображує природу в її первозданному вигляді: «Школа майже не торкнулась цього роду живопису, і він малює її вільно, нітрохи не покращуючи і не виправляючи справжнього враження; його пейзажі вражають меланхолійністю, якою віє від української природи і народних пісень» [11, 9].

На той час не було системного і цілеспрямованого проекту художньо-образного відтворення живописних ландшафтів та історико-архітектурних пам'яток України. Проте, подорожуючи Україною, Т. Шевченко зображував краєвиди та пам'ятки старовини Київщини, Черкащини, Чернігівщини, Волині й Поділля з реалістичною історичною достовірністю, системно, однаково майстерно як пензлем чи олівцем, так і мистецтвом гравіювання. Усе, що не піддалося руйнівному впливу часу: маетки, храми, укріплення, кургани, потрапляло під пильний погляд талановитого маляра.

Природу України Т. Шевченко описав у повісті «Прогулянка з задоволенням і не без моралі» (1855 – 1856 рр.). Повість являє собою подорожні нотатки художника К. Дармограя, в яких легко вгадуються малярські уподобання Т. Шевченка. Яскравою і доступною художньо-образною мовою він реалістично оповідає: «Бувало, вийду з тінистого березового гаю на світлу галявину і по звивистій стежині підіймусь на згірок, сяду собі біля хреста (такі хрести ставляться на узвишсях як ознака близькості води), дістану із суми олівець, папір і малюю собі широку прекрасну долину

Гнилого Тікича, освітлену вранішнім весняним сонцем. Це були для мене найсолодші хвилини. [...] На наступний день я зробив невеликий етюд із суховерхою старою вербою; хотів, було, зробити такий етюд і з напівзасохлого старого береста, але на живій його половині не розгорнулась ще зелень, тому я обмежився тільки одним остовом» [9, 295 – 296].

Отже, Шевченко-художник отримував насолоду від спостереження та відображення природних форм, наділяючи їх естетичним та ідейно-символічним змістами. Особливе натурфілософське осмислення природних станів та явищ відчувається в усій його творчості. Зокрема, в акварелі «Повідь» (1845 р.) зображено весняне повноводдя, що залило самотню хатину на околиці села аж до самої призьби, і криничку з журавлем, і подвір'я, і шлях широкий [6]. Лише одинока постать на човні видніється здаля. Сюжет картини компонований з міркувань зображення повені як природного явища у сув'язі зі значимістю його наслідків для селян. Варто наголосити, що повені були звичним явищем на придніпровських рівнинах у ХІХ ст. Дніпро розливався кожних три-чотири роки, найбільш значні підтоплення в Києві зафіксовані у 1805, 1808, 1845 і 1877 роках. Тому поява цього мотиву в роботах Т. Шевченка є реалістичним зображенням українського села та відображенням безпосередньо залежного, проте гармонійного співіснування людей і природи.

На Орелі (село), олівець. 1845

Подорожуючи Україною, Т. Шевченко спостерігав красу та велич природи. Він навдивовижу інтуїтивно відчував і відтворював у своїх творах світоглядний контекст «українськості» [5, 223 – 230] – її ментальні, історіософські, предметно-буттєві характеристики: прикладом цього є дивовижна суголосність поетичних, прозових та візуально-образотворчих його практик. Показовими в цьому сенсі є пейзажі, виконані олівцем під час перебування на Полтавщині та Київщині. «Краєвид з кам'яними бабами», вид на село поблизу річки Орель – «На Орелі» (обидва – 1845 р.) та деякі інші відтворюють типові лісостепові та степові ландшафти, візуальний простір яких наповнений історично-антропологічними образами [6]. Приємні спогади залишились у нього після перебування на Чернігівщині, зокрема, це стосується відвідин у 1845 р. родового маєтку Галаганів у Сокиринцях, про що згадується у повісті «Музикант» [8]. Гостюючи в маєтку Лизогубів у містечку Седневі, розташованому понад Сновом, художник написав пейзаж «Коло Седнева» (1846 р.). Він

любив відпочивати з друзями в гостинній садибі Тарновських та усамітнюватися під розлогим дубом біля річки Смош у заповідному урочищі Качанівки. Після відвідин родини Кейкуатових у с. Бігач з'явився один із найкращих живописних портретів «Катерина Кейкуатова» та малюнок олівцем «Діти М. І. Кейкуатова» (обидва – 1847 р.). Отже, природа, люди та історичні пам'ятки у нерозривному зв'язку проходять крізь його творчу спадщину.

Митець гармонійно поєднував зображувальні та інформативні доміанти: текстуальні фрагменти історичних картин завжди були суголосними реаліям зображуваних подій. Наприклад, убогі селянські хати майже завжди поставали в розмаїтті природних краєвидів попереду сяючих панських маєтків. Зокрема, в акварелі «Будинок І. П. Котляревського в Полтаві» (1845 р.) художник реалістично відтворив вид на будинок, у якому жив І. Котляревський, та Успенський собор. Ескіз батьківської хати на рисунку «Хата батьків Т. Г. Шевченка в с. Кирилівці» (1843 р.) можна вважати узагальненим образом типової небагатої сільської хати [6]. Його не порушена національно свідомо позиція змушувала відшукувати серед хат і палаців Суботова, Чигирина, Батурина артефакти історичних подій, позбавлятися від канонів академізму, зображувати характерні моменти з життя простого українського люду, навіть буденне життя якого вібрало цілим потоком історичних асоціацій. Така вибірковість обрання складових для ідейно-композиційних сюжетів свідчить про те, що на першому місці у творах Т. Шевченка було реалістичне життя народу в оточенні природного довкілля України.

У різних ракурсах зображував він споруди та храми, додаючи елементи рельєфу, флори та фауни, наділяючи композицію власним розумінням сакральності. Його малюнок «Воздвиженський монастир у Полтаві» (1845 р.) зберіг не лише зовнішній вигляд і красу Хрестовоздвиженського храму, але й достовірно зумів передати особливості рельєфу Полтавщини [6]. Окрім як у малярських творах, полтавські краєвиди Т. Шевченко змалював згодом у повісті «Близнюки» (1855 р.): «Збочивши вправо на обраний шлях, він незабаром опинився на вбитій колесами неширокій дорозі, що в'ється по зеленому лузі між старими вербами і веде теж до монастиря. Пройшовши кілька кроків, він побачив крізь темні гілки осокара тихий блискучий вигин Ворскли. Доріжка, обійшовши затоку, виляса по під гору і губилася в зелені» [9, 41]. Загалом він дуже любив змалювати монастирі, зберігаючи їхній вигляд для історії: «Видубицький монастир» (1843), «Кієво-Межигірський монастир», «Мотрин монастир» (1845 р.), «Почаївська лавра з півдня» (1846 р.) та ін. [6]. Архітектурні пейзажі художник доповнював зображеннями ландшафтів. Більшість пейзажів художника, написаних в Україні, наповнені насиченою динамікою кольорів та світлотіньовими ефектами, що надає їм життєвості та вигідно підкреслює природність запозичених мотивів. Природний пейзаж вимагає реалістичності зображень, тож Т. Шевченко майже завжди оживляв його постатями перехожих жінок, дівчат чи дітей, пастухів, проїжджих козаків чи чумаків, а також тварин.

Найвищого рівня символічного й мистецького узагальнення Шевченко-художник сягнув у картині «Катерина» (1842),

написаній в історично-побутовому жанрі за мотивами однойменної поеми, де відображено трагедію нещасливого кохання української кріпачки [6]. Дівчину, одягнену в український традиційний дівочий одяг, зображено на тлі ранкового блакитно-зеленкуватого романтично-піднесеного безкрайого степу та високих курганів і вітряків із фактурною пластичністю й витонченістю смиренної постави. Проте побуто-

Почайівська Лавра з півдня, акварель. 1846

ва жанрова ідея доповнюється іншими глибокими символічними сенсами, що дає змогу трактувати картину водночас і як ліричний портрет, і як історичний пейзаж. Змішування жанрів говорить про те, що художник рідко дотримувався вимог одного стилю в малюванні. Його творчість варіює від класичного академічного вишколу до романтичної піднесеної тональної чи просторової перспективи та новаторських імпресіоністичних вирішень, що підсилюють символічну значимість твору.

Під час подорожей Україною у Т. Шевченка накопичилося багато замальовок. У листі до українського історика-фольклориста, перекладача, видавця О. Бодяньського він писав, що мріє намалювати Україну в альбомі офортів «Живописна Україна»: «Нарисую види, які єсть на Україні, чи то історією, чи красотою прикметні, вдруге – як теперішній народ живе, втретє – як він колись жив і що виробляв» [10, 246]. У пошуках найяскравіших сюжетів з історії

України та для літературної обробки текстів Т. Шевченка вважав доцільним залучити українських, польських та російських істориків, етнографів та письменників: П. Куліша, М. Стороженка, М. Грабовського та ін. Пізніше він писав О. Бодяньському: «А текст исторический будете вы компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як єсть в літописях. А ви, як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую. Будкова й Стороженка я теж оцим турбую, а Грабовський буде мені польські штуки видавать, а Куліш буде компоновать текст для народного теперішнього биту, так отаку-то я замісив лемішку, якби тільки добрі люде помогли домісить, а потім і виїсти» [10, 246]. Листування Т. Шевченка свідчить, що для здійснення свого задуму він просив посприяти виданню цієї художньої серії відомих благодійників та шанувальників мистецтва [10]. Та він не зміг довести до кінця свого задуму, бо 1847 р. був заарештований за участь

у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства й висланий з України.

Т. Шевченко, перебуваючи на засланні в Орській фортеці Оренбурзької губернії, все ж здобув можливість описувати та змальовувати природу й місцевих казахів, потрапивши в експедицію по Аральському морю як художник. Протягом 1848 – 1850 років під час сухопутних переходів з укріплення до укріплення, зимівлі на Кос-Аралі, двох плавань по морю та перебування в Оренбурзі він зробив серію замальовок берегів Аральського моря-озера, нових островів і півостровів, архітектурних пам'яток та численних малюнків аквареллю і марин, що давали уявлення про природу Приаралля, зокрема: «Місячна ніч на Кос-Аралі», «Острів Чикита-Арал», «Шхуни біля форту Кос-Арал» та ін. Аральська описова експедиція поповнила портфель художника видами середньоазійських кам'янистих напівпустель та степових поселень: «Форт Кара-Бутак», «Укріплення Іргиз-Кала» та ін. Замальовки унікальних природних пам'яток: острова Кос-Аралу, що наразі вже злився із суходолом, обрисів всихаючого Аральського моря, краєвидів напівпустельних оренбурзьких околиць, зовсім не схожих на краєвиди степової України, є чудовими зразками історичного жанру, значущими для історії казахського народу зокрема і світової історії загалом [6].

Неозорі краєвиди ковилових степів вразили Т. Шевченка водночас безрадісно-монотонним плином життя та мінливістю пейзажів. Один із швидкоплинних моментів степового життя – пожежу – він змалював у акварелі «Пожежа в степу» (1848) та описав у повісті

«Близнюки» [6]. Житло місцевого населення вразило його: «Ніколи не забуду того сумного враження, яке справив на мене вигляд цього укріплення ... Уявіть собі на сірому тлі купку сірих мазанок з очеретяними покрівлями, обнесена земляним валом ... воно здаля більше схоже на загони або кошари, ніж на житло людей» [9, 103 – 104].

Періоду плавання по «отому нікчемному морю Оральському» були присвячені поетичні рядки «І небо невмите, і заспані хвилі, і понад берегом геть-геть, неначе п'яний, очерет, без вітру гнеться...» [2, 4]. Український історик та публіцист Г. Житецький про діяльність Т. Шевченка в експедиції як живописця писав: «Тарас Григорович закінчив своє здійснення обрисів та побережжя Аральського моря та малюнків степів і виконав їх дуже гарно, так що О.І. Бутаков міг клопотатися перед корпусним командиром Обручевим за [удатного] талановитого маляра, прохаючи дати йому відпустку з далекої пустелі до Оренбургу «для остаточної обробки живописних видів, чого в морі зробити неможливо, і для перенесення гідрографічних видів на карту», на що Обручевим було дано дозвіл 12 травня 1849 р. і 8 жовтня Шевченко виїхав з лейтенантом Бутаковим через Аральське море та степ до Оренбургу, куди добрався 10 листопада. Вітаючи на прощання Кос-Арал і Аральське море, Тарас Григорович писав у вересні 1849 р.: «Готово! Парус розпустили... Прощай, убогий Кос-Арал! Нудьгу заклітую мою ти розважав таки два літа. Спасибі, друже...» [2, 10 – 11].

Наступних сім років Т. Шевченко провів у Новопетровському укріпленні на півострові Мангишлак, що на

східному узбережжі Каспійського моря. 1851 р. він був введений до складу геологічної Каратауської експедиції. Перебування в експедиції на гірське пасмо Кара-тау, що знаходиться на півдні Казахстану, дало змогу засланцю малювати численні романтично-суворі гірські краєвиди, збіднену флору й фауну суходолу та каспійських узбереж: «Новопетровське укріплення з моря», «Сад біля Новопетровського укріплення», «Скеля «Монах», «Мис Тюк-Карагай на півострові Мангишлак» та ін. У сонячних чужинських степах йому вдалося ще краще оволодіти мистецтвом відтворювати кольори та світлотіні. У зв'язку з цим І. Крип'якевич писав: «На засланні Шевченко рисує мертву і живу природу такою, якою бачив її – без манекенів і без викривлень – в дійсних позах. Сонце азійських пустель вчить його правильної світлотіні і кидає від Брюловських задач барви до завдань світла, які вказав Рембрандт в своїх вражаючих дослідях над ефектами яскравого сонячного і всякого іншого освітлення» [3, 4]. Показовими з цього погляду є акварелі «Долина на Хівинській дорозі», «Вид на Кара-Тау з долини Апазир», «Акмиш-Тау» та ін., на них зображені споріднені за характером одноманітні обриси горбів та скель, що змінюють одна одну і тягнуться нескінченною низкою до самого обрію. Частинною чужинського візуального простору є також образи поодиноких скель, що вважаються священними: «Токпак-Атисе-Аульє» (1849 р.) «Аульє-Тау» (1851 р.) та ін. Пейзажі, виконані в цій експедиції, відзначалися блискучою акварельною технікою, чіткістю і плавністю ліній, багатоманітних композиційних та колористичних рішень, проте відрізнялися

стриманістю і безрадісністю художніх образів [6]. Однак поза зображуваними ландшафтами відчувається бажання змальовувати інші краєвиди. Це прагнення проявляється у тому, що художник великого значення надавав зображенню неба, хмар, степових шляхів, передаючи тим самим свої прагнення полетіти в рідні краї, писати рідні пейзажі, опинитись на батьківщині. Біль і мука вчуваються у спогадах Т. Шевченка про Україну: «Там село і навіть місто сховали свої білі привітні хати у затінку черешневих і вишневих садів. Там бідолашний понурий чоловік оповив себе чудовою вічно усміхненою природою і співає свою сумну, задушевну пісню в надії на краще існування. О, моя бідолашна, моя прекрасна, моя мила батьківщина! Чи скоро я вдихну твого цілющого, солодкого повітря?» [10, 66 – 67]. На противагу блакитно-сірим та жовтувато-вохристим тонам суворих тужливих ландшафтів Прикаспію, пейзажі, на яких зображено Україну, насичені динамікою золотаво-блакитних кольорів та грою світла і тіні, наділені композиційною деталізацією іншого предметного оточення [6]. «І там степи, і тут степи. Та тут не такі, руді-руді, аж червоні, а там голубії, зеленії, мережані нивами, ланами, високими могилами, темними лугами...» – писав поет, перебуваючи в Орській фортеці 1847 р. [7].

Шевченків сакральний образ українського степу переносить глядача у позачасопросторові виміри усвідомлення світу. Більш реалістичний світлий та глибокий мотив українського степового ландшафту відображає простоту та філософічні глибини наближеної до природи душі української людини.

Сакральний архетип казахського степу дуже відрізняється від українського: «Пустиня циганом чорніла... Билини навіть не осталося; тільки одним одно хиталося зелене дерево в степу. Червоніє по пустині червона глина та печина, бур'ян колючий та будяк, та інде тирса з осокою в яру чорніє під горою» [7].

Все було йому чужим у приаральських та прикаспійських степах: піщані кургани, скелясті береги, похмуре небо, рідкувата рослинність тощо. Довкола слалася невідома земля, яку виховане серед багатой української природи естетичне світосприйняття Т. Шевченка намагалось бодай якось олюднити, зробити пізнаваною, рідною. Проте людські фігури, виконані проти сонця на фоні безживної пустелі, затемнені, на відміну від більш яскравого пустельного пейзажу. Науковець В. Яцюк зазначав: «Шевченкові пейзажі – це образ природи, що ніби спроектований на світ людських думок і почувань» [12]. Складається враження, що художник намагається показати переважання природного, нівелюючи значення людського, фактору у житті пустелі. У його малярській спадщині почали з'являтися замальовки характерних для українських та казахських степів спільних та відмінних ландшафтоутворюючих ознак.

Загалом для творчості Т. Шевченка характерні безліч символічних аналогій, у яких схожі сюжетні композиції набувають подібних значень. Зокрема, він використовує мотив «одинокого дерева», ідентичного образу «світового дерева», основоположного для світової, зокрема давньоукраїнської, міфології. Дерево та степовий орел, що може на ньому гніздитися, – священні. В етюді «Тополя» (1839 р.) використано образ

пірамідальної тополі, поширеної в Україні. Вона тягнеться свічкою вгору, нагадуючи постать стрункої дівчини. В акварелі «Джан-гис-агач» (1848 р.) обабіч шляху зображено сокорину з широкою кроною, товстим стовбуром, схожу на статну господиню [6]. Хоч зовнішній вигляд дерев відрізняється, проте ідея сакральності закладена у кожному з них і використовується для акцентування уваги на виявах часопросторового розвитку етнічності. Поза тим, обидва являють собою образ самотнього дерева, котре має відродити життя, потенційно спрямувати його в інше русло, дати життя новому, іншому майбуттю. Звичай прикрашати священне дерево «джан-гис-агач» стрічками письменник згадує у повісті «Близнюки» [9], його поетичний образ він дає у вірші «У бога за дверима лежала сокира» [7]. Поважне ставлення до дерев та звичай наряджати стрічками, намистом або квітами деревця на весілля (вільце), Купайла (Марена), Обжинки й Новий рік (дідух) і досі збереглися в українській традиції та стали зразками соціокультурної спадщини, що своїм корінням заглиблюється в природне доквілля.

Отже, довершені та реалістично змальовані образи природи України та Казахстану, життя та побут українців і казахів у творчості Т. Шевченка були цілком оригінальним явищем в історії світового мистецтва і культури. Художньо-мистецька цінність його творів полягає в тому, що вони репрезентують вагомим не лише для мистецької спадщини, а й для історичної науки знання про становлення і розвиток природи, історії та людей. Вміння виявляти глибинні натурфілософські естетичні та ідейно-символічні особливості українського і

казахського етносів та зображати їх у художньо-образній формі дало можливість художнику досягти нового якісного рівня міжетнічної комунікації. Таким чином, творча спадщина Т. Шевченка заклала основи для подальшого розвитку й реалістичного зображення повсякдення українців, викликала інтерес до дослідження природних і культурних пам'яток та стала прикладом ідейного взаємозбагачення культур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Д.В. Шевченко – маляр / Вст. слово С. А. Гальченка; післям. Т. І. Андрущенко. – К.: Україна, 2004. – 272 с.
2. Житецький І.П. «Описная экспедиция» Аральського моря і Шевченко (1848–49 рр.). – 07.04.1928. – Ф. X. – Од. зб. 17366. – 12 арк.
3. Крип'якевич І. Шевченко – маляр // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 7.
4. Новицький О. Тарас Шевченко як маляр. – Львів – Москва: НТШ, 1914. – 83 с.
5. Отрошко Л. Природна вмотивованість української символіки / Л. Отрошко // Українознавство. – 2011. – № 4. – С. 223–230.
6. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах. – К., 1961–1964. – Т. 7–10: Живопис, графіка. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>
7. Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. – Т. 1: Поетичні твори (1837–1847). – К.: Дніпро, 1978. – 373 с.
8. Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. – Т. 3: Драматичні твори. – К.: Дніпро, 1978. – 415 с.
9. Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. – Т. 4: Повісті. – К.: Дніпро, 1978. – 411 с.
10. Тарас Шевченко. Твори: у 5 т. – Т. 5: Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1979. – 567 с.
11. Широцький К. Шевченко – художник. – 1914.
12. Яцюк В.М. Живопис – моя професія: Шевченкові етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – 432 с.: іл.

REFERENCES

1. Antonovych D. V. Shevchenko – maliar / Vst. slovo S. A. Halchenka; pisliam. T. I. Andruschenko. – K.: Ukraina, 2004. – 272 s.
2. Zhytetskyi I. P. «Opisnaya ekspedytsiya» Aralskoho moria i Shevchenko (1848-49 rr.). – 07.04.1928. – F. X. – Od. zb. 17366. – 12 ark.
3. Krypiakievych I. Shevchenko – maliar // Iliustrovana Ukraina. – Lviv, 1913. – Ch. 7.
4. Novytskyi O. Taras Shevchenko yak maliar. – Lviv – Moskva: NTSh, 1914. – 83 s.
5. Otroshko L. Pryrodna vmotyvovanist ukrainskoi symboliky / L. Otroshko // Ukrainoznavstvo. – 2011. – №4. – S. 223–230.
6. Taras Shevchenko. Povne zibrannia tvoriv v desiaty tomakh. – K., 1961–1964. – T. 7–10: Zhyvopys, hrafika. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua>
7. Taras Shevchenko. Tvory: u 5 t. – T. 1: Poetychni tvory (1837–1847). – K.: Dnipro, 1978. – 373 s.
8. Taras Shevchenko. Tvory: u 5 t. – T. 3: Dramatychni tvory. – K.: Dnipro, 1978. – 415 s.
9. Taras Shevchenko. Tvory: u 5 t. – T. 4: Povisti. – K.: Dnipro, 1978. – 411 s.
10. Taras Shevchenko. Tvory: u 5 t. – T. 5: Avtobiohrafia. Shchodennyk. Vybrani lysty. – K.: Dnipro, 1979. – 567 s.
11. Shyrotskyi K. Shevchenko – khudozhnyk. – 1914.
12. Yatsiuk V.M. Zhyvopys – moia profesii: Shevchenkovi etudy. – K.: Rad. pysmennyk, 1989. – 432 s.: il.

L. Otroshko

Natural and Historical Sites in the Artistic Heritage of Taras Shevchenko

Abstract

Taras Shevchenko's artistic and literary heritage is full of symbols reflecting cultural transformations in Ukraine and in the whole world in the 19th century. The article examines the

peculiarities of Shevchenko's depiction of nature which were researched by the known Ukrainian historians and art critics O. Novytskyi, K. Shyrotskyi, I. Krypiakevych, I. Zhytetskyi, V. Yatsiuk. The author revealed innovative for its time aesthetic, artistic and imaginative part of the artist's creation on the basis of his works «Walk with pleasure and with good moral», «Twins», «The Painter», «The Musician», literary autobiography «Diary» and correspondence. The subject matters of Shevchenko's paintings created during different stages of artist's life are analyzed. The author found out a series of analogies between the images of nature of Ukraine and Middle Asia in the works of the painter. Ukrainian sacred images are compared with images taken from the deserts of the Aral Sea and the Caspian Sea regions. For example, Shevchenko contrasts the image of a usual Ukrainian house with a Kazakh home. The motive of the «lonely tree» is identical to the image of the «world tree» and is common for many mythological ideas of nature. The overflowing which is typical for Ukraine is compared with steppe fires in Kazakhstan as these natural phenomena embody renewal of the nature for both nations. It is established that Shevchenko's specific physico-philosophical comprehension of natural phenomena contribute to formation of the mental, historiosophical and existential characteristics of the ideological context of the Ukrainian identity. It is proved that due to the national conscious and consistent purposeful painting of the picturesque landscapes and historical and architectural sites along with poetry, prose and visual art Shevchenko's creation appears as a prominent world cultural and artistic heritage

Довершені та реалістично змальовані образи природи України та Казахстану, життя та побут українців і казахів у творчості Т. Шевченка були цілком оригінальним явищем в історії світового мистецтва і культури. Художньо-мистецька цінність його творів полягає в тому, що вони репрезентують вагомі не лише для мистецької спадщини, а й для історичної науки знання про становлення і розвиток природи, історії та людей. Вміння виявляти глибинні натурфілософські естетичні та ідейно-символічні особливості українського і казахського етносів та зображати їх у художньо-образній формі дало можливість художнику досягти нового якісного рівня міжетнічної комунікації.

УДК 821.161.2: Шевченко

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ МАРІОЛОГІЇ У ПОЕМІ Т. ШЕВЧЕНКА «МАРІЯ» І РЕЛІГІЙНІЙ ЛІРИЦІ М. КУЗМІНА

Ольга СМОЛЬНИЦЬКА

кандидат філософських наук,

старший науковий співробітник відділу української філології ННДІУВІ

Анотація. У статті аналізуються в компаративному, архетипному, мистецтвознавчому, релігієзнавчому аспектах поема Т. Шевченка «Марія» і релігійна лірика М. Кузміна, в яких образ Богоматері є ключовим. Доведено, що, незважаючи на різні витоки і культури, поезія Т. Шевченка і М. Кузміна має спільні риси. Проводяться паралелі між словесним і образотворчим мистецтвом, здійснюються гіпотетичні припущення про синтез цих джерел у Кобзаревій поемі. Досліджуються старообрядницькі, апокрифічні, фольклорні мотиви творчості обох поетів. Проаналізовано відречені джерела, на які спиралися письменники. Образ Марії розглянутий у канонічному і неканонічному ключі. Наголошується на авторській інтуїції, творчій суб'єктивності. Виокремлюються особливості сприйняття образу Богородиці в українській культурі.

Ключові слова: шевченкознавство, компаративістика, маріологія, Марія, Тарас Шевченко, Кобзар, Михайло Кузмін, Срібний вік.

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ МАРІОЛОГІЇ В ПОЕМЕ Т. ШЕВЧЕНКО «МАРИЯ» И РЕЛИГИОЗНОЙ ЛИРИКЕ М. КУЗМИНА

Ольга СМОЛЬНИЦКАЯ

кандидат философских наук,

старший научный сотрудник отдела украинской филологии ННИИУВИ

Аннотация. В статье анализируются в компаративном, архетипном, искусствоведческом, религиоведческом аспектах поэма Т. Шевченко «Мария» и религиозная лирика М. Кузмина, в которых образ Богоматери является ключевым. Доказано, что, несмотря на разные истоки и культуры, поэзия Т. Шевченко и М. Кузмина имеет общие черты. Проводятся параллели между словесным и изобразительным искусством, сделаны гипотетические предположения о синтезе этих источников в поэме Кобзаря. Исследуются старообрядческие, апокрифические, фольклорные мотивы творчества обоих поэтов. Проанализированы отреченные источники, на которые опирались писатели. Образ Марии рассматривается в каноническом и неканоническом ключе. Подчеркивается авторская интуиция, творческая субъективность. Выделяются особенности восприятия образа Богородицы в украинской культуре.

Ключевые слова: шевченковедение, компаративистика, мариология, Мария, Тарас Шевченко, Кобзарь, Михаил Кузмин, Серебряный век.

COMPARATIVE ANALYSIS OF MARIOLOGY IN TARAS SHEVCHENKO'S POEM «MARIA» AND MYKHAILO KUZMIN'S RELIGIOUS POETRY

Olha SMOLNYTSKA

Candidate of Philosophical Sciences,

senior research associate of Ukrainian Philology Department of NRIUSWH

Annotation. *The article deals with the comparative analysis of Taras Shevchenko's poem «Maria» and Mykhailo Kuzmin's religious lyric poetry with the central image of the Virgin Mary. It is proved that T. Shevchenko's and M. Kuzmin's poetry has many common features despite of different sources and cultures. The parallels between the verbal and the visual art are drawn and the hypothesis of their synthesis in the poem of Kobzar is considered. The Old Believer, apocryphal and folklore motifs of works of both poets are researched. The renunciation sources used by the writers are analyzed. The image of Mary is examined both in canonical and uncanonical aspects. The authorial intuition and creative objectivity are emphasized. The features of perception of the image of the Virgin Mary in the Ukrainian culture are defined.*

Key words: *Shevchenko studies, comparative studies, Mariology, Mary, Taras Shevchenko, Kobzar, Mykhailo Kuzmin, Silver Age.*

Творчість Т. Шевченка широко досліджується в різних аспектах: текстологічному, гендерному, міфологічному, онтологічному, аксіологічному, феноменологічному, перекладознавчому та ін. Особливо перспективними є дослідження, присвячені архетипній системі творів Кобзаря (В. Смілянська), а також компаративному аналізу (Т. Бикова, Г. Білик та ін.). Тенденцією сучасного шевченкознавства стає синтетичність праць, у яких досліджуються окремі питання, тобто вони створюються на стику літературознавства і філософії, релігієзнавства, історії та інших галузей.

Останнім часом спостерігається увага до різноаспектного аналізу жіночих образів у поезії Т. Шевченка, зокрема архетипового образу матері як імпліцитного позначення Мадонни. Ж. Ляхова порівняла поему «Марія» з фольклорною традицією, спираючись на досвід І. Франка, М. Драгоманова та ін. Справді, інтерес до євангельських і апокрифічних мотивів у творчості Т. Шевченка

має традицію дослідження з XIX ст. У другій половині XX – на початку XXI ст. варто згадати, окрім уже названих, імена Д. Чижевського, І. Дзюби, О. Забужко, О. Брайка, І. Бетко, В. Яременка та ін. Але, незважаючи на загальне тяжіння до прийомів психоаналізу та порівняння творів Кобзаря із зарубіжною культурою, певні питання мариології вимагають докладного з'ясування, що й зумовлює актуальність дослідження.

Мета дослідження – зіставити образність та філософське підґрунтя поеми Т. Шевченка «Марія» і релігійної лірики поета Срібного віку М. Кузміна, присвячених образу Богородиці та важливим подіям її життя.

Поставлена мета вимагає реалізації таких завдань:

- стисло окреслити історію та особливості мариології;
- висвітлити образ Богородиці в поемі Т. Шевченка «Марія» і релігійній ліриці М. Кузміна на мариологічну тематику;
- знайти спільні риси у творчому

сприйнятті образу Богородиці Т. Шевченком і М. Кузмінім.

Культ Діви Марії встановили в 431 р. на Вселенському соборі в Ефесі, «де євангельську Марію, мати Ісуса, було визнано за Богородицю й Царицю Небесну» [1, 305]. Маріологію як науку про Діву Марію в православ'ї і католицизмі започатковано в добу Відродження. Незважаючи на те, що термін «маріологія» асоціюється перш за все з католицькою доктриною, образ Божої Матері та все пов'язане з Пречистою аналізується і православ'ям. У цьому ключі цікавим видається компаративний аналіз двох маріологічних творів – поеми Т. Шевченка «Марія» (уперше опубліковано в 1876 р.) і поетичних циклів М. Кузміна «Духовные стихи», «Праздники Пресвятой Богородицы» (збірка «Осенние озера», 1909 р.). Для з'ясування місця і ролі Шевченкової поезії на початку ХХ ст. треба врахувати, що в добу Срібного віку спостерігався великий інтерес до перекладів поезії Кобзаря (зокрема, Ф. Сологубом, на чому докладно зупинявся К. Чуковський у праці «Высокое искусство»). Таким чином, тяглість перекладацької традиції не переривалася навіть в епоху, позначену, передусім, інтересом до західноєвропейського мистецтва.

Слід зазначити, що в Україні культ Діви Марії був гармонійним і цілком логічно зумовленим [9, 40]. На це вказав Б. Стебельський у праці «Християнство і українська культура» (Торонто, 1991 р.). На думку дослідника, український культ Марії відрізняється від такого ж культу на Заході: «В Україні вона не лише відгомін неоліту – не лише велика Матір – богиня родючості, але й св. Софія – Мудрість і Любов» [10, 29]. Хоча в православ'ї (на відміну від католицизму)

не існує окремого культу Діви Марії, але вшанування Богоматері велике. Звичайно, одне із ключових питань у поемі Кобзаря «Марія» – це народження Спасителя. Тут, вважаємо, релігійні та народно-міфологічні засади в розумінні поета збігаються. На думку В. Войтовича, «таїну народження Сина Господнього від Непорочної Діви в духовному значенні не слід зводити до буквально-го, фізіологічного розуміння. Діва тут означає досконалість, яка зберігає в собі жіночу істоту, що не підкоряється чоловічій, а також носить її в собі. «Непорочне зачаття» символізує священний союз неба і землі, який проявляється через народження Боголюдини, а також народження розуму як прояву найвищих людських здібностей» [2, 35].

З міфологічним сприйняттям образу Марії пов'язані поняття народного православ'я і народного католицизму. Для кращого розуміння принципів змалювання Богородиці Т. Шевченком і М. Кузмінім варто стисло окреслити традиції зображення Діви Марії. Зокрема, М.-Л. фон Франц зазначає, що перші християни рідко вносили нове в іконографічний тип і часто копіювали античні зображення богів, але вже на позначення янголів, Богородиці та ін. Так, найперше зображення Діви Марії було копією статуї Ізиди та її сина Гора [11, 45]. Відповідно функції та риси єгипетської богині перейшли Богородиці. Проте офіційна церква не визнавала зв'язку Богоматері з родючістю і дітонародженням. Ці уявлення збереглися у віруваннях і обрядах різних народів, що дає підстави говорити про народне православ'я і народний католицизм. Зокрема, останнього і стосується культ Чорної Мадонни – відгомін поклоніння Ізиді на території колишньої

Римської імперії. Цим статуям сповідалися, молилися і приносили дари.

Врахувавши сказане вище, слід простежити, яким чином принципи народної іконографії відбилися в аналізованій поемі Т. Шевченка. С. Герасимчук зазначає: «Поет, зображуючи свою героїню, звертається до інакомовного зображення краси духовної через красу тілесну... Така форма репрезентації образу є близькою до алегоричної» [3, 27 – 28]. Підкреслення тілесної краси Марії більше нагадує прийоми католицької іконографії. Звичайно, у православ'ї та народних виявах християнства (зафіксованих у фольклорі) зовнішня краса Діви Марії також згадується, проте в офіційній доктрині вона, швидше за все, імпліцитна: гармонія форми і змісту подаються як очевидні факти. Таким чином, прекрасна зовнішність означає духовну красу: героїня освячується через власну високоморальну сутність, повніше розкрити після Благовіщення. Натомість у фольклорі Пречиста часто зовні нагадує звичайну жінку.

Інші іпостасі Діви Марії – Богиня-Земля, Богиня-Мати. Досліджуючи цю проблему в Кобзаревій творчості, О. Шаф стверджує: «У низці творів героїня набуває статусу Великої Матері, здобуває ознаки Божественного (Лукія у «Відьмі», Княжна, Марія в однойменних поемах), але лише за посередництвом чоловіка, що вмотивовано гендерною стратифікацією патріархального світу, актуальною і для поезії Т. Шевченка» [13, 109].

Варто сказати про стиль поеми Т. Шевченка. Кобзар був художником, тому він, безперечно, знав типи зображення Богоматері у світовому живописі (передусім в італійському). Італійське

мистецтво пов'язане з католицькою символікою і емблематикою. Дж. Холл наводить такі латинські написи на зображеннях Мадонни: «Flos campri» («Лілея долини»), «Lilium inter spinas» («Лілея між тернів»), «Fons hortorum» («Садове джерело») [12, 191]. Оскільки символічні вказівки на образ Божої Матері вбачали і в тексті «Пісні над Піснями», то логічно, що епітети на позначення Пречистої взяті зі Старого Заповіту. Тому Т. Шевченко, вивчивши історію живопису в Академії мистецтв, цілком міг застосувати цей же прийом – уже на фольклорній основі – у своїй поемі, поєднавши церковнослов'янський стиль з народним. Зокрема, образ-символ лілеї як дівочої чистоти в піснях і баладах тут набуває сакральних ознак. Інше найменування Діви Марії – «замкнений сад» (лат. hortus conclusus) – у Кобзаревій поемі реалізується в українському символі ярочка, де героїня зустрічається з гостем. Аналогічно – у світовому живописі, лише замість людини в огороженому саду зображується одноріг як алегорія Втілення Христа [12, 192]. Також варто зазначити, що для підкреслення внутрішньої гармонії Богородиці Т. Шевченко не раз застосовує прийом, який С. Герасимчук назвала «квірковою» атрибуцією» [3, 28], тобто порівняння з лілеєю, маком, «рожевим квітом» та ін. Зокрема, Кобзар застосовує контраст до високодуховної сутності Марії: «Ніколи / Такої Божої краси / Ніхто не узрить! Злая ж доля / Колючим терном провела, / Знущалася над красою!» [14, 576]. Терен – пряма асоціація зі стражданнями Христа, до того ж цей символ давно став близьким для українського фольклору. Автор пропонує долю Марії в різних площинах – від теперішнього

часу (дівування) до майбутнього: «О ти, пречистая в женах! / Благоуханный сельный крине! / В яких гаях? В яких ярах, / В яких незнайомих вертепах / Ти заховаєшся од спеки / Огнепаломої тії, / Що серце без огню розтопить / І без води прорве, потопить / Святії думоньки твої?» [14, 576]. Символіка вогню як палючої любові (причому неземної) простежується й далі, причому поет змальовує як пророцьку візію долі Богородиці після народження Спасителя: «До крові дійде, до кості / Огонь той лютий, негасимий, / І, недобитая, за сином / Повинна будеш перейти / Огонь пекельний! Вже пророчить, / Тобі вже зазирає в очі / Твоє грядущее. Не зри!» [14, 576].

У контексті підсиленого інтересу до змалювання образу Богородиці та повернення до відчуття синкретичної віри (на протиставленні цивілізації з її негативними наслідками) цікавим є компаративний аналіз Кобзарєвої поеми «Марія» і духовної лірики письменника, перекладача Срібного віку Михайла Кузміна (1872 – 1936 рр.). Незважаючи на різні епохи і світогляд, твори цих авторів мають подібні риси. Зокрема, у поезії М. Кузміна «Праздники Пресвятой Богородицы» наслідування старообрядницької образності та версифікації поєднується з використанням здобутків зарубіжної культури. Такий синтез пояснюється старовірсько-французьким походженням самого автора, який неодноразово наголошував на своїй генеалогії. Цікаво те, що поет не ототожнював себе з якоюсь літературною групою чи певним напрямом, тому в даному дослідженні не спираємося на виведення особливостей творчості М. Кузміна з доктрини акмеїзму тощо.

Уперше маріологічні поезії М. Кузміна були оприлюднені в щомісячному

журналі віршів «Остров» (1909 р.). С. Соловйов у рецензії відзначив «дитячу, народну побожність» цих творів, зазначивши: «Це – наївність і простота італійських прерафаелітів, і водночас вишуканість французьких майстрів XVI століття» [8, 523] (Тут і далі переклад наш. – О. С.). Як і в Шевченковій «Марії», у ліриці М. Кузміна справді наявний зв'язок з образотворчим мистецтвом (хоча Кобзарєва творчість, звичайно, з хронологічних причин не позначена впливом прерафаелітів).

Проте інший відгук на цикл богородичних поезій М. Кузміна, безперечно, цікавий, але суперечливий, пропонує відверте зіставлення цих творів з «Марією» Т. Шевченка. Так, І. Анненський у статті «О современном лиризме» (1909 р.) прямо запитував стосовно М. Кузміна: «...чи читав він Шевченка – старого, зморданого Орською та іншими фортецями, – солов'я, коли з напівпомерхлих очей його раптом полилися такі нестримно ніжні сльози – вірші про Пресвяту Діву? Ні, не читав. Якби він читав їх, так, мабуть, спалив би свої «праздники»...» [8, 523 – 524]. Мабуть, М. Кузмін навряд чи був обізнаний саме з поемою «Марія» (принаймні документальних підтверджень не знайдено), проте експериментаторство і водночас вірність традиції віршів цього поета Срібного віку інтуїтивно споріднені з Кобзарєвою творчістю.

Текстологічний аналіз поезій М. Кузміна передбачає залучення контекстуального. Зіставлення оригіналу, що наслідує старовірську стилістику і версифікацію, та перекладу українською мовою додає нові можливості для компаративного аналізу.

Слід зазначити, що Кобзарєва «Марія» і вірші М. Кузміна не дублюють один

одного, проте змістовно схожі. Звичайно, принципова різниця в цих творах помітна. Скажімо, Т. Шевченко в поемі схиляється до епічного стилю, тому розповідь про життя Богоматері плинна, без фрагментарності, хоча ключові епізоди в самому тексті простежуються. Поет пропонує житіє Діви Марії, акцентує увагу на жіночому сприйнятті, відтак спираючись на духовний досвід апокрифів. М. Кузмін, у свою чергу, також базується на відречених джерелах, проте його стиль суто ліричний, і цикл «Праздники Пресвятої Богородиці» побудований як мініатюри зі спільним сюжетом. Також цей автор, на противагу Кобзареві, більше відходить від канонічних джерел.

Як і Т. Шевченко, М. Кузмін на початку циклу «Праздники Пресвятої Богородиці» звертається до Пречистої своєрідним релігійним зачином. Проте якщо Кобзар наслідує акафіст і символіка експозиції поеми православна (візантійська), з українським забарвленням, то поет Срібного віку вдається до поєднання православного змісту з віршованою формою доби Відродження. Такий стиль, складний і вишуканий, наслідує теологічні трактати католицьких відлюдників, але водночас і твори православних ченців. Це помітно на самому початку «Вступу»: «Прости неопытную руку, Дева, / И грешный, ах, сколь грешный мой язык, / Но к клятвам верности я так привык, / Что Ты словам хвалебного напева / Внемли без гнева» [4, 153]. Як і Кобзар, М. Кузмін робить акцент на власному бажанні творчо оспівати Богородицю.

На відміну від Т. Шевченка, М. Кузмін виокремлює етапи становлення Марії як особистості, зупиняючись на житті її батьків до народження Діви. Зокрема, автора цікавить рефлексування Анни,

яка страждала через неможливість народити дитину: «Анна плакала в пустині: / «Ах, не знати благостині! / Люди, птах, комаха, звірі, / – Всі звеселені у мирі. / Лиш у мене все біда – / Не зів'ю собі гнізда» [6, 2]. Згадування янгола як вісника повториться як прийом у «Благовіщенні». Проте Кобзар не зупиняється на змалюванні генеалогії Діви Марії (лише зростання у родича: «у Йосипа, у тесляра / Чи бондаря того святого» [14, 574], та дитинство немовляти Еммануїла з Івасем, тобто пророком Іоанном – сином вдови Єлисавети [14, 586]), бо описує образ самої Пречистої. Зайва деталізація перетворила б поему на задовгий наратив, у якому розчинилася б головна думка. Отже, автор прагнув цілісності, не бажаючи поділяти текст на різні епізоди.

Поворотний епізод життя Марії – Благовіщення – автори трактують по-різному, але спільною рисою в такому підході є ґрунтування на апокрифах. Якщо у Священному Переданні сказано, що архангел Гавриїл явився Марії, коли вона пряла, то у М. Кузміна майбутня Богородиця була зайнята читанням: «Який тоді Ти твір читала, / Чи дочитала до кінця, / Як Твої двері відшукала / Рука небесного гінця?» [6, 5]. Натомість у Т. Шевченка спостерігається більша текстологічна подібність з канонічними джерелами. Так, В. Яременко, аналізуючи архітектуру тексту «Марії», наголошує на тому, що поет спирався на канонічні джерела, у тому числі на «Розповідь про вхід у храм Марії» та «Четьї-Мінеї», і далі здійснює компаративно-історичний аналіз, зіставляючи сам твір і першовитоки Шевченкового наративу: «У поемі Марія пряде вовну на «бурнус святешний» для Йосипа, можливо виготовляє бурнус для вже дорослого Сина, «шиє

малесеньке сороченя» для майбутньої дитини» [15, 4]. Таким чином, відданість Богоматері традиційним жіночим заняттям підкреслює близькість Марії до звичайної жінки, і в цьому Т. Шевченко, з одного боку, стоїть на засадах народних вірувань про Пречисту, а з другого – наголошує на особливій жіночності Богородиці, тобто софійності.

Посмертна доля Марії цікавить обох поетів. Але є відмінності в репрезентації теми. Так, Т. Шевченко розглядає Пречисту як звичайну жінку, що після розп'яття Ісуса і смерті Йосипа збрала учнів, а потім умерла з голоду. Трагічну смерть у злиднях можна розглядати як реалістичне змалювання життя Марії (хоча про ці подробиці в канонічних джерелах не сказано), але водночас це і доля праведниці: позбавившись матеріального, Марія стала багатого духом. Отже, автор наголошує на духовній силі героїні. Як відомо далі з тексту, після смерті Пречистої створили культ Богоматері (хоча про цю іпостась Кобзар, як не дивно, не згадує): «А потім ченці одягли / Тебе в порфіру. І вінчали, / Як ту царицю... Розп'яли / Й тебе, як сина. Наплювали / На тебе, чистую, кати; / Розтлили, кроткую! а ти... / Мов золото в тому горнілі, / В людській душі возновилась, / В душі невольничій, малій, / В душі скорбящій і убогій» [14, 591 – 592]. Ілюзорно-простий стиль цього уривка означає, що духовні чесноти Богородиці не потребують матеріального знання (порфіри, вінця тощо). Для Кобзаря ці матеріальні прикраси пов'язані з раціональним пізнанням чуда, Божественної сутності, тоді як в інтерпретації Т. Шевченка (і аналогічно у М. Кузміна) Марія втілює інтуїтивне пізнання.

І експозиція, і кінцівка поеми «Марія» створені високим стилем, в якому

церковнослов'янськи та алюзії клерикальних джерел поєднуються з гармонійною простотою оспівування християнських цінностей, близьких звичайній людині. Аналогічно – у М. Кузміна: перша («Вступление») і сьома (Заклучение. Одигитрия») частини написані типовим книжним стилем, у якому, на відміну від твору Кобзаря, першоосновою є здобутки власної ерудиції поета і явна зарубіжна школа формування авторського світогляду. Це помітно в кургуазній формі «Одигитрії», наприклад, в уривку, що викликає асоціації з хрестоносцями чи війною проти катарської ересі: «Водительнице Одигитріє! / Ти воїнство ведеш на бій, / Тобою ратний люд міцний, / На смерть готовий будь-який. / Мечів блаженство у борні! / Пориви вітру запальні. / А в небі промені ясні! / Рідних дітей Ти заступиш від сорому плями, / Ти розпростерла над ними свою орифламу!» [6, 11].

Характеризуючи змалювання посмертної долі Марії, слід зазначити, що в М. Кузміна не сказано про обставини смерті Пречистої (тоді як у Кобзаря показано це), автору більш важливе її життя та посмертні дива (п'ятий вірш циклу, «Успення») – прощання апостолів і спостереження набуття Марією статусу Богородиці, тобто неземної, безсмертної жінки, чий дух вічний. М. Кузмін розгортає апокрифічний сюжет про апостола Тома, завдяки якому інші Христові учні збагнули сутність Богоматері. Але тут для автора цікава психологія самого апостола як персонажа, Пречиста у вірші наявна через втілення – неземні квітки на місці її гробниці [4, 157]. Квітка символіка властива поезіям богородичного циклу, причому М. Кузмін зосереджується на символі троянди, що має

більше католицьке забарвлення, проте згадується й у фольклорі Наддніпрянської України.

Підсумовуючи, можна зазначити, що для Кобзаря Марія сильна передусім своїм духовним подвигом, тоді як для М. Кузміна – набуттям іншої сутності як Богородиці. Але обидва автори змальовують Маріїну долю як переживання звичайної дівчини, причому почуття її чисті й завдяки цьому сакральні. І в Т. Шевченка, і в М. Кузміна Марія має розвинуту глибинну інтуїцію, її пізнання і самопізнання чисті й зворушливі. Саме тому героїня творів особливо близька Господу.

М. Кузмін розгортає долю Марії вже у визнаному статусі Богоматері, підкреслюючи її заступництво, у фольклорних традиціях. Зокрема, це чітко виражено в циклі «Духовные стихи», де твір «Хождение Богородицы по мукам» являє собою стилізацію під старообрядницькі вірші. Сюжет узятий з апокрифа «Одкровення Марії». Мотив заступництва Марії за грішників відомий у різних культурах, проте вірш М. Кузміна важкий для перекладу через особливу версифікацію і наслідування простонародного стилю. Уривок з оригіналу звучить так: «Всходила Пречистая / На гору высокую, / Увидела Чистая / Михайла-Архангела, / Сказала Пречистая / Михайлу-Архангелу: / «Ты светлый, пресветлый / Михайл-Архангел, / Сведи меня видеть / Всю муку людскую, / Как мучатся грешники, / Бога не знавшие, / Христа позабывшие, / Зло творившие» [5, 147 – 148]. Співчуття Богородиці автор змальовує також у фольклорному стилі: «Як побачила Чиста / Всі муки людські, / Сплакала, заридала, / Грішникам промовляла: / «Ви бідні, бідні грішники, / Бідні ви, нещасні, /

Краще б вам не родитися. / Ти світлий пресвітлий / Михайле Архангеле, / Вверзи мене / В геєну огненну: / Хочу я мучитись / З грішними чадами Божими». / Сказав Пречистий / Михайло Архангел: / «Владичице Богородице, / Пані моя Пресвітла! / Твоє діло – в раю покоїтись, / А грішникам – в пеклі кипіти. / А попроси краще Сина Свого, / Ісуса Христа Єдинородного, / Хай помилує Він грішників» [7, 2 – 3]. За сюжетом, Господь прощає грішникам після трикратного благання Богоматері та апостолів [5, 149]. Ідея вірша спирається на народні уявлення про Богородицю як більш прихильну до людей, ніж Христос, тому що Марія сама була смертною людиною. Такі вірування притаманні різним культурам, народному православ'ю і католицизму.

Натомість Т. Шевченко не відволікається на побічні лінії, возвеличує Маріїні чесноти та відтворює трагедію матері. У «Марії» немає опису возвеличення героїні вже на небі, не сказано про її сходження до пекла й заступництва за грішників. Основний зміст поеми – змалювання земного життя Пречистої та її місії після розп'яття Христа: учні «Сховались, потім розійшлись. / І ти їх мусила збирати... / Отож вони якось зійшлись / Вночі круг тебе сумувати. / І ти, великая в женах! / І їх унініє і страх / Розвіяла, мов ту полову...» [14, 591] – тобто відродила вчення свого Сина. Тут автор розгортає жіночу версію Євангелія, причому не нав'язуючи читачеві жодної штучної моделі.

Отже, у принципах маріології обох письменників домінує генетично-контактна типологія. Проте якщо в творчому методі Т. Шевченка особливо яскраво наявні генетичні зв'язки (у даному разі

фольклорні традиції та звернення до апокрифів крізь призму української ментальності), то у М. Кузміна і генетичний, і контактний аспекти поєднані досить рівномірно. Всупереч критикам, які вбачали у маріологічних віршах М. Кузміна лише звернення до екзотики, насправді ні старовірська, ні французька ментальні моделі не були зовнішніми чинниками для поета. Звернення до здобутків саме цих двох культур зумовлено генетичними зв'язками – походженням письменника. Контактні зв'язки у М. Кузміна вияскравлюються в загальній культурі, особливій формі, якої автор надав своїм творам. Отже, зміст цих поезій можна назвати генетично зумовленим, експериментальний стиль – «контактним».

М. Кузмін, як і Т. Шевченко, ставив завдання змалювати життя Марії, причому передати психологію Богородиці, підкреслюючи людське і водночас глибинне сприйняття світу, зокрема страждань грішників. Проте якщо Т. Шевченко значною мірою ґрунтується на апокрифічних джерелах, домислюючи життя Богоматері, то М. Кузмін, незважаючи на свою відданість неканонічній (старобрядницькій) церкві, усе ж таки більше дотримується традиційного зображення богородичної тематики, орієнтуючись на здобутки духовного вірша як жанру мандрівних співців. У цьому плані обох поетів можна вважати продовжувачами фольклорної традиції.

Таким чином, проведений аналіз доводить, що маріологія Т. Шевченка ґрунтується на формах не лише канонічного, але й народного православ'я, має певні спільні риси з католицизмом. Проте цей «авторський міф» не можна вважати профанним змалюванням образу Богородиці, оскільки це, швидше

за все, вербальна народна іконографія, яка має свої закони. Поезія М. Кузміна, присвячена святам Пречистої, незважаючи на відмінність у техніці (переважно стилізації під старовірські вірші), тематично має багато спільного з поемою Кобзаря. Завдяки візуалізації художнього образу і окремим деталям підкреслюється особливе сприйняття Богоматері авторами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С., Чікарькова М., Тілло М. Релігієзнавство / С.Абрамович, М. Тілло, М. Чікарькова. – К.: Дакор, 2006. – 512 с.
2. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.; іл.
3. Герасимчук С. Алгоритична рефлексія біблійних образів та сюжетів у творчості Т. Г. Шевченка (на матеріалі поеми «Неофіти» та «Марія») [Електрон. ресурс] / Сніжана Герасимчук // Волинь – Житомирщина. – 2010. – Вип. 21. – Режим доступу: http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/vg/2010_21/3_21.pdf – укр. мовою.
4. Кузмин М. Праздники Пресвятой Богородицы / Михаил Кузмин // Избранные произведения / Сост., подгот. текста, вступ. ст., коммент. А. Лаврова, Р. Тименчика. – Ленинград: Худож. лит., 1990. – С. 153 – 159.
5. Кузмин М. Хождение Богородицы по мукам. Духовные стихи / Михаил Кузмин // Там же. – С. 147 – 149.
6. Кузмін М. Праздники Пресвятої Богородиці (переклади) / Михайло Кузмін / Пер. О. Смольницької. – Автор. комп. набір. – 13 с. (З особистого архіву О. Смольницької).
7. Кузмін М. Ходіння Богородиці по муках. Духовні вірші (переклади) / Михайло Кузмін / Пер. О. Смольницької. – Автор. комп. набір. – 4 с. (З особистого архіву О. Смольницької).
8. Праздники Пресвятої Богородицы. Комментарии // Кузмин М. Избранные произведения / Сост., подгот. текста, вступ. ст.,

коммент. А. Лаврова, Р. Тименчика. – Ленинград: Худож. лит., 1990. – С. 523 – 524.

9. *Смольницька О. О.* Філософські засади софійності та маріології в інтерпретації літературознавців Київського університету (на матеріалі праць Д. Чижевського) / О. О. Смольницька // *Сучасна освіта і наука в Україні: наукові здобутки, стан і перспективи* [Текст]: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної заочної конференції «Сучасна освіта і наука в Україні: наукові здобутки, стан і перспективи». – Ч. II (м. Запоріжжя, 27 – 28 січня 2011 р.) / Всеукраїнське громадянське об'єднання «Нова Освіта». – Запоріжжя, 2011. – С. 39 – 43.

10. *Стебельський Б.* Християнство і українська культура / Богдан Стебельський // *Хроніка*. – 2000. Україна: філософський спадок століть. – Ч. II. – Вип. 39 – 40. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтва. – С. 29.

11. *Франц М.-Л. фон.* Кошка. Сказка об освобождении феминности / Мария-Луиза фон Франц / Пер. с англ. В. Мершавки. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 144 с. (Библиотека психологии и психотерапии).

12. *Холл Дж.* Словарь сюжетов и символов в искусстве / James Hall. Dictionary of subjects and symbols in art. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1999. – 656 с.

13. *Шаф О.* Мотив руйнації родинних стосунків у поезії Тараса Шевченка в гендерному ракурсі / О. Шаф // *Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць* / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Київ, 2013. – Вип. 16. – С. 109.

14. *Шевченко Т.* Марія: [поема] / Тарас Шевченко // *Кобзар (вибране)*. – К.: Радянська школа, 1954. – С. 574 – 592.

15. *Яременко В.* Шевченкова «Марія» / Василь Яременко // *Наша віра*. – Лютий 2014. – № 2. – С. 4.

REFERENCES

1. *Abramovych S., Chikarkova M., Tillo M.* Relihiieznavstvo / S. Abramovych, M. Tillo, M. Chikarkova. – K.: Dakor, 2006. – 512 s.

2. *Voitovych V.* Ukrainska mifolohiia /

Valerii Voitovych. – Vyd. 2-he, stereotyp. – K.: Lybid, 2005. – 664 s.; il.

3. *Herasymchuk S.* Alehorychna refleksii bibliinykh obraziv ta siuzhetiv u tvorchosti T. H. Shevchenka (na materialy poemy «Neofity» ta «Mariia») [Elektron. resurs] / Snizhana Herasymchuk // *Volyn – Zhytomyrschyna*. – 2010. – Vyp. 21. – Elektron. dan. – Dzherelo dostupu: http://estetichamente.ru/portal/Soc_Gum/vg/2010_21/3_21.pdf – ukr. movoiu

4. *Kuzmin M.* Prazdniki Presvyatoy Bogoroditsy / Mikhail Kuzmin // *Izbrannye proizvedeniya* / Sost., podgot. teksta, vstup. st., komment. A. Lavrova, R. Timenchika. – Leningrad: Khudozh. lit., 1990. – S. 153 – 159.

5. *Kuzmin M.* Khozhdenie Bogoroditsy po mukam. Dukhovnye stikhi / Mikhail Kuzmin // *Tam zhe*. – S. 147 – 149.

6. *Kuzmin M.* Praznyky Presviatoi Bohorodytsi (pereklady) / Mykhailo Kuzmin / Per. O. Smolnytskoi. – Avtor. komp. nabir. – 13 s. (Z osobystoho arkhivu O. Smolnytskoi).

7. *Kuzmin M.* Khodinnia Bohorodytsi po mukakh / Dukhovni virshi (pereklady) / Mykhailo Kuzmin / Per. O. Smolnytskoi. – Avtor. komp. nabir. – 4 s. (Z osobystoho arkhivu O. Smolnytskoi)

8. Prazdniki Presvyatoy Bogoroditsy. Kommentarii // Kuzmin M. *Izbrannye proizvedeniya* / Sost., podgot. teksta, vstup. st., komment. A. Lavrova, R. Timenchika. – Leningrad: Khudozh. lit. 1990. – S. 523 – 524.

9. *Smolnytska O. O.* Filsofski zasady sofii-nosti ta mariolohii v interpretatsii literaturoznavtsiv Kyivskoho universytetu (na materialy prats D. Chyzhevskoho) / O. O. Smolnytska // *Suchasna osvita i nauka v Ukraini: naukovy zdobutky, stan i perspektyvy* [Tekst]: Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi zaochnoi konferentsii Suchasna osvita i nauka v Ukraini: naukovy zdobutky, stan i perspektyvy. – Ch. II (m. Zaporizhia, 27 – 28 sichnia 2011 r.) / Vseukrainske hromadianske obiednannia «Nova Osvita» - Zaporizhia: 2011. – S. 39 – 43.

10. *Stebelskyi B.* Khrystianstvo i ukrainska kultura / Bohdan Stebelskyi // *Khronika*. – 2000. Ukraina: filsofskyi spadok stolit. – Ch. II. –

Вуп. 39 – 40. -- K.: Fond sprianniia rozvytku mystetstva. – S. 29.

11. Frants M.-L. fon. Koshka. Skazka ob osvobozhdenii femininnosti / Mariya-Luiza fon Frants / Per. s angl. V. Mershavki. – M.: Nezavisiimaya firma «Klass», 2007. – 144 s. (Biblioteka psikhologii i psikhoterapii).

12. Kholl Dzh. Slovar syuzhetov i simvolov v iskusstve // James Hall. Dictionary of subjects and symbols in art. – M.: KRON-PRESS, 1999. – 656 s.

13. Shaf O. Motyv ruinatsii rodynnykh stosunkiv u poezii Tarasa Shevchenka v hendernomu rakursi / O. Shaf // Shevchenkoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 2013. – Vyp. 16. – S. 109.

14. Shevchenko T. Mariia (Poema) / Taras Shevchenko // Shevchenko T. Kobzar (vybrane). – K.: Radianska shkola, 1954. – S. 574 – 592.

15. Yaremenko V. Shevchenkova «Mariia» / Vasyl Yaremenko // Nasha vira. – Liutyi 2014. – № 2. – S. 4.

O. Smolnytska

Comparative Analysis of Mariology in Taras Shevchenko's Poem «Maria» and Mykhailo Kuzmin's Religious Poetry

Abstract

The image of Virgin Mary takes an important place in T. Shevchenko's creation. Therefore this theme repeatedly appeared in the spotlight of different Shevchenko studies. The connection of poetry of Kobzar with the religious problems, orientation both on the church books and Ukrainian traditional practices and folklore provides consideration of Mariology in T. Shevchenko's works in the broader aspect. The contextual method and application of achievements of various humanitarian branches allows the interesting parallels with the work of other poets to be drawn. In particular, a comparative analysis of T. Shevchenko's poem «Maria» and M. Kuzmin's cycle of poems «Feasts of the Virgin Mary» («Prazdniki Presvyatoy Bogoroditsy») and his «Spiritual verses» was made for the first time. As a part of the study the literary translation of these works into Ukrainian was provided. This has made it possible to define the features of the authentic manuscript which is built both on the system of Old Believers spiritual poems and historical and ideological realities of the foreign poetry. Despite the obvious differences of poem «Maria» and M. Kuzmin's lyrics these works are similar in the description of image of the Virgin Mary. The authors not only presented their own vision of the important events from the life of Mary but also showed her psychology. It was important both for T. Shevchenko and M. Kuzmin to examine the development of heroine as individuality. The poets did not pursue stylization or imitation. The folklorism or rethinking of Mary's life by the artists was not the aim but means of spiritual realization. Considering of the national Orthodoxy appears as an important factor of understanding of T. Shevchenko's and M. Kuzmin's poetry. In particular, behind this variative and heterodoxy system we can find an exceptional trust of common people to the Virgin Mary. It is based on beliefs that Mary as an earthly woman better understands the desire of ordinary people. Thus, the research has not only theoretical basis but also practical orientation. It can be used in the lectures on comparative studies, Shevchenko studies, translation studies and special courses in Mariology.

УДК 930 «1941–1944»

РЕТРОСПЕКЦІЯ ПОСТАТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ОКУПАЦІЙНІЙ ПРЕСІ 1941 – 1944 РР.

Оксана САЛАТА

доктор історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу всесвітньої історії ННДІУВІ

Анотація. У статті здійснено історичну ретроспекцію постаті Тараса Шевченка та його творчого доробку. Показано німецьку ідеологічну машину, яка використовувала у пропагандистських цілях постать і творчість Т. Шевченка та інших українських відомих діячів. Розкрито основні ідеологічні лінії, що закладалися у публікації в періодичній пресі через авторитет шанованих ними творців, впливаючи таким чином на свідомість кожного пересічного українця, який перебував на окупованій нацистською армією території. Використовуючи ідеї відомих митців – поетів, письменників, окупаційна влада намагалася нав'язати місцевим жителям певну модель поведінки і мислення.

Ключові слова: ретроспекція, інформаційно-ідеологічний вплив, пропаганда, ідеї, окупаційна преса.

РЕТРОСПЕКЦИЯ ЛИЧНОСТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В ОККУПАЦИОННОЙ ПРЕССЕ 1941 – 1944 ГГ.

Оксана САЛАТА

доктор исторических наук, доцент,
ведущий научный сотрудник
отдела всемирной истории ННИИУВИ

Аннотация. В статье сделана историческая ретроспекция личности Тараса Шевченко и его творчества. Показана немецкая идеологическая машина, которая использовала для пропагандистских целей личность и творчество Т. Шевченко и других украинских известных деятелей. Раскрыты основные идеологические линии, которые закладывались в публикации в периодической печати, учитывая авторитет почитаемых ими создателей, влияя таким образом на сознание каждого рядового украинца, который находился на оккупированной нацистской армией территории. Используя идеи известных художников – поэтов, писателей, оккупационная власть пыталась навязать местным жителям определенную модель поведения и мышления.

Ключевые слова: ретроспекция, информационно-идеологическое влияние, пропаганда, идеи, оккупационная пресса.

RETROSPECTION OF TARAS SHEVCHENKO'S FIGURE IN THE OCCUPATION PRESS OF 1941 – 1944

Oksana SALATA

*Doctor of Historical Sciences, docent,
leading research associate of World History Department of NRIUSWH*

Annotation. *This article provides a historical retrospection of Taras Shevchenko's figure and his creative heritage. The German ideological machine which used T. Shevchenko and other Ukrainian famous figures and their works is also examined in the article. The main ideological lines which have found expression in periodical publications are revealed. We consider that they through authority of their respected authors had influence on all Ukrainians of the occupied by the Nazi army territory. Having used the ideas of the famous artists (poets and writers) the occupying authority tried to impose the patterns of behavior and thinking on the local residents.*

Key words: *retrospection, information and ideological influence, propaganda, ideas, occupation press.*

В історичній науці досить часто використовується метод ретроспекції – звернення до минулого, перегляд подій з метою глибокого вивчення, розуміння, а найчастіше – постановки нових акцентів. Досить актуальним стало звернення істориків до подій минулого, їх оцінки та вплив на життя, зокрема, українського суспільства. Такою історичною ретроспекцією може стати дослідження постаті відомого діяча, переоцінка його діяльності, використання його ідей і праць у сучасному дискурсі.

В означеному контексті необхідним є дослідження використання образів відомих українських поетів та письменників періодичними виданнями з метою пропаганди тих чи інших ідей. У цьому зв'язку – дослідження історичної ретроспекції постаті Тараса Шевченка та його творчого доробку.

Незважаючи на те, що минуло вже 200 років з дня народження Великого Кобзаря, важко переоцінити значення його творчості для духовного розвитку українського народу. Він зумів розкрити й осмислити минуле, сучасне й майбутнє України. Його творчість стала духовною основою формування сучасної

української нації, а для українців усіх наступних поколінь він став могутнім джерелом національної свідомості, символом України.

Його беззаперечний авторитет використовується істориками, політиками, митцями вже півтора століття, незалежно від того, представниками якої політичної сили вони є. Здебільшого вони активно маніпулюють образом та ідеями народного художника.

Образ Тараса Шевченка завжди будив до дій національно свідому частину українського суспільства. Його твори вселяли віру народу в краще майбутнє, а його ідеї допомагали українцям у найтяжчі часи. Саме тому авторитет поета часто стає інструментом для досягнення політичної мети.

Професор Гарвардського університету Григорій Грабович у своїй праці «Шевченко як миротворець» закликає українських вчених та митців не створювати навколо постаті Шевченка легенд, а сприймати його як геніального українського поета, який розуміє душу свого народу і намагається збудити в ньому найкращі людські почуття гідності, щирості та патріотизму [6].

Творчість народного поета не обійшла своєю увагою і радянська влада. Партійні діячі та переважна більшість істориків використовували її для виховання у населення України підтримки більшовицьких ідей, потім – ідей Комуністичної партії. У радянській історіографії продовжувалася міфологізація образу Т. Шевченка як революціонера-демократа, поборника братерства українського і російського народів. Серед численних праць раціоналістичного характеру можна виокремити дослідження М. Марченка про історичні погляди Т. Шевченка, В. Сарбея – про місце Т. Шевченка в українському революційно-визвольному русі, оприлюднені у двотомнику «Шевченківський словник» (1976, 1977). Важливим напрямком досліджень творчості Т. Шевченка в радянській історіографії залишалися питання історії суспільно-політичних рухів. Серед праць слід виділити роботи Г. Сергієнка «Декабристи та їх революційні традиції на Україні» (1975), «Декабристи і Шевченко» (1980), «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (1983) та ін. [20, 149 – 162].

Рання радянська історіографія показувала його як поета, який закликав до повалення Російської імперії та становлення соціалістичного суспільства. Слова «Заповіту» «І вражою злою кров'ю волю окропіте» використовували як заклики до боротьби проти зовнішнього ворога, хоча поет ніколи не вкладав у них такого змісту [17, 3].

Образ Тараса Шевченка стає найближчим у важкі періоди історії нашого народу, зокрема, велику роль його творчість відігравала в роки нацистської окупації території України у 1941 – 1944 рр. Як і радянська, німецька окупаційна

влада використовувала ідеї та праці поета для власних, переважно ганебних, цілей. У цей період на території рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації за сприяння німецької окупаційної влади виходило більше 400 періодичних видань. Через пресу окупаційна влада не лише повідомляла населення про перемоги німецької армії на фронтах, але й закликала його до боротьби проти більшовиків. У своїх закликах вона застосовувала думки та ідеї Шевченка, які спонукали український народ до боротьби з поневолювачами. Відмінним було лише те, що поневолювачами представляли більшовицьку владу, а влада Третього рейху була представлена як визволителька.

Щоб окреслити цей аспект проблеми, метою нашої статті є ретроспективний огляд матеріалів періоду нацистської окупації, пов'язаних з ім'ям Шевченка, зокрема періодичні видання східної та західної частин України: Сумської, Ворошиловградської, Запорізької, Вінницької, Волинської та інших областей.

У період нацистської окупації преса ставала потужною інформаційно-ідеологічною зброєю, інструментом пропаганди, що впливав на свідомість і поведінку місцевого населення. Газети висвітлювали всі події поточного періоду, показували життя українського суспільства за значний проміжок часу. Інше питання, наскільки преса об'єктивно висвітлювала ці події, адже всі статті і повідомлення, як і в Радянському Союзі, піддавалися жорсткій цензурі.

Традиційно у переважній більшості газет 3-я сторінка була присвячена творчості українських діячів, письменників, поетів, митців. Їх було представлено як борців за краще майбутнє українського

народу, але боротьба ця спрямовувалася проти більшовицької влади та режиму, які пережили у минулому українці.

В окупаційних газетах 1941 – 1943 рр. знаходимо інтерпретацію творчості Т. Шевченка. Серед великої кількості періодики можна виокремити такі видання, як часопис «Волинь», газети «Голос Волині», «Крем'янецькі вісті», «Костопільські вісті», «Вінницькі вісті», «Козятинські вісті», «Донецький вісник», «Маріупольська газета», «Горлівська газета», «Нове Запоріжжя» та багато інших.

Найбільшу кількість публікацій про Кобзаря друкував часопис «Волинь», значна частина статей редагувалися та видавалися під керівництвом Уласа Самчука. На відміну від інших періодичних видань, статті, присвячені постаті Шевченка, друкувалися не лише у березневих номерах. Іноді публікації були присвячені освіті і вихованню дітей, діяльності церкви, припущенням про те, як би Т. Шевченко ставився до тих чи інших подій. Зокрема, часопис публікував статті «Тарас Шевченко і церква» [3, 2], «Пилип Павлюк», «Тарас Шевченко про освіту і виховання» [4, 2] та ін.

У переважній більшості окупаційної преси були розміщені статті про значення творчості Т. Шевченка для національного пробудження українського народу та виховання його волі до боротьби за національне й соціальне визволення. Так, у номері газети «Волинь» від 4 березня 1943 р. у статті «Шевченко на Волині» розкривалося перебування поета на Волині восени 1846 р. [12, 193 – 198]. Автор статті наводить такі епізоди з біографії поета, які свідчать про бажання допомогти власному народові звільнитися від панського ярма. Тут же автор проводить аналогію з окупаційним періодом,

коли, на його думку, український народ повинен скерувати всю свою волю на боротьбу проти більшовизму і звільнення від нього власної країни.

У статті «Тарас Шевченко і церква» [5, 2] автор розповідає про перебування поета у Почаєві та описує його акварелі з видами лаври. Зміст статті розкривав любов поета до рідної землі і закликав українців до праці заради великого майбутнього. Ця стаття, як і багато інших, не позбавлена політичного підтексту, бо майбутнє українського народу автор статті бачив саме під опікою Великої Німеччини.

Досить широко творчість українського поета представлена протягом 1941 – 1943 рр. у березневих випусках газети «Вінницькі вісті». Третя сторінка кожної такої газети була повністю присвячена творчості Т. Шевченка та роздумам про нього. Так, у номері від 12 березня 1942 р. у статті «Твори Тараса Шевченка німецькою мовою» [1, 2] автор переконує читачів у тому, що творчість Т. Шевченка знайома європейській спільноті, особливо німецьким громадянам. Німецькою мовою перекладено такі твори поета, як «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Гамалія» та ін. У статті наводяться приклади публікацій німецьких письменників та публіцистів, які також цікавились творчістю митця.

На сторінках цієї газети зустрічаємо статті, де автори намагаються переконати українське населення у тому, що радянська влада свого часу висвітлювала творчість Шевченка у викривленому вигляді, використовуючи її як інструмент пропаганди. Так, у № 20 від 28 березня 1943 р. у статті «Більшовицькі фальсифікації Шевченка» [2, 2] йдеться про те, що під час революції 1917 – 1920 рр.

більшовики зрозуміли, що слово поета для його народу дуже вагоме, його ідеї живі і понині, тому життя і творчість митця почали ідеалізувати, будувати пам'ятники, у сотнях тисяч примірниках газет і журналів видавати його твори, постійно і пишню відзначати всі дати, пов'язані з народженням, смертю та видатними віхами його творчості. Разом із тим, відзначає автор, «усі сили свого пропагандистського апарату використовують вони на те, щоб позбавити Шевченкові твори того глибокого, животворчого ідейного змісту, яким вони створені».

У статті «Шевченко і твори світового мистецтва» автор намагається довести, що інтелектуальний рівень поета дуже високий: «... не раз вороги і «приятелі» робили з нього не лише якогось українського «Нікітіна», а і взагалі селянського поета-самоука, людину «малообразовану» (думка Драгоманова), не зашкодить нагадати ширшому загалові про його справжній інтелектуальний рівень» [2, 3]. Продовжуючи свою думку, автор розповідає про те, що Шевченку відомі праці Плутарха, Геродота (Георгіки), Горація, Овідія, Тіта Лівія, Платона. З нової європейської літератури знайомий він із працями Данте, Петрарки, Бокачіо, Аріюста і Т. Тассо. Крім італійських авторів, він читав твори представників німецької літератури.

Крім того, у газеті «Вінницькі вісті» часто друкувалися твори Т. Шевченка та вірші поетів воєнної доби про самого поета. Зокрема, Валер'ян Тарноградський присвятив поетові вірші «Шевченко в неволі», «Шевченко в засланні»:

*Співець народніх мук та бід,
Ти серед нас живий, незмінний,
І образ твій для нас не зблід,*

Як дар життя дорогоцінний.

Кобзарських струн чудесний

Звук

В серцях народніх не загасне,

І знає дід, співає внук,

Ці думи, гнівні та прекрасні... [2, 3].

Видавалися також журнали «Українська дитина», «Українка» – статті «Рідна сторона», «Гроза» [18, 55, 56]. Часопис «Орленя» виходив на території Волині, Полісся, Холмщини, Підляшшя. Шпальти цих видань рясніли портретами Т. Шевченка та його поетичними творами.

Вірші поета друкувалися також у газеті «Крем'янецький вісник» (1941 – 1943 рр.): автором здійснено спеціальне наукове дослідження «Шевченко в німецькій мові» (від 10 березня 1942 р.) [9, 3], де він зазначає: «Блискуче написана студія Францоza залишилася на довгий час, бо аж до 1916 р. була найповажнішим твором про Шевченка в німецькій мові».

Про Шевченка виходять статті і в ряді інших газет, зокрема: стаття «Шевченко і недавнє минуле» у «Крем'янецькому віснику» за 1943 р. [10, 3], стаття В. Стефаніка «Образ Тараса Шевченка» (Уривки з оповідання «Марія») у газеті «Холмська земля» за 1943 р. [19, 4].

Творчість Т. Шевченка стала важливою тематикою для періодичних видань і на сході України. Так, в одному з номерів газети «Донецький вісник» [7, 3] у рубриці «Шевченківські дні» представлені статті «Т. Г. Шевченко. Українська містерія», «Творчість Тараса Шевченка», «Шевченко і Лисенко», «Шевченко і Україна», «Українська жінка у творах Шевченка». Привертає увагу стаття «Шевченко і Україна», у якій говориться, що поет – «духовний провідник своєї нації, гордість минулих і майбутніх

покоління, виразник віковічних сподівань свого народу, Прометей духу й сили» [7, 4]. У цій публікації центральною змістовою лінією стала думка про те, як важко жили українці, перебуваючи під владою спочатку Польщі, а потім Росії, колоніальна політика якої привела до поневірянь та злиденного життя українців.

У березневому виданні «Маріупольської газети» [13, 4] розміщено статтю «В тяжкий час», автор якої розповідає про панщину, українських селян, що змушені були відпрацьовувати на полях пана, а власні невеликі наділи залишалися необробленими; про горе і злидні, які Шевченко пережив ще в дитинстві, та відображення цього періоду життя у його творчості. Автор порівнює важкі часи, коли жив поет, та життя українських селян під керівництвом більшовицької влади.

«Костянтинівські вісті» від 13 березня 1942 р. знайомлять нас із статтю «Шевченко з нами». Автор публікацій, нав'язуючи думку про те, що український поет порадив би за український народ, який німецька армія врятувала від більшовицького панування, зазначає: «Сьогодні вільними грудьми зітхає український народ, звільнений Великонімеччиною від жидобільшовиків... Шукаючи виходу з навколишньої гнітючої кріпосницької дійсності, Шевченко ганьбив катів з Москви. Цих катів ганьбить і зараз український народ...» [8, 3].

У цьому ж номері в статті «Шевченко – великий поет» читаємо, що роковини смерті поета український народ відзначає в нових умовах... Шевченко – це особа, яку хотіли використати всі політичні угруповання для своєї мети, себто для просунення своєї ідеології. Так, наприклад, більшовики хотіли зробити з

нього письменника-інтернаціоналіста. Представники царського режиму – прихильники їх ідеології, а націоналісти – представники націоналістичної ідеології, всі, звичайно, прагнули лише використати любов українського народу до великого поета, не цікавлячись справжньою художньою силою Шевченка. У той же час автор цієї статті сам використовує постать поета, щоб викликати прихильність до нової влади.

Про безмежну любов до України, яку поет відтворив у своїх віршах, пише Семен Сапун у газеті «Сумський вісник». У статті «Шевченко і Україна» він закликає українців всю свою кров до останньої краплини віддати за добробут, за Україну, за її щастя: «Боріться до кінця проти більшовизму, не боючись загинути за свій рідний край» [16, 3].

У рубриці «До шевченківських свят» у газеті «Нове Запоріжжя» [14, 3] представлені спогади Ф. Лазаревського про те, як він любив співати твори Тараса, покладені на музику, про любов Шевченка до історії свого народу та втілення її у своїх творах.

Німецька ідеологічна машина використовувала у пропагандистських цілях не лише постать та творчість Т. Шевченка. В окупаційній періодичній пресі з'являлися публікації, присвячені діяльності інших національних митців, зокрема Бориса Грінченка, Лесі Українки, Івана Франка та ін. Німецькі ідеологи намагалися проникати у свідомість українців через авторитет шанованих ними митців. Часто на шпальтах окупаційних газет публікувалися статті, де українські автори наголошували на тому, що життя у Радянському Союзі було не кращим, ніж у царській Росії, і ті страждання, які висвітлює Т. Шевченко,

український народ переживав у більшовицькі часи, але, щоб жити краще, необхідно боротися проти більшовицької влади спільно з німецькою армією, і слова Шевченка «борітеся – поборете» є дуже актуальними.

Україномовна преса реагувала на традиційні свята та події українства: друга, третя сторінки практично кожної газети були присвячені художнім творам українських авторів. Але переважна більшість статей, де висвітлювалася творчість того чи іншого діяча, рясніла закликами про необхідність усі сили покласти на роботу заради могутньої Великонімецьчини та боротьбу проти більшовицького режиму. Таким чином, влада намагалася через художні твори впливати на людей та їхню діяльність, приховуючи справжні наміри щодо долі українського народу.

Образ Великого Кобзаря, його ідеї та заповіді активно використовувалися й українськими громадсько-політичними і культурними організаціями та об'єднаннями. Але окупаційна влада дозволяла публікувати лише невеликі за обсягом інформаційні есе, зокрема, у газетах «Волинь», «Костопільські вісті» під рубрикою «Хроніка» виходили невеликі повідомлення.

Для поширення знань про українських митців та консолідації українського населення ці організації влаштували у народних домах вечори художньої самодіяльності, присвячені Т. Шевченку (наприклад, у Рокитному Костопільського району Рівненської області весною 1942 р. місцевий драматичний гурток поставив п'єсу за поемою «Наймичка»). 14 березня 1943 р., в неділю, багатогодинну Шевченківську академію провели у Рівному. Урочистості завершилися

художньою частиною, зокрема й хором співом [12, 193 – 198].

Пропагандистська модель із залученням жорсткої ідеологічної цензури застосовувалася і в радянській україномовній пресі (1939 – 1941 рр., 1944 р.), де була практично відсутня фундаментальна шевченкіана, що, очевидно, можна пояснити пріоритетною інтерпретацією його творчості та біографії ідеологічно-академічними інститутами і публікаціями шевченкознавчих матеріалів в академічних журналах та видання їх окремими цензурованими книгами.

Зрештою, сторінки радянських газет періоду Другої світової війни, зокрема березневе видання 1941 р. «Радянської Волині», висвітлюють образ Т. Шевченка як «борця проти царизму, соціального й національного гніту», наголошують, що «він виступав проти загарбницької політики царського уряду на Кавказі, глибоко співчував колонізованим казахському і білоруському народам, яскраво показав боротьбу чеського народу проти римського папи» [15, 1].

Постать Т. Шевченка та його творчий доробок і нині залишаються актуальними для українського політикуму. Тільки хтось із відомих політиків хоче продемонструвати свою близькість до народу та підтримку національної ідеї, вже й організовує урочистості до знаменних дат, пов'язаних з ім'ям Т. Шевченка, цитує рядки Великого Кобзаря, ставить пам'ятники поету. Усе, як і раніше, – у часи сталінського режиму, окупаційної влади. Це, на жаль, нівелює цінність слів, що сказав нам поет, і перешкоджає реалізації чистих і справжніх ідей, які він намагався донести до свого народу.

Не потрібно робити з великого митця ідола, яким можна прикритися в

будь-якій ситуації. Треба вчитися розуміти його творчу натуру, його прагнення до свободи, як внутрішньої, так і зовнішньої. Історикам же необхідно вивчати постать Т. Шевченка не лише як політичної фігури, а перш за все як митця, який у своєму творчому доробку відобразив життя українського народу, своєю творчістю показав рівень української культури і духовного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вінницькі вісті. – 1942. – 12.03. – С. 2.
2. Вінницькі вісті. – 1943. – 28.03. – С. 2 – 4.
3. Волинь. – 1942. – Ч. 20. – С. 2.
4. Волинь. – 1942. – Ч. 27. – С. 2.
5. Волинь. – 1943. – 12.03. – С. 2.
6. *Грабович Г.* Шевченко як миротворець. Семантика символів у творчості поета: переклад з англійської С.Павличко / Г. Грабович. – К.: Рад. письменник, 1991. – 212 с.
7. Донецький вісник. – 1943. – 14.03. – С. 3 – 4.
8. Костянтинівські вісті. – 1942. – 13.03. – С. 3.
9. Кременецький вісник. – 1942. – 10.03. – С. 3.
10. Крем'янецький вісник. – 1943. – 12.03 – С. 3.
11. *Макарчук С.* Серія історична. – 2014. – № 2 (116). – С. 193 – 198. – <http://nz.ethnology.lviv.ua/2014-2/>
12. *Макарчук С.* Серія історична. – 2014. – № 2 (116). – С. 193 – 198. – <http://nz.ethnology.lviv.ua/2014-2/>
13. Маріупольська газета. – 1943. – 04.03. – С. 4.
14. Нове Запоріжжя. – 1943. – 9.03. – С. 3.
15. Радянська Волинь. – 1941. – 9.03. – С. 1.
16. *Сапун С.* Шевченко і Україна / С. Сапун // Сумський вісник. – 1942. – 11.02. – С. 3.
17. *Тирусь Д.* Тарас Григорович Шевченко та його постать в історії України. – <http://dtyrus2011.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>
18. Українка. – 1942. – 23.07. – С. 55, 56.
19. Холмська земля. – 1943. – 12.03. – Ч. 10. – С. 4.
20. *Яремчук В.* Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» / В. Яремчук // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 149 – 162.

REFERENCES

1. Vinnytski visti. – 1942. – 12.03. – S. 2.
2. Vinnytski visti. – 1943. – 28.03. – S. 2 – 4.
3. Volyn. – 1942. – Ch. 20. – S. 2.
4. Volyn. – 1942. – Ch. 27. – S. 2.
5. Volyn. – 1943. – 12.03. – S. 2.
6. *Hrabovych H.* Shevchenko yak myrotvorets. Semantyka symboliv u tvorchoosti poeta: Pereklad z anhliyskoyi S.Pavlychko / H. Hrabovych. – K.: Rad. pysmennyk, 1991. – 212 s.
7. Donetskyi visnyk. – 1943. – 14.03. – S. 3 – 4.
8. Kostiantynivski visti. – 1942. – 13.03. – S. 3.
9. Kremenetskyi visnyk. – 1942. – 10.03. – S. 3.
10. Kremianetskyi visnyk. – 1943. – 12.03 – S. 3.
11. *Makarchuk S.* Seriya istorychna. – 2014. – № 2 (116). – S. 193 – 198. – <http://nz.ethnology.lviv.ua/2014-2/>
12. *Makarchuk S.* Seriya istorychna. – 2014. – № 2 (116). – S. 193 – 198. – <http://nz.ethnology.lviv.ua/2014-2/>
13. Mariupolska hazeta. – 1943. – 04.03. – S. 4.
14. Nove Zaporizhzhya. – 1943. – 9.03. – S. 3.
15. Radianska Volyn. – 1941. – 9.03. – S. 1.
16. *Sapun S.* Shevchenko i Ukraina / S. Sapun // Sumskyi visnyk. – 1942. – 11.02. – S. 3.
17. *Tyrus D.* Taras Hryhorovych Shevchenko ta yoho postat v istorii Ukrainy. – <http://dtyrus2011.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>
18. Ukrainka. – 1942. – 23.07. – S. 55, 56.
19. Kholm'ska zemlia. – 1943. – 12.03. – Ch. 10. – S. 4.
20. *Yaremchuk V.* Istorychna nauka v URSR u «dobu Shelesta» / V. Yaremchuk // Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal. – 2008. – №3. – S. 149 – 162.

O. Salata

Retrospection of Taras Shevchenko's Figure in the Occupation Press of 1941 – 1944

Abstract

Method of retrospection as reference to the past, review of events for the purpose of deep learning, understanding and most of all – setting of new accents is often used in historical science. In particular, historians' appeal to events of the past for the purpose of their retrospection into the modernity, estimation of their role and impact on the life, especially of the Ukrainian society is of current interest nowadays. Research of figure of Taras Shevchenko as a famous Ukrainian poet and artist, re-estimation of his activity and use of his ideas and works in the modern discourse appear as such historical retrospection.

Retrospection of Taras Shevchenko's figure and his creative heritage as a result of analysis of periodicals of eastern and western parts of Ukraine (Sumy, Voroshylovgrad, Zaporizhia, Vinnitsa, Volyn and other regions) is carried out. The German ideological machine which used Taras Shevchenko and other Ukrainian famous figures and their works is also examined in the article. The main ideological lines which have found expression in periodical publications are revealed. Through authority of their respected authors they had influence on all Ukrainians of the occupied by the Nazi army territory. Having used the ideas of the famous artists (poets and writers) the occupying authority tried to impose the patterns of behavior and thinking on the local residents.

The German ideological machine used not only Taras Shevchenko's figure and creation for the propaganda purposes. The publications devoted to activity of other national artists, in particular Borys Hrinchenko, Lesia Ukrainka, Ivan Franko and others started to appear in occupation press.

The image of the Great Poet, his ideas and wills were used by both the Soviet and German leadership. Both opponents tried to influence on the minds of the Ukrainian population through its famous figures.

Останньою прижиттєвою книгою, яку видав і наснажив усіма «месіджами» свого геніального обдарування Тарас Шевченко, була праця педагогічна – «Буквар». Повна назва її «Букварь южнорусский», і значення її для автора «Катерини» і «Гайдамаків» було настільки велике, що майже в кожному з листів на зламі 1860 - 61 рр. він згадує про свій «Буквар». Варто зазначити, що оцей вимушений прикметник – «южнорусский» – Шевченко допасував виключно на вимогу цензури, і в листуванні своєму він ніколи цю книгу так не іменував, називаючи її, як і належить у старожитній українській звичаєвості, «Букварем».

Поля: верхнє – 3 см, праве – 1,5 см, ліве та нижнє – 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується **шифр УДК**. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, – ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефону автора.

Тексту статті передують **анотація (приблизно 700 знаків з пробілами)**, яка має стисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження, та **ключові слова** українською, російською, англійською мовами із зазначенням назви статті, ім'я, прізвища, наукового ступеня, вченого звання, посади і місця роботи автора.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх джерел досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком (курсивом) та через кому номери сторінок (прямим) праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, 38], [7, 100; 13, 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті (оформлення літератури згідно з Бюлетенем ВАК України №5, 2009 р.). Після неї слід розмістити транслітеровану латиницею пристатейну літературу (References). Порядковий номер, прізвище та ініціали – курсивом.

Статистика: після пристатейної літератури вказати загальну кількість знаків всього тексту (від заголовка до пристатейної літератури включно) з пробілами.

Додаток: до статті подається науковий реферат (приблизно 2000 знаків з пробілами) українською та англійською мовами.

До англійського варіанта реферату ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані латиницею.

Звертаємо особливу увагу авторів на необхідність забезпечити високу професійну якість перекладу заголовка статті, анотації, ключових слів, реферату на англійську мову. Автоматизований переклад за допомогою програмних систем (онлайн-перекладачів) не допускається.

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

Адреса редколегії: 01135, м.Київ, вул. Ісаакяна, 18, ННДІУВІ, к.314-315
Контактні телефони: (044) 2360128, 2380543, 80672903145 (РенкеТетяна Леонідівна)
Email: renke88@ukr.net

Редакція журналу

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА
(ЧЕРВЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1996 р.)**

Володимир БАРАН

*доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник відділу української етнології ННДІУВІ*

Богдан ТОМЕНЧУК

*кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології й археології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

Анотація. У статті аналізуються польові дослідження давнього Галича (Крилоського городища), проведені у червні – жовтні 1996 р. археологічною експедицією Галицького національного заповідника під керівництвом В. Барана і Б. Томенчука. У Крилоському городищі було продовжено дослідження розкопів I, III та закладено новий – V. Всі ці розкопи дали надзвичайно цікавий матеріал як з ранньої історії Галича (X–XI ст.), так і пізнього середньовіччя. Розкоп I закладений з метою музеєфікації оборонної системи дитинця Галича. На ділянці 10 × 16 м розчищено порівняно добре збережені залишки оборонних стін XII – XIII ст. Дослідженнями, проведеними в 1996 р. на розкопі III, було повністю розкопано залишки палацової дерев'яної будівлі XII – XIII ст.

Ключові слова: Україна, українці, давній Галич, Крилоське городище, археологічні дослідження, артефакти.

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕГО ГАЛИЧА
(ИЮНЬ – ОКТЯБРЬ 1996 г.)**

Владимир БАРАН

*доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины,
ведущий научный сотрудник отдела украинской этнологии ННИИУВИ*

Богдан ТОМЕНЧУК

*кандидат исторических наук, доцент кафедры этнологии и археологии
Прикарпатского национального университета имени Василия Стефанька*

Аннотация. В статье анализируются полевые исследования древнего Галича (Крылосского городища), проведенные в июне – октябре 1996 г. археологической экспедицией Галицкого национального заповедника под руководством В. Барана и Б. Томенчука. В Крылосском городище исследовались раскопы I, III и заложен новый – V. Все эти раскопы дали чрезвычайно интересный материал из ранней истории Галича (X – XI вв.) и позднего средневековья. Раскоп I заложен с целью музеификации оборонной системы детинца Галича. На участке 10 × 16 м расчищены сравнительно хорошо сохранившиеся остатки оборонительных стен XII – XIII вв. В ходе работ, проведенных в 1996 г. на раскопе III, были полностью раскопаны остатки дворцового деревянного сооружения XII – XIII вв.

Ключевые слова: Украина, украинцы, древний Галич, Крылосское городище, археологические исследования, артефакты.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES OF ANCIENT HALYCH (JUNE – OCTOBER 1996)

Volodymyr BARAN

Doctor of Historical Sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine, leading research associate of Ukrainian Ethnology Department of NRIUSWH

Bohdan TOMENCHUK

Candidate of Historical Sciences, associate professor of Chair of Archaeology and Ethnology, V. Stefanyk Carpathian National University

Annotation. *The article analyzes field studies of Ancient Halych (Krylos hillfort) conducted in June–October 1995 by archaeological expedition of Halych National Reserve under the direction of V. Baran and B. Tomenchuk. In the Krylos hillfort researches of the excavations I and III were continued and the excavation V was established. A very interesting material both on the early (10th – 11th centuries) and medieval Halych was found in the excavation III. The excavation I was established in order to turn defense system of the Halych stronghold into a museum. On the area of 10x16m the remains of the well preserved defensive walls of the 12th and the 13th centuries were cleared up. The researches conducted in 1996 on the excavation III enabled to complete excavation of the remains of the palace wooden building dated the 12th – 13th centuries.*

Key words: *Ukraine, Ukrainians, Ancient Halych, Krylos hillfort, archaeological researches, artifacts.*

Польові дослідження давнього Галича в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області проводилися в червні – жовтні 1996 р. археологічною експедицією Галицького національного заповідника спільно з Інститутом археології НАН України та співробітниками Івано-Франківського краєзнавчого музею. Археологічні розкопки здійснювалися за кошти, виділені Галицьким національним заповідником «Давній Галич». У роботі експедиції брали участь д.і.н. М. Кучера (м. Київ), І. Кочкін (м. Івано-Франківськ), В. Колода (м. Харків), наукові співробітники Івано-Франківського краєзнавчого музею (М. Вуянко, Г. Кравець) і Національного заповідника, а також студенти-практиканти II курсу

історичного факультету Прикарпатського університету та Харківського педагогічного університету.

Метою дослідження експедиції було продовження вивчення давнього Галича (Крылоського городища) в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської області, розпочате на початку 90-х років XX ст.

Розкоп I знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII – XIII ст. давнього Галича. В 1996 р. було продовжено його дослідження.

На ділянці 10 × 16 м розчищено порівняно добре збережені залишки оборонних стін XII – XIII ст. Вони склалися

з двох рядів клітей. Загальна ширина стіни близько 10 м. Зовнішній ряд клітей споруджено на вершині валу. Всього зафіксовано 8 оборонних зрубів. Внутрішні розміри клітей-бійниць: ширина 1,6 – 1,9 м; довжина 5 – 5,1 м. За формою вони прямокутні (2) і трапецієвидні. Підлога зовнішніх клітей опускається по схилу валу до ряду внутрішніх клітей, з якими вони становили єдиний комплекс. Всього зафіксовано 7 внутрішніх клітей. Їхні розміри (внутрішні): ширина 2 – 3 м, довжина 3,3 – 3,7 м. В одній із клітей (№ 3) виявлено залишки печі. На підлозі внутрішніх клітей, на відміну від зовнішніх, знайдено багато керамічного матеріалу другої половини XII – першої половини XIII ст. Особливо виділяється в процентному відношенні значна кількість амфорної тари. Внутрішні кліті, очевидно, мали військово-господарське призначення, зовнішні – лише військово- оборонна стіна згоріла десь у середині XIII ст. і зараз фіксується потужним шаром (0,3 – 0,5 м) попелу. В розкопі I в одній із оборонних клітей (внутрішній) знайдено уламок залізної шпори з дугасто вигнутою дужкою та горизонтально розміщеним масивним шипом пірамідальної форми. На другому кінці знаходиться подвійна система кріплення ремня, довжина 13,5 см. Імовірно, вона датується XII – XIII ст. Також у цьому розкопі знайдено: вістря стріли, виділений черенок, перо ромбовидне пласке, в основі – манжетовидне потовщення, довжина пера 4,5 см, ширина 2 см, загальна довжина 9 см; фрагмент трубчастого замка (основа – внутрішній стержень), його довжина 9,5 см, а біля нього – ключ від замків подібного типу загальною довжиною 18 см; велику металеву поясну пряжку, основа якої – прямокутник

і трикутник, без язичка, довжина 5 см, ширина 5 см.

У 1996 р. було продовжено дослідження розкопу III. У попередні роки тут виявлено залишки великої дерев'яної палацового типу (багатоповерхової) будівлі. Розкоп 1996 р. площею 250 м² розміщений на схід від розкопу 1994–1995 рр. У його західній ділянці (кв. б, в, г, д – і / 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7) простежено східну частину палацу. Зокрема, виявлено 15 великих стовпових ям від колод-стільців, які становили основу (фундамент) будівлі. З них 8 ям (№ 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26) були подвійними, в яких стояли по дві колоди. Останні були основою подвійних стін суміжних приміщень. Розміри подвійних ям: ширина 0,8 – 1,0 м, довжина 1,4 – 1,5 м і глибина 1,7 – 2,0 м (1 м в матеріку). Віддаль між подвійними ямами 0,7 – 1,9 м. Розміри простих стовпових ям: діаметр близько 1 м, глибина – до 2 м. Віддаль між ними близько 1 м. Заповнення всіх стовпових ям характеризувалося щільною сіро-жовтою глиною, в якій зустрічались вуглики та каміння. Зіставлення в плані всіх стовпових ям 1994 – 1996 рр. визначило межі всієї будівлі. Її загальні розміри: ширина (по осі пн.-пд.) 15 м, довжина (по осі зах.-сх.) 20 м. Будівля складається з трьох великих приміщень: західна 12 × 8 м, середня 7 × 15 м, східна 6 × 11,5 м. Окремі з них, очевидно, мали ще внутрішнє членування. Згідно зі стратиграфічними спостереженнями деякі приміщення (зокрема, західне) мали два поверхи. В межах цього західного приміщення (розкопки 1994 – 1995 рр.) нами відзначена особливо велика кількість знахідок: кераміка, кістки тварин тощо. В межах східного приміщення (розкопки 1996 р.) культурний шар незначний. Найбільш потужний він

у межах північної частини середнього приміщення (кв. б, в, г, д – і / 1, 2). Тут було знайдено велику кількість кераміки XII – XIII ст., уламки амфор, три залізні шпори, писало. В межах всієї будівлі виявлено значну кількість керамічних плиток, якими, ймовірно, була викладена підлога (мозаїчна) великого середнього (парадного) приміщення-залу. В цілому даний комплекс можна трактувати (попередньо) як велику палацового типу будівлю – літню княжу резиденцію. Вона розміщувалася на західному краю центрального майданчика городища (князівського замку – дитинця), навпроти Успенського собору (дверей), на віддалі 140 м від нього. Перед будівлею залишена велика незабудована площа, простежена нами в межах розкопу (кв. е, ж, з, и, і, ї / 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). Лише праворуч від палацової будівлі (на пн.) досліджено велику господарську будівлю з підвалом (кв. е, ж, з, и / 1, 2, 3, 4). Вона орієнтована відносно осі північної стінки палацу, перед ним. Її розміри 6 × 6 м. Будівля заглиблена на 0,8 м в передматерик. Під південною стіною розчищено залишки печі на глиняному останці. Розміри печі 0,6 × 0,7 м. У східній частині будівлі знаходився великий підвал шириною 2 м з коритовидним оформленням стінок. Вхід до підвалу, очевидно, знаходився з півдня, з боку подвір'я. В заповненні підвалу виявлено велику кількість кераміки XII – XIII ст., уламків амфор та значну кількість тваринних кісток.

Під час дослідження палацової будівлі (кв. в, г, д, е / 3, 4, 5), нижче II рівня, виявлено залишки напівземлянкового житла X – XI ст., № 2. Його розміри 4 × 3,7 м, глибина 1,2 м від сучасної поверхні, опущене в материк на 0,7 м. Дорізка глиняна, покрита сажистим шаром.

Під стінками котловану будівлі простежено темні, обвуглені сліди дерев'яних конструкцій. Житло мало стіни стовпкової конструкції, оскільки в кутах виявлено сліди стовпових ямок (діаметром близько 0,3 м і глибиною 0,35 – 0,4 м). Під західною і східною стінками простежено додаткові стовпові ямки, розміщені по середній осі. Ще одна стовпова ямка знаходилася в середній частині житла, на цій же осі. Біля східної стіни виявлено сліди входу, який був вирізаний у материковій стінці (0,8 × 0,55 м) і вимощений камінням.

У північно-західному куті напівземлянкового житла знаходилася пічка-кам'янка. Розвал каміння (галька) займав площу 2 × 1,5 м, висотою до 9,4 м. Піч прорізана подвійною (вісімковидною) ямою (№ 23), яка відноситься до палацової будівлі XII – XIII ст. Устя печі звернено на південь. Черинь глиняний, розміром 0,35 × 1 м.

У заповненні житла знайдена ранньогончарна кераміка кінця XI ст. – кістяна проколка та глиняне прясельце. Саме заповнення було глинисте, жовто-сіре. Дана будівля, в північній частині, була виявлена ще В. Ауліхом у межах розвідкової траншеї в 1977 р.

Залишки ще одного напівземлянкового житла № 3 виявлено в південно-східному куті розкопу (кв. и – ї / 5 – 7). Воно розкопано частково. Пляма житла простежена на глибині 0,5 – 0,7 м від сучасної поверхні. Будівля квадратної форми. Розміри розкопаної частини 4 × 2,7 м, глибина 1,3 м від сучасної поверхні, 0,55 – 0,70 м від рівня материка. Орієнтація приблизно за сторонами світу, з незначним відхиленням на південь. У південно-західному куті розчищено розвал каміння, яке, очевидно, належало

до печі-кам'янки. Остання знаходиться в південній стінці розкопу. Біля розвалу каміння (печі), майже посередині житла, виявлено невелику ямку із вкопаним горщиком, який служив, мабуть, для збереження припасів. Житло мало глинисте, жовто-сіре заповнення. В напівземлянці знайдено незначну кількість кераміки XI ст.

В кв. з – и, на глибині 0,7 м від сучасної поверхні, розчищено залишки поховання. Ще декілька могильних ям виявлено під східною стінкою розкопу. Всі вони, певно, відносяться до пізньосередньовічного (XIV – XV ст.) кладовища, яке досліджувалося ще Я. Пастернаком і В. Ауліхом.

До пізньосередньовічного (XVI – XVII ст.) часу належать декілька ям та печей. Зокрема, в кв. і / 4, 5 досліджено західну частину великої (1,8 × 0,9 м) прямокутної ями глибиною 0,9 м від сучасної поверхні. В кв. з, и / 5, 6 виявлено ще одну, підпрямокутної форми (1,3 × 0,8 м), яму. Дві пізньосередньовічні ями розкопано в кв. и, і, і / 1, 2. Ями овальної форми (0,9 × 0,7 м), глибиною 0,95 м від сучасної поверхні. Остання яма в північно-західній частині знищена траншеєю М. Каргера, яка зафіксована нами в південно-східній ділянці розкопу. Орієнтація траншеї – захід-схід, ширина 2 м.

В кв. г, е / 6, 7 на глибині 0,8 м від сучасної поверхні відкрито пізньосередньовічний комплекс, що складається з двох печей і ями. Діаметр ями 1,5 м. Вона опущена в материк на 0,2 м, глибиною 1 м від сучасної поверхні. Стіни ями вертикальні, дно рівне. У східній частині ями складено з цегли підвищення (стілчик) розміром 0,6 × 0,5 м, висотою

0,15 м. Цегла розміром 29 × 11, 5 × 5 см. На рівні дна ями, у її стінках, споруджено дві печі. Західна піч глиняна, розміром 0,7 × 0,75 м. Південна піч складена з цегли. Вона врізана в материк. Цегляні стінки печі збереглися на висоту 0,4 м. Піч перекрила і частково зруйнувала стовпову яму палацової будівлі (№ 27). На віддалі 1,5 м від даного комплексу, в кв. е, е / 7, розчищено залишки ще однієї печі розміром 1 × 0,7 м, повернутої устям на захід. Стінки і черинь глиняні.

Залишки ще двох наземних глиняних печей виявлено в північно-східній частині розкопу. Печі споруджено на рівні денної поверхні пізньосередньовічного часу (0,35 – 0,4 м).

У 1996 р. розпочалося дослідження розкопу V. На віддалі 10 м від церковної огорожі (2,7 м від південно-західного кута огорожі), на схід від неї археологами закладено траншею довжиною 9,5 м і шириною 2 м (включаючи південно-західний бастион цегляного замку XVII ст.). У південно-східному куті траншеї на глибині 1 м розчищено стінку кам'яного саркофагу, його ширина 0,55 м, товщина 10 см. Дослідження фундаментів бастиону показало, що їх ширина 1,2 м, збережена висота 0,6 м. Фундаменти складено із плитняка (опоки) на піщано-вапняковому розчині, під фундаментами бастиону відкрито кам'яні фундаменти під якийсь масивний кам'яний стовп, очевидно, XII – XIII ст. Розміри фундаментів – 1,7 × 1,7 м, висота 0,75 м. Вони складені з колотого каміння-вапняка на глиняному розчині з домішками вугликів, товчених черепків та обмазки. За визначенням І. Могитича, характер кладки може датувати фундаменти XII ст. Нижче рівня фундаментів

стовпа, які лежали на рівні передматерика-материка, відкрито (частково) залишки напівземлянкового житла X – XI ст. Воно опущене в материк на 0,4 м. Його глибина 1,5 м від сучасної поверхні.

До траншеї, на схід від неї, прирізано невеликий розкоп розміром 6,5 м. В межах розкопу відкрито потужну кам'яну вимостку з колотого дрібного каміння. Товщина вимостки, яка залягає на передматерику, становить 10 – 20 см. На ній знайдено порівняно велику кількість кераміки XII – XIII ст., особливо амфорної тари. В східній частині вимостка пошкоджена ямою від снаряду часів Першої світової війни.

З метою з'ясування поширення кам'яної вимостки на північ нами було зроблено додаткову прирізку 3 × 5,5 × 5,5 м. Вона доходила до церковної огорожі за фундаментами цегляного оборонного муру XVII ст. Було встановлено, що кам'яна вимостка закінчується майже по лінії фундаменту XVII ст. Під будівельним сміттям відкрито залишки 5 поховань, поставлених в три яруси, що призвело до їх значного пошкодження. Подібні поховання тут було виявлено ще в кінці XIX – на початку XX ст. Вони датуються XVII ст., часом існування тут кафедрального монастиря. Поховання чоловічі, жіночі, дитячі. Верхній ярус захоронень виявлено на глибині 0,35 м, нижній – 1,30 м.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Розкоп I знаходився в пд.-зах. частині основного центрального майданчика городища, де, очевидно, розміщувався князівський замок XII – XIII ст. давнього Галича. Він закладений з метою музеєфікації оборонної системи першого основного валу князівського замку –

дитинця Галича. На ділянці 10 × 16 м розчищено порівняно добре збережені залишки оборонних стін XII – XIII ст. Вони склалися з двох рядів клітей. Загальна ширина стіни близько 10 м. Зовнішній ряд клітей споруджено на вершині валу. Всього зафіксовано 8 оборонних зрубів.

2. Розкоп III дав цікавий матеріал як із ранньої історії Галича (X – XI ст.), так і з пізнього середньовіччя. Надзвичайно перспективним є виявлений тут великий будинок на «сваях», датований XII – XIII ст. Дослідженнями, проведеними в 1996 р., на його ділянці було повністю розкопано залишки палацової дерев'яної будівлі XII – XIII ст., два напівземлянкових житла X – XI ст. та декілька пізньосередньовічних ям господарського призначення і печей виробничого використання. На нашу думку, розкоп III дає можливість простежити поширення всіх різночасових об'єктів на цьому центральному майданчику Крилоського городища.

3. Розкоп V було закладено на віддалі 0,6 м від оборонної стіни монастиря XVII ст. – на південь. Розміри розкопу 9,5 × 2 м (включаючи південно-західний бастіон цегляного замку XVII ст.). В південно-східному куті траншеї на глибині 1 м розчищено стінку кам'яного саркофагу, його ширина 0,55 м, товщина 10 см. Дослідження фундаментів бастіону показало, що їх ширина 1,2 м, збережена висота 0,6 м. Фундаменти складено із плитняка (опоки) на піщано-вапняковому розчині, під фундаментами бастіону відкрито кам'яні фундаменти під якийсь масивний кам'яний стовп, очевидно, XII – XIII ст. Розкоп законсервовано. Дослідження були продовжені в 1997 р.

V. Baran, B. Tomenchuk

Archaeological Researches of Ancient Halych (June – October 1996)

Abstract

Halych archaeological expedition of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Ivano-Frankivsk Regional Museum and the National Reserve «Ancient Halych» in the central area of the Krylos hillfort (village Krylos of Ivano-Frankivsk region Halych district) in 1996 under the direction of V. Baran and B. Tomenchuk continued the research of Ancient Halych which began in the early 90's of the 20th century. The excavations I and III were researched and the excavation V was established. The excavation I was established in order to turn defense system of the Halych stronghold (the first main rampart of the prince castle) into a museum. On the area of 10x16m the remains of the well preserved defensive walls of the 12th and the 13th centuries were cleared up. They consisted of two rows of klits. The total width of the wall is about 10 m. The outer row of the klits was built on the top of the rampart. There were 8 defensive log constructions at all. A very interesting material on the early (10th – 11th centuries) and medieval Halych was found in the excavation III, especially a big house on «piles» dated the 12th – 13th centuries. During the researches the excavation of the remains of the palace wooden building dated the 12th – 13th centuries were completed as well as two above-ground dwellings of the 10th – 11th centuries and some late-medieval middens and industrial heaters.

The excavation III allows us to follow up the distribution of the different in time objects in the central area of the Krylos hillfort. The excavation V was established to the south, at a distance of 0.6 m from the defensive walls of the seventeenth-century monastery. The size of the excavation is 9,5x2 m (including western bastion of the seventeenth-century brick castle). In the south-east corner of the trench, at a depth of 1 m the wall of the stone sarcophagus (width 0.55 m, and thickness 10 cm) was cleared up. The research of the bastion foundations has shown that their width is 1.20 m and height – 0.6 m. The foundations were built of the flagstones and the sand and lime-stone mortar. Under the bastion foundations the stone foundations for the stone pillar of the 12th – 13th centuries were found.

Польові дослідження давнього Галича в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області проводилися в червні - жовтні 1996 р. археологічною експедицією Галицького національного заповідника спільно з Інститутом археології НАН України та співробітниками Івано-Франківського краєзнавчого музею.

Метою дослідження експедиції було продовження вивчення давнього Галича (Крилоського городища) в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської області, розпочате на початку 90-х років ХХ ст.

УДК 39 (477)

САМОВИЗНАЧЕННЯ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Денис ТОЛОЧКО

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу української історії ННДІУВІ

Анотація. У статті проблема самовизначення етнічних спільнот розглядається через призму історії розвитку «українського питання». Це дало можливість простежити формування умов та шляхів реалізації права народу на самовизначення. В дослідженні використано архівні матеріали, а саме постанови, доповіді, довідки, які розглядалися на засіданнях колегій державного органу у справах національностей та міграцій. Ці матеріали допомагають відтворити суспільно-політичні умови та характерні особливості державного управління в етнокультурній сфері. Стаття містить таблицю, в якій наводяться приклади нових потенційно незалежних держав Європи, що дозволяє подивитись на проблему самовизначення етнічних спільнот у контексті формування європейського геополітичного простору.

Ключові слова: самовизначення, етнічні спільноти, сучасна Україна, «українське питання», етнокультурна сфера, європейський геополітичний простір.

САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ СООБЩЕСТВ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Денис ТОЛОЧКО

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник отдела украинской истории ННИИУВИ

Аннотация. В статье проблема самоопределения этнических сообществ рассматривается через призму истории развития «украинского вопроса». Это позволило проследить формирование условий и путей реализации права народа на самоопределение. В исследовании использованы архивные материалы, а именно постановления, доклады, справки, которые рассматривались на заседаниях коллегий государственного органа по делам национальностей и миграций. Эти материалы помогают воссоздать общественно-политические условия и характерные особенности государственного управления в этнокультурной сфере. Статья содержит таблицу, в которой приводятся примеры новых потенциально независимых государств Европы, что позволяет посмотреть на проблему самоопределения этнических сообществ в контексте формирования европейского геополитического пространства.

Ключевые слова: самоопределение, этнические сообщества, современная Украина, «украинский вопрос», этнокультурная сфера, европейское геополитическое пространство.

SELF-DETERMINATION OF ETHNIC COMMUNITIES IN MODERN UKRAINE

Denys TOLOCHKO

Candidate of Historical Sciences,

senior research associate of Ukrainian History Department of NRIUSWH

Annotation. *The self-determination of ethnic communities is considered in terms of history of «the Ukrainian question» development. It allowed formation of conditions and ways of realization of the national rights to self-determination to be retraced. Archival materials, namely resolutions, reports, references which were considered at meetings of collegiums of the state body for nationalities and migrations are used in the research. These materials help to reconstruct political conditions and characteristics of state administration in the ethnocultural sphere. The article contains a table naming new potentially independent European states that allows to look at the problem of ethnic communities self-determination within a context of the European geopolitical space.*

Key words: *self-determination, ethnic communities, modern Ukraine, «the Ukrainian question», ethnocultural sphere, European geopolitical space.*

Право етнічних спільнот на самовизначення є одним із загальноєвропейських принципів міжнародного права, закріпленого статтею 1 Статуту ООН від 26 червня 1945 р. Світовий досвід демонструє взаємозалежність між задоволенням інтересів етносу та сталим розвитком держави. Держави, які створюють необхідні умови для сталого етнічного розвитку, є прикладом зразкового державотворення. Тому немає нічого дивного в тому, що політична карта світу дедалі більше нагадує етнічну. Парадокс полягає в тому, що право на самовизначення суперечить принципу територіальної цілісності держави, згідно з яким територія не може бути змінена без загальнонаціональної згоди [23, 24, 25]. Прикладом порушення цього принципу є референдуми в Донецькій, Луганській областях, а також у Криму [22].

Стратегія державної політики щодо етнічних спільнот, як і модель розвитку сучасної України, не враховує принципу взаємодії етнонаціонального та загальнолюдського. В українській науковій думці спостерігається тенденція протиставлення ідеології відкритого громадянського суспільства як індивідуалістської і національної ідеї як

колективістської моделі розвитку. Колективістська модель часто виступає як антипод вселюдського, гуманістичного, демократичного та громадянського. На переконання М. Кугутюка, таке трактування є хибне в своїй основі, бо вселюдське тільки й можливе завдяки етнонаціональному. Вчений наголошує на тому, що «вселюдське не є уніфікацією чи нівелляцією національного, тим більше відмова від нього» [8, 9].

В умовах глобалізації і кризи світової економіки особливого значення набуло питання збереження культурної самобутності етнічних спільнот та дотримання права людини на самовизначення. Наявність на початку ХХ ст. певних аналогій із сьогоденням дає можливість говорити про те, що, незважаючи на стрімкий розвиток державних (міжнародних) установ, громадських організацій, мас-медійних та інформаційних технологій, проблеми щодо дотримання прав етнічних спільнот на самовизначення залишаються ті ж самі: дефіцит фінансування, брак фахівців, низький рівень свідомості громадян та урядовців, домінування уявлення, що заходи із захисту прав етнічних спільнот на самовизначення можна відкласти. Тому

аналіз сучасного стану дотримання права етнічних спільнот на самовизначення заслуговує на актуалізацію, а робота конкретних державних і науково-дослідних установ, громадських організацій та окремих постатей у цьому напрямку – на спеціальні наукові дослідження.

У сучасній українській історіографії питання самовизначення етнічних спільнот розглядається як аспект загальної проблеми етнонаціонального розвитку України. Вивченню зазначеної проблеми присвятили свої праці такі провідні фахівці, як В. Котигоренко, В. Крисаченко, М. Панчук, Саїд Б А Абуфара та ін. Питання формування принципу самовизначення народів в історичній ретроспективі розкрив у першому розділі дисертаційного дослідження Саїд Б А Абуфара «Право народів на самовизначення і практика його здійснення в сучасний період» [13]. Здебільшого до наукових розробок з даної проблематики неодмінною вимогою є їх практичне застосування, орієнтація на підготовку конкретних висновків, рекомендацій для органів державного управління. Менше уваги дослідники зосереджують на суперечливому характері принципів, цілей, напрямів державної етнонаціональної політики, положень у законах і особливо у підзаконних актах, вільному трактуванні на місцях сенсу політики держави щодо забезпечення рівноправності та дотримання права етнічних спільнот на самовизначення.

Виклад основного матеріалу слід розпочати з визначення термінів «самовизначення» та «етнічна спільнота». Самовизначення – це об'єктивний процес осягнення етносом (спільнотою) власної самосвідомості і виокремлення себе зі світу. Останнє здійснюється за

допомогою різноманітних механізмів та чинників і має за мету насамперед збереження власної самосвідомості (не плутати із загарбанням та експансією). Самовизначення досягається за допомогою, наприклад, релігії, мови, способу господарювання, створення певних інституцій (центрального управління, армії, суду, фінансів тощо), котрі і дають можливість реалізувати цілі та цінності певної етнокультурної спільноти [7, 7–8]. До пріоритетних цінностей українського народу слід віднести: патріотизм, права і свободи людини, соціальну справедливість, матеріальні та духовні надбання українського народу, національну безпеку, природні ресурси, конституційний лад. У цьому контексті слухними є зауваження П. Гай-Нижника та Л. Чупрія, що саме зухвале порушення ключових національних цінностей владною верхівкою, зокрема прав і свобод людини, її безпеки, соціальної справедливості, й призвело до виникнення у листопаді – грудні 2013 р. Євромайдану та вибуху Революції Гідності в січні – лютому 2014 р. [4, 469].

Етнічна спільнота – це стійка спільність людей, яка є носієм соціокультурних цінностей, історичного досвіду і повноправним суб'єктом політичних відносин. Етнічна спільнота самовідтворюється за умов конституційної наповненості, тобто наявності структур, які сприяють зміцненню зв'язків усередині колективу й забезпечують їх життєдіяльність [10, 41–44].

Лише наприкінці ХХ ст. українці здобули право на розбудову держави, усталення її у світі як повноправного суб'єкта історії, який має власні національні інтереси і будує своє життя на підставі власних унормованих та

конституйованих звичаїв і законів [7, 7–8]. Враховуючи історичні передумови розвитку України, а саме поділ етнічної території українського етносу та її тривале перебування під дією колоніальної політики сусідніх держав, пропонуємо розглянути питання самовизначення етнічних спільнот через призму історії розвитку «українського питання». Під поняттям «українське питання» слід розуміти політичну доктрину держав, у сферу інтересів яких входить українська територія.

«Українське питання», зазначав В. Вернадський, постало з появою «українського етнографічного елемента у складі Московської держави» [3]. Сутність «українського питання», на думку вченого, полягає в тому, що «українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишаться безуспішними» [3].

В історії розвитку «українського питання» умовно можна виділити три періоди. Перший період тривав упродовж XVII – XVIII ст. На основі договору 1654 р., на думку В. Вернадського, «розпочався тривалий, донині не завершений період тертя між українським населенням та російською владою, зумовленого централістськими прагненнями останньої» [3]. Придушення спалахів місцевих бунтів, відкритих військових повстань супроводжувалось низкою жорстоких репресій з боку центрального уряду у вигляді спеціальних каральних експедицій (зруйнування Січі) та виселення. В результаті відбувся перехід

від військово-політичних до культурно-освітніх форм українського національного руху. Другий період охопив XIX ст. на основі ідеї рівноправності української народності з іншими слов'янськими народами і відновлення національно-політичної самостійності України в складі Росії на засадах федеративного ладу та широкого демократичного устрою в місцевому врядуванні. Третій період розпочався на початку XX ст. Зокрема, В. Вернадський зазначив, що «донині не завершений період...» [3]. Останні події, пов'язані з підписанням Україною договору про асоційоване членство в ЄС, та окупація Автономної Республіки Крим показують, що «українське питання» для Російської Федерації досі залишається невирішеним. Тобто навіть проголошення незалежності України не стало відповіддю на «українське питання», не забезпечило українцям абсолютного права на самовизначення.

Аналізуючи геополітичну ситуацію в постбіполярному світі, Л. Біншовська звернула увагу на висловлювання Г. Кіссінджера, що збереження Україною незалежності, стабільності в усіх сферах життя означатиме, що Росія стала постімперською країною. Проте Росія завжди намагалась підкорити Україну й продовжує це робити. Отже, ніякої постімперської Росії не існує. На переконання російських політиків, отримання Україною незалежності є тимчасовим явищем, спричиненим вибухом націоналістичних настроїв етнічної групи. Критикуючи великодержавні амбіції російських політиків, доктор Г. Кіссінджер зазначив: «Переважна більшість російських лідерів, якими б не були їх політичні переконання, відмовляються визнати крах радянської імперії або

легітимність країн-спадкоємиць, особливо України – колиски російського православ'я» [2, 234].

Враховуючи особливості формування української нації, слід пам'ятати, що у світовій практиці досить багато молодих націй, які подолали не менш тривалий та складний шлях до незалежності [14]. Доречно зазначити, що впродовж останніх ста років кількість незалежних держав у світі з показника 59 збільшилась до 193 країн [20, 5]. Більше того, тенденція до збільшення зберігається, зокрема, у Європі нараховується близько 18 «потенційно незалежних держав» (див. Табл. 1).

При відокремленні від певної держави частини території з метою здобуття етнічною спільнотою самостійності показник кількості населення не відіграє ніякого значення. В світі існують незалежні держави з кількістю населення меншою ніж 50 тис. Наприклад, у Сан-Марино кількість населення становить 28 тис. чоловік.

Упродовж 23 років в Україні етнонаціональний чинник недооцінювався владою. Підтвердженням цього є хоча б те, що влада досі не визначилась із власною етнонаціональною політикою. Відсутність Закону України «Про концепцію

Таблиця 1

Приклади потенційно незалежних держав Європи

Сучасні держави Європи	Потенційно незалежні держави	Сили, які виступають за незалежність
Північний регіон Італії	Республіка Паданія	Політичний лідер сепаратистського руху Ліга Півночі
Боснія і Герцеговина	Національне утворення Герцег-Босна або приєднатися до Хорватії	Хорвати в Боснії та Герцеговині
	Незалежної Республіки Сербської чи її приєднання до єдиної Сербії	Серби
Королівство Данія	Незалежна Гренландія	Окремі політики острова Гренландія
Бельгія	Незалежна Фландрія	Новий фламандський альянс
Іспанія	Незалежна Каталонія	94,7% каталонців
Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	Незалежна Шотландія	Шотландська національна партія
	Незалежний Уельс	Лівочентристська партія Уельсу Плайд-Камрі
Україна	Кримськотатарська територіальна автономія	Кримськотатарський національний рух
	Закарпатська Україна	Націоналістичні русинські організації «Карпатороси» і «Кротон»
	Південно-Східна Українська Автономна Республіка (ПСУАР); незалежна Автономна Республіка Крим; «ДНР» та «ЛНР»	Окремі проросійські політики та сепаратистські організації східних та південних областей України

Таблиця складена на основі даних, які містяться в джерелах [24, 25].

державної етнонаціональної політики» веде до збільшення проявів ксенофобії, расизму та дискримінації за етнонаціональними ознаками і, зрештою, стане основною перешкодою на шляху до національної консолідації. Національна консолідація і становлення національної української свідомості громадян різної етнічної самоідентифікації залежать від дотримання принципів етносоціокультурного плюралізму. Важливим чинником успішного просування у напрямку консолідації є цілеспрямована державна політика, базована на всебічному вивченні, врахуванні і прагненні до гармонізації соціально-економічних, політичних, духовних, релігійно-конфесійних й інших потреб та інтересів етнічних спільнот України, всіх її різноетнічних громадян. А це вимагає налагодження тісної і постійної співпраці владно-управлінських структур держави і структур громадянського суспільства з науковими установами, які досліджують відповідні явища й процеси [11, 183].

Прийняття Закону України «Про концепцію державної етнонаціональної політики» забезпечить реалізацію права етнічних спільнот на політичне, культурне та інше самовизначення, зокрема, усуне суперечки щодо їх статусу (національна меншина чи корінний народ). Статус «корінний народ», за сучасними міжнародними нормами, робить його носіїв суб'єктами низки колективних прав, у тому числі права на політичне, культурне та інші самовизначення при його гарантуванні державою проживання корінних народів [11, 176].

Нечисленні народи України з невизначеним статусом стали пильним об'єктом уваги Державного комітету України у справах національностей та

міграції. Неодноразово питання щодо статусу «корінний народ» розглядалось на засіданнях колегії Державного комітету. Зокрема, голова Державного комітету В. Євтух у своєму виступі на колегії зазначив, що корінні народи – це етнічні спільноти, під якими розуміються автохтонні етнічні спільноти, що історично склалися й проживають на сучасній території України, є етнічною меншістю в складі її населення і не мають за її межами власної державності. Працюючи на перспективу, не чекаючи, поки будуть прийняті відповідні законодавчі акти, співробітники Комітету розробили проект Державної програми збереження історико-культурної спадщини та сприяння етносоціальному розвитку караїмів та кримчаків [17, 23]. На жаль, державна програма залишилась нереалізованим проектом. Частково зволікання у вирішенні питань етнонаціонального розвитку України можна пояснити незадовільним фінансуванням урядових програм [17, 4–8, 23, 37]. Зокрема, Л. Лойко наводить свідчення щодо невиконання урядової Програми соціально-духовного відродження ромів України. В офіційному листі Міністерства фінансів України до голови Комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин Г. Удовенка від 21 березня 2005 р. зазначено: «Ні Закон, ні Постанова Кабінету Міністрів України про затвердження Програми соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 р. не приймалися, тому у Державному бюджеті України цільові кошти на виконання її заходів не передбачаються» [9, 258].

Поняття «корінний народ» в українському законодавстві з юридичної і

політичної точок зору є суперечливим. На прикладі кримськотатарського народу можна визначити дві протилежні концепції даної проблеми, відмінність між якими криється у вихідному визначенні – чи є кримські татари окремим народом – нацією, яка має право на свою територію і власне політичне життя, з усіма наслідками цього, аж до права утворення самостійної держави, чи кримських татар слід трактувати як національну меншину – етнос поряд з іншими етнічними групами, що мешкають в Україні, й тоді їхні права полягають лише в забезпеченні національно-культурної автономії та громадянської рівноправності [1, 130–131].

Прихильники концепції самостійного розвитку кримських татар роблять акцент на політичних правах народу. Їх опоненти основну увагу зосереджують на соціально-економічних питаннях розвитку регіону, в якому проживають репатріанти. Самі кримські татари вважають себе окремою нацією, яка має право на політичне самовизначення. Насамперед тому, що вони історично розвивалися як окремий етнос на території Криму, тривалий час існувала держава, колективна пам'ять, яка впливає й на сучасних кримчан. На II Курултай кримськотатарського народу 29 червня 1991 р., поряд із завданнями ліквідації наслідків геноциду, здійснення заходів щодо повернення та облаштування кримських татар на історичній Батьківщині, відродження національної культури, була прийнята Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу, в якій проголошувалося право на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території [1, 131].

У травні 2005 р. кримські татари повторили заяву про свою «рішучість та послідовність у відстоюванні законних та невід'ємних прав кримськотатарського народу, враховуючи принцип на самовизначення...» [21, 251]. Водночас вони заперечували будь-які твердження та спекуляції про те, що нібито реалізація такого права може призвести до територіальної дезінтеграції України. Головною вимогою було вдосконалення статусу Автономної Республіки Крим, внесення до законодавства України правових механізмів та гарантій, що забезпечують реальне рівноправ'я кримськотатарського народу на своїй історичній території, що є складовою незалежної Української держави [21, 251].

Відтоді минуло ще 9 років, але у зверненні кримськотатарського народу до Верховної Ради України, до всього українського народу – громадян України всіх національностей – йдеться про необхідність визнати і закріпити законами та іншими правовими актами України статус корінного народу Криму, що дасть можливість реалізувати природні права кримськотатарського народу, передбачені міжнародними актами про права корінних народів, забезпечити вільне волевиявлення на здійснення кримськотатарським народом невід'ємного права на самовизначення на своїй історичній території – в Криму [6].

Водночас кримськотатарський національний рух спрямований не лише на відновлення своїх природних прав, але й на утвердження в українському суспільстві фундаментальних прав та свобод людини. Яскравим підтвердженням цього є Всекримський мітинг, присвячений Міжнародному дню прав людини, та прийняття резолюції від 10 грудня

2013 р. В резолюції зазначено: «Мы (участники Общекрымского митинга. – Д.Т.) убеждены, что соблюдение в Украине в полном объеме индивидуальных прав человека невозможно при сохраняющейся дискриминации коренных народов, как и невозможно добиться реализации прав коренных народов в ситуации, когда дискриминируются права человека» [12]. Проте навіть після визнання навесні 2014 р. Верховною Радою України кримських татар корінним народом ситуація не зазнала змін у зв'язку з тимчасовою окупацією Автономної Республіки Крим та відкритою погрозою з боку органів місцевої влади ліквідувати меджлис кримськотатарського народу.

Стратегія Української держави у сфері етнопонаціонального розвитку визначена, насамперед, Конституцією України, у преамбулі якої йдеться про те, що «Український народ – це громадяни України усіх національностей». Отже, у правовому відношенні всі громадяни України незалежно від національності чи віросповідання мають однакові права. Більше того, стаття 11 Конституції України зобов'язує державу сприяти «консолідації та розвиткові української нації, її історичній свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». На практиці ж положення Конституції є ілюзією можливості права, за яке треба боротися. Тобто, всупереч закріпленню у Конституції правам, нагальні потреби вільного національного розвитку певних етнічних спільнот, що проживають на території держави, повсякчас ігноруються. Слушною в цьому контексті є думка М. Грушевського: «Якщо право національного

самовизначення є інтегральною складовою частиною прав особистості, то можливість національного самовизначення людини, можливість національного розвитку не забезпечується самими лише гарантіями її прав» [5, 417].

Історичний досвід знає чимало прикладів, коли прагнення українського народу придушували силою заборон чи цілою системою державної політики. Вирішенню питань етнопонаціонального розвитку чимало уваги приділено у спадщині М. Грушевського. У статті під назвою «Національне питання і автономія» (вийшла в 1906 р. у газеті «Український вісник») йдеться про те, що, «встановлюючи *modus Vivendi* майбутнього, слід не забувати про забезпечення для всіх народів, що входять до складу держави, свободи самовизначення з національного погляду...» [5, 416].

Корисним для сучасних розробників концепції етнопонаціональної політики України було б положення вченого про те, що «... не можна виховати в суспільстві й уряді відчуття справедливості й законності, якщо ця справедливість і законність сягають лише певної межі, за якою починається гніт і безправність [...] Не можна зберегти повну свободу для себе, обмежуючи чужу свободу». Водночас він наголошував: «Та одна справа не прагнути до панування однієї нації в державі й придушення інших, а інша справа – створити такі умови, у яких народи держави отримали б можливість свого національного розвитку й не зазнавали в ній утисків» [5, 418].

Ще на початку ХХ ст. М. Грушевський був переконаний, що «... для людей, які бодай трохи цінують значимість національного елементу в житті людського суспільства, тут немає місця

для сумнівів: вже тепер слід зробити все можливе для усунення національних розбіжностей, створити умови для розвитку національного самовизначення без конфліктів з розвитком політичного й суспільного благоустрою, що мають спільні завдання» [5, 419].

Єдиний раціональний шлях до створення цих умов – виділення національної території і надання широкого самоврядування. Лише ці заходи, на переконання М. Грушевського, можуть перевести національне питання з формату боротьби за права у раціональне русло налагодження економічних і культурних відносин [5, 418–419].

В Україні (з 2012 р.) діють близько 1200 офіційно зареєстрованих громадських об'єднань національних меншин, 37 з яких мають всеукраїнський статус. Водночас, на жаль, все помітнішим стає відставання чинної нормативно-правової бази від стрімкого розвитку етнонаціональних процесів, зокрема, зростання рівня самоорганізації етнічних спільнот.

Ряд національних меншин створили позатериторіальні представницькі органи громадського самоуправління, які виступають від певної етнічної спільноти в цілому. Склалася ситуація, коли ці юридично невизнані і тому фактично нелегітимні, але авторитетні виборні органи, а не національно-культурні товариства, як це передбачено чинним законодавством, представляють інтереси відповідних меншин на всіх рівнях державної влади і місцевого самоврядування. Такими органами є, наприклад, Фольксрат німців, Рада голів угорських національних товариств. Формування подібних органів відбувається і в середовищі інших етнічних спільнот. Зазначені

факти диктують необхідність визнання правових засад екстериторіальної самоорганізації етнічних спільнот, вирішення питання щодо введення представницьких органів національних меншин у політико-правове поле, вироблення механізмів взаємодії між цими органами та органами державної влади і місцевого самоуправління [18, 34].

Серед основних тенденцій розвитку етнічних спільнот у сучасній Україні спостерігається:

- кількісний ріст об'єднань етнічних спільнот. Так, на початок 1995 р. в країні функціонувало близько 260 національно-культурних товариств, серед яких 18 із всеукраїнським статусом, нині їх майже на 50% більше;

- значна політизація культурно-освітніх і духовних структур етнічних груп, наприклад, утворення та функціонування Партії мусульман України, Слов'янської партії, Партії слов'янської єдності та ін.;

- утворення із розрізнених національно-культурних організацій із всеукраїнським статусом, які включають у себе й субпредставницькі органи, фінансових та комерційних структур. Це – Фольксрат, Всеукраїнський єврейський конгрес, Руський Рух України та ін.;

- формування тісних зв'язків етнічних товариств із різними міжнародними організаціями та дипломатичними службами етнічних держав;

- негативний політичний вплив на деякі громади як зовнішніх, так і внутрішніх релігійних та політичних центрів залежно від їх геополітичних інтересів;

- наявність власних засобів масової інформації у багатьох етнічних громадах [19, 27].

Стабільний розвиток міжетнічних відносин в Україні є результатом самоорганізованості представників етнічних спільнот. Активна діяльність громадських організацій, що захищають право етнічних спільнот на самовизначення, насамперед сприяє становленню громадянського суспільства та позитивно впливає на державотворчі процеси в сучасній Україні. Усвідомлення кожним представником етнічної спільноти єдності його долі з майбутнім України, а також необхідності активної участі в процесах становлення демократичної системи влади забезпечить дотримання прав людини, реалізацію базових принципів самовизначення і повагу до свого етносу [15, 125].

Державотворення в Україні спричинило глибинні етнонаціональні та етнокультурні зміни, обумовило зростання національної самосвідомості широких мас, появу нових організованих форм національного життя етнічних спільнот, перегляд підходів щодо взаємовідносин між ними. На це активно впливають територіальні відмінності в етнічному складі регіонів, етнокультурних орієнтаціях населення, нерівномірність збереження національностями своєї духовнокультурної самобутності тощо.

Суттєво позначаються на загальній, у тому числі й етнічній, ситуації в суспільстві інтенсивність, напрямки й структура міграційних потоків, повернення осіб, депортованих за національною ознакою, поява значної кількості біженців [16, 23].

Таким чином, самовизначення етнічних спільнот у сучасній Україні являє собою взаємозалежний процес становлення особливої етнічної структури як чогось унікального, але й як частини

цілого, тобто усвідомлення нерозривності долі кожної етнічної спільноти з долею України. Етнічні спільноти, всупереч упередженому до них ставленню з боку громадськості та влади, незадовільним умовам життя, шукають діалогу та порозуміння у питанні визнання їх соціального статусу та ролі в розбудові незалежної держави й становленні громадянського суспільства.

Очевидно, що від дотримання права етнічних спільнот на самовизначення залежить, наскільки розкриється потенціал держави. Відповідно єдність національної еліти неможлива без підтримки лідерів, які представляють інтереси окремих етнічних спільнот. Економічного зростання не відбудеться за умов корупції, посилення клановості та надання пріоритету окремим групам, виходячи з їх етнічної та релігійної належності. Неможливе й культурне піднесення, коли свідомо ставлять у нерівні умови носіїв різних мов і традицій, а життя творчої людини втрачає цінність.

Ефективність державного регулювання цих важливих сфер життєдіяльності суспільства значною мірою залежить від глибини осмислення причин етнонаціональних та етнокультурних змін, внутрішньої логіки та наслідків їх розвитку, активного залучення до співпраці провідних учених. Забезпечення рівноправності та захисту права етнічних спільнот на самовизначення дасть можливість Україні зайняти гідне місце у цивілізованому світі. Відповідним чином перспективним є комплекс наукових досліджень, спрямованих на вивчення найбільш актуальних як теоретичних, так і практичних проблем, виявлення і соціальну діагностику своєрідних «зон напруги», в яких зосереджуються

основні тенденції розвитку національних, міграційних, церковно-релігійних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аблятіфов Р.* Хто є кримські татари для держави України? / Р. Аблятіфов // Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – Випуск 4. – К.: Стилос, 2006. – С. 126 – 137.
2. *Біншовська Л.С.* Геополітичні виміри США й України в постбіполярному світі (за Генрі Кіссінджером) / Л.С. Біншовська // Вісник Київського міжнародного університету / Редколегія: О.П. Іваницька (голова) та ін. (Серія «Міжнародні відносини»). – К.: КиМУ, 2007. – Вип. 5. – Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/05/index.htm>
3. *Вернадський В.* Українське питання і російська громадськість / В. Вернадський // Хроніка-2000. – К., 2000. – Випуск 35 – 36. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/2000/vernadsky.htm>
4. *Гай-Нижник П., Чупрій Л.* Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політичної безпеки / П. Гай-Нижник, Л. Чупрій // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 84. – С. 465 – 471.
5. *Грушевський М.С.* Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори» (1894 – 1907) / Упорядники І. Гирич, О. Тодійчук. – 2002. – 590 с.
6. Звернення Меджлісу кримськотатарського народу до Верховної Ради України, до всього Українського народу – громадян України всіх національностей. 15 березня 2014 року. – Режим доступу: <http://qtmm.org/ua/Новини>
7. *Крисаченко В.С.* Українознавство: хрестоматія-посібник: у 2 кн. / В.С. Крисаченко. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – 464 с.
8. *Кугутяк М.* Національна правова демократична держава і відкрите громадянське суспільство: проблеми гармонізації / М. Кугутяк // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 9 – 10.
9. *Лойко Л.* Державна етнополітика і політична суб'єктивація національних меншин України / Л. Лойко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: збірник наукових праць. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 253–260.
10. Науковий інструментарій українознавця: Довідник / Кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 376 с.
11. *Панчук М., Котигоренко В.* Національні меншини України і державна незалежність / М. Панчук, В. Котигоренко // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. – К., 1997. – С. 172 – 184.
12. Резолюція Всекрымського митинга, посвященого Международному дню прав человека, 10 декабря 2013. – <http://qtmm.org/Новости>
13. *Саїд Б А Абуфара.* Право народів на самовизначення і практика його здійснення в сучасний період: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Абуфара Б А Саїд. – Київ, 2004. – 15 с.
14. *Снайдер Т.* Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569 – 1999 / Тімоті Снайдер / Пер. з англ. Антон Котенко та Олександр Надтока. – К.: Дух і Літера, 2012. – 464 с.
15. *Толочко Д. В.* Етнонаціональний чинник державотворення та формування громадянського суспільства в сучасній Україні // Українознавство. – 2013. – № 3 – 4. – С. 122 – 126.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5252, оп. 1, спр. 40, 140 арк.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5252, оп. 1, спр. 84, 150 арк.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5252, оп. 4, спр.2, 153 арк.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5252, оп. 4, спр.4, 157 арк.
20. *Цифра Ю.* Європейські регіональні проекти. Самовизначення націй і майбутнє

ЄС / Ю. Цифра // Віче. – 2013. – № 15(348). – С. 5 – 8.

21. Щерба О. Кримськотатарське питання в Україні: політичні аспекти вивчення проблеми / О. Щерба // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 248 – 252.

22. Donetsk and Luhansk status referendums. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Donetsk_and_Luhansk_status_referendums_2014

23. Gudeleviciute V. Does the principle of self-determination prevail over the principle of territorial integrity? // International Journal of Baltic Law; issue: 2 / 2005, pages: 48 – 74. – Режим доступу: www.ceeol.com

24. Pavkovic A., Radan P. In pursuit of sovereignty and self-determination: people, states and secession in the international order // Macquarie Law Journal. – Режим доступу: www.austlii.edu.au/au/journals/MqLj/2003/1.html

25. Thomas D., Musgrave. Self-determination and national minorities / Musgrave D. Thomas. – Oxford University Press, 2000. – 290 p.

REFERENCES

1. Abliatifov R. Khto ye krymski tatory dlia derzhavy Ukrainy? / R. Abliatifov // Ahora. Podolannia rozbizhnosti – rozvytok osoblyvosti. – Vypusk 4. – K.: Stylos, 2006. – S. 126 – 137.

2. Binovska L.S. Neopolitychni vymiry SSHa y Ukrainy v postbipoliarnomu sviti (za Henri Kissindzherom) / L.S. Binovska // Visnyk Kyivskoho mizhnarodnogo universytetu / Redkolehiia: O.P. Ivanytska (holova) ta in. (Seriiia «Mizhnarodni vidnosyny»). – K.: KyMU, 2007. – Vyp. 5. – Rezhym dostupu: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/05/index.htm>

3. Vernadskyi V. Ukrainske pytannia i rosiiska hromadskist / V. Vernadskyi // Khronika-2000. – K., 2000. – Vypusk 35 – 36. – Rezhym dostupu: <http://ukrlife.org/main/2000/vernadskyi.htm>

4. Hai-Nyzhnyk P., Chuprii L. Natsionalni interesy, natsionalni tsinnosti ta natsionalni tsili yak strukturoformuiuchi chynnyky politychnoi

bezpeky / P. Hai-Nyzhnyk, L. Chuprii // Hileia: naukovi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. – K., 2014. – Vyp. 84. – S. 465 – 471.

5. Hrushevskiyi M.S. Tvory: u 50 t. / Mykhailo Hrushevskiyi; hol. red. P. Sokhan. – Lviv: Svit. – T. 1: Seriiia «Suspilno-politychni tvory» (1894 – 1907) / Uporiadnyky I. Hyrych, O. To-diichuk. – 2002. – 590 s.

6. Zvernennia Medzhzlisu krymskotatarskoho narodu do Verkhovnoi Rady Ukrainy, do vsoho Ukrainskoho narodu – hromadian Ukrainy vsikh natsionalnosti. 15 bereznia 2014 roku. – Rezhym dostupu: <http://qtmm.org/ua/Novyny>

7. Krysachenko V.S. Ukrainoznavstvo: khrestomatiia-posibnyk: u 2 kn. / V.S. Krysachenko. – K.: Lybid, 1997. – Kn. 2. – 464 s.

8. Kuhutiak M. Natsionalna pravova demokratychna derzhava i vidkryte hromadianske suspilstvo: problemy harmonizatsii / M. Kuhutiak // Halychyna. – 2001. – № 7. – S. 9 – 10.

9. Loiko L. Derzhavna etnopolityka i politychna subiektivatsiia natsionalnykh menshyn Ukrainy / L. Loiko // Ukrainka natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: zbirnyk naukovykh prats. – Lviv, 2006. – Vyp. 18. – S. 253-260.

10. Naukovi instrumentarii ukrainoznavstvia: Dovidnyk / Ker. avt. kol., nauk. red. L. Tokar. – K.: NNDIUVI, 2012. – 376 s.

11. Panchuk M., Kotyhorenko V. Natsionalni menshyny Ukrainy i derzhavna nezalezhnist / M. Panchuk, V. Kotyhorenko // Nezalezhnist Ukrainy: istorychni vytyky ta perspektyvy. – K., 1997. – S. 172 – 184.

12. Rezolyutsiia Vsekrymskogo mitinga, posvyashchennogo Mezhdunarodnomu dnyu prav cheloveka, 10 dekabrya 2013. – <http://qtmm.org/Novosti>

13. Said B A Abufara. Pravo narodiv na samovyznachennia i praktyka yoho zdiisnennia v suchasnyi period: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.11 / Abufara B A Said. – Kyiv, 2004. – 15 s.

14. Snaider T. Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus, 1569 – 1999 / Timoti Snaider / Per. z anhl. Anton Kotenko ta

Oleksandr Nadтока. – К.: Dukh i Litera, 2012. – 464 s.

15. Tolochko D. V. Etnonatsionalnyi chynnyk derzhavotvorennia ta formuvannia hromadianskoho suspilstva v suchasni Ukraini // Ukrainoznavstvo. – 2013. – № 3 – 4. – S. 122 – 126.

16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. – F. 5252, op. 1, spr. 40, 140 ark.

17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. – F. 5252, op. 1, spr. 84, 150 ark.

18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. – F. 5252, op. 4, spr.2, 153 ark.

19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. – F. 5252, op. 4, spr.4, 157 ark.

20. Tsyfra Yu. Yevropeiski rehionalni projekty. Samovyznachennia natsii i maibutnie YeS / Yu. Tsyfra // Viche. – 2013. – № 15(348). – S. 5 – 8.

21. Shcherba O. Krymskotatarske pytannia v Ukraini: politychni aspekty vyvchennia problemy / O. Shcherba // Ukrainiska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku. – Lviv, 2006. – Vyp. 18. – S. 248 – 252.

22. Donetsk and Luhansk status referendums – Rezhym dostupu: http://en.wikipedia.org/wiki/Donetsk_and_Luhansk_status_referendums,_2014

23. Gudeleviciute V. Does the principle of self-determination prevail over the principle of territorial integrity? // International Journal of Baltic Law; issue: 2 / 2005, pages: 48–74. – Rezhym dostupu: www.ceeol.com

24. Pavkovic A., Radan P. In pursuit of sovereignty and self-determination: people, states and secession in the international order // Macquarie Law Journal – Rezhym dostupu: www.austlii.edu.au/au/journals/MqLj/2003/1.html

25. Thomas D., Musgrave Self-determination and national minorities / Musgrave D. Thomas. – Oxford University Press, 2000. – 290 p.

D. Tolochko

Self-Determination of Ethnic Communities in Modern Ukraine

Abstract

Global experience demonstrates that realization of ethnos interests and sustainable development of a state are interdependent. States that create the necessary conditions for sustainable ethnic development are an example of the model state-building. And it is not surprising that the political map of the world increasingly resembles the ethnic one. The paradox is that the right for self-determination contradicts the principle of territorial integrity of the state according to which the territory can't be changed without national consensus. In the context of globalization and world economic crisis, the question of preservation of ethnic communities' cultural identity and observance of human rights for self-determination has been of particular importance. Existence at the beginning of the 20th century of certain analogies to the present allows to say that despite the rapid development of the government (international) institutions, public organizations, mass media and information technologies, the problems of observance of ethnic communities rights for self-determination remain the same: deficiency of financing, shortage of experts, low level of consciousness of citizens and officials, dominating tendencies that measures to protect the rights of ethnic communities for self-determination can be postponed. Declaration of independence of Ukraine neither gave the answer to the «Ukrainian question» nor provided the Ukrainians the absolute right for the self-determination. The self-determination of ethnic communities in modern Ukraine represents the interdependent process of formation of special ethnic structure both as a unique matter and a part of the whole, i.e. awareness of continuity of destiny of each ethnic community with the destiny of Ukraine. Ethnic communities contrary to some discrimination from the public and authorities, poor living conditions, are seeking dialogue and mutual understanding in recognizing their social status and role in the development of the independent state and formation of the civil society.

УКРАЇНСЬКІ НАЦІЄТВОРЧІ ПРОЦЕСИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. У статті аналізуються українські націєтворчі процеси у другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі. Автор переконаний, що, розуміючи всю небезпеку існування козацької автономії й української домодерної нації, царат у другій половині XVIII ст. розпочав цілеспрямований наступ на політичні, військові, економічні, юридичні й культурні права Гетьманщини та її громадян. Зрештою, 1785 р. став останнім роком існування козацької нації й офіційною датою остаточної ліквідації Гетьманщини. Проте козацтво з його героїчним минулим, лицарськими звичаями і традиціями, державницькими звершеннями стало сполучною ланкою українського етнодержавонацієтворення ранньомодерного і модерного періодів буття нашої Батьківщини.

Ключові слова: Україна, українці, українське етнодержавонацієтворення, націєтворчі процеси, Лівобережжя, Гетьманат, козаки, «Історія Русів», «Енеїда», українознавчий вимір.

УКРАИНСКИЕ НАЦИЕСОЗИДАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Юрий ФИГУРНЫЙ

кандидат исторических наук,
заведующий отделом украинской этнологии ННИИУВІ

Аннотация. В статье анализируются украинские нациесозидательные процессы во второй половине XVIII в. в украиноведческом измерении. Автор убежден, что, понимая всю опасность существования казацкой автономии и украинской домодерной нации, царизм во второй половине XVIII в. начал целенаправленное наступление на политические, военные, экономические, юридические и культурные права Гетманщины и ее граждан. В итоге, 1785 г. стал последним годом существования казацкой нации и официальной датой окончательной ликвидации Гетманщины. Однако казачество с его героическим прошлым, рыцарскими обычаями и традициями, государственными свершениями стало связующим звеном украинского этнодержавонациесозидания раннемодерного и современного периодов бытия нашей Отчизны.

Ключевые слова: Украина, украинцы, украинское этнодержавонациесозидание, нациесозидательные процессы, Левобережье, Гетманат, казаки, «История Русов», «Энеида», украиноведческое измерение.

UKRAINIAN STATE-BUILDING PROCESSES IN THE LATTER HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Yuriy FIHURNYI

Candidate of Historical Sciences,

Head of Ukrainian Ethnology Department of NRIUSWH

Annotation. *This paper analyzes the Ukrainian state-building processes in the latter half of the 18th century in the context of Ukrainian studies. The author is convinced that tsarist government had realized the danger of existence of the Cossack autonomy and pre-modern Ukrainian nation and in the latter half of the 18th century it put a targeted pressure on the political, military, economic, legal and cultural rights of the Hetman state and its citizens. After all, in 1785 the Hetman state was finally liquidated. However, the Cossacks with their heroic past, chivalrous customs, traditions and national achievements served as the link between the Ukrainian ethno-state–nation-building processes of the early modern and modern periods of our country.*

Key words: *Ukraine, Ukrainians, Ukrainian, ethno-state–nation-building, state-building processes, Left Bank Ukraine, Hetman state, Cossacks, «History of the Rus People», the «Aeneid», Ukrainian studies dimension.*

Актуальність вивчення заявленої теми полягає у тому, що, аналізуючи українські націєтворчі процеси у другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі, автор не тільки намагається досягнути важливі події минулого Батьківщини, а й докладає чималих зусиль, щоби переосмислити їх з висоти сьогодення та надбань, втрат і перспектив України. Попри значну кількість напрацювань, присвячених цій проблематиці, на нашу думку, недостатньо досліджень, у яких комплексно вивчається українське націєтворення на Лівобережжі в другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі.

Об'єктом дослідження є Україна й українці в їх поступальному часопросторовому розвитку; предметом – науковий аналіз вітчизняного націєтворення на Лівобережжі в другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі. Хронологічні рамки праці в основному охоплюють 50 – 90-ті роки XVIII ст. Географічні межі дослідження пов'язані передусім із Лівобережною Україною.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що

фінансується з державного бюджету, «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі», керівником якої є професор В. Баран. Вона виконується в ННДІУВІ відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Вивчення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: проаналізувати стан розробки теми та визначити теоретико-методологічну основу дослідження; зробити загальний огляд українського націєтворення на Лівобережжі у другій половині XVIII ст.; дослідити вплив анонімної «Історії Русів» на вітчизняні націєтворчі процеси; охарактеризувати вагоме значення для українського національного відродження «Енеїди» І. Котляревського; підбити підсумки здобутків і втрат України й українців на шляху націєтворення у другій половині XVIII ст.

Проведений аналіз публікацій, у яких досліджується ця наукова проблема, засвідчив, що заявлена автором тема потребує подальшого вивчення. Оприлюднюємо лише останні праці, які безпосередньо дотичні до цієї українознавчої

теми: Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – К., 1993; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Том 1. – К., 1994; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблема формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; Магочій П. Р. Історія України / Пер. з англ. – К., 2007; Україна. Процеси націотворення. – К., 2011; Іванова Л. Г. Українська суспільно-політична думка XVIII – XIX ст.: напрямки, форми, тенденції. – К., 2011; Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989–2008). – К., 2011; Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. – К., 2011; Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2012; Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Пер. з англ. – К., 2012; Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Пер. з англ. – К., 2013 та ін.

Необхідно наголосити, що в цьому комплексному українознавчому дослідженні був задіяний один із головних наукових методів пошуку істини – принцип історизму, себто неупереджене висвітлення й характеристика українського націєтворення на Лівобережжі у другій половині XVIII ст. Також автор активно послуговувався порівняльно-історичним методом, коли аналізував, як, позитивно чи негативно, впливала на українські націєтворчі процеси зміна геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі, а саме значне посилення Російської імперії.

Розпочинаючи дослідження вітчизняних націєтворчих процесів другої половини XVIII ст., слід наголосити про їх

нерозривний взаємозв'язок з етнічними і державотворчими процесами, а також відзначити, що для тогочасного українського націєтворення настають важкі, навіть надзвичайно критичні часи. Активний наступ царату у другій половині XVIII ст. призвів до ліквідації де-юре і де-факто Гетьманщини. Проте силове знищення Української Козацько-Гетьманської Держави не вирішувало остаточно т. зв. «українського питання». На нашу думку, залишався ще один вагомий чинник цієї проблеми, а саме – існування козацької (української) нації. Вона зароджувалася у кінці XVI – першій половині XVII ст., постала у буремні часи Хмельниччини (1648–1657), формувалася і загартовувалася у другій половині XVII – першій третині XVIII ст., занепадає і деградує у 30 – 80-х роках XVIII ст. та остаточно зникає у 90-х роках XVIII ст.

У сучасній науковій думці існує багато тлумачень поняття «нація». Так, дослідник О. Антонюк вважає, що це певна стадія соціоцивілізаційної зрілості етносу, на якій він виступає на арену політичного життя з чітко визначеними власними цілями і намірами з метою реалізації їх у політичній практиці [2, 201]. Вчені О. Картунов і Ю. Римаренко підкреслюють, що термін «нація» можна визначити як етносоціальна (і не завжди кровно родинна) спільнота зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність до національних і духовних цінностей, національної символіки, національно-екологічні почуття тощо), а також (переважно на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка надалі, під впливом інтеграційних і

міграційних процесів, виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає [2, 201].

М. Дєдков і М. Бойченко наголошують: «Нація (від лат. *patio* – народ, плем'я) – історична спільність людей, що складається в процесі формування певних характерних її ознак. Їх можна поділити на культурологічні, психологічні, етнологічні, історико-економічні та політологічні» [7, 262].

На думку історика К. Галушка, нація – спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей [6, 348–349].

Автор даного дослідження вважає: «...Термін «нація» означає найвищий етап розвитку людської спільноти (народу, етносу), коли вона здобуває державність, активно розбудовує власну державу, економіку, мову, культуру, практично реалізуючи свою національну ідею. Тим самим, наприклад, український народ створює національну державу, національний життєвий простір, національну культуру, національне військо, національну свідомість тощо» [17, 18].

Проте необхідно дещо уточнити це формулювання щодо досліджуваного нами історичного періоду – української модерної доби (друга половина XVIII – XIX ст.). На першопочатках нового часу ще не всі стани суспільства активно діяли на політичній арені (особливо це стосується селянства і міщанства та деякою мірою духовенства і козацтва), а лише його провідна верства – аристократія (державці, військовики і церковники), одним словом – еліта (від лат. слова *eligo* – вибираю та франц. *elite* – краще,

добірне) [5, 27]. Саме політичні, військові та релігійно-інтелектуальні еліти, на нашу думку, є тим каталізатором і залізо-бетоном, який пришвидшує націєтворчі процеси й формує та скріплює (цементує) власну національну державу [18, 34].

Особливо гостро проблема відповідальності еліт за долю власного народу й держави постала перед Україною та українцями впродовж багатьох віків їх поступального розвитку. Вчений В. Брехуненко наголошує: «...Якраз українцям випадало мати найбільше проблем з адекватністю еліт. Складається враження, що після Київської Русі останні, ніби змовившись, нещадно тестували український світ на виживання. А він усе пручався й відроджувався в найкритичніші моменти. Іншим етносам вистачило занепаду однієї своєї еліти, щоб зійти з історичної арени... Перший експеримент на виживання поставили князі й шляхта – традиційна еліта, занурена корінням у славні киево-руські часи. Люблінська унія 1569 року підсумувала вигасання в тогочасних наших верхах здатності належно виконувати свої лідерські функції. Адже князі легко погодилися на бездержавність українських земель у складі Речі Посполитої. Навіть і не заїкалися про окреме національне тіло із правителем на чолі, тоді як литовські магнати в Любліні таки домоглися збереження державності Литви. Як наслідок – до середини XVII століття більшість наших князів, магнатів, значна частина середньої шляхти спольщилися, обеззброївши Україну перед асиміляційними вітрами. Але український світ не перетворився від цього на «Титанік», як у схожих ситуаціях інші, а генерував нову еліту на основі козацтва. Козаки із дрібною шляхтою розпочали в 1648

році національно-визвольну війну й відновили Українську державу у вигляді Гетьманщини. Тоді як стара еліта затято воювала проти нової, ослабивши ту й прирікши на остаточне зникнення себе. Відразу вилізли боком «родові плями» козацької еліти, які не дали їй повноцінно виконати свою місію і унеможливити нове сповзання країни в пільму бездержавності. Козаки довго не почувалися рівнею елітам сусідніх народів. Переплітаючись із економічними та кар'єрними інтересами, таке самоприменшення зробило старшину піддатливою до зовнішнього тиску... Відтак козацтво закінчило тим, чим і шляхта: понад століття в ньому вигасав державницький інстинкт, і тепер уже Російська імперія прагнула розмити українську державність, приєднала Правобережжя та Волинь і почала уніфікувати українське життя за своїм зразком. Однак і цього разу українському світу виявилось до снаги на залишках колишньої козацької старшини народити ще одну еліту. 1917 року в муках відновився державний організм» [4, 45].

Повністю солідаризуючись з концепцією щодо українських еліт згаданого історика, слід зауважити, що саме спадкоємність еліт відіграла і відіграє величезну роль у вітчизняному націєтворенні. Незважаючи на дискретність (перервність) українського державотворення, занепад і відновлення націй, саме провідні еліти стали тією нерозривною ланкою, яка поєднала в одну часопросторову геополітичну реальність і Київську Русь, і Галицько-Волинське королівство, і Гетьманщину, і Українську Народну Республіку, і Українську Державу П. Скоропадського, і Західно-Українську Народну Республіку, і Карпатську Україну, і Українську Радянську

Соціалістичну Республіку, і, зрештою, сучасну Українську Самостійну Соборну Державу! Саме правонаступність і тяглість українських еліт, починаючи з київського, чернігівського, переяславського, волинського, галицького лицарства, продовжувана руською шляхтою й козацтвом, підтримана українофілами XIX ст. й українськими патріотами XX ст., допомогла Україні, українцям і світовому українству не тільки зберегти українську ідентичність (самобутність, тотожність), етнічну і національну свідомість, а й розвивати і плекати їх у Третью Тисячолітті.

Розуміючи всю небезпеку існування козацької автономії й української домодерної нації, царат у другій половині XVIII ст. розпочав фронтальний, комплексний, системний і цілеспрямований наступ на політичні, військові, економічні, юридичні й культурні права і базові цінності Гетьманщини та її громадян. Але окрім цього важливого зовнішнього чинника в особі надцентралізованої російської влади був ще один, не менш вагомий, фактор – внутрішній. Зрештою, щойно новонароджена в полум'ї катаклізмів козацька (українська) домодерна нація, яка внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин так і не змогла об'єднати всі стани і прошарки в єдиний монолітний державницький організм, була поглинена російською імперською нацією. Чому так сталося? На думку О. Субтельного, українському козацтву не вдалося створити рівноправне суспільство, згодом, у XVIII ст., соціальний устрій Лівобережної України був приведений у відповідність з устроєм сусідніх земель, а з виникненням у Гетьманщині дворянської верхівки селяни знову стали кріпаками,

відповідно козаки за своїм статусом зрівнялися з селянами [16, 227].

Щодо першопричин руйнації козацької нації В. Антонович наголошував ще у XIX ст.: «Українському народові, що сидів посередині між польським та великоруським, прийшовся до типу третій принцип: принцип вічевий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства. Українському народові ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; йому доводилося лиш інстинктивно простувати до неї: у давнину, за княжих часів, вічевим, громадським та виборно-церковним устроєм, перегадом судовим устроєм у так званих копних судах; на решті ж оця провідна ідея вельми рельєфно визначилася в козащині, а ще виразніше із погляду запровадження й зреалізування її в житті – у Запорозькій Січі. Не однаково легко кожну провідну ідею завести в життя: одну легше, другу тяжче; трудніш за все ту, що стоїть найближче до вселюдського ідеалу. Найлегше завести в життя ідею авторитету влади, – коли народ зрікається особистої волі і віддає себе на волю того, хто зумів у свої руки забрати більшу силу. Трудніш завести до життя ідею аристократизму, і тут державний устрій здіймає із народу обов'язок кермувати власним життям і при звичаює суспільність коритися тим, що так чи інакше вибиваються вгору понад народною масою. Цей устрій, нівечачи в народі почуття власних прав, найбільш сприяє запровадженню аристократичного стану; і от привілейована частина нехтує права другої частини суспільства, і тоді неминуче вже повинна виникнути боротьба між станами суспільства; така боротьба часом доводить

навіть до зруйнування держави. Історія Польщі дає нам яскравий зразок такої колізії. Геть трудніш іще впровадити в життя демократичний принцип. На те, щоби принцип демократизму набрався переважної сили і значення, треба, щоб громадська маса досягла високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї; треба ще й з-поміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї. При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору. Доказ на це подає нам найяскравіший момент в історії козащини – Хмельниччина, коли історичні обставини сприяли найліпше, однак ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості. Недостача цивілізації визначається тут у двох напрямках: у першій бачимо, що особистий егоїзм бере перевагу над громадською справою, – егоїзм той виявився пильнуванням старшини зробитися шляхтою, силкуванням урядників захопити чужі землі, повернути козаків на посполитих та обернути в кріпаків. Кожен запобігає собі протекції у центральній владі, не перебираючи у способах; наприклад, без сорому уживають доносів, поклепу, брехень і т. ін., і тим загальна справа занепащується. А з другого боку, недостача цивілізації не давала конкретними виразами висловити народні бажання. Бачимо, що тогочасна суспільність не вміє скодифікувати своенародного звичаєвого права, до якого козацтво вдавалося в потребі, тим-то суспільство і мусило звертатися знов до правничого

чужого і ворожого кодексу, до Статуту Литовського, що затверджував становий, шляхетський лад, який, властиво, і викликав боротьбу. Отже, і бачимо, що велика внутрішня дисципліна потрібна для того, щоб демократичний принцип довести до діла. Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури» [1, 18–21].

Не з усіма твердженнями вченого-українознавця можна погодитись, але здебільшого у своїх судженнях він мав цілковиту рацію. Особливо це стосується т. зв. егоїзму козацької старшини, яка усіма засобами намагалася посісти місце шляхти. Зрозуміло, такі дії козацької еліти викликали обурення й спротив переважної більшості козацтва. У свою чергу старшина суттєво обмежила доступ до своїх рядів. Якщо раніше відважний і розумний козак завдяки виборній системі міг спочатку стати сотником, отаманом, полковником тощо, то вже у XVIII ст. про таке кар'єрне зростання можна було лише мріяти. Поступове і незворотне перетворення старшинського прошарку у закритий клуб для обраних руйнувало засадничі основи української козащини й крок за кроком наближало її до зникнення з політичної арени вітчизняного етнодержавонацієтворення.

О. Субтельний влучно зауважив, що кінець козацької рівноправності був майже невідворотним, бо східноєвропейські суспільства не знали ніякого іншого способу управління політичним і соціально-економічним життям, крім того, згідно з яким за несення служби

феодална знать отримувала право володіти землею й селянами. Також канадський історик наголосив: «Найяскравішим свідченням перемоги елітизму в Гетьманщині було «Значкове військово товариство». У його списках значилися імена дорослих чоловіків із старшинських родин, які ще не займали ніяких посад, але з появою вакансії могли отримати певне призначення. У 1760-х роках товариство організовувалося за складною ієрархією і включало 1300 прізвищ. Крім того, існувало близько 800 осіб, що фактично обіймали урядові посади. Таким чином, у середині XVIII ст. верхівку Гетьманщини складали близько 2100 знатних чоловіків із понад 1 млн загальної чисельності чоловічого населення. У 1785 р., коли імператорський уряд зробив спробу включити українську знать до російського дворянства, ця цифра зросла у декілька разів» [16, 230 – 231].

Таким чином, протягом XVIII ст. старшина послідовно обмежувала козацьке самоврядування і політичні прерогативи, зрештою, у другій його половині т. зв. соціальні ліфти остаточно перестали працювати, а козацтво, у свою чергу, повністю втратило право обирати собі очільників і брати участь у козацьких рядах. Окрім того, російський імперіалізм намагався роз'єднати і розсварити між собою козаків і старшину. Суспільний антагонізм між черню й старшиною мав важливі політичні наслідки, зазначає О. Субтельний, бо давав можливість царському урядові нацьковувати одну верству українського суспільства на іншу, якщо у XVII ст. Москва підтримувала народні маси проти козацької старшини, коли остання вдавалася до спроби відкинути зверхність царів, то вже у XVIII ст. російські можновладці,

навпаки, допомагали старшині, суттєво покараній після провалу її сепаратистських прагнень, визискувати селянство, відтак посилюючи залежність української знаті від російських монархів, отже, хоч деякі представники старшини й надалі лишалися вірними Гетьманщині й козацьким традиціям самоврядування, багато з них із практичних міркувань виявляли свою лояльність насамперед Санкт-Петербургу. Особливо сильною проімперська орієнтація стала після 1785 р., зауважує історик, коли Катерина II зрівняла українську знать із російським дворянством у своїй «хартії дворянських вольностей», а також такими ж привабливими, насамперед для біднішої старшини, були можливості зробити кар'єру, які відкривалися внаслідок нових величезних територіальних загарбань російського уряду [16, 232–233].

Отже, на нашу думку, саме 1785 р. став останнім роком існування домодерної козацької (української) нації й офіційною датою остаточної ліквідації Гетьманщини. Разом з тим один із засадничих законів фізики стверджує: енергія ніколи нікуди не зникає безслідно. Це ж стосується і базових принципів етнодержавонацієтворення. Весь цей позитивний енергетичний потенціал українського етнотворення, державотворення і націєтворення не загинув одночасно, не канув у Лету (річка забуття античних греків), а продовжував активно розвиватися і збільшуватися (етнотворчий процес), зменшився до мінімуму і перейшов у латентну фазу, але головне, що не зник остаточно (державотворчий процес), трансформувався і розпочав поступове своє відродження (націєтворчий процес). Для українців, як підросійських, так і підавстрійських, попри всі негаразди і

труднощі, збереження своєї минувшини, самобутності, самосвідомості, пам'яті стало надзавданням. Те, що для інших народів було само собою зрозумілим (державність, офіційний статус рідної мови, територіальна єдність, культурний розвиток, захищеність від асиміляційних процесів, повага до релігійних переконань, пошанування традицій і звичаїв, повага до історичного минулого, пошана визначним політичним, військовим, духовним і культурним особистостям тощо), свідомі українці мусили здобувати та відстоювати повсякчас і повсякденно, незважаючи на лютий спротив як можновладців Австрійської та Російської імперій, так і т. зв. «землячків» (малоросів, австрофілів, москвофілів, мадяронів та інших колабораціоністів), а також переборювати інертність, пасивність і байдужість переважної більшості етнічних українців. Натомість найбільш патріотична частина колишньої козацької старшини, яка тепер отримала статус дворянства та його привілеї, продовжувала зберігати, акумулювати і плекатити вітчизняні державотворчі традиції, щоби згодом відродитись, як міфічна птаха Фенікс. Зрештою, звитяжний і нескорений козацький дух XVI–XVIII ст. допоміг кристалізуватися і сформуватися українській національній ідеї – законному праву українців мати власну самостійну, соборну, суверенну державу та жити у ній як титульна європейська нація. З цього приводу вчений Іван Лисяк-Рудницький писав: «Маємо на увазі збереження козацьких традицій в українській народній свідомості. Властива «козацька нація» вмирає в другій половині 18 ст. Але козаччина, – а зокрема її вершковий щабель, Хмельниччина, – була таким могутнім струмом, що вона

внесла тривалі нові елементи до побуту та колективної свідомості найширших народніх мас (принаймні на більшості українських земель), стала невід'ємним складником української народньої індивідуальності. Очевидно, багато боків життя колишньої «козацької нації» (напр., державницька політика великих гетьманів) далеко переростали духовні горизонти селянина 19 ст. (Це, до речі, причина, чому т.зв. народницька історіографія 19 ст. щодо козаччини підходила з критерієм народніх уявлень і пересудів, нездібна була віддати справедливість таким діячам, як Хмельницький, – не говорячи навіть про Виговського, Мазепу, Орлика; але ж бо справжня історична «козацька нація» була чимось іншим, ніж народня пам'ять про козаччину в 19 ст.). Та все ж пам'ять про козаччину жила в народі. Коли ж з народу знову почала виростати нація, ці елементи козацької традиції теж починають активізуватися, виходити на денне світло, набирати політичного вістря, одним словом, скріпляти нововідроджену націю. Це сталося в 1917 р., коли в Україні раптом знову віджив з великою силою «козацький дух». Свої й чужі спостережники стверджують стихійне відродження козацьких традицій в Україні революційних літ» [11, 22].

Разом з тим шлях легітимізації козацької старшини та визнання царатом її дворянського статусу був досить важким і неоднозначним. Так сталося тому, на думку О. Субтельного, що Санкт-Петербург не був упевнений у тому, як саме визначити належність до шляхти в Гетьманщині, тисячі дрібних українських урядників і заможніших козаків претендували на статус дворянина, багато з них на підставі фальшивих документів [16, 231].

У зв'язку з цим інший діаспорний історик П. Магочій зазначає: «Процес надання дворянства українській козацькій шляхті був особливо складним. Спочатку, згідно з «Жалуваною грамотою дворянству» (1785 р.) Єкатеріни II, українській еліті було дозволено самій визначати кандидатів на одержання російського дворянства. Місцеві виборні посадовці подавали рекомендації генерал-губернатору Малоросії Петру Румянцеву, який дуже прихильно ставився до кандидатів. Тому на початок 1790-х років чисельність дворян у Гетьманщині сягала 30 тисяч осіб, більшість з яких були представниками козацької старшини колишньої Гетьманщини. Однак після 1790 року новий генерал-губернатор Малоросії Михайл Кречетніков з підозрою поставився до великої кількості претендентів на дворянство і викреслив з реєстру 22702 особи (так званих оподаткованих дворян), після чого «безсумнівних дворян» залишилося тільки 12597. Не дивно, що вчинок Кречетнікова викликав численні судові позови і петиції, внаслідок чого 1803 року імперський уряд видав указ, який дозволяв певній кількості прохачів повернутися до дворянського стану. На початок XIX століття на Лівобережній Україні було близько 24000 дворян» [13, 277].

Саме у цей нелегкий час входження козацької старшини до привілейованого імперського стану з'являється «Історія Русів», визначна пам'ятка української історичної прози й публіцистики, своєрідний історичний памфлет із виразно означеними ідеями – антитиранізмом та утвердженням природного права всіх народів на власну державність [12, 123].

Вчений-українознавець Я. Калакура вважає, що створення «Історії Русів»,

найвизначнішого історично-літературного твору кінця XVIII – початку XIX ст., стало поворотним рубежем розвитку української історичної думки, принципово новим явищем в утвердженні національної історіографії. Саме «Історії Русів» судилося стати найпопулярнішим твором з української історії на ціле століття, справити найглибший вплив на формування історичної свідомості українського суспільства й виховання кількох поколінь професійних істориків. Щодо її авторства й оприлюднення, він зазначає, що досі історіографам не вдалося встановити його автора і дату створення, серед імовірних претендентів фігурують прізвища Г. Кониського, Г. Полетики, О. Безбородька, М. Репніна, А. Худорби та інших, тобто найбільш відомих осіб, причетних до написання праць з історії України з національним забарвленням. Кілька десятиріч твір поширювався в рукописних варіантах і один із його списків під назвою «История Русов, или Малой Росии» був виявлений у 1828 р. при інвентаризації бібліотеки в м. Гриневі на Стародубщині й активно став копіюватися та розповсюджуватися, згодом завдяки старанням А. Ханенка та видавцеві О. Бодянському в 1846 р. «Історія Русів» була опублікована в «Чтениях Общества истории и древностей российских», а пізніше вийшла окремою книжкою [9, 165].

У своєму вступному слові О. Максимович відзначив важливість оприлюднення таких українських раритетних праць: «Пора уже, давно пора, не скрывать подобного рода богатствъ подъ спудомъ и тѣмъ, сколько можно, облегчить изучение истории Южныхъ для всѣхъ и каждого, особенно же самыхъ Рускихъ» [3, 5].

Історик В. Кравченко переконаний, що вплив «Історії Русів» на українське суспільство модерної доби важко переоцінити, її апологія українців швидко переросла в міт, який став основою для розвитку української національної свідомості, зверненої «назад, у майбутнє», тому у XIX ст. «Історія Русів» стала альтернативою національним російському та польському історичним наративам, що заперечували окремішність українського історичного процесу, в цьому сенсі значення твору було набагато більшим, ніж інших талановитих містифікацій на зразок «Слова о полку Ігоревім» і Краледворського та Зеленогорського рукописів [10, 302–303].

На думку дослідниці Л. Іванової, ідеї соборності Української держави, незалежності та юридичної суверенності стали могутнім джерелом відродження національно-державницької свідомості та національної ідеології в середовищі української інтелігенції вже у XIX ст., саме «Історія Русів» справила найбільший вплив на формування Української національної та державної ідеології у першій половині XIX століття [8, 28–29].

У свою чергу історики В. Смолій і В. Степанков вважають, що, на відміну від попередніх історичних творів, «Історія Русів» послідовно і цілеспрямовано пропагує не автономію, а незалежність соборної Української держави [15, 313].

Водночас серед дослідників існує й інше концептуальне бачення цієї праці. Так, історик С. Плохій, який наразі мешкає за межами України, переконаний, що «Історія Русів» була не свідомим маніфестом російсько-української єдності чи раннього українського націоналізму (саме такі протилежні інтерпретації висунула модерна історична наука), а

спробою нащадків козацької старшини виторгувати для себе найвигідніші умови входження до імперії [14, 20].

Враховуючи ситуацію, що склалася в кінці XVIII – на початку XIX ст. з входженням верхівки лівобережного козацтва до складу російського дворянства, зрозумілими стають дії найбільш інтелектуальної частини старшини щодо аргументації законного її права посісти привілейоване місце в імперії. Разом з тим, переконливо доказуючи свою унікальність, важливість і необхідність у складному геополітичному, військовому й ідеологічно-культурному протистоянні у Центрально-Східній Європі, анонімний старшинський автор (автори) чи їхні спадкоємці автоматично показували і характеризували величезне значення у тих процесах всього українського козацтва (низового, городового, реєстрового, нереєстрового, запорозького, правобережного, лівобережного, слобожанського тощо).

Саме таким чином, вважає С. Плохій, «історія козацтва – суспільної верстви і автономної держави – перетворилася на націєтворчий міф, що допоміг розколоти російську імперську ідентичність і ліг в основу модерної української нації» [14, 19].

Як стверджує Л. Іванова, «Історія Русів» озброювала історичними фактами знання українського народу про його минуле і в такий спосіб повертала думку української освіченої верстви до боротьби за свої політичні права, за людську гідність, за право на власну державу. Значне ж розповсюдження цього твору в рукописах на початку XIX ст. дає підстави вважати дослідниці, що вже відтоді в освіченому українському середовищі починається процес політизації

громадської думки, тож «Історія Русів» була першим політичним твором, який закладав засади нового національного світобачення українського суспільства, де ідеї незалежності Української держави, антимоноархізму та антисамодержавства поєднувалися з республіканськими ідеями та поглядами гострого антикріпосницького спрямування. Загалом книга утверджувала національну гідність українців і впевненість у тому, що народ, який має давню історію, впевнено може дивитися у майбутнє [8, 32].

Я. Калакура аргументовано підсумовує: «Отже, «Історія Русів» – одна з найдавніших пам'яток української історіографії, духовної спадщини українських просвітителів кінця XVIII – початку XIX ст. Поряд з «Енеїдою» І. Котляревського вона справила значний вплив на українське відродження, на ріст національної свідомості. Це принципово нове явище в українській історичній думці, яке відіграло рубіжну роль у переході від висвітлення окремих питань української історії до створення узагальнюючої праці з історії України. І хоч твір не є в класичному розумінні історичним (він радше літературно-історичний), йому судилося започаткувати новий підхід до розуміння української історії з позицій національної окремішності, розгляду її в контексті європейської історії. Він, за образним порівнянням Валерія Шевчука, прорубав вікно українцям у їх темниці, відкрив очі, аби побачити світло правди, відчутти себе нацією» [9, 170 – 171].

Таким чином, анонімна «Історія Русів» стала вагомим чинником вітчизняного націєтворення, вона не тільки відіграла значну роль у націєтворчих процесах кінця XVIII – початку XIX ст., формувала загальноукраїнський національний

патріотизм як у середовищі освічених українців-інтелектуалів (інтелігенції), так і серед пересічних українців (селян, козаків, городян, духовенства), а й сприяла становленню українськості і самобутності у тогочасному соціумі.

На нашу думку, саме козацтво з його героїчним минулим, лицарськими звичаями і традиціями, державницькими звершеннями стало тією надійною сполучною ланкою українського етнодержавонацієтворення ранньомодерного і модерного періодів буття нашої Батьківщини. Вивчаючи «новішу історію України», а саме часи відродження української національності, В. Антонович зазначав, що у всесвітній історії XVIII ст. характерну рису складає відродження народів, які були до того часу загнані, пригнічені, а тепер «почули право на своє національне життя», також немає такого кутка в Європі, де би не підіймалися по своїй волі [1, 208]. Зрозуміло, що Центрально-Східна Європа значно відставала на цьому шляху від Західної й Північної. Проте, незважаючи на це тимчасове відставання, східноєвропейські етнічні спільноти стали на шлях боротьби за своє державне і національне самовизначення. В. Антонович так охарактеризував цей процес: «Спочатку заходяться коло цього поодинокі люди, дедалі круг їх росте, вони починають згруповуватися, нарешті пристає до них і народна маса, а після того вони вже й добиваються прав на самостійне культурне життя. Усі ці стадії, принаймні перші, переходить і Україна. Рух також починається від поодиноких людей. З одного боку, в Полтаві, в кінці XVIII ст., починає такий рух Котляревський, котрий перший у своїх творах звертається до народу його рідною мовою. Дедалі

більше талановитих людей прибуває до цього руху» [1, 210].

Царат, знищивши Гетьманщину, Нову Січ, слобідські й лівобережні козацькі полки та переманивши дворянським «пряником» на свій бік старшину, сподівався остаточно вирішити «українське питання». Разом з тим імперці намагалися відстежувати і контролювати хід подій у підросійській Україні, політичній, військовій, економічній і культурній сферах. Але до повного контролю російській владі було далеко, це – поперше, а по-друге – поступальний розвиток українського етнодержавонацієтворення неможливо було зупинити, лише відтермінувати на деякий час. Зрештою, однією з перших його проявів у кінці XVIII – на початку XIX ст. стала поема видатного українського письменника Івана Котляревського (1762–1838) «Енеїда». Її перші три частини з'явилися у 1798 р., четверта – у 1809 р., а повністю вона вийшла друком 1842 р. Вчений П. Хропко наголошує, що І. Котляревський щедро наповнив відомий сюжет про Енея українським національним матеріалом. Особливо важливо, на думку науковця, те, що він відчув потребу рідною мовою розповісти про різних героїв, показати в їх образах своїх краян, змалювати різні сторони української дійсності, порушити серйозні суспільні, морально-етичні та естетичні проблеми, тому й сприймається його «Енеїда» як цілком нове самобутне літературне явище, співзвучне новій історичній добі, адекватне кардинальним зрушенням у свідомості освічених верств рідного громадянства й пробудженню в них національної свідомості, а дух козацької незалежності не тільки надає творчості волелюбного пафосу, а й забезпечує

йому неповторну національну самобутність [19, 164 – 165].

Вчені В. Шевченко, І. Ласка зазначають, що сповнена оптимізму незнищенності «Енеїда», на думку академіка О. Білецького, стала «одним із важливих моментів не тільки збереження нації, а й її утвердження», а для нащадків лівобережної козацької старшини колишня козацька держава мала значення як основа їхніх трав та привілеїв, і все ж у громадській думці вищих верств українського суспільства панував негативний стереотип запорожців, на відміну від образу запорожця в думках, вертепах, народних піснях, тому «Енеїда» І. Котляревського не тільки «реабілітує запорожців» (вислів літературознавця М. Павлишина), а й наближає їхній образ до вже утвердженого у читача позитивного уявлення про козацьку державу, загалом описи воєнних подій сприяли асоціативному зближенню образів Гетьманщини, Запоріжжя і гайдамаччини, також у поемі відсутній наголос на становій окремішності козаків, їхніх правах і привілеях, саме тому І. Котляревський синтезує в «Енеїді» українську золоту добу, в якій ідеї волі та рівності асоціюються з козацьким минулим [20, 145].

Знаково, що цей патріотичний синтез, незважаючи на бурлескно-трагедійну форму викладу авторських думок, дуже добре розуміли сучасники І. Котляревського. Для них «Енеїда» стала справжнім відкриттям: по-перше, українська «селянська» народна мова виявляється придатна для «красного» письменства; по-друге, поєднання античної історії з українською давало можливість вмонтувати Україну у світовий історичний контекст; по-третє, руйнація Трої, як і ліквідація Нової Січі, Гетьманщини, не

мала стати для українців кінцем світу, а лише відправним пунктом для подальшої боротьби за відновлення власної державності; по-четверте, те, як міфічні вигнанці-троянці згодом започаткували нову державу і створили націю, вселяло впевненість у найбільш патріотично налаштовану свідому частину старшини, що з часом вдається зробити й українцям.

Таким чином, «Енеїда» І. Котляревського стала першою друкованою книгою, написаною українською мовою, наснаженою традиціями і звичаями українців, своєрідною енциклопедією тогочасного їхнього побуту і культури, врешті-решт, породженою звитязною і героїчною борнею українського народу за краще життя і майбутнє.

Отже, підсумовуючи аналіз українських націєтворчих процесів другої половини XVIII ст., можна дійти таких висновків: 1) незважаючи на перервність українського державотворення, занепад і відновлення нації, саме провідні еліти стають тими нерозривними ланками, які поєднують вітчизняне націєтворення в одну часопросторову геополітичну реальність; 2) протягом XVIII ст. старшина послідовно обмежувала козацьке самоврядування й політичні прерогативи, зрештою, у другій половині XVIII ст. т зв. соціальні ліфти остаточно перестали працювати, і козацтво повністю втратило право обирати собі очільників і брати участь у козацьких радах, внаслідок цього відбулося незворотне перетворення старшинського прошарку у закритий клуб для обраних, руйнування засадничих основ козацтва і його невблаганне деградування та зникнення з політичної арени вітчизняного етнодержавонацієтворення;

3) 1785 р. став останнім роком існування домодерної козацької (української) нації та, на наше переконання, офіційною датою ліквідації Гетьманщини, це пов'язано з тим, що Катерина II зрівняла аристократію з російським дворянством, а старшина, у свою чергу, добровільно прийнявши «Жалувану грамоту дворянству», остаточно зрадила національні інтереси і перейшла на бік імперських шовіністів; 4) попри самознищення української домодерної нації, найбільш патріотична частина колишньої козацької старшини, яка тепер стала вже дворянством з усіма правами і привілеями, продовжувала зберігати, плекати й акумулювати вітчизняні державотворчі й націєтворчі традиції, які призвели у XIX ст. до національного відродження, а в XX ст. – до відновлення Української державності та нації; 5) анонімна «Історія Русів» – вагомий чинник вітчизняного націєтворення, вона не тільки відіграла значну роль у націєтворчих процесах кінця XVIII – початку XIX ст., формувала загальноукраїнський національний патріотизм як у середовищі освічених українців-інтелектуалів (інтелігенції), так і серед пересічних українців (селян, козаків, містян, духовенства), а й посприяла становленню українськості та самобутності у тогочасному соціумі; 6) однією з перших ластівок українського національного відродження стала «Енеїда» І. Котляревського – перша друкована книга, написана живою українською народною мовою, наснажена традиціями і звичаями українців, своєрідна енциклопедія тогочасного їх побуту і культури, яка, зрештою, була породжена звичаєвою, мужньою і героїчною боротьбою українського народу за вільне життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 240 с.
2. Антонюк О. Нація // Малий етнополітологічний словник. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
3. Бодяньський О. [Вступне слово] // Історія Русовъ или Малой Росіи. – М.: Университетская Типография, 1846. – С. V.
4. Брехуненко В. Доля еліт у руках майдану // Український тиждень. – № 9 (329). – 28 лютого – 6 березня 2014 р. – С. 45.
5. Галушко К. Ю. Еліта // Енциклопедія історії України: в 5 т. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – 627 с.
6. Галушко К. Ю. Нація // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – 728 с.
7. Дедков М., Бойченко М. Нація // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
8. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (I половина XIX ст.). Матеріали до спецкурсу. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. – 192 с.
9. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
10. Кравченко В. «Історія Русів» у сучасних інтерпретаціях // Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – 544 с.
11. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (Методологічні завваги) / Лисяк-Рудницький І. – Історичні есе: у 2 т. – Т. 1: Пер. з англ. – К., 1994. – С. 22.
12. Лучканин С. «Історія Русів» // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: довідник. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
13. Магочій П.Р. Історія України. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
14. Плохий С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій: Пер. з англ. – К.: Laugus, 2013. – 440 с.

15. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблеми, формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 366 с.

16. *Субтельний О.* Україна: історія: Пер. з англ. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

17. *Фігурний Ю. С.* Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. – К.: ННДІУ, 2010. – 158 с.

18. *Фігурний Ю. С.* Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі: монографія та вибрані українознавчі праці. – 2-ге вид., доп. і доопрац. – К., 2014. – 400 с.

19. *Хронко П.* Котляревський Іван // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: довідник. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.

20. *Шевченко В. Ф., Ласка І. М.* «Енеїда» // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза, Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.

REFERENCES

1. *Antonovych V.B.* Pro kozatski chasy na Ukraini. – K.: Dnipro, 1991. – 240 s.

2. *Antoniuk O.* Natsiia // Maliy etnopolitologichnyi slovnyk. – K.: MAUP, 2005. – 288 s.

3. *Bodyanskiy O.* [Vstupne slovo] // Istoriya Rusov ili Maloi Rosii. – M.: Unyversytetskaia Typohrafiya, 1846. – S. V.

4. *Brekhunenko V.* Dolia elit u rukakh maidanu // Ukrainskiy tyzhden. – #9(329). – 28 liutoho–6 bereznia 2014 r. – S. 45.

5. *Halushko K.Yu.* Elita // Entsyklopediia istorii Ukrainy: V 5 t. – K.: Naukova dumka, 2005. – T. 3. – 627 s.

6. *Halushko K.Yu.* Natsiia // Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. – K.: Naukova dumka, 2010. – T. 7. – 728 s.

7. *Diedkov M., Boichenko M.* Natsiia // Istorychna nauka: terminologichnyi i poniatiyniy dovidnyk. – K.: Vyscha shkola, 2002. – 430 s.

8. *Ivanova L.H.* Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: do problemy stanovlennia natsionalnoi

idei v ukrainiskii suspilno-politychnii dumtsi v konteksti skhidnoievropeiskoho rozvytku (I polovyna KhIKh st.). Materialy do spetskursu. – K.: NPU im. M.P. Drahomanova, 2007. – 192 s.

9. *Kalakura Ya.S.* Ukrainska istoriohrafia: Kurs lektsii. – K.: Heneza, 2012. – 512 s.

10. *Kravchenko V.* «Istoriia Rusiv» u suchasnykh interpretatsiiakh // Kravchenko V. Ukraina, Imperiia, Rosiia. Vybrani statti z modernoi istorii ta istoriohrafii. – K.: Krytyka, 2011. – 544 s.

11. *Lysiak-Rudnytskyi I.* Formuvannia ukrainiskoho narodu y natsii (Metodolohichni zavvahy) // Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese. V 2 t. – T. 1 / Per. z anh. – K., 1994. – S. 22.

12. *Luchkanyn S.* «Istoriia Rusiv» // Ukrainska literatura u portretakh i dovidkakh: Davnia literatura – literatura KhIKh st. Dovidnyk. – K.: Lybid, 2000. – 360 s.

13. *Mahochii P.R.* Istoriia Ukrainy. – K.: Krytyka, 2007. – 640 s.

14. *Plokhii S.* Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiietvorenna v epokhu imperii / Per. z anh. – K.: Laurus, 2013. – 440 s.

15. *Smolii V.A., Stepankov V.S.* Ukrainska derzhavna ideia. Problemy, formuvannia, evoliutsii, realizatsii. – K.: Alternatyvy, 1997. – 366 s.

16. *Subtelnyi O.* Ukraina: istoriia / Per. z anh. – 3-tie vyd., pererob. i dop. – K.: Lybid, 1993. – 720 s.

17. *Fihurnyi Yu.S.* Osoblyvosti i zakonirnosti zarozhzhennia, formuvannia ukrainiskoho etnosu vid naidavnishykh chasiv do seredyny XIV st. na terenakh Ukrainy: etnichni, derzhavotvorchi i natsiietvorchi protsesy v ukrainoznavchomu vymiri. – K.: NNDIU, 2010. – 158 s.

18. *Fihurnyi Yu.S.* Ukrainske etnoderzhavonatsiietvorenna (XV–XVIII st.) v ukrainoznavchomu vymiri. Monohrafia ta vybrani ukrainoznavchi pratsi. – 2-he vyd., dop. i dooprats. – K., 2014. – 400 s.

19. *Khropko P.* Kotliarevskiy Ivan // Ukrainska literatura u portretakh i dovidkakh: Davnia literatura – literatura XIX st. Dovidnyk. – K.: Lybid, 2000. – 360 s.

20. *Shevchenko V.F., Laska I.M.* «Eneida» // Ukrainske kozatstvo: Mala entsyklopediia. – K.: Heneza, Zaporizhia: Premier, 2002. – 568 s.

Yu. Fihurnyi

Ukrainian State-Building Processes in the Latter Half of the Eighteenth Century

Abstract

Despite the discontinuity of the Ukrainian state-building process and the decline and recovery of nations, the leading elites are those unbreakable links which connect nation-building into one geopolitical reality. During the 18th century Cossack nobility gradually limited Cossack autonomy and political prerogatives, and finally, in the latter half of the 18th century the Cossacks completely lost the right to choose their leaders and to participate in Cossack councils. As a result the Cossack elite transformed into closed club for the privileged persons, the fundamental bases of the Cossackdom were destroyed and finally it underwent degradation and disappeared from the political scene of the ethno-state-nation-building. 1785 was the last year of existence of pre-modern Cossack (Ukrainian) nation and as we are convinced it is the official date of liquidation of the Hetman state. This is due to the fact that Catherine II made equal the aristocracy and the Russian nobility. The Cossack nobility, in its turn, willingly adopted «Charter to the Nobility» and completely betrayed the national interests and moved to the side of the imperial chauvinist. Despite the self-destruction of the Ukrainian nation, the most patriotic part of the former Cossack nobility continued to maintain, support and accumulate national state-building traditions that led to the national revival in the 19th century and restoration of the Ukrainian statehood and nation in the 20th century. Anonym «History of the Rus People» is an important factor of the nation-building. It played a significant role in state-building processes in the first half of the 19th century, formed all-Ukrainian patriotism among educated Ukrainian intellectuals (intelligentsia) and ordinary Ukrainians (peasants, Cossacks, townspeople, clergy) and contributed to the formation of the Ukrainian identity and the identity of the then society. The «Aeneid» by Kotliarevskiy played important role for the Ukrainian national revival. It was the first printed book written by living Ukrainian language, filled by Ukrainian traditions and customs like a kind of encyclopedia of then life and culture. The poem was based on the victorious, courageous and heroic struggle of the Ukrainian people for free life and future.

«Історія Русів», визначна пам'ятка української історичної прози й публіцистики, своєрідний історичний памфлет із виразно означеними ідеями - антиіранізмом та утвердженням природного права всіх народів на власну державність

На відміну від попередніх історичних творів, «Історія Русів» послідовно і цілеспрямовано пропагує не автономію, а незалежність соборної Української держави

УДК 140.8 (477) Вернадський

ВНЕСОК В. ВЕРНАДСЬКОГО У СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Тетяна ЄМЕЦЬ

кандидат філософських наук, науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація. Український рух набув ваги визначальної спрямовуючої сили націєтворення завдяки непересічним особистостям, які його започатковували та розвивали. Одним із них був всесвітньо відомий учений Володимир Іванович Вернадський, мислитель, природознавець та видатний організатор науки. Долучився він також і до становлення українознавства. Активна участь В. Вернадського у модерному українському націєтворенні зумовлена як його походженням, так і його українськістю, пронесеною крізь довге життя. Реалізацією українознавчої концепції В. Вернадського стала плідна науково-організаційна участь у становленні української науки. Найвизначнішим внеском В. Вернадського в українське націєтворення є успішне заснування Української академії наук. У статті аналізується внесок В. Вернадського в українське націєтворення через його участь у становленні сучасного українознавства.

Ключові слова: націєтворення, українознавство, В. Вернадський.

ВКЛАД В. ВЕРНАДСКОГО В СТАНОВЛЕНІЄ УКРАИНОВЕДЕНІЯ

Татьяна ЕМЕЦ

кандидат философских наук, научный сотрудник
Центра украиноведения философского факультета
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Анотація. Украинское движение приобрело вес определяющей силы нациесоцидания благодаря незаурядным личностям, которые его основывали и развивали. Одним из них был всемирно известный ученый Владимир Иванович Вернадский, мыслитель, природовед и выдающийся организатор науки. Приобщился он также и к становлению украиноведения. Активное участие В. Вернадского в современном украинском нациесоцидании обусловлено как его происхождением, так и его украинскостью, пронесенной сквозь долгую жизнь. Реализацией украиноведческой концепции В. Вернадского стало плодотворное научно-организационное участие в становлении украинской науки. Величайшим вкладом В. Вернадского в украинское нациесоцидание является успешное основание Украинской академии наук. В статье анализируется вклад В. Вернадского в украинское нациесоцидание через его участие в становлении современного украиноведения.

Ключевые слова: становление нации, украиноведение, В. Вернадский.

V. VERNADSKYI'S CONTRIBUTION TO ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN STUDIES

Tetiana YEMETS

*Candidate of Philosophical Sciences, research associate
of Ukrainian Studies Center at Philosophical Department
of Taras Shevchenko National University*

Annotation. *Ukrainian national movement became a shaping power of national building due to contribution of outstanding people to the process of its establishment and development. One of them was Volodymyr Vernadskyi, a philosopher, naturalist and an outstanding organizer of scientific researches. He also contributed to establishment of Ukrainian studies. Vernadskyi's active role in the modern Ukrainian national building process is predetermined by his origin and pro-Ukrainian worldview carried through a long life. A fruitful scientific and organizational participation in the establishment of the Ukrainian science allowed Vernadskyi's concept of Ukrainian studies to be realized. The most important Vernadskyi's contribution to the process of the Ukrainian nation building consisted in successful establishment of the Ukrainian Academy of Sciences. The article considers V. Vernadskyi's contribution to the Ukrainian nation building process through his participation in the establishment of modern Ukrainian studies.*

Key words: *nation building, Ukrainian studies, V. Vernadskyi.*

Всесвітньо відомий учений та організатор наукових інституцій кінця XIX – першої половини XX ст. Володимир Іванович Вернадський творив нові науки й нові вчення – був фундатором генетичної мінералогії, геохімії, радіогеології, космохімії, радіохімії, гідрології, став автором вчення про живу речовину, одним із засновників вчення про ноосферу. Долучився він також і до становлення українознавства.

Незважаючи на величезний обсяг матеріалів, де аналізуються наукові досягнення видатного природодослідника, а також значну увагу до його філософських поглядів, українськість В. Вернадського, яка стає наочною у вивченні його поведінки, ціннісних та світоглядних виборів, що знайшли своє відображення у життєвій, науковій та практично-організаційній діяльності, досліджена мало. Іноді необхідно навіть окремо доводити належність цієї непересічної особистості до української культури. Це й не дивно, адже в часи засилля комуністичної ідеології ім'я Вернадського активно використовувалося на потребу тоталітарної

держави. Та й у нові часи російська наука акцентує увагу виключно на участі В. Вернадського у творенні російської культури. Про його українські корені згадується лише побіжно, зазвичай у контексті інших проблем.

Але якщо неупереджено проаналізувати біографію В. Вернадського, стає зрозуміло, що у житті та творчості вченого, його концептуальних позиціях присутні виразні прояви українськості.

Час, коли народився та дорослішав В. Вернадський, в українській історії називають українським ренесансом. У другій половині XIX ст. формувалась модерна українська ідентичність. Закономірно, що українське культурницьке відродження супроводжувалось активізацією українознавчих розробок. В. Вернадський як учений та суспільний діяч не міг залишатись осторонь. Свідченням цього є стаття «Украинский вопрос и русское общество», написана, швидше за все, у 1915 р., у якій робиться не лише аналіз становища українців у російському суспільстві, а й пропонуються конкретні організаційні заходи з українізації освітнього процесу.

В. Вернадський вважав, що прогресивним силам російської інтелігенції потрібно неупереджено дослідити українське питання та докласти максимум зусиль для цивілізованого його вирішення. Він пропонував і конкретні дії. Наприклад, видання просвітницьких брошур та публіцистичні виступи з національних питань, які поширювали б правдиву, неупереджену інформацію серед широких кіл громадськості та у впливових сферах, а також конкретну програму практичних заходів. Зокрема, російським ученим у спеціальних виданнях потрібно почати пропагувати «правильний погляд» на український рух, невідкладно зайнятися проблемами мови у школі та скасуванням утисків української мови в інших сферах, сприяти скасуванню будь-яких обмежень українців у їх національному культурному розвитку. Пропонує В. Вернадський і введення «спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі та відповідних предметів у середній» [1, 218].

Хоча В. Вернадський і не сформулював своїх українознавчих поглядів в окремій роботі, його українознавча концепція є цілісною. Вона викладена ним перш за все у цитованій праці «Украинский вопрос и русское общество», а також у низці праць та записок, присвячених розбудові Академії наук, у працях, що стосуються історіософської проблематики, зокрема – роздумах над космічним значенням людства та ризиками, пов'язаними зі зростаючим впливом людства на геологічні процеси у масштабах планети Земля. Реалізацією українознавчої концепції В. Вернадського стала також його плідна науково-організаційна участь у становленні української науки. Найвизначнішим внеском

В. Вернадського в українське націєтворення було успішне заснування Української академії наук.

Слід наголосити, що українізацію освіти та науки було розпочато після Лютневої революції ще Тимчасовим урядом, який у межах загальної демократизації суспільного життя видав розпорядження дозволити у повітах та волостях, де більшість становлять українці, відкривати українські школи. Але Тимчасовий уряд швидко втратив реальну владу. Естафету українізації підхопили Центральна рада та Директорія. За Гетьманату українізація не припинялася, незважаючи на прихований спротив існуючої влади. 5 травня 1918 р. міністр народної освіти Української держави професор М. Василенко подав гетьману П. Скоропадському план роботи міністерства, який передбачав українізацію школи, створення Академії наук, університетів та центральної наукової бібліотеки. План було схвалено. У червні 1918 р. було створено Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. Очолив Комісію на запрошення М. Василенка академік В. Вернадський. М. Грушевському було запропоновано взяти участь у роботі Комісії, але він не відгукнувся на пропозицію, можливо, з політичних міркувань – як противник гетьманату, можливо, як прихильник концепції недержавності Академії наук.

В. Вернадський одночасно очолював три комісії: Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві; Комісію по вищих наукових закладах і Тимчасовий комітет із заснування бібліотеки при Академії наук у Києві. За задумом В. Вернадського, навколо майбутньої Академії мали

об'єднатися всі наукові сили. Він намагався залучити до роботи комісій визначних українських і російських учених з різних спеціальностей, котрих знав по науковій і громадській роботі, передусім професорів Київського та Харківського університетів, Київського політехнічного інституту.

У листі до А. Кримського В. Вернадський, запрошуючи всесвітньо відомого вченого взяти участь у створенні Української академії наук, писав: «Особисто я вважаю важливою цю установу з точки зору українського відродження, що, як Ви знаєте, завжди було мені дороге, і з точки зору загальнолюдської – створення такого великого науково-дослідницького центру» [4, 201]. Хоча статут Української академії наук був здобутком великої групи вчених, однак саме В. Вернадському належить головна і керівна роль у створенні його проекту.

9 липня 1918 р. відбулося перше засідання Комісії, яке розпочав вступним словом міністр М. Василенко. Він відзначив роль Наукового товариства імені Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві як наукових осередків, що започаткували процес створення Академії. Завершити цей процес покликана Українська держава. Першочерговою метою виголошувалося всебічне вивчення історії України.

В. Вернадський, який виступав наступним на засіданні Комісії, нагадав про давню академічну традицію в Україні, що бере свій початок ще з часів Острозької академії, створеної на зразок тодішніх європейських академії у XVI ст. Позиція В. Вернадського полягала в необхідності продовження традицій, але на сучасних засадах. Академічна наука мала бути не зібранням вчених за інтересами,

а потужною науковою структурою, здатною оперативно відгукуватися на потреби реального життя та пропонувати шляхи вирішення конкретних завдань. Пріоритет у дослідженнях мали отримати природничі науки. Нове в створюваній Академії, на думку В. Вернадського, полягало в орієнтації наукової діяльності на прикладні галузі, у впливі науки на піднесення виробничих сил країни.

У своїй програмній промові на першому засіданні Комісії зі створення Української академії наук В. Вернадський визначив характер, завдання і місце цього майбутнього найвищого наукового центру України в житті українського народу і світовій науці. Він наголошував на тому, що майбутня Академія мусить задовольняти важливі національні, державні і локальні життєві вимоги. Академія має «сприяти росту української національної самосвідомості і української культури шляхом широкого і глибокого, вдумливого наукового вивчення минулого і сучасного українського народу та його сусідів, природи зайнятої ними країни в усіх її безмежних проявах. Центру такої роботи, достатньо потужного, на Україні немає. Чим ширше, свободніше, глибше буде поставлене в Академії наук це вивчення, тим збільшуватиметься її національна вага. Крім цього, національну вагу вона буде мати і тому, що буде представником української нації у світовому союзі академії і що завдяки своїй вільній і широкій організації вона буде розвивати вільну організовану наукову роботу на Україні в усіх її проявах, буде знаходитись у тісному зв'язку з вченими України, з усіх сил буде підтримувати, розвивати і захищати наукову працю і наукових працівників України» [1, 252 – 253].

27 листопада 1918 р. відбулося перше Спільне зібрання Української академії наук, на якому В. Вернадський був обраний Президентом-головою.

Вчений протягом усього життя зберігав незмінний інтерес до діяльності створеної ним Української академії наук. «Для мене і Україна, і Київ, і Українська Академія, дорогі і близькі, залишилися з моєю старою особистістю»; «Мені страшенно дорогі і дуже хочеться бачити ближче і конкретніше і Академію, і Бібліотеку. Я так радію їхньому зростанню і так вірю в їхнє велике призначення, і мені так дорога Академія», – писав він у своїх листах до А. Кримського [4, 203]. Деякі з цих листів В. Вернадський писав українською мовою: від 2 січня 1919 р. із Сімферополя; 21 січня 1921 р. із Сімферополя; 23 квітня 1921 р. з Петрограда; 11 травня 1921 р. з Петрограда; 8 липня 1921 р. з Петрограда; 3 жовтня 1923 р. з Парижа; 18 вересня 1924 р. із Франції.

До кінця життя академік В. Вернадський, будучи членом Української академії наук, вважав своїм обов'язком інформувати українських академіків про результати своїх досліджень, надсилав до Києва свої роботи з Петрограда, а потім з Парижа, Праги, Москви, просив направляти йому академічні видання, прагнучи завжди бути в курсі наукових досягнень Української академії наук.

Академія створювалась в умовах громадянської війни. Але, незважаючи на зовнішні впливи, суттєвим для розбудови Академії стало розуміння В. Вернадським необхідності продовжувати традиції УНТ та прагнення його до залучення широкого кола науковців [2, 72 – 76], на противагу безкомпромісному відкиданню М. Грушевським можливості співпраці з ідейними опонентами [5, 82].

Розбіжності у поглядах на засади функціонування Академії наук народника М. Грушевського та конституційного демократа В. Вернадського перегукувались із боротьбою політичних сил на арені змагань за незалежність України. М. Грушевський в організації української науки прагнув спиратися на етнічно український елемент, політизовані українські наукові товариства. Природничники, техніки, математики були в основному зросійщеними, тому М. Грушевський їм не довіряв. Для В. Вернадського здавалося більш результативним залучати до роботи природничників, серед яких він мав багато знайомих. Хоча одночасно В. Вернадський співпрацював і з такими визначними представниками української науки, як історик М. Василенко, антрополог Ф. Вовк, філолог А. Кримський та багатьма іншими.

М. Грушевський прагнув відділення науки від держави, В. Вернадський домагався чіткого підпорядкування та підтримки освіти і науки державними установами. Слід визнати, що в подальшому, в умовах радянського ладу, державне забезпечення функціонування академічної науки призвело як до пріоритету прикладних досліджень (особливо для військово-промислового комплексу), так і до тотального контролю держави за науковими розробками.

Хоча погляди М. Грушевського та В. Вернадського на засади створення Української академії наук дуже різнилися, але було в їхніх позиціях і спільне – у розпал громадянської війни вони займалися розбудовою академічної науки. Незважаючи на жахливі побутові умови, постійні зміни влади, навіть безпосередню загрозу власній безпеці, вони працювали на майбутнє.

В. Вернадський був творцем вчення про живу речовину, розробив вчення про біосферу. Його комплексне бачення специфічної земної оболонки, що створена живою речовиною, є повчальним і в наш час, коли ще не всі, на жаль, усвідомили ризики людського втручання в біосферу. На вченні В. Вернадського про біосферу ґрунтуються сучасні дослідження з проблем охорони навколишнього середовища та збереження екологічної рівноваги. Саме йому належить першість в усвідомленні особливої ролі людини у біосфері. За В. Вернадським, людина в процесі еволюції стає геологічною силою, що змінює вигляд планети і вперше в історії Землі пізнає та охоплює усю біосферу, прагне вийти за межі планети у космічний простір. Вчений розробив концепцію про якісно новий стан біосфери – ноосферу, сферу розуму, упорядковану розумом і працею людини. Майбутнє земної цивілізації значною мірою залежить від того, наскільки людина спроможна буде перетворити біосферу в ноосферу. Перед людством у геологічній історії відкривається велике майбутнє, якщо воно це зрозуміє і не вживатиме свій розум і свою працю для самознищення.

На думку сучасного українського філософа В. Крисаченка, ідеї В. Вернадського розкривають ті взаємини з довкіллям, котрі були властиві саме українському народові, виступали підвалинами розвитку його духовності у її найвищих, у тому числі філософському, виявах. Подібні ідеї, на думку В. Крисаченка, вже представлені у писемних текстах із княжих часів (Володимир Мономах, митрополит Іларіон), вони простежуються у мислителів-гуманістів і професіоналів-філософів пізнішої доби,

зокрема, у Г. Сковороди, П. Юркевича. Створення В. Вернадським вчень про біосферу та ноосферу є своєрідним підсумком розвитку цієї думки: лише людина, у крові якої через пам'ять предків зберігся погляд на Природу як всебічно просякнуту присутністю людини і водночас самодостатню, могла дійти висновку щодо генеративної і регулятивної функцій людського розуму на нашій планеті.

Ноосфера в розумінні В. Вернадського, зазначає В. Крисаченко, – це не стан, а процес творення, тому її будівництво залежить від рівня мислення не тільки окремих діячів науки і культури, а цілих народів. Це – питання природовідповідності життєдіяльності народів, яка нерозривно пов'язана з їхньою екологічною культурою. Саме від екологічної культури залежала життєдіяльність народів у минулому, залежить нормальне існування сучасної цивілізації та буде залежати її сталий розвиток у майбутньому. В Україні у зв'язку з негативними екологічними та антропологічними наслідками радянського періоду історії України, особливо з Чорнобильською катастрофою, екологічний імператив стає важливою складовою національної ідеї, екологічна безпека перетворюється на невід'ємну складову як національної, так і державної безпеки України, а достатньо висока екологічна культура населення виступає передумовою ефективної екологічної політики [3, 32 – 37].

Загалом, осмислюючи внесок В. Вернадського в українське націєтворення, слід підкреслити, що в галузі наукового пізнання України та українства спадщина видатного науковця, мислителя В. Вернадського служить джерелом нових ідей у вирішенні конкретних

завдань, а також є прикладом для формування цілісного сприйняття предмета дослідження – України як геополітичної реальності та українства як загальноцивілізаційного феномену в усій його неповторності і своєрідності у просторі і часі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский В.И. Публицистические статьи / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1995. – 320 с.
2. Історія Академії наук України. 1918 – 1923: Док. і матеріали АН України / Упоряд. В.Г. Шмельов, В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 570 с.
3. Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди / В. С. Крисаченко, О. І. Мостяєв. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.
4. Письма В. И. Вернадского А. Е. Крымскому (1910 – 1939) // Сытник К. М., Стойко С. М., Апанович Е. М. В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине. – К., 1984. – С. 200 – 206.

5. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідеї, змагання, діяльність. – Київ: АН України, Ін-т укр. археографії, 1993. – 320 с.

REFERENCES

1. Vernadskiy V.I. Publitsisticheskie statii / V. I. Vernadskiy. – M.: Nauka, 1995. – 320 s.
2. Istoriiia Akademii nauk Ukrainy. 1918 – 1923: Dok. i materialy AN Ukrainy / Uporiad. V.H. Shmelov, V.A. Kuchmarenko, O.H. Luvovskiyi ta in. – K.: Nauk. dumka, 1993. – 570 s.
3. Krysachenko V.S., Mostiaiev O.I. Ukraina: pryroda i lyudy / V. S. Krysachenko, O. I. Mostiaiev. – K.: NISD, 2002. – 623 s.
4. Pisma V.I. Vernadskogo A. E. Krymskomu (1910 – 1939) // Sytnik K. M., Stoyko S. M., Apanovich E. M. V. I. Vernadskiy: Zhizn i deyatel'nost na Ukraine. – K., 1984. – S. 200 – 206.
5. Sokhan P.S., Ulianovskiy V.I., Kirzhazhev S.M. M.S. Hrushevskiyi i Academia. Idei, zmahannia, diialnist. – Kyiv: AN Ukrainy, In-t ukr. arkheohrafii, 1993. – 320 s.

T. Yemets

V. Vernadkyi's Contribution to Establishment of Ukrainian Studies

Abstract

World-known scientist Volodymyr Vernadskiy was a philosopher, naturalist and an outstanding organizer of scientific researches. He also contributed to the establishment of Ukrainian studies. Vernadskiy's active role in the modern Ukrainian nation building process is predetermined by his origin and pro-Ukrainian worldview carried through a long life. His family held a memory of Cossack Vernu who served in the army of Hetman Bohdan Khmelnytskyi. Vernadskiy's wife Nataliia Yegorivna also came from an old Ukrainian family of Starytski.

The time when he was growing up coincided with the development of the modern Ukrainian nation building. It is natural that the Ukrainian cultural revival was accompanied by active development of Ukrainian studies. V. Vernadskiy as a scientist and public figure could not stand aside. As far back as 1915 he wrote an article «Ukrainian question and Russian Society», where he not only made the analysis of state of Ukrainians in the Russian society, but also determined the specific organizational arrangements for introduction of Ukrainianization in the educational process. Unfortunately, it was impossible to implement Vernadskiy's works under the autocratic regime. A fruitful scientific and organizational participation in the establishment of the Ukrainian science allowed Vernadskiy's concept of Ukrainian studies to be realized. The most important V. Vernadskiy's contribution to the process of the Ukrainian nation building consisted in successful establishment of the Ukrainian Academy of Sciences. November 27, 1918 he was elected as the first President of the Ukrainian Academy of Sciences. Vernadskiy emphasized that the Academy of Sciences should promote the growth of the Ukrainian national consciousness and Ukrainian culture through wide, detailed and thoughtful scientific study of the past and present of the Ukrainian people and its neighbors, the nature of the country in all its infinite forms.

УДК 78 (477)

НАЦІОНАЛЬНІ ТА ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НЕФОРМАЛЬНИХ СУБКУЛЬТУР

Вікторія КУХАР

аспірантка відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. У статті досліджуються національні та етнічні особливості, притаманні українським неформальним субкультурам. Розглянуто сутність терміна «неформальна субкультура», що є складовою субкультури. Основна увага акцентується на трьох найбільш популярних неформальних субкультурах (хіпі, панки, готи) в Україні, аби на їхньому прикладі визначити характерні особливості неформальних субкультур на українських теренах. Проведений аналіз показав, що субкультурна система, властива Україні, видозмінюється і ще не досліджена в її специфічних проявах, а тому має бути врахована як важлива складова соціокультурної трансформації. Таким чином, подальше становлення українського суспільства та швидкий розвиток культурного й громадського життя спонукають нас більш детально і глибоко дослідити явище «неформальна субкультура» і його специфічні особливості на території України.

Ключові слова: Україна, українці, субкультура, неформальна субкультура, неформали, хіпі, панки, готи.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И ЭТНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УКРАИНСКИХ НЕФОРМАЛЬНЫХ СУБКУЛЬТУР

Виктория КУХАР

аспирантка отдела украинской этнологии ННИИУВИ

Аннотация. В статье исследуются национальные и этнические особенности, присущие украинским неформальным субкультурам. Рассмотрена сущность термина «неформальная субкультура», которая является составной частью субкультуры. Основное внимание акцентируется на трех наиболее популярных неформальных субкультурах (хиппи, панки, готы) в Украине, чтобы на их примере определить характерные особенности неформальных субкультур на украинской территории. Проведенный анализ показал, что субкультурная система, присущая Украине, видоизменяется и еще не исследована в ее специфических проявлениях, а потому должна быть учтена как важная составляющая социокультурной трансформации. Таким образом, дальнейшее становление украинского общества и быстрое развитие культурной и общественной жизни ставят нас перед необходимостью более детально и глубоко исследовать явление «неформальная субкультура» и его специфические особенности на территории Украины.

Ключевые слова: Украина, украинцы, субкультура, неформальная субкультура, неформалы, хиппи, панки, готы.

NATIONAL AND ETHNIC FEATURES OF THE UKRAINIAN INFORMAL SUBCULTURES

Victoriia KUKHAR

Post-graduate student of Ukrainian Ethnology Department of NRIUSWH

Annotation. *This paper examines the national and ethnic characteristics of the Ukrainian informal subcultures. The essence of the term «informal subculture» as a component of subculture is analyzed. In the article the main attention is focused on the most popular informal subcultures in Ukraine (hippies, punks, goths) in order to define their specific features in our country. The analysis revealed that the Ukrainian subcultural system now is being modified and yet is not researched in its specific display, thus it must be considered as an important part of social and cultural transformation. The further development of the society and the rapid development of cultural and public life present us with the necessity of comprehensive research of the informal subculture and its specific features in Ukraine.*

Key words: *Ukraine, Ukrainians, subculture, informal subculture, informal people, hippies, punks, goths.*

Субкультури виникали в процесі становлення кожного молодого покоління, починаючи з тих часів, коли молодь сформувалася в окрему соціально-демографічну групу в рамках суспільної структури. Ці соціально-демографічні групи виявляли прагнення індивіда до об'єднання з іншими, творення стійких форм взаємодії з ними. Найважливіша причина вступу до такої групи – бажання належати до певної спільноти, де можна отримати взаємодопомогу, взаємозахист і тісне спілкування за спільними інтересами.

Поряд з тим формування різноманітних субкультур зумовлене історично, адже у різні періоди існування людства маємо можливість простежити виникнення і становлення особливих суспільних об'єднань за спільними інтересами, ідеями тощо.

Важливою складовою субкультури є поняття «неформальна субкультура», що характеризує соціально-демографічні групи, своєрідно організовані і поширені передусім у молодіжному середовищі.

Актуальність теми полягає в тому, що явище неформальних субкультур у сучасній науці є недостатньо вивченим. Не існує науково обґрунтованого

визначення зазначеного поняття. Окресливши характерні особливості неформальних субкультур, що утворилися на території України, спробуємо визначити, яких національних і етнічних рис вони набули і набувають, а саме як українська історія, культура, мова, релігія тощо впливають на їхній світогляд.

Новизна дослідження – спроба виявити специфічні особливості неформальних субкультур, які вони набувають на території України.

Мета роботи полягає у визначенні національних і етнічних рис неформальних субкультур в Україні. Поставлена мета передбачає такі завдання: розглянути сутність поняття «неформальна субкультура» як підсистеми субкультури; з'ясувати на прикладі кількох неформальних субкультур (хіпі, панки, готи), популярних в Україні, притаманні їм національні та етнічні особливості; проаналізувати явище української рок-музики як важливої складової будь-якої неформальної субкультури.

Об'єктом дослідження є сучасні українські неформальні субкультури другої половини ХХ – ХХІ ст., їхні уподобання та ментальність; предметом – національні та етнічні риси, властиві українським неформальним субкультурам.

Явище субкультури привернуло увагу науковців, починаючи з 30-х років ХХ ст. У другій половині ХХ ст. на базі поняття «субкультура» виникає явище неформальної субкультури. На сьогодні існує чимало теоретичних праць, присвячених цій проблематиці, але досліджень про перспективи розвитку неформальних субкультур практично немає. Дослідженням субкультури займалися такі вчені, як М. Соколов, О. Глушкова, Т. Щепанська, К. Мюллер та ін. [23, 5, 26, 16]. В Україні це явище вивчали М. Закович, Н. Слюсаревський, О. Божок, О. Білецька, В. Радзівський [7, 22, 3, 2, 20]. Тут варто зазначити, що поняття «неформальна субкультура» окремо не вивчалось, а лише в контексті субкультури. Те саме стосується і досліджень щодо етнічних і національних особливостей українських неформальних субкультур. Інформацію із зазначеної тематики можна отримати лише зі світової мережі, але вона не завжди є достовірною і її авторство часто неможливо визначити. Враховуючи це, матеріали з Інтернету необхідно використовувати обережно, максимально їх перевіряючи.

Поняття «субкультура» має багато визначень, тому стає досить неоднозначним, не до кінця сформованим і у подальшому зазнаватиме змін. Сам термін та його змістове наповнення визначатимуться тим, як розвиватимуться субкультури. Ці зміни будуть пов'язані не тільки з розширенням поняття, але й із розвитком культури та медіапростору, в якому ці субкультури знаходяться і розвиваються, також із трансформацією суспільства, що йде по шляху дроблення одного великого культурного простору на безліч малих [5].

Оскільки субкультура охоплює досить широке коло різних об'єднань, що ускладнює виявлення українських етнічних і національних особливостей, у даному дослідженні розглянемо поняття «неформальна субкультура», яка є складовою субкультури.

Вважається, що термін «неформал» (як представник неформальної субкультури) з'явився приблизно у 80 – 90-х роках ХХ ст., так називали представників таких груп, як хіпі, панки, готи, металісти тощо, що сформувалися у той час і протистояли «формальним» організаціям. На користь таких аргументів у словнику сленгу зустрічаємо визначення поняття «неформали»: «1) молоді люди, що відрізняються нестандартними одягом, зачіскою, сленгом, уподобаннями в музиці, манерами поведінки тощо; узагальнена назва членів будь-яких молодіжних неформальних спільнот; не всі неформали мають свій прикид, деякі не виділяються зовнішнім виглядом; 2) узагальнена назва будь-яких молодіжних неформальних спільнот (тобто не окремих людей, а груп, течій, рухів, неформальних організацій тощо)» [17]. У цьому ж словнику наведено багато цікавих реплік різних людей про т. зв. «неформалів»: «Хіба що всякі готи, емо, хіпі ... неформали, коротше; ми з цікавістю спостерігали, як веселі панки-неформали оперативно окупували звичайний приміський поїзд; неформали мого міста; тут кожен день тусуються неформали; неформали – загальна назва для представників різних молодіжних рухів; неформали – металісти (я, до речі, – сам старий металіст)» [17]. Також існує багато форумів в Інтернеті, де на запитання, «хто такі неформали?», багато відвідувачів відповідають, що це металісти, готи, панки, хіпі, емо та ін. [13, 24, 25].

Однією з найдавніших неформальних субкультур вважається неформальна субкультура хіпі, яка одночасно з США у 60-х роках набула значного поширення і в СРСР, хоча в кожній із цих країн мала свою специфіку: «Різниця між американськими «дітьми квітів» (хіпі) і радянськими була очевидна. В СРСР вони вели власну боротьбу – не з війною, як їх американські «колеги», а з комуністичною репресивною системою. І на протигагу владі вони теж називали себе Системою (так раніше іменували себе хіпі. – В. К.). Особливе місце в цій Системі зайняла Україна» [6]. Основним осередком зібрань хіпі в Україні став Львів. Д. Громов зазначає: «Центр Західної України завжди пишався своєю близькістю з вільними країнами, його населенню був притаманний волелюбний дух. Зрівнятися зі Львовом, на думку людини Системи, могли тільки столиці радянських прибалтійських республік (Рига, Таллінн, Вільнюс), а також Москва і Ленінград. А ось Київ розташовувався в цьому умовному списку набагато нижче. А ще Львів став однією з колісок хіпізму в Союзі» [6].

Пізніше, після розпаду СРСР, хіпі продовжували існувати і влаштовувати зібрання. У 1993 р. біля водоспаду Шипіт у Карпатах зібралися хіпі з Ужгорода, Львова, Москви та інших міст колишнього СРСР. Відтоді існує щорічне неформальне зібрання хіпі, де зустрічаються і представники інших субкультур. Не лише українці, а й поляки, росіяни, білоруси, чехи, німці та інші гості приїжджають до водоспаду. Зібрання традиційно влаштовують на початку липня, кульмінацією його є свято Івана Купала – 7 липня [11]. У ніч з 6 на 7 біля Шипота розпалюють багаття та стрибають через нього.

Люди танцюють, співають і веселяться, позитивно і мирно проводять час, відпочивають від цивілізації. Варто зауважити, що хіпі проводять день 7 липня, дотримуючись українських традицій святкування Івана Купала, вони цікавляться історією давніх вірувань українців і намагаються її відобразити в сучасних реаліях, а це вже відрізняє їх від світових «колег».

Хіпі, як і будь-яка неформальна субкультура, не можуть існувати без власної музики. В Україні важко відшукати гурти, які повністю відповідають стилю і тематиці хіпі, хоча у 1970-х – на початку 1980-х років існував «культовий» львівський рок-гурт «Супер Вуйки» («Вуйки»), які, вважається, були основоположниками українського рок-н-ролу. Виступали в андеграунді, були популярними в середовищі хіпі. За твердженням учасників, не збереглося жодного запису «Вуйків». Проте здебільшого українські хіпі віддають перевагу зарубіжним гуртам, які творять музику в стилі легендарного рок-н-ролу.

Як бачимо, неформальна субкультура хіпі поступово українізується, зокрема, на початку 60-х років це стосувалося лише ідеології, а пізніше проявилось в дотриманні українських традицій і формуванні власної музики.

На території України неформальна субкультура панків з'явилася приблизно в середині 80-х років і продовжує розвиватися, залучаючи все більше прихильників. Панки у світі загалом і в Україні зокрема в процесі становлення мали практично однакову ідеологію, цінності, зовнішній вигляд. Лише з плином часу панки України набули більше національних особливостей.

На сьогодні в Україні існує численна група людей, яка сповідує цю ідеологію,

що здебільшого проявляється в творах українського панк-року, особливістю якого є звернення до української історії чи культури. У стилі українського панк-рокера часто можна бачити синьо-жовті або червоно-чорні стрічки, такими ж кольорами пофарбовані кінчики волосся, що ставляться у «шипи» або «ірокез».

В. Карп'як вважає, що панки «не мають серйозного впливу на культурну ситуацію» [8], а також зазначає: «З найвідоміших груп, які працюють з панк-музикою чи якимось чином використовують її здобутки у своїй творчості, можна назвати Воплі Відоплясова (панк-рок), Щастя (панк), дуже ранній Скрябін (панк)» [8].

Розглядаючи зв'язок субкультури панків і націоналізму, П. Кобзар акцентує увагу на протиріччях: «Основним проявом панкоти у націоналістичному русі є т.зв. «автономний спротив». Мати – анархія, батько – Махно. Це чудово, але пам'ятаймо, що навіть за автономності у методах є недопустимим анархізм. Адже метою українського націоналізму є сильна українська держава, тоді як ідеалом державного устрою для панка є Гуляй-Поле. Тож так звані автономі або не до кінця панки, або не до кінця націоналісти. Тут необхідно обирати» [9].

Отже, як бачимо, українськість панків проявляється найбільше у зовнішньому вигляді (використанні української символіки), музиці та ідеології, які здебільшого мають націоналістичний характер.

На початку 80-х років в Україні з'явилася готична неформальна субкультура, а в 90-х роках готи вже були у Львові. На зламі тисячоліть спостерігається різке збільшення представників

субкультури. Популярним місцем для готів стає Личаківський цвинтар, що нагадує про смерть та створює сумну атмосферу [19]. Деякі інтернет-джерела свідчать, що готика з'явилася в Україні на початку 90-х з появою гурту «Кому Вниз», музика якого має специфічні українські риси: зв'язок з українською історією, фольклором, демонологією та ін. Зауважимо, що цей гурт є одним із найвідоміших українських рок-гуртів, які позиціонуються у стилі фольк-готики, і за час свого існування набув статусу культового. Колектив є особливим для вітчизняної музики за стилем виконання та глибиною семіотикою текстів [10]. У своїх піснях «Суботів», «Розрита могила», «До Основ'яненка», «Не нарікаю я на Бога» та ін. гурт звертається до Шевченкових мотивів. Фронтмен гурту Андрій Середа сподівається, що пісні на вірші Кобзаря можуть мати добрий вплив на молодь: «Я знаю, що на когось це вплинуло дійсно позитивно. Тобто було руйнування дурного відчуття взагалі до будь-якої поезії. Коли дітей повертають на сильну поезію тоді, коли вони ще не вирости. Я думаю, що ми спрацювали, тому що оця нехить до вивчення чогось рідного, але потужного, яке працювало в оцій школі совдепівській... – ми зруйнували оцю нехить і комусь, певно, допомогли» [21]. Також у творчості гурту «Кому Вниз» зустрічаємо композиції на вірші О. Олеся «Ворони» і «Вийди, змучена людьми...».

З. Лізавенко відзначає певні особливості, притаманні українським готам, а саме, що «наша слов'янська батьківщина внесла у готичну субкультуру, і взагалі в готику як мистецький стиль, одну дуже важливу деталь – повір'я про вампірів та перевертнів... Я сама була безмежно

здивована, коли, вивчаючи історію окультизму, натрапила на дані про те, що елементи карпатських повір'їв проникли в Європу і дуже її зацікавили. А й справді, граф Дракула не в Англії й не у Франції жив. А упирі – це суто українські, слов'янські міфологічні персонажі. Отож поширення готики на наших землях – явище цілком виправдане і природне» [12].

Нині українські готи спілкуються за допомогою Інтернету, головне місце в Україні займає Український готичний портал. Також у великих містах влаштовуються готичні вечірки, виступи різних гуртів [15].

В Україні практично немає готів з 10-літнім стажем, як, наприклад, хіпі або панків. Ця субкультура лише набирає обертів, готична символіка тільки починає вкорінюватися на українських теренах. Незважаючи на те, що неформальна субкультура готів є відносно новою, вона вже встигла набути українських рис, особливо в музиці і ментальності. Щодо зовнішнього вигляду, то досить рідко можна зустріти готів з національною символікою.

Отже, на нашу думку, неформальні субкультури поступово українізуються і набувають етнічних, національних рис та не можуть існувати поза межами традиційної культури. Оскільки неформальні субкультури виникають всередині традиційних культур, традиції, новаторство й наступність є необхідними для збереження, оновлення, передавання культурного коду та досвіду наступним поколінням.

Окремо слід зупинитися на важливій, а здебільшого і основній частині будь-якого неформального об'єднання – музиці, в якій обов'язково закладається філософський зміст.

Спробуємо простежити українські національні та етнічні особливості в українських неформальних музичних гуртах, звернувшись до основних напрямів, популярних серед неформалів України.

Цікавим є той факт, що досить часто українські неформальні музичні гурти використовують у своїх композиціях творчість відомих поетів. Зокрема, популярною серед них є творчість Т. Шевченка. Рок-гурт «Тельнюк: сестри» вже давно плідно працює у цьому напрямку. У них зустрічаємо самотутній симбіоз арт-року, співаної поезії і суто індивідуальної інтонації з вкрапленнями джазу й блюзу. Наприклад, пісня «Не женися на багатій» у їхньому виконанні звучить досить лагідно й повільно.

Вважається, що по-справжньому глибоке осмислення образи класика знайшли у музиці двох українських формацій – «Кому Вниз» і «Сад». Якщо «Кому Вниз» із громоподібним вокалом А. Середи надали Шевченковим творам готичного шарму, то вокаліст, гітарист і лідер гурту «Сад» С. Решетник вклав у його поезії шал і пристрасть хард-року, зокрема, у таких піснях, як «Єсть на світі доля», «Над Дніпровою сагою», «Ой, діброво, темний гаю», «Було колись в Україні», «Тим неситим очам», «У всякого своя доля». За словами С. Решетника, музика до віршів з «Кобзаря» писалася поволі і в якийсь містичний спосіб, мелодії ніби приходили згори у вигляді повністю завершених композицій. Це було схоже на благословіння. Інша річ – далеко не всі готові сприймати велич класика крізь призму важкого року. Насправді усе залежить від переконливості художнього втілення ідей [14]. Також лідер гурту зазначає: «Кобзар» – це вірші для

співу, я думаю, що Шевченко й назвав так книгу, щоб співати, а не тільки їх читати. Співати легко, взагалі його мова українська і його поетична мова – дуже близька нам... і ми від душі це співаємо» [21]. Ідеєю «Саду» було радикально осучаснити й актуалізувати поетичний спадок великого поета, насамперед – для молоді.

Одним із найяскравіших феноменів української важкої сцени був одеський металевий ренесанс 80-х років. Гурти «Провінція», «Треш-Машина», «Леді-Джейн», «Парніковий ефект», «Кратер» і «Бастіон» грали дуже своєрідно усі різновиди металу і робили це по-одеськи колоритно, розкуто і видовишно у дусі одеського міського фольклору [14].

У стилі симфо-блек-метал віртуозно грає гурт «Nocturnal Mortum», у якому пануючим і наскрізним є український мелос (мелодійна, пісенна основа в музиці. – В. К.). Лідер гурту на прізвисько Князь вважає себе свідомим язичником, тобто – ідейним. Відчутно це і в музиці. Дійсно, вони мають ділові контакти з відомими західними лейблами, мало і рідко видають свій матеріал вдома, створили і підтримують фестиваль язичницької субкультури під назвою «Коловрат». Їхні пісні вражають якоюсь первісною, могутньою енергією, є у них і суто патріотичні композиції «Україна» та «Слава героям» [14].

Готичний стиль зустрічаємо у гурті під назвою «Вій». Один із музичних критиків зазначив: «Музика гурту поєднує психоделію з ритмами та мелодією слов'янського, зокрема українського, язичництва. Використовуються елементи музики українського бароко та середньовіччя. Виступи гурту Вій нагадують радше не сейшн (у звичайному

розумінні), а потужне дійство, яке проходить «non-stop». За рахунок включення до аранжировки акустичних інструментів (віолончель, флейта, гобой), потужної ритмічної групи (окрім звичайної ударної установки – конги, тамтама та ін.) у поєднанні з використовуваними на концерті аудіозаписами шумів природи, голосами птахів та тварин, створюється майже містична атмосфера, стан, що переносить глядача із залу на багато віків назад, до поганських джерел людства, до природи, землі, до втраченого сьогодні людиною зв'язку з Космосом...» [4]. Тому у піснях «Очі відьми», «Серед Тіней», «В темнім лісі уночі» відчуваються містичність, таємничість зі своєрідним українським колоритом.

Досить специфічним гуртом у стилі готик-дум-метал є «Полинове поле». Цікавою є історія назви цього гурту, яка має філософське підґрунтя: «Існує поширене українське прислів'я «Життя прожити – не поле перейти». У якийсь момент під час творчих роздумів народилася ідея, що життя можна порівняти з таким довгим полем, яким ми йдемо. Народився вірш, який згодом став текстом пісні. І оскільки ми граємо доволі похмуру музику, то полин дуже добре вписується до цього, бо асоціюється з гіркотою або з болем» [18].

Стилістика музики «Полинового поля» починається з металу і трешу й прямує до темних закутків готики, що прикрашена етнічними українськими мотивами. Один із засновників команди М. Максименко зазначає: «Ми не граємо цілеспрямовано народну музику в чистому вигляді. А намагаємося пронести її крізь себе. Наприклад, народну пісню «Чорна рілля» зробили у власній обробці. Мене найбільш приваблює

західноукраїнська мелодика, тобто гуцульські мотиви. Як на мене, в Західній Україні грати готику найбільш природно» [18].

Отже, музика для неформальних субкультур відіграє визначальну роль у їхньому світогляді. Звернення українських неформальних гуртів до найкращих зразків української поезії, історії, культури тощо є необхідним, адже таким чином можна зацікавити молодь і більше розповісти їй про Україну, а музична стилістика року, металу, панку, блеку, готики тощо є тими формами, що можуть стати близькими та зрозумілими сучасній молодій людині. Проте у зв'язку з шаленим розвитком попкультури, яка заповонила український культурний простір, неформальні гурти України не мають змоги жваво розвиватися і виходити на «велику сцену» та ставати активними виконавцями в українському шоу-бізнесі.

Ще одним чинником, що впливає на українізацію неформальних субкультур, є різноманітні фестивалі, де основними у поширенні українськості виступають етнофестивалі.

Під впливом таких етнічних заходів відбувається трансформація поглядів представників неформальних субкультур. Популярними етнофестивалами серед молоді на сьогодні є: Шешори, Трипільське коло, Рок Січ, Шипіт, Країна Мрій, Слов'янський Рок, Гуляй-Поле, Тарас Бульба тощо.

Мета етнофестивалів – виявлення та підтримка талановитої творчої молоді, відкриття нових напрямків в українському сучасному мистецтві та долучення широкого загалу до набутків сучасної вітчизняної музичної культури. Більшість організаторів етнофестивалів

намагаються викликати у шанувальників фольклорної рок-музики цікавість до нашої історії, гордість за культурну спадщину пращурів.

Наразі непоодинокими є випадки, коли представники різних субкультур змінюють свій світогляд, залишаючись представниками тих самих субкультур. Деякі асимілюють з етнічною культурою або присвоюють собі її цікаві елементи, дехто переходить навіть в іншу субкультуру. Наприклад, панки, які захопились відвідинами сучасних етнорок-фестивалів, стають так званими етно-панками. Вони вдягають етнічний одяг, прикрашають його значками, ланцюжками, продовжують робити цікаві зачіски, фарбувати волосся. Виконавці панк-року, коли використовують музичні елементи етнічної музики, називають свій стиль етно-панк-рок [1].

Виходячи з поставлених завдань, вдалося з'ясувати, що неформальна субкультура як складова субкультури отримала назву через свою відмінність від «формальної» (оформленої структурно, офіційно) субкультури. Разом із тим це поняття не має чітко окреслених характеристик. Дослідники вказують, що неформали (представники неформальної субкультури) – це в основному молоді люди, що відрізняються нестандартними одягом, зачіскою, сленгом, уподобаннями в музиці, манерами поведінки тощо. Представниками неформальних субкультур називають об'єднання хіпі, панків, готів, металістів, емо та ін.

Охарактеризувавши неформальні субкультури хіпі, панків і готів, додимо висновку, що такі специфічні об'єднання як у світі, так і на українських теренах можуть трансформуватися, набувати етнічних і національних

ознак, проте залишаються актуальними, особливо серед молоді. У процесі дослідження стало зрозуміло, що визначальним чинником, який формує і поєднує неформальні субкультури, є музика. Українські неформальні гурти у своїй творчості звертаються до української поезії, історії, традицій, релігії тощо. Також на українізацію неформальних субкультур неабиякий вплив мають різні етнофестивалі, що викликають у молоді зацікавленість до історії та культури України.

Таким чином, подальше становлення українського суспільства та швидкий розвиток культурного й громадського життя спонукають нас більш детально і глибоко дослідити явище «неформальна субкультура» та її національні, етнічні особливості, яких вона набуває у процесі зародження, становлення і розвитку на українських теренах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналіз етнічної самодіяльності музичних субкультур України. – Режим доступу: http://propala-gramota.at.ua/publ/socialnij/pro_rizne/analiz_etnichnoji_samodijalnosti_muzichnikh_subkultur_ukrajini/2-1-0-5
2. Білецька О. О. Трансформаційні процеси української молодіжної субкультури наприкінці ХХ – ХХІ ст. // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: збірник наукових праць. – К., 2010. – Вип. 24. – С. 139 – 144.
3. Божок О. І. Феномен субкультури в багатогранності буття культури // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: збірник наукових праць. – К., 2009. – С. 17 – 21.
4. Вій. – Режим доступу: // <http://www.pisni.org.ua/persons/36.html>
5. Глушкова О. М. Теоретические аспекты анализа субкультуры. – Режим доступу: http://archvuz.ru/2009_22/35
6. Громов Д. Хиппи советской Украины. – Режим доступу: <http://www.hippy.ru/lvivpronaduse3.html>
7. Закович М. М. «Субкультура» та її функції // Культурологія: українська та зарубіжна культура: навчальний посібник. – Київ: Знання, 2007. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/cultural_science/zakovich_kulturologiya/part1/107.htm
8. Карп'як В. Молодіжні субкультури // Спілка української молоді. – Режим доступу: <http://www.cym.org.ua/content/subcult1.asp>
9. Кобзар П. Український націоналізм і субкультури. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost6842>
10. Кому Вниз. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Кому_Вниз
11. Лісовець О. В. Класифікації неформальних груп і об'єднань // Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/17080807/sotsiologiya/klasifikatsiyi_neformalnih_grup_obyednan
12. Люди в чорному. Українські «готи»: пошуки депресивної романтики. – Режим доступу: http://dt.ua/CULTURE/lyudi_u_chornomu__ukrayinski_goti_poshuki_depresivnoyi_romantiki-54225.html
13. Львівський Форум. Неформали (наша сторінка). – Режим доступу: <http://forum.lvivport.com/archive/index.php/t-23405.html>
14. Метал. Українська музика та сучасна рок-культура. – Режим доступу: <http://www.rock-oko.com/muzichn-stil/metal.html>
15. Молодіжна субкультура в соціологічному вимірі. – Режим доступу: http://revolution.allbest.ru/sociology/00239899_2.html
16. Мюллер К. Молодіжні субкультури / Переклала Софія Онуфрив // І. – 2002. – № 24. – Режим доступу: <http://www.azh.com.ua/lib/molodizhni-subkultury>
17. Неформали. Словарь молодежного сленга. – Режим доступу: <http://teenslang.ru/id/6601>
18. «Полинове поле»: готична музика з присмаком полину. – Режим доступу: <http://www2.rock.kiev.ua/article/2009/410/>

19. Про історію нашої субкультури. – Режим доступу: <http://skit.org.ua/news/137/>

20. Радзівеський В.О. Кримінальна субкультура молоді як соціокультурне явище. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2011_3/41.pdf

21. «Рок-Кобзар» на вірші Тараса Шевченка. – Режим доступу: <http://malakava.com/articles/221>

22. Слюсаревський Н. М. Субкультура як об'єкт дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С.117 – 127. – Режим доступу: http://www.countries.ru/library/typology/subk_ukr.htm

23. Соколов М. Субкультурное измерение социальных движений: когнитивный подход. – Режим доступу: <http://subculture.narod.ru/texts/book2/sokolov.htm>

24. Форум. Тема: Неформали. – Режим доступу: <http://1nsk.ru/forum/threads/4167-Неформали>

25. Форум. Хто такі «неформали»? – Режим доступу: http://domivka.net/khto_taki_neformaly-3313/page2

26. Щепанська Т. Теорія субкультур / Переклала Лідія Лішак // Ї. – 2005. – Число 38. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n38texts/schepanskaja.htm>

REFERENCES

1. Analiz etnichnoi samodiialnosti muzychnykh subkultur Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://propala-gramota.at.ua/publ/socialnij/pro_rizne/analiz_etnichnoji_samodijalnosti_muzichnikh_subkultur_ukrajini/2-1-0-5

2. Biletska O.O. Transformatsiini protsesy ukrainsoi molodizhnoi subkultury naprykintsi XX–XXI st. // Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury: zbirnyk naukovykh prats.–K., 2010.– Vyp. 24.– S. 139–144.

3. Bozhok O.I. Fenomen subkultury v bahatohrannosti buttia kultury // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyi politekhnichniy instytut»: zbirnyk naukovykh prats.– K., 2009.– S. 17–21.

4. Vii. – Rezhym dostupu: // <http://www.pisni.org.ua/persons/36.html>

5. Glushkova O.M. Teoreticheskiye aspekty analiza subkultury. – Rezhym dostupu: http://archvuz.ru/2009_22/35

6. Gromov D. Khippi sovetskoj Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://www.hippy.ru/lvivponaduse3.html>

7. Zakovych M.M. «Subkultura» ta yii funktsii / Kulturolohiia: ukrainska ta zarubizhna kultura. Navchalnyi posibnyk. – Kyiv: Znannia, 2007. – Rezhym dostupu: http://www.ebk.net.ua/Book/cultural_science/zakovich_kulturologiya/part1/107.htm

8. Karpiak V. Molodizhni subkultury // Spilka ukrainsoi molodi. – Rezhym dostupu: <http://www.cym.org.ua/content/subcult1.asp>

9. Kobzar P. Ukrainskyi natsionalizm i subkultury. – Rezhym dostupu: <http://politiko.ua/blogpost6842>

10. Komu Vnyz. – Rezhym dostupu: http://uk.wikipedia.org/wiki/Komu_Vnyz

11. Lisovets O.V. Klasyfikatsii neformalnykh hrup i obiednan // Teoriia i metodyka roboty z dytiachymy ta molodizhnymy orhanizatsiiamy Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.ws/17080807/sotsiologiya/klasifikatsiyi_neformalnih_grup_obiednan

12. Liudy v chornomu. Ukrainski «hoty»: poshuky depresyvnoi romantyki. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/CULTURE/lyudi_u_chornomu__ukrayinski_goti_poshuki_depresivnoyi_romantiki-54225.html

13. Lvivskyi Forum. Neformaly (nasha storinka). – Rezhym dostupu: <http://forum.lvivport.com/archive/index.php/t-23405.html>

14. Metal. Ukrainska muzyka ta suchasna rok-kultura. – Rezhym dostupu: <http://www.rock-oko.com/muzichn-stil/metal.html>

15. Molodizhna subkultura v sotsiolozhichnomu vymiri. – Rezhym dostupu: http://revolution.allbest.ru/sociology/00239899_2.html

16. Miuller K. Molodizhni subkultury / Pereklala Sofia Onufriv // Yi. – 2002. – №24. – Rezhym dostupu: <http://www.azh.com.ua/lib/molodizhni-subkultury>

17. Neformaly. Slovar molodezhnogo slenga. – Rezhym dostupu: <http://teenslang.su/id/6601>
18. «Polynove pole»: hotychna muzyka z prysmakom polynu. – Rezhym dostupu: <http://www2.rock.kiev.ua/article/2009/410/>
19. Pro istoriiu nashoi subkultury. – Rezhym dostupu: <http://skit.org.ua/news/137/>
20. Radziievskiyi V.O. Kryminalna subkultura molodi yak sotsiokulturne yavysche. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2011_3/41.pdf
21. «Rok-Kobzar» na virshi Tarasa Shevchenka. – Rezhym dostupu: <http://malakava.com/articles/221>
22. Sliusarevskiyi N.M. Subkultura yak ob'ekt doslidzhennia // Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh. – 2002. – № 3. – S.117–127. – Rezhym dostupu: http://www.countries.ru/library/typology/subk_ukr.htm
23. Sokolov M. Subkulturnoye izmereniye sotsialnykh dvizheniy: kognitivnyy podkhod. – Rezhym dostupu: <http://subculture.narod.ru/texts/book2/sokolov.htm>
24. Forum. Tema: Neformaly. – Rezhym dostupu: <http://1nsk.ru/forum/threads/4167-Neformaly>
25. Forum. Khto taki «neformaly»? – Rezhym dostupu: http://domivka.net/khto_taki_neformaly-3313/page2
26. Schepanskaia T. Teoriia subkultur / Pereklala Lidiia Lischak // Yi. – 2005. – Chyslo 38. – Rezhym dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/n38texts/schepanskaja.htm>

V. Kukhar

National and Ethnic Features of the Ukrainian Informal Subcultures

Abstract

Subcultures occurred in the making of the younger generations, since the time when the young people formed a separate socio-demographic group within the social structure. The most important reason for joining the group is the desire to belong to a community where one can get mutual assistance, protection and close contacts with common interests. The term «subculture» now is poorly defined, and therefore it is quite ambiguous, still not fully formed and will undergo some changes in the future. The term and its semantic content will be defined by further development of the subcultures. The term «informal subculture» constitutes an important part of the term «subculture»; it characterizes the socio-demographic groups with their particular arrangement and extension, especially among young people. «Informal subculture» is different from the «formal» (officially institutionalized) subculture. At the same time the concept has not clearly defined characteristics. The researchers of this concept suggest that informal people (representatives of the informal subculture) differ by non-standard clothing, hairstyles, slang, music tastes, manners, etc. The hippies, punks, goths are representatives of the informal subcultures. These subcultures in Ukraine have many specific features which distinguish them from other informal subcultures of the world because in our country they were transformed and obtained particular ethnic and national characteristics. Thus hippies observe Ukrainian traditions in celebration of such holidays as Ivana Kupala, punks use Ukrainian symbols and some of them are real nationalists. The goths display their Ukrainian character primarily in music and mentality. Music as the main component of all these informal subcultures also has many Ukrainian motifs. Appeal of the Ukrainian informal groups to the best examples of the Ukrainian poetry, history, culture, etc. is quite necessary, because this is the way to arouse interest of the young people to Ukraine. Stylistics of the metal, punk, black metal and gothic music can be close and clear for the modern youth.

**ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ ЯК МЕХАНІЗМ ОРГАНІЗАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОГО ЧАСУ ПРОФЕСУРОЮ
УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА:
О. Ф. КІСТЯКІВСЬКИЙ**

Ірина ВОРОЖБИТ

студентка магістратури

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей організації соціального часу одного з представників професорської культури Університету Св. Володимира – О. Ф. Кістяківського – через концепт темпоральності як механізму організації соціального часу універсарієм. Аналізується співвідношення позначення темпоральності в різного роду «дисциплінуючих» документах та мовленнєвій практиці вченого. Детальному розгляду піддається ступінь відчуття часу професором. Стратегія дослідження побудована на зіставленні двох видів джерел: тексти, безпосередньо продуковані О. Кістяківським (щоденник, епістолярія); офіційні документи, створені для вченої корпорації загалом (постанови, статуту, університетські відомості).

Ключові слова: соціальний час, темпоральність, професор, Університет Св. Володимира, професорська культура.

**ТЕМПОРАЛЬНОСТЬ КАК МЕХАНИЗМ ОРГАНИЗАЦИИ
СОЦИАЛЬНОГО ВРЕМЕНИ ПРОФЕССУРОЙ
УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА:
А. Ф. КИСТЯКОВСКИЙ**

Ірина ВОРОЖБИТ

студентка магістратури

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей организации социального времени одного из представителей профессорской культуры Университета Св. Владимира – А. Ф. Кистяковского – через концепт темпоральности как механизма организации социального времени универсарием. Анализируется соотношение обозначения темпоральности в разного рода «дисциплинирующих» документах и речевой практике ученого. Детальному рассмотрению подвергается степень ощущения времени профессором. Стратегия исследования построена на сопоставлении двух видов источников: тексты, непосредственно продуцируемые А. Кистяковским (дневник, эпистолярія); официальные документы, созданные для ученой корпорации в целом (постановления, уставы, университетские ведомости).

Ключевые слова: социальное время, темпоральность, профессор, Университет Св. Владимира, профессорская культура.

TEMPORALITY AS A MECHANISM OF ST. VOLODYMYR UNIVERSITY
PROFESSORATE'S SOCIAL TIME ARRANGEMENT:
O. F. KISTIAKIVSKYI

Iryna VOROZHBYT

master student of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Annotation. *The article considers the peculiarities of social time arrangement of O. F. Kistiakivskyi as a representative of professorial culture of St. Volodymyr University. The correlation of temporality in different «disciplining» documents and professor's speech activities is analyzed. The author paid particular attention to research of professor's sense of time. The investigation strategy is based on comparison of two types of sources: texts written by O. F. Kistiakivskyi (diary, letters) and official documents created for the whole academic staff (statutes, regulations, university data).*

Key words: *social time, temporality, professor, St. Volodymyr University, professorial culture.*

Тема університетських студій надзвичайно динамічно розвивається в сучасному науковому дискурсі. Безумовно, університетський організм здавна знаходився в полі зору різних наук, насамперед історії та соціології. Однак раніше він був лише одним із численних об'єктів соціальної, політичної та інтелектуальної історії. На сучасному етапі інституалізація досліджень університету дає можливість застосовувати інтердисциплінарні методики, використовуючи по-новому вже відомі теоретичні моделі та оптики.

У дискурсі університетських студій вагомим місцем займає феномен професорської культури, оскільки професорська корпорація позначається надзвичайно високим ступенем саморефлексії. Численні «тексти пам'яті» дають можливість реконструювати «життєвий простір» професора, структуру його повсякдення. Соціальний час був одним із стійких елементів щоденних практик [9, 69], на організацію якого вирішальний вплив мала професійна діяльність вченого. Яскравим представником професорської культури Університету Св. Володимира був

Олександр Федорович Кістяківський, відтак його постать може бути показовою в дослідженні темпоральності.

На сучасному етапі студіювання життя і діяльності О. Кістяківського займаються О. Харитонова та П. Берзін. Робота О. Харитонові побудована на принципі ґрунтовного осмислення здобутків та досвіду історії розвитку кримінально-правової науки минулого. П. Берзін розглядає постать професора через призму наукового потенціалу київської школи кримінального права в цілому. Професійна діяльність вченого частково висвітлюється в монографії П. Берзіна, але не є виокремленою в спеціальний предмет дослідницької стратегії. Особистість О.Кістяківського розглядається в основному через призму вивчення його наукової спадщини, суспільно-політичних поглядів тощо. Це пояснюється тим, що він увійшов в історію як учений-криміналіст, тому його постать цікавить насамперед юристів, які вивчають переважно означений напрям наукового доробку професора. У даній статті робиться спроба перемістити фокус дослідження особистості

О. Кістяківського як науковця та громадського діяча в площину розгляду персоналії вченого саме як університетського професора.

Автор ставить за мету висвітлити персональні стратегії О.Кістяківського в організації ним власного соціального часу.

У процесі розробки даної проблематики були визначені такі завдання: окреслити співвідношення позначення темпоральності в різного роду «дисциплінуючих» документах та мовленнєвій практиці О. Кістяківського; визначити ступінь відчуття часу професором.

Університет у Російській імперії сформувався та існував у вигляді об'єднаної соціо професійної спільноти. Культура університетської корпорації набула специфічних, характерних тільки для неї рис, котрі відрізняли її не тільки від «неуків», але й від «неінституціалізованих інтелектуалів». Особливі відносини універсаріїв з часом і є тим кордоном, що відокремлює їх від інших соціо-професійних груп, зокрема чиновників державної служби. Університетські професори зробили час рівноправним учасником (тобто суб'єктом) корпоративної комунікації. Відтак соціальний час професора вважаємо за необхідне розглядати у взаємному переплетенні двох його вимірів: 1) як систему координат, в яку поміщене і якою розмежовується життя представника даної соціальної групи, як вимір всіх аспектів її соціального досвіду і практик; 2) як культурних універсальних мислення та мовленнєвої практики інтелектуала [2, 24].

Університет Святого Володимира – інтелектуальне серце Києва середини XIX – початку XX ст. Тут витворювалася своєрідна, особливого ґатунку культура,

топоси котрої набули свого втілення в різного роду текстуальних вираженнях. Непересічна особистість О. Кістяківського також сформувалася в соціально-культурному просторі Київського університету. В стінах Alma Mater він став ординарним професором юридичного факультету по кафедрі кримінального права та судочинства, яку займав з 16 лютого 1870 р. до своєї передчасної смерті – 13 січня 1885 р.

О. Кістяківський залишив по собі численні «тексти пам'яті», через які викристалізовується багатовимірний пласт професорської культури, рефлексований через особисту практику. Соціальний час ученого видається можливим дослідити через продуковані ним безпосередньо писемні пам'ятки (щоденник, епістолярна спадщина, звітна документація офіційного характеру) та офіційні документи, які створювалися для вченої корпорації загалом (постанови, розпорядження, статuti, університетські відомості тощо).

Професійний статус суттєво впливав на організацію соціального часу викладачів університету, а відтак формував їхнє професійне повсякдення в багатьох аспектах відмінним від інших груп чиновників. Соціальний час професорів був обумовлений їх «потрійною» ідентичністю: вони були чиновниками Міністерства народної освіти, викладачами і вченими. В ролі чиновників перебування професорів на державній службі регулювалося термінами, які були відведені в законодавчих документах для всіх державних службовців Російської імперії. Відповідно до законодавства другої половини XIX – початку XX ст. цивільний службовець включався в Табель про ранги, служив 25 років, після

чого виходив на пенсію. Проте специфіка служби в університеті деформувала загальне правило. В університетських статутах не вказувався мінімальний та максимальний вік, необхідний для професорства, він здебільшого залежав від конкретних обставин професійного та особистого життя вченого [1, 87]. Зважаючи на це, в професорському середовищі стійко закріпилася ідея «тривалої непорочної служби» [2, 33]. В рецепціях О. Кістяківського вона проявлялася в побоюваннях бути «забалатованим» під час виборів на наступний термін після 25 років служби: «По окончании 25-летия, а это наступит в следующем июле, – они меня не допустят до продолжения моей службы» [8, 505].

Професійна діяльність професорської корпорації регулювалася статутом університету. Документ був покликаний для унормування університетського життя та уможливлення повного контролю над його плином з боку держави в особі міністра народної освіти. Так, статут чітко визначав функції вченої ради, попечителя навчального округу та міністра. Крім того, в розділі сьомому «О преподавателях и лицах, состоящих при учебно-вспомогательных учреждениях Университета» визначені параметри відповідності професорському званню, право на викладання, правила переобрання «лиц, пользующихся ... правами учебной службы», на наступний п'ятирічний термін тощо [4, 1 – 58].

Оскільки, на відміну від чиновника, служба професора не була жорстко прив'язаною до робочого місця, це вносило певну специфіку у процес контролю над соціальним часом вченого з боку адміністрації. Таким чином, можливість «бути підконтрольним» випадала

викладачу безпосередньо в стінах університету. Яскравим тому підтвердженням слугують «Ведомости о пропущенных в сем Университете лекциях г.г. преподавателями», котрі щомісяця укладалися проректором і передавалися у вигляді звітної документації на розгляд ради університету. В першій колонці зазначалися прізвище, ініціали та посада викладача, число місяця, пропущених лекцій, у другій – кількість пропущених занять за означений період, у третій – вказувалася причина відсутності (у випадку О. Кістяківського – «по болезни»), в четвертій – викладач власним підписом підтверджував зазначене вище, а також міг вносити власні правки та пояснення. Крім того, помічник проректора ставив до відома студентів про скасування лекції: «Профессор А. Ф. Кистяковский сегодня не будет читать лекции по болезни. 16 марта 1876 г. Помощ. прор. Сасько» [3, 42]. Такі повідомлення додавалися до відомостей в кінці.

Намагання «прикріпити» професора до університету, що полегшувало б спосіб контролю за соціальним часом вченої корпорації, проявлялося, на нашу думку, в ініціюванні обмежень щодо закордонних відряджень. «Упомянутая копия предложения г. Министра Народного Просвещения от 19 октября 1874 года за № 11,040 заключается в следующем: «По случаю предложения Министерства от 25 мая сего года за № 5821, об ограничении частых отлучек из Университета Профессоров в отпуски и командировки (курсив. – Авт.) ...» [10, 4].

Таке розпорядження міністра було спровоковане тим, що «...Советы университетов весьма часто ходатайствуют о командировании не только профессоров, отправляющихся действительно

для учених занять за границю или по России, но и таких из них, которые отъезжают по своим собственным делам и по надобностям, ... подобного рода, более или менее продолжительные, сверх *каникулярного времени* (курсив. – І. В.), командировки, ... не могут не приносить вреда университетскому преподаванию» [11, 12]. Сам зміст міністерського розпорядження є достатньо структурованим: його укладач потурбувався про те, щоб були враховані всі аспекти порушень професорами статутних положень стосовно часу, відведеного ним для відраджень та відпустки. В трьох місцях по тексту звучав наголос на зобов'язанні професорів «возвращаться на службу ко *времени* начатия в Университете лекций после *вакационного времени* (курсив. – І. В.)» [11, 12].

Безперечно, факти порушення статутних норм мали місце в університеті. Професори часто користувалися з того, що їх «робочий» час а рїогі не міг бути чітко унормованим: «Сегодня буду читать первую лекцию после праздника. Можно положительно сказать, что вчера еще никто не читал, несмотря на повестку о начатии л[екций] 10-го» [7, 297].

У різного роду текстах, створених в університетському *versus*, соціальний час набув великої кількості мовленневих форм, що передавали його якісні характеристики: «час іспитів», «навчальний час», «час занять», «вакаційний час», «літній час» тощо. Випродуковані колективним сприйняттям темпоральності часові означення проявлялися і в персональних текстах «пам'яті». Яскравим тому прикладом слугує для нас щоденник О. Кістяківського.

Щоденник є унікальним джерелом для дослідження соціального часу

професора, оскільки дає можливості відстежити структури «часового» мислення, рецепції, тобто виявити коди університетської культури у її персоніфікованому втіленні.

Відчуття темпоральності в О. Кістяківського було надзвичайно загостреним. Професор мислив часовими категоріями як колективними, так і особистісними. Так, для нього був «час занять/лекцій», «літній час», «вакаційний час», «час іспитів», а також «ранковий час», «час до/після обіду», «час прогулянки» і т. д. Тривалість кожної частини дня чітко означувалась і пов'язувалась з певними видом діяльності. Її ж характер і простір реалізації були змінними. Щоденні записи чітко хронометровані добовими або погодинними рубриками. Так, він зазвичай відзначав, о котрій годині прокидався, скільки часу витратив на ранкову прогулянку, приготування до лекції, саму тривалість лекції: «Встал в 7. Гулял. Приготовление к лекции. От 12 до 2-х читал» [7, 71], «Встал в ½ 7 ч. Одевшись, разбудил гимназистов (синів. – І. В.). 20 минут провел в прогулке» [7, 294].

Часові відрізки дня О. Кістяківський часто прив'язує до приймання їжі: «время до завтрака», «время до обеда», «время питья чаю». Вони є своєрідним кордоном між видами діяльності або виступають ознакою відчуття унормованого побуту часу. Для унаочнення змісту наведемо декілька прикладів: «Все время до завтрака ушло на осмотр места для постройки дома...» [7, 96]; «Остальное время до обеда работал над курсом судопроизводства. Работа спорилась так, что я даже работал над тем же и после обеда до ½ 8 ч.» [7, 128]; «Во время питья чаю пришел Федотов. Но я после чаю, чувствуя усталость, тотчас пошел спать. Было ½ 10 ч.» [7, 102].

Професор перебував у постійному русі, його повсякдення було насичене численними справами: зустрічами, тривалими засіданнями в міській думі, наданням юридичних консультацій, вирішенням фінансових питань тощо. Тому зробити свій плин часу абсолютно стандартизованим для нього технічно було неможливо. Почасти професор сам не міг жорстко контролювати свій час, оскільки був людиною публічною, до нього в будь-який момент могли прийти з незапланованим візитом і тим самим відволікти від наміченого: «Шевченко, хотя и желанный гость, заел мое время, и я не пошел в комиссию по делам админ[истрации]. Бесхарактерность с моей стороны. Я всегда себя журю за это. Источник страданий. По уходе Шевченка я решил хоть в половину восполнить программу дня» [7, 320]. Ця надзвичайно емоційна цитата показує, як він цінує власний ресурс часу: щоденні плани замислювалися відповідно до тривалості їх реалізації. В окремих випадках професор використовував не просто абстрактні поняття для означення темпоральності, а вів відлік на хвилини: «Взявши у меня 40 минут времени...» [7, 260].

У контексті аналізу ставлення професора О. Кістяківського до власного часу видається можливим стверджувати про дотримання ним певного режиму дня: «Возвращаясь с лекции, зашел к Котляр[евскому] и проболтал с ним до часу (ночі. – В. І.). Приятно, но не полезно. Нарушение режима. Трата времени. Вперед буду воздерживаться» [7, 95]. Наступного дня він знову жалкує за «нарушением режима»: «Встал в 8 час. Поздно лег, поздно встал. Нехорош» [7, 95]. Свідченням існування виробленого розпорядку в О. Кістяківського є і

пряма інформація в щоденнику, і факт того, що він завжди фіксував не тільки час пробудження, а й час сну. Вчений намагався завершувати свій робочий день до півночі, а коли відправлявся на спочинок пізніше, глибоко про це жалкував: «Просидел до 3-х часов. Саша уехала с женою Федотова и Демченковой. Програл 5 руб. Нехорошо так поздно засиживаться. Для здоровья и духа» [7, 109]. Наступного дня: «Встал в ½ 10. Последствия вчерашнего» [7, 109]. Траплялися випадки відмов від вечірніх посиденьок на користь встановленого режиму: «Во дворе повстречал Демченка с женой, идущих на вечер к Рахманинову. «Пойдем», – приглашают. «Нет, не пойду, устал, избегаю большой компании, хочю сохранить свой режим, чрез час буду лежать в постели», – что и сделал» [7, 314]. Наступного ранку професор прокинувся о пів на шосту [7, 314].

На наше переконання, факт такої уваги до власного режиму був настільки заактуалізованим тому, що час сну і пробудження для нього, як, власне, і для кожної людини, є явищами взаємозалежними. Крім того, найбільше він цінував свій ранковий час: «Не успел кончить полулист, как пришел Квачевский. Слово за слово, да и проговорили до 2 ч. включительно. Как же я потом сердился, что убил столь праздню время. Весь день потерял и испорчен. Бранил себя за слабодушие. Хотя и Квачевскому непростительно: я ему не раз писал, что мое утро посвящено абсолютно занятиям» [7, 433]; «В письме после извинения, я писал, что я бы желал, чтобы и ко мне были снисходительны, а не вели себя отчаянными эгоистами. Я, кажется, имею право на то, чтобы мое утреннее время щадили, зная, что я им особенно

дорожу» [7, 602]. З цитат видно, що О. Кістяківський попереджає про ранкову зайнятість навіть через листування, чим намагається відкоригувати час непередбачуваних візитів на власну користь. Ранкова частина дня була для нього настільки важливою, що він мимоволі переносить персональний досвід на практику інших своїх колег: «Главную часть дорогого утреннего времени он (йдеться про Шеффера О. О. – Авт.) посвящает лекторскому празднословью» [7, 57].

Вчений сам пояснює причину такого пієтету до «утреннего времени» – його професор присвячує «заняттям». Щоденникові записи цілком це підтверджують. Зранку він готувався до лекцій, котрі були в другій половині дня, писав наукові тексти, займався редакторською роботою, багато читав, працював з кореспонденцією тощо. Описуючи свою ранкову діяльність, професор нотував: «Встал в ½ 9. 6 град. мор[оза]. Взялся за работу» [7, 37]. Проте такі лаконічні фіксації характерні для 1875 р., надалі автор конкретизує свою «работу»: «Встал в 7 ч. Работал до двух над курсом р[усского] уг[оловного] суд[опроизводства]» [7, 68]. Цей запис зроблено 23 січня 1876 р. Через три місяці ранкові заняття професора в основному були присвячені означеній вище праці, він також продовжував «кор[ректуру] ... «Права по кот[орым] судится малор[оссийский] народ» [7, 93]. Види діяльності та її зміст постійно змінювалися, тоді як сам факт їх наявності залишався стійким елементом програми дня вченого. Ще однією константою ранку була прогулянка. В мовленнєвій практиці О. Кістяківського відбилася «время прогулки», котру він здійснював щодня відразу після пробудження, за винятком несприятливої

погоди або поганого самопочуття: «Гулял около часу. Прогулка для меня спасительна. Без нее погибну» [7, 90].

Повсякдення професора насичувалося постійною комунікацією. Він або сам робив численні візити, або приймав гостей. Найближче його коло спілкування представлено колегами по університету. Також О. Кістяківський надавав вдома юридичні консультації, тому відвідувачі були у вченого чи не кожного дня. Але якщо такого роду контакти були явищем абсолютно стихійним: він не планував цих зустрічей, а відтак, часто не міг чітко проконтролювати власний часовий ресурс, на що з сумом нарікав, то суботні вечори заздалегідь відводилися для внутрішньокорпоративної комунікації: «Вечером у нас собрались факультетские на очередную субботу» [7, 308]. О. Кістяківський завжди протоклював проведення вечорів: грали в карти, вечеряли, багато говорили. Він постійно описував предмети розмов під час суботніх вечорів. Вони лежали в площині університетського життя: «Демченко и Славатинский передали мне о стычке, произошедшей сегодня в у-те между Котляревским и Павловым» [7, 328]. Вечірні зустрічі розглядаємо як окремий аспект професорської культури, під час яких обговорювалися насущні теми інтелектуального простору Києва, вироблялися спільні стратегії дій щодо питань, які ставилися на засіданнях ради університету, тощо. Такий спосіб комунікації прирівнювався до своєрідної традиції і становив окремий сегмент професорського повсякдення. Хоча подружжя Кістяківських було постійним учасником таких вечорів, Олександр Федорович, швидше за все, просто віддавав їм належне, ніж ставився до цього

із захопленням. Щоденникові записи переконливо свідчать, як учений жалкував наступного дня про порушений внаслідок затяжних посиденьок режим: «Профессорские вечера мне не по душе. В них полная скука. Карты, пересуды по поводу университетских дел, софистика по поводу политики и т. д. Лучше сидеть дома и сохранять свои силы и свое здоровье для семьи и работы. Поистине желаю, чтобы даже прекратились наши юридические субботы» [7, 314].

Для покращення свого матеріального становища О. Кістяківський тривалий час змушений був поєднувати наукову діяльність з юридичною практикою. Але особливого задоволення від того вчений не отримував, постійно нарікав на марнування часу в такий спосіб. В одному з листів до Михайла Максимовича він писав: «...заняття по сердцу, в системе, должны будут очистить атмосферу моей души: я практик по неволе, с практикой я хочу взять окончательный развод, сожительство наше стоит мне больших усилий и душевных мук» [5, 2]. Отже, враховуючи зазначене вище, постає логічне запитання: на що О. Кістяківський не жалкував свого часу, що означало для нього поняття «заняття по сердцу»? Відповідь, очевидно, варто шукати в словах самого вченого: «В научных занятиях, я нахожу себя и спокойным, и счастливым. Практические более или мене расстраивают гармонию моего духа. Я чувствую, что в душе моей лежат большие залежи, из которых можно бы выработать общественное благо... уйду исключительно в науку» [7, 71].

Остання фраза з цитати свідчить про бажання вченого зануритися у безвимірний простір, для нього – це простір науки. Тому абсолютно очевидним

є цілковите несприйняття ним «нашого времени», тобто його сучасності. Така практика використання приватизованого чи групового часу була характерною для стратегії письма універсаріїв загалом. Але в персональному випадку професора Кістяківського проявляється чіткий саморефлексований контекст: «Ну, не воровское ли время, наше время?» [7, 137]; «Прежде, чем дать это звание, мы долго думали, колебались. Наконец, решились, принимая во внимание наше смутное время» [8, 155]. Намагання виходу за часові рамки, втечі від теперішнього проявляється не тільки у внутрішньому світі професора, зокрема в щоденнику. Ця лінія «проступає назовні» через листування вченого: «Желательно было на время забыть и заснуть. Жалко, что... Бог не послал такой же спячки человеку, как он дал животным» [6, 8].

Як бачимо, в О. Кістяківського відчуття часу було на достатньо високому рівні. Це пояснюється, з одного боку, надзвичайно активним ритмом життя вченого, а з другого – переважно публічним його виміром. Проте численні тексти, що вийшли з-під пера професора, переконливо доводять його нестримне прагнення до самозаглиблення, занурення у внутрішній світ. Частково це диктувалося несприйняттям «нашого времени», а відтак бодай віртуальна реальність в уявному просторі без вимірів втілювалася в лаконічну фразу: «Уйду исключительно в науку». З огляду на це цілком можливим видається виділити категорію «майбутнього часу», адже результати наукових студій мали визначений горизонт очікування: «...может быть настанет время, – а оно должно непременно настать – когда это мнение о

мне делается общепризнанным, всеобщим... А до тех пор работа, неустанная работа, и не только формальная трудовая, но и работа для собственного усовершенствования» [8, 85].

Отже, проведенне дослідження дає можливість дійти таких висновків. З одного боку, соціальний час О. Кістяківського нормувався різного роду «дисциплінарними» документами, що у рецепціях професора відбивалося характерними темпоральними означеннями: «учебный год», «вакационное время», «время лекции» тощо, з другого – паралельно існував персональний зріз сприйняття часу: «время до завтрака», «время прогулки», «утреннее время».

Наявність виробленого режиму дня свідчить про надзвичайно загострене відчуття часу в О. Кістяківського. Певними часовими маркерами професора слід вважати й сам спосіб ведення щоденника: хронометрування подій дня за часовими показниками, вимірювання тривалості того чи іншого виду діяльності тощо.

Публічність професора значно впливала на організацію його соціального часу. Постійна щоденна комунікація почасти коригувала плани вченого не на його користь. Це викликало гостру реакцію незадоволення та обурення, прикладами яких рясніє щоденник. У дотриманні розпорядку він убачав можливість контролю над власним часовим ресурсом, який щоразу намагався вивільнити для наукових студій. Таким чином, виходимо на ще один рівень темпоральності – позачасовий. Адже професійний інтелектуальний вклад, втілений у наукових працях, не має визначеної тривалості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бушуева Л. А. Повседневность университетского профессора Казани. 1863 – 1917 г.г. / Л. А. Бушуева. – Казань: Центр инновационных технологий, 2012. – С. 87.
2. Вишленкова Е. А. Университетский человек и время / Е. А. Вишленкова // Образование и просвещение в губернской Казани. – Казань, 2009. – Вып. 2. – С. 24 – 52.
3. Державний архів міста Києва. – Фонд 16: Фонд Університету Святого Володимира. – Спр. № 13 (1876): С Ведомостями о пропущенных в сем Университете лекциях г.г. преподавателями. – 88 арк.
4. Именной Высочайший указ, данный Правительствующему Сенату 18 июля 1863 г. // Университетские известия. – 1872. – № 2. – С. 1 – 58.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Фонд 3. – Од. зб. № 5726: Кістяківський [Олександр Федорович] – Максимовичу [Михайлу Олександровичу]. Лист від 24 липня 1871 з Київ[а] в с. Мих[айлова] Гора. – 2 арк.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Фонд 3. – Од. зб. № 16820 – 16835: Кістяковський А[лександр] Ф[едорович] – Загоровському Александру Ивановичу. Письма от 5 марта 1877 – 29 нояб. 1884 г. из Киева, Карлсбада в [Харьков]. – 2 арк.
7. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. / упорядкув. Шандра В. С. та ін., відпов. ред. Бутич І. Л. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1: 1874 – 1879. – 648 с.
8. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874 – 1885): у 2 т. / упорядкув. Шандра В. С. та ін., відпов. ред. Бутич І. Л. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 2: 1880 – 1885. – 584 с.
9. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре / В. Д. Лелеко; Санкт-Петербургский гос. ун-т культуры и искусств. – СПб., 2002. – 320 с.
10. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 15 ноября 1874 года // Университетские известия. – 1875. – № 1. – С. 1 – 22.

11. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 августа 1874 года // Университетские известия. – 1874. – № 10. – С. 1 – 21.

REFERENCES

1. *Bushueva L. A.* Povsednevnost universitetskogo professora Kazani. 1863 – 1917 g.g. / L. A. Bushueva. – Kazan: Tsentr innovatsionnykh tekhnologiy, 2012. – S. 87.

2. *Vishlenkova E. A.* Universitetskiy chelovek i vremena / E. A. Vishlenkova // Obrazovanie i prosveshchenie v gubernskoy Kazani. – Kazan, 2009. – Вып. 2. – С. 24 – 52.

3. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. – Fond 16. Fond Universytetu Sviatoho Volodymyra. – Spr. № 13 (1876). S Vedomostyami o propushchennykh v sem Universitete lektsiyakh g.g. prepodavatelyami. – 88 ark.

4. Imennoy Vysochayshiy ukaz, dannyi Pravitelstvuyushchemu Senatu 18 iyulya 1863 g. // Universitetskie izvestiya. – 1872. – № 2. – С. 1 – 58.

5. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. – Fond 3. – Od. zb. № 5726 Kistiakivskiyi [Oleksandr Fedorovich] – Maksymovychu [Mykhailu

Oleksandrovychu]. Lyst vid 24 lypnia 1871 z Kyiva v s. Mykh[ailova] Hora. – 2 ark.

6. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. – Fond 3. – Od. zb. № 16820 – 16835. Kystiakovskiyi A[leksandr] F[edorovich]. Zahorovskomu Aleksandru Yvanovychu. Pysma ot 5 marta 1877 – 29 noiab. 1884 h. yz Kyev, Karlsbada v [Kharkov]. – 32 ark.

7. *Kistiakivskiyi O. F.* Shchodennyk (1874 – 1885); u 2 t. / uporiadkuv. Shandra V. S. ta in., Vidpov. red. Butych I. L. – K.: Naukova dumka, 1994. – T. 1. 1874 – 1879. – 648 s.

8. *Kistiakivskiyi O. F.* Shchodennyk (1874 – 1885); u 2 t. / uporiadkuv. Shandra V. S. ta in., Vidpov. red. Butych I. L. – K.: Naukova dumka, 1994. – T. 2. 1880 – 1885. – 584 s.

9. *Leleko V. D.* Prostranstvo povsednevnosti v evropeyskoy kulture / V. D. Leleko; Sankt-Peterburgskiy gos. un-t kultury i iskusstv. – SPb., 2002. – 320 s.

10. Protokoly zasedaniy Soveta Universiteta Sv. Vladimira. 15 noyabrya 1874 goda // Universitetskie izvestiya. – 1875. – № 1. – С. 1 – 22.

11. Protokoly zasedaniy Soveta Universiteta Sv. Vladimira. 16 avgusta 1874 goda // Universitetskie izvestiya. – 1874. – № 10. – С. 1 – 21.

I. Vorozhbyt

Temporality as a Mechanism of St. Volodymyr University Professorate's Social Time Arrangement: O. F. Kistiakivskiyi

Abstract

Oleksandr Kistiakivskiyi is an outstanding representative of professorial culture of St. Volodymyr University. Activities of the academic staff were governed by different «disciplining» documents. The official texts included temporal markers that defined peculiarities of the professors' social time arrangement. The university time had cyclic character as it constantly repeated. The statute, university information and ordinances of a ministry provided «term time», «vacation time», «academic year», «half-year period», «examination period» etc. The text of Kistiakivskiyi's diary allows to retrace structures of temporal thinking and receptions, in other words to define codes of university culture in its personification. A sense of temporality was extremely important for Oleksandr Kistiakivskiyi. The professor thought in terms of both collective and personal time dimensions. The duration of each part of the day was clearly defined and connected with a particular activity. The scientist have kept regular hours. The most important for him was the morning time which he devoted to scientific researches. The text of the diary demonstrates his pursuit of self-awareness that is revealed in phrase «I'll plunge entirely in science». We consider it as a means to distance himself from reality. Also we can define a category of «future time» because the results of scientific studies appeared for Kistiakivskiyi as horizon of expectations, i.e. recognition from descendants. The scientific contribution, embodied into the research texts has no a definite duration.

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ СИСТЕМНОСТІ В УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Ірина КРАСНОДЕМСЬКА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу української історії ННДІУВІ

Анотація. У статті розглянуто значення використання системного принципу в українських працях. З'ясовується зміст самого терміна, історія його розроблення від античних часів до сьогодення, аналізуються історіографічні праці з даного питання. Аналізуючи праці вчених-українознавців XIX – XX ст. (І. Франка, М. Грушевського, Ф. Вовка, Д. Дорошенка, І. Мірчука, Д. Донцова, Ю. Липи, С. Рудницького та багатьох інших), а також сучасних науковців, енциклопедичні видання, автор доходить висновку, що принцип системності в їхніх дослідженнях постає визначальним, оскільки об'єкт українських студій – феномен України й світового українства, закономірності, досвід, уроки його етно-, націє-, державотворення, матеріальне й духовне життя спільноти – передбачає їх системний аналіз.

Ключові слова: система, системний підхід, українознавство, дослідження, Україна, наука, принципи, методологія, теорія.

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИНЦИПА СИСТЕМНОСТИ В УКРАИНОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Ірина КРАСНОДЕМСКАЯ

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
отдела украинской истории ННИИУВИ

Аннотация. В статье рассмотрено значение использования системного принципа в украиноведческих трудах. Выясняется содержание самого термина, история его разработки от античных времен до сегодняшнего дня, анализируются историографические работы по данному вопросу. Анализируя труды ученых-украиноведов XIX–XX вв. (И. Франко, М. Грушевского, Ф. Вовка, Д. Дорошенко, И. Мирчука, Д. Донцова, Ю. Липы, С. Рудницкого и многих других), а также современных ученых, энциклопедические издания, автор делает вывод, что принцип системности в их исследованиях предстает определяющим, поскольку объект украиноведческих студий – феномен Украины и мирового украинства, закономерности, опыт, уроки его этно-, нацие-, государствоворення, материальная и духовная жизнь сообщества – предполагает их системный анализ.

Ключевые слова: система, системный подход, украиноведение, исследования, Украина, наука, принципы, методология, теория.

SYSTEM APPROACH IN UKRAINIAN STUDIES

Iryna KRASNODEMSKA

Candidate of Historical Sciences,

senior research associate of Ukrainian History Department of NRIUSWH

Annotation. The article considers the use of system approach in Ukrainian studies researches. The meaning of the term and the history of its development from ancient times until today is explained. Historiographical researches on the subject are examined. Having analyzed the works of both the 19th- and 20th-century Ukrainian studies researchers (I. Franko, M. Hrushevskiyi, F. Vovk, D. Doroshenko, I. Mirchuk, D. Dontsov, Yu. Lypa, S. Rudnytskyi) and modern scientists as well as encyclopaedias, the author concluded that system approach plays a defining role in the above mentioned researches. This comes from the fact that the phenomenon of Ukraine and Ukrainian people, the patterns, experience, lessons of its ethno-, nation- and state building as well as material and spiritual life of the community appear as the object of Ukrainian studies and provides for their system analysis.

Key words: system, system approach, Ukrainian studies, research, Ukraine, science, principles, methodology, theory.

У розвитку будь-якої науки особлива роль належить визначенню й практичному застосуванню її підходів та методів. В українознавстві як системі наукових інтегративних знань про Україну й світове українство, що розвивається на межі різних наук: історії, філософії, права, філології, природи, географії, етнології, культури тощо, питання методології (принципів, методів, засобів) також мають пріоритетне значення й виступають його фундаментом.

Серед методів (аналізу, синтезу, історико-хронологічного, логічного, порівняльного, ретроспективного тощо) та принципів (історизму, об'єктивності, цілісності, всебічності, наступності, світоглядності тощо) в українознавстві чільне місце посідає принцип системності, або системний підхід.

Системне пізнання як оптимальне й розвинуте виникає тоді, коли пізнанні основні закони розвитку природи і діяльність необхідно досліджувати як певну систему, що має взаємопов'язані елементи, підсистеми суспільства, розкриті закономірності пізнання «видів» і

«родів» взаємодіючих явищ і процесів. З цієї точки зору ми маємо також розглядати і окрему науку, й наукову діяльність.

Поняття системи є одним із поширених у різних галузях знання, філософії, буденному житті й науці. Повсякденне життя людини проходить крізь призму поняття системи, тим самим формуючи системний тип мислення, який застосовується в науково-дослідних і практичних завданнях. Саме слово «система» грецького походження, що означає з'єднання, утворення, або «ціле, складене з частин». Цей термін, *по-перше*, розкриває визначальну (основоположну) властивість світу, в якому живуть люди, і переконує, що навколишній світ (матеріальний і духовний) являє собою не ізольовані одні від одних явища і процеси, а сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих складових на всіх етапах і рівнях їх розвитку як системних, цілісних утворень; *по-друге*, системність є основоположним принципом наукового пізнання і соціальної практики, сутність якого виявляється у застосуванні системного

(комплексного) підходу в дослідженні складних об'єктів (систем) і орієнтує дослідження на розкриття їх цілісності та виявлення всіх типів зв'язків у ньому, зведення їх у єдину систему знань.

Основними ознаками системи є:
а) наявність елементів, які її складають;
б) наявність підсистем як результат взаємодії елементів;
в) наявність компонентів як результат взаємодії підсистем;
г) наявність зв'язків між підсистемами та компонентами;
ґ) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегрований результат;
д) зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища.

Саме поняття «система», яке вперше почало вживатися у Стародавній Греції і метафоризацію якого започаткував Демокрит (460–360 рр. до н.е.), є основною змістовною складовою таких понять, як «системний підхід», «системний аналіз», «системне дослідження» тощо [13, 15].

Системний підхід існував задовго до того, як унаслідок відповідної методологічної рефлексії з'явилися перші теорії систем. Це один із способів розгляду об'єкту, при якому відкривається можливість (певною мірою) використання системного аналізу, тобто дослідження абстракцій – специфічно системних характеристик, зокрема таких, як цілісність, завершеність, стабільність, впорядкованість, центричність та ін. Науковці виділяють дві передумови формування методології системного підходу. «Перший етап формування передумов системного підходу – етап, на якому формулювалися і наповнювалися конкретним змістом нові принципи підходу до об'єктів наукового пізнання, який завершився створенням статистичних

методів. І наступний, спроби вже у ХХ ст. побудувати спеціальні наукові концепції, які базуються на цих принципах» [1, 10].

Зокрема, видатний математик Евклід у славнозвісних «Началах» створив свою геометрію як систему, осмисливши, підсумувавши і виклавши в цільній, логічно пов'язаній системі теорем найвидатніші досягнення грецької математики за трьохсотрічний період її розвитку. Перші уявлення про систему як сукупність елементів, що знаходяться в структурному взаємозв'язку один з одним та утворюють певну цілісність, виникли в античній філософії (Платон, Арістотель). Платон у своїх працях проаналізував форми суспільного устрою, здатні позбавити суспільство суперечностей між індивідом і державою, тобто об'єднати їх в одне органічне ціле. Арістотель так само зосереджував увагу на державі-полісі, що виникає природно, як і всі живі організми, і складається з людей – істот політичних, соціальних. Для нього держава – це синтез усіх форм спілкування заради досягнення вищого блага; це ідеальна система, що має свою структуру й функції.

Проте стосовно знання термін «система» античною філософією і наукою не використовувався. Ґрунтовне розроблення проблеми системності знання з осмисленням поняття «система» проводиться у XVII–XVIII ст. Як зауважував Й. Ламберт, «будь-яка наука, як і її частина, постає як система, оскільки система є сукупністю ідей і принципів, котрі можна трактувати як ціле. В системі повинна бути субординація і координація» [13, 16].

У цей час системні погляди були сформульовані у працях французького

філософа, фізика, математика Р. Декарта (1596–1650), англійського філософа, педагога Дж. Локка (1632–1704), нідерландського філософа Б. Спінози (1632–1677), а також розвинулися в концепціях німецьких філософів Нового часу Р. Лейбніца (1646–1716), І. Канта (1724–1801), Й. Фіхте (1762–1814) та Г. Гегеля (1770–1831).

І. Кант в своїх працях надає поняттю «система» чіткості, прив'язуючи його до певної галузі знань. На думку вченого, ціле в системі головує над її частинами і не зводиться до суми всіх частин. У праці «Критика чистого розуму» він подав оригінальне визначення розуму як системи. Діяльність І. Канта стала новим етапом в осмисленні системності наукових знань, його заслуга полягає в перетворенні проблеми системного характеру науково-теоретичних знань у методологічну, розробці процедур і засобів системного конструювання знання. Ідеї І. Канта знайшли своє продовження в дослідженнях Й. Фіхте, для якого наукове знання є системним цілим. Г. Гегель запропонував історичне трактування системи відповідно до принципу сходження від абстрактного до конкретно-го [13, 16].

Видатний філософ, засновник соціології О. Конт (1798–1857) підкреслював схожість суспільства з біологічним організмом, англійський філософ, соціолог Г. Спенсер (1820–1901) у своїх працях значну увагу приділяв пошуку місця загальних структурних закономірностей в неорганічній, біологічній та соціальній еволюціях [29].

Значного прогресу в розробці конкретно-наукових методів опису систем різної природи і різного ступеня складності в науці було досягнуто в другій

половині XIX – на початку XX ст. (теорія Ч. Дарвіна, статистична фізика, аналіз психологічних цінностей – гештальтів, структурна лінгвістика тощо) [21, 9].

Вагомий внесок у становлення системного підходу зробив О. Богданов (справжнє прізвище – Малиновський), який, досліджуючи природні та суспільні процеси, організовані, неорганізовані й нейтральні системи, звертав увагу на різні етапи становлення та розвитку систем, закономірності їх розвитку (стійкість і змінність, врахування власних цілей організації, відкритість систем тощо) [13, 17].

Розвитку теорії систем значною мірою сприяли Л. фон Берталанфі, К. Боулдінг, Дж. Форестер, С. Бір, Н. Вінер.

На думку Ю. Плотинського, один із перших узагальнив системні ідеї А. Богданов у працях «Нариси всезагальної організаційної науки» (1921) та «Всезагальна організаційна наука. Тектологія» (1922). У XX ст. принцип системності все більше застовується у різних галузях знання. Так, у 30 – 40-і роки XX ст. австрійський філософ та біолог Людвіг фон Берталанфі узагальнив досвід попередників і сформулював основні положення теорії систем, застосував системний підхід до вивчення біологічних процесів, а після Другої світової війни запропонував концепцію розробки загальної теорії систем. На його думку, її основними завданнями є: *по-перше*, виявлення загальних принципів та законів поведінки систем, незалежно від природи елементів, що її створюють, та відносин між ними; *по-друге*, встановлення в результаті системного підходу до біологічних і соціальних об'єктів законів, що є аналогічними до законів природознавства; *по-третє*, створення синтезу

сучасного знання на основі виявлення ізоморфізму законів різних сфер діяльності [29]. В. Садовський, спираючись на аналіз впливу системних принципів, розроблених О. Богдановим, на розвиток загальної теорії систем та подібних теорій у ХХ ст., дійшов висновку, що більшість системних концепцій, у тому числі і загальна теорія систем Л. Берталанфі, кібернетика Н. Вінера, математична загальна теорія систем М. Месаровича, за теоретичним та методологічним змістом не мають істотних переваг. Лише за зміни системної парадигми у середині ХХ ст., переходу до аналізу складних відкритих систем (О. Колмогоров, Р. Тома, І. Пригожин, Я. Сінай, В. Арнольд, В. Костюк та ін.) виявилось, що теорія систем та організації О. Богданова є одним із варіантів Загальної теорії систем (ЗТС), який не втрачає наукового значення [21].

Після виходу в світ праць Л. фон Берталанфі та К. Боулдінга, в яких вони дали систематичне викладення принципів загального дослідження систем, в Україні й за кордоном з'явилося ряд досліджень В. Глушкова, О. Лурія, В. Садовського, В. Тюхтіна, Л. Петрушенка, Ю. Урманцева, А. Уйомова, Ю. Черняка, Е. Юдіна, Р. Акоффа, Ч. Барнарда, Ст. Біра, Д. Діксона, Р. Джонсона, Ф. Каста, Е. Квейда, Д. Кліланда, В. Кінга, Дж. Кліра, Е. Кунца, О. Ланге, Е. Ласло, Ст. Оптнера, Р. Розенцвейга, У. Роса, Р. Саймона, Дж. Форрестера, Ф. Емері, С. Янга і багато інших [15, 276], присвячених еволюції системного підходу як загальної методології дослідження та дослідженням у різних галузях знання з використанням системного підходу. Але нині недостатньо дослідженими залишаються питання періодизації розвитку ідей системного підходу, його

методології та використання в українознавчих працях.

Було створено декілька варіантів загальної теорії систем та загальну інтегративну науку про системи – системологію.

У колишньому Радянському Союзі навколо системного підходу йшла ідеологічна боротьба. Праці, в яких розглядалися загальні теорії систем, підозрювалися в світоглядно-методологічній монополії діалектичного матеріалізму. Західні філософи намагалися довести, що діалектико-матеріалістичний метод, який в СРСР вважався загальним методом пізнання та соціальної практики, є лише синонімом системного підходу. Представники марксистсько-ленінської науки не погоджувалися з цим, зауважуючи, що за таким твердженням стоїть класова позиція, яка є новою спробою зробити замах на одне із основних положень вчення про диктатуру пролетаріату. Аналізуючи і оцінюючи сам системний підхід, марксистсько-ленінці не заперечували його, а вважали, що діалектика і системний підхід перебувають у відносинах субординації, оскільки вони представляють різні рівні методології: системний підхід виступає лише як конкретизація принципів діалектики. Але з часом цей спір було вирішено на користь системного підходу, хоча і не до кінця [19, 128].

У сучасній науковій літературі є значна кількість праць щодо проблем системного підходу і системного аналізу. І тут зауважимо, що не слід плутати системний підхід та загальну теорію систем як дослідницький напрям пізнання складних об'єктів (систем) із системним аналізом як прагматичним, прикладним застосуванням ідей та методів

системного підходу для розв'язання практичних проблем, тобто із сукупністю певних способів та прийомів, які використовуються для вирішення конкретних завдань у соціальній сфері, їх співвідношення має важливе методологічне значення [19, 129].

Чимало досліджень присвячено застосуванню системного підходу в різних галузях гуманітарного знання, зокрема його ролі у соціальному пізнанні [3], у дослідженні суспільства, психології й прав людини [20, 18], в організації державного управління [16], вивченні проблем національної безпеки [2, 26], у вивченні міжнародного конфлікту (Капітоненко М.) [8], у прийнятті управлінських рішень [17], у теорії й практиці навчання, формуванні якості знань [14, 27, 5], в інноваційній діяльності бібліотек [4] тощо.

Нині системний підхід використовується майже в усіх галузях наукового знання та людської діяльності як загальний та найбільш ефективний метод вирішення складних проблем.

При системному підході будь-яка система (об'єкт) розглядається як сукупність взаємопов'язаних елементів (компонентів), що має вихід (ціль), вхід (ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем, зворотний зв'язок. Системний підхід є формою накладення теорії пізнання і діалектики з дослідженням процесів, що відбуваються в природі, суспільстві, мисленні. Його суть полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт у процесі його дослідження має розглядатися як велика і складна система й одночасно як елемент загальнішої системи.

Один із філософів Нового часу Б. Паскаль так сформулював своє

основне кредо системного підходу: все у світі пов'язане з усім: частина – з цілим і з іншими частинами, ціле – з частинами; неможливе пізнання частин без пізнання цілого, так само, як пізнання цілого без досконального знання всіх частин [19, 127].

Системний підхід включає також обов'язковість вивчення і практичного використання таких восьми його аспектів:

- системно-цільового – система має загальну мету або сукупність цілей свого функціонування, має отримати корисний результат свого функціонування;

- системно-функціонального – система виконує певні функції для досягнення загальної мети, корисного результату або сукупності цілей;

- системно-елементного (або системно-комплексного) – система складається із взаємопов'язаних елементів. У всіх соціальних системах можна виявити речові компоненти (засоби виробництва і предмети споживання), процеси (економічні, соціальні, політичні, духовні і т. д.) та ідеї, науково-усвідомлені інтереси людей і їх спільнот;

- системно-структурного – система має власну внутрішню організацію, спосіб взаємодії своїх складових, що дає можливість отримати уявлення про внутрішню організацію (будову) досліджуваної системи;

- системно-інтеграційного – система має власні механізми, фактори, збереження, удосконалення та розвитку, залучає для виконання своїх цілей необхідні структури та елементи інших систем;

- системно-ресурсного (або системно-управлінського) – система виявляє ресурси, потрібні для її функціонування, вирішення нею тієї або іншої проблеми;

– системно-комунікаційного – система взаємодіє з іншими системами та з навколишнім середовищем;

– системно-історичного – система має власну історію виникнення та розвитку, власні історичні цінності, звичаї та перспективи. Це дає змогу з'ясувати умови в часі, які вплинули на виникнення досліджуваної системи, пройдені нею етапи, сучасний стан, а також можливі перспективи розвитку [10, 27].

Забезпечити системну спрямованість наукового дослідження і практичного пізнання об'єкта допомагає застосування принципів цілісності, всебічності, примату цілого над його складовими, субординації (ієрархічності), структуризації, самоорганізації та взаємозв'язку із зовнішнім середовищем [11, 60; 7, 584].

У процесі системного дослідження об'єкт розглядають як певну множину елементів, взаємозв'язок яких зумовлює якісно нові цілісні властивості цієї множини, які, однак, не зводяться до механічного їх поєднання. Основну увагу тут зосереджують на виявленні різноманітних зв'язків і відношень, що мають місце як усередині об'єкта, що досліджується, так і в його взаємодії із зовнішнім середовищем. Властивості об'єкта як цілісної системи визначаються не тільки і не стільки сумарними властивостями його окремих елементів чи підсистем, скільки специфікою його структури, особливими системотворчими, інтегративними зв'язками об'єкта, що досліджується.

Ідея цілісності, системності є основоположним і універсальним правилом для розвитку науки як системного знання і має важливе наукове значення, бо дає ключ, за допомогою якого тільки й можна пізнати всю повноту й багатство навколишнього світу.

За концепцією ННДІУВІ українознавство постає як цілісна система самопізнання, навчання й виховання. Універсальна цілісність знань про Україну й українство розкривається й досягається у процесі взаємодії концентрів знань: Україна – етнос; – природа, екологія; – мова; – нація; – держава; – культура (матеріальна і духовна); – ментальність, доля; – історична місія; Україна в міжнародних відносинах тощо. Кожен із цих концентрів знань є підсистемою, а всі разом на рівні синтезу формують цілісну систему знань про Україну й український народ. Неможливо лише емпіричним науково-дослідницьким шляхом пізнати сутність жодної із складових (концентрів) України і світового українства та розв'язати проблеми буття і розвитку етносу, природи і мови, нації, держави, культури, міжнародної перспективи українства, беручи лише їхню автономну екзистенційність, – бо ніщо із того не існує саме по собі у всьому часопросторовому просторі.

Слушною є думка відомого вченого українознавця П. Кононенка про те, що «час, простір, рух і якісні зміни в процесі всебічних взаємозалежностей – це категорії і буття, і кожного із концентрів, тому і методологія українознавства має базуватися на єдності трансцендентної і метафізичної зумовленості сутностей, їх історичної природи та причинно-наслідкових модифікацій» [9, 33].

Цей принцип спонукає дослідника вивчати здобутки інтелектуальної думки українознавців, головні віхи становлення українознавства з позицій єдності всіх компонентів цілого (історичного, філологічного, етнологічного, правничого, економічного тощо). В єдності вони творять цілісну систему знань, синтетичну

науку про Україну й український народ. Тільки на основі цього принципу можна зрозуміти зміст завдань окремих галузей наук, що досліджують різні сфери буття українців. Органічна цілісність та єдність різних компонентів – якісна ознака системи наукових поглядів учених.

Принцип системності обумовлює застосування комплексного підходу у вирішенні практичних завдань, у т. ч. і в дослідженні об'єкта загалом та окремих його елементів, включаючи внутрішні зв'язки. Комплексний підхід враховує також можливі напрями та наслідки реалізації програми (проекту) як цілого тощо.

Принцип системності і в житті, і в науці діє відповідним чином тоді, коли є напрацювання в окремих галузях науки: природознавстві, етнографії, фольклористиці, народознавстві, мовознавстві, історії, географії тощо. Становлення українознавства як системи наукових інтегративних знань активно починає здійснюватися в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме в цей час видання НТШ, публікації документів і матеріалів губернських архівних комісій стали не тільки вагомим чинником активізації досліджень у різних галузях україністики, а й початком розгортання комплексного пізнання й самопізнання українського народу та його країни як цілого.

Наукова діяльність Д. Багалія, М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, О. Потебні, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та багатьох інших українських учених є прикладом системно-цілісного підходу до українського буття, що потребує єдності аналізу й синтезу.

Зокрема, І. Франко застосовував системний підхід до об'єкта пізнання,

що логічно впливало з його бачення науки як комплексу знань про людину і суспільство у взаємодії всіх систем і підсистем. Незмінним прагненням І. Франка залишалось вироблення «ясного і твердого наукового методу», який зміг би дати якомога повніше уявлення про досліджуване явище. Вчений зауважував: «Метода, ... котра вказує нам певні явища життя не тільки в їх розвої, так сказати, розширенню, але рівночасно і в їх розвої в часі, їх періодичні зміни, єсть найвищою задачею науки і дає найцікавіші здобутки...» [24, 250]. На його думку, «Предмет науки» – це «...маси людей, рух цих мас, спосіб життя» [25, 253], наголошуючи при цьому, що справжня наука має виконувати дві умови: вчити пізнавати закони природи і «...вчити користати з тих законів, уживати їх в боротьбі з тією ж природою» [25, 32].

Дослідник усвідомлював, що такі явища, як мистецтво, культура, література, треба досліджувати як цілісну систему, і намагався звести до системи все те, що нагромаджувалось окремими науками. В І. Франка наука і поезія органічно поєднані. Прикладом цього може служити трактат «Із секретів поетичної творчості», у якому вчений прагне комплексно, на основі надбань суміжних наук – історичних, літературних, філософських, естетичних, психологічних – підійти до осягнення складної проблеми психології творчості. Праць такого рівня концептуальності та комплексного охоплення матеріалу й досі бракує сучасній науці [23].

Праця М. Грушевського «Історія України-Руси» побудована на принципі системності, безперервності, наступності і самотутності українського історичного процесу, за проблемно-хронологічним

та тематичним викладом матеріалу і складає синтезовану цілісність п'яти основних циклів історії.

Важливим є твердження вченого про цілісність історичного процесу, який осмислюється тільки в єдності економічних, політичних та соціокультурних відносин. Вчений переконливо підтвердив думку про те, що формування української науки й українознавства починається з того часу, коли дослідники переходять від висвітлення локальних етнокультурних сюжетів, опису окремих історичних подій, сфер діяльності, регіонів, діячів до широкого відображення всієї палітри життя народу, країни, історичного процесу загалом. Д. Багалій зазначав, що «Історія України-Руси» стала синтезом усього історичного процесу українського життя від найдавніших часів до початку XVII ст., побудована за оригінальною схемою, що відповідала вимогам європейської методології й не лише підводила підсумки всієї попередньої української історіографії, а й визначала перспективи та принципи розвитку.

Системний підхід характерний і для інших праць М. Грушевського, зокрема для багатотомної «Історії української літератури». Її зміст значно ширший за чисто філологічне трактування літератури, оскільки розглядається в контексті всієї культури й охоплює духовні форми життя українського суспільства, діяльності його творчих сил, спрямованої на створення інтелектуальних та естетичних цінностей народу. Він доводить, що історія української літератури – не просто сума творів чи явищ, художніх епох, а художня система, що має свої етапи розвитку, зовнішні риси і головне – власну генетичну основу й структуру, яка

постійно оновлюється, еволюціонує, має свою сутність, що навіть під впливом світової літератури не тільки не змінює національної виразності, а й робить її більш яскравою. М. Грушевський став творцем системного літературознавства, яке передбачає текстологічний, лінгвістичний, соціологічний, історико-порівняльний, культурологічний, етико-філософський, психологічний, біографічний та естетичний аналіз.

Говорячи про методологічний інструментарій наукового пізнання, видатний етнограф і антрополог Ф. Вовк наголошував, що вже на першому етапі, на якому пізнаються конкретні факти і нагромаджується матеріал, виникає необхідність у їх системній і науковій обробці. Новизною його роздумів стало врахування комплексу відомостей про кожний народ з його анатомічними, фізіологічними, етнічними відмінностями, виокремленням особливостей розвитку культури та побуту.

Під час другої та третьої хвиль української еміграції (1920–1990 рр.) українські вчені, опинившись на чужині, у своїй науковій діяльності теж широко застосовували системний підхід, намагались охопити всі сфери українського буття, проникнути не тільки в минувшину, а й осмислити тогочасні явища, спрогнозувати перспективи національного розвитку. Підтвердженням цього є доробок О. Бочковського «Вступ до націоналістики»; Н. Григоріва «Основи націоналізму», «Українська національна вдача», «Наша позиція самостійна»; Д. Дорошенка «Історія України: 1917–1923 рр.» у 2-х томах, «Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право»; Д. Донцова «Націоналізм», «Дух нашої давнини»; І. Мірчука

«Світогляд українського народу»; В. Яніва «Нариси до історії української етнопсихології»; О. Кульчицького «Світovidчування українця»; Ю. Липи «Призначення України»; Є. Маланюка «Книга спостережень. Фрагменти. Від Кобзаря до нації. Студії й роздуми»; В. Липинського «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму»; С. Рудницького «До основ українського націоналізму», «Українська справа зі становища політичної географії»; В. Старосольського «Теорія нації»; Д. Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні», «Історія української літератури: від початків до доби реалізму»; С. Шелухіна «Україна», «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів»; М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма», «Шлях визволення: суспільно-політичні нариси» та багатьох інших науковців. Саме через системне, комплексне опрацювання широкого спектра різних (історичних, мовознавчих, правничих, філософських) джерел українознавці в діаспорі зробили вагомий внесок у вирішення проблем етногенезу українців, їхнього державотворення, культурно-національних заasad майбутньої незалежної України та в дослідження багатьох тем, заборонених в Радянській Україні.

Прикладом використання системного підходу в сучасних українознавчих дослідженнях є колективні монографії «Українці у світовій цивілізації і культурі» (2008), «Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі» (2011, 2012), навчальний посібник «Історія українознавства» (2011), праці П. Кононенка (підручник «Українознавство», 2006; «Національна ідея, нація, націоналізм», 2005; «Українознавство –

наука любові, етики, життєдіяльності: зб. наук. праць», 2006 та ін.); О. Гомотюк «Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.» (2007); О. Нагірняка «Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.)» (2007); В. Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття): Монографія» (2006); Т. Кононенка «Божественна симфонія Григорія Сковороди: українознавчі виміри філософської спадщини» (2010); А. Санченко «Розвиток українознавства в Україні (1991–2011)» (2012); В. Крисаченка «Людина і довкілля»: у 2-х кн., «Україна: природа і люди» та ін.; І. Краснодемської «Українознавчі студії діаспори XX ст.» (2011); Я. Калакури «Історичні засади українознавства» (2007), «Українознавче дослідження: теорія та методологія» (2012); В. Сніжка «Брама» (2005), «Ідеологія терену» (2004); М. Гримич «Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців («Когнітивна антропологія»)» (2000); Л. Токаря «Наукові основи українознавства» (2013) та ін. Саме принцип системності (системний підхід) є пріоритетним у цих та багатьох інших комплексних дослідженнях, завдяки чому вдалося з'ясувати внесок провідних вчених українознавства (як вітчизняних, так і діаспорних) у формування парадигми українознавчої думки, простежити роль українознавчих центрів, їхніх друкованих органів у цьому процесі та зробити висновки, які відповідають сучасному етапу розвитку суспільства та національної науки.

У процесі формування та розвитку українознавчої науки винятково важлива роль відводилася й відводиться розробленню наукового інструментарію,

основних її понять. Із цією метою твориться ціла система довідкових і, зокрема, енциклопедичних видань.

Чи не першою спробою системного викладу про Україну був «Синопис» Інокентія Гізеля, що з'явився в 1674 р. і протягом XVII – XVIII ст. витримав близько 30 видань. Цінні узагальнюючі праці про козацьку Україну були створені у другій половині XVIII ст. Це, зокрема, «Краткое описание о козацком народе» П. Симоновського (1765), «Краткая летопись Малой России» В. Рубана (1776), «Летописное повествование о Малой России» (1778) О. Рігельмана, «Топографическое описание Черниговского наместничества» О. Шафонського (1786) та ін. [12, 9].

На думку В. Кубійовича, одним із перших системних енциклопедичних довідників з українознавства є праця М. Грушевського «Український народ в його минулому і сучасному» (Петербург, 1914 – 1916, у 2-х томах), у якому надруковані цінні розвідки М. Грушевського з історії та історіографії України, С. Рудницького – з географії, Ю. Русова, В. Охримовича, С. Томашівського – з економіки та статистики, Ф. Вовка – з антропології, етнографії українського народу, О. Єфименка – з українського права, О. Шахматова – з історії української мови. Але через війну цей довідник не був достатньо поширений та й дотепер малознаний, однак деякі його частини перекладені українською мовою [11, 39].

Упродовж 1930 – 1935 рр. у Львові з'явилася україномовна тритомна «Українська загальна енциклопедія» («УЗЕ») за редакцією І. Раковського. На жаль, у СРСР вона вважалася націоналістичною, крамольною, а її тираж був знищений органами НКВС.

В Українському науковому інституті в Берліні за редакцією І. Мірчука в 1942 р. вийшла німецькою мовою «Handbuch der Ukraine» у 2-х томах [12, 10 – 11].

Після Другої світової війни під керівництвом В. Кубійовича розпочалася підготовка та видання фундаментальної «Енциклопедії українознавства» (три томи загальної частини вийшли друком у 1949 – 1952 рр., словникова частина у десяти томах у 1955–1985 рр.). Під час підготовки статей до неї автори керувалися лише принципами системності, науковості, уникаючи будь-якого політичного та ідеологічного підтексту. Така енциклопедія мала здійснити три основних завдання: 1) бути універсальним науковим довідником з українознавства для українців та осіб українського походження, які живуть поза межами України; 2) бути джерелом знань про Україну, її народ, територію, історію, культуру, господарство й спосіб життя для інших народів (цю роль мала виконати англomовна «ЕУ»); 3) бути джерелом правдивої інформації про минуле й сучасне України для українців на рідних землях [6, VIII].

Значення виходу в світ «ЕУ» для становлення та розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу полягало, по-перше, у формуванні українознавства як єдиної системи наукових інтегративних знань про Україну й українців. Автори переходять від висвітлення окремих етнокультурних, етнографічних сюжетів, опису окремих історичних подій, галузей людської діяльності, регіонів, характеристики діячів до системного, цілісного відображення всієї палітри життя народу, країни, історичного процесу загалом. По-друге, наука не може виникнути і плідно розвиватися

без відповідної джерельної та історіографічної бази, її системного осмислення.

Поява «ЕУ» стала відображенням нового, більш високого рівня у системному дослідженні України й українства як єдиного цілого. Вже в незалежній Україні опубліковано ряд українознавчих енциклопедичних видань, зокрема: «Шкільний словник з українознавства» (О. Потапенко, В. Кузьменко, 1995), понятійно-термінологічний довідник «Україна–Етнос» (2006), «Український геополітичний словник» (2010), довідник «Науковий інструментарій українознавця» (2012), «Енциклопедія етнодержавознавства» (1996), «Енциклопедія етнокультурознавства», «Енциклопедія сучасної України» (9 томів), «Енциклопедія історії України» (10 томів) тощо. Сьогодні є нагальна потреба підготувати нове видання «Енциклопедії українознавства», в якій слід змістити акценти на українознавство як наукову систему знань, звернути більше уваги на історію становлення та розвитку українознавства, його періодизацію, методологічні та теоретичні засади науки. Вона має стати настільною книгою у формуванні національної свідомості української молоді на основі філософії українознавства. Нове видання «ЕУ» достатнім тиражем і в повному обсязі заповнить той штучний вакуум, який ще існує в науковому українознавстві, стане об'єктивним джерелом знань про Україну, що відповідає національним потребам та інтересам українського народу.

Отже, аналізуючи українознавчі дослідження вчених XIX – XX ст., а також сучасні праці, енциклопедичні видання, автор доходить висновку, що принцип системності в їхніх дослідженнях постає визначальним, оскільки об'єкт

українознавчих студій – феномен України й світового українства, закономірності, досвід, уроки його етно-, націє-, державотворення, матеріальне й духовне життя спільноти – передбачає їх системний аналіз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блауберг И. В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / И. В. Блауберг. – М.: Знание, 1969. – 48 с.
2. Богданович В. Ю. Теоретико-методологічні засади забезпечення національної безпеки держави у її визначальних сферах: монографія / В. Богданович, А. Семенченко, Ю. Єгоров, В. Муха, О. Бортник. – К.: Київ, 2007. – 369 с.
3. Бойченко М. І. Системний підхід у соціальному пізнанні: ціннісні та функціональні аспекти: монографія / М. Бойченко; МОНМС України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Промінь, 2011. – 320 с.
4. Воскобойнікова-Гузєва О. В. Інноваційна діяльність бібліотек: системний підхід / О. В. Воскобойнікова-Гузєва // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2006. – С. 48 – 49.
5. Галай В. М. Системний підхід до процесу навчання / В. М. Галай, А. М. Сільвестров, Л. Ю. Спінул // Адапт. системи автомат. упр. – 2008. – Вип. 13. – С. 108 – 112.
6. Жуковський А. Вступне слово / А. Жуковський // Енциклопедія українознавства. Загальна частина [гол. ред. В. Кубійович. Перевидання в Україні]. – К.: Інститут української археографії АН України, 1994. – Т. 1. – С. VIII – IX.
7. Йолон П. Системний підхід / П. Йолон // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 584.
8. Капітоненко М. Системний підхід в дослідженні міжнародного конфлікту / М. Капітоненко // Дослідж. світ. політики: зб. наук. пр. – 2002. – Вип. 20. – С. 186 – 194.

9. Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство ХХІ століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання / П. Кононенко, Т. Кононенко. – К.: НДІУ, 2008. – 39 с.

10. Корбутяк В. І. Методологія системного підходу та наукових досліджень: навч. посіб. / В. І. Корбутяк. – Рівне: НУВГП, 2010. – 176 с.

11. Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 р. / В. Кубійович // Український історик. – 1973. – № 1–2. – С. 8 – 42.

12. Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії / З. Кузеля // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 9 – 11.

13. Кустовська О. В. Основи системного підходу. Методологічні засади системного підходу та системного аналізу / О. В. Кустовська // Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – С. 5 – 18.

14. Малафійк І. В. Системність – якість знань: моногр. / І. В. Малафійк; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2008. – 383 с.; Малафійк І. В. Системний підхід у теорії і практиці навчання: моногр. / І. В. Малафійк; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2004. – 440 с.

15. Немченко А. Б., Ніраз І. В. Методологія системного підходу в управлінні організацією / А. Б. Немченко, І. В. Ніраз // Наукові записки Кіровоградського національного технічного університету. – Вип. 10. – Ч. 1. – Кіровоград: КНТУ, 2010. – С. 275 – 280.

16. Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління: навч. посіб. / Н. Р. Нижник, О. А. Машков; Укр. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 159 с.

17. Никофорук Б. В. Системний підхід до прийняття управлінських рішень / Б. В. Никофорук. – Л.: Укр. акад. друкарства, 2007.

18. Пазенок А. С. Системний підхід у науковому дослідженні прав людини / А. С. Пазенок // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 28. – С. 230 – 236.

19. Плішкін В. М. Системний підхід як загальний метод дослідження та управління / В. М. Плішкін // Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / За ред. канд. юрид. наук Ю. Ф. Кравченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – С. 127 – 130.

20. Полудьонна Н. С. Системний підхід у дослідженні суспільства і психології людини / Н. С. Полудьонна // Психіч. здоров'я. – 2005. – № 1. – С. 18 – 22.

21. Садовский В. Основания общей теории систем / В. Садовский. – М.: Наука, 1974. – 278 с.; Эмпириокритицизм А. Богданова: забытая глава философии науки // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 37 – 49.

22. Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень: підручник / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – К.: Знання, 2005. – 309 с.

23. Франко І. Із секретів поетичної творчості / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 45 – 119.

24. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 45. – С. 76 – 139.

25. Франко І. Статистика яко метода і яко наука / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 248 – 254.

26. Храбан І. Системний підхід до політологічного аналізу євроатлантичної системи безпеки / І. Храбан // Політ. менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 119 – 127.

27. Шанскова Т. І. Системний підхід у соціально-орієнтованій підготовці студентів до роботи з батьками учнів / Т. І. Шанскова // Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту. – 2000. – С. 72 – 74.

28. Яковенко О. В. Системне мислення як творчий підхід до вирішення проблем / О. В. Яковенко // Наукові записки Національного університету «Кієво-Могилянська академія» / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». – К., 2008. – Т. 84:

Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – С. 55 – 57.

29. Політична система як об'єкт системного дослідження. – Режим доступу: www.npu.edu.ua/e-book/book/html/D/ispu.../60.html

REFERENCES

1. *Blauber I. V.* Sistemnyy podkhod: predposylki, problemy, trudnosti / I. V. Blauber. – М.: Znaniye, 1969. – 48 s.

2. *Bohdanovych V. Yu.* Teoretyko-metodolohichni zasady zabezpechennia natsionalnoi bezpeky derzhavy u yii vyznachalnykh sferakh: monohrafiia / V. Bohdanovych, A. Semenchenko, Yu. Yehorov, V. Mukha, O. Bortnyk. – К.: Kyi, 2007. – 369 c.

3. *Boichenko M. I.* Systemnyi pidkhid u sotsialnomu piznanni: tsinnisni ta funktsionalni aspekty: monohrafiia / M. Boichenko; MONMS Ukrainy, Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – К.: Promin, 2011. – 320 c.

4. *Voskoboinikova-Huzieva O. V.* Innovatsiina diialnist bibliotek: systemnyi pidkhid / O. V. Voskoboinikova-Huzieva // Dokumentoznavstvo. Bibliotekoznavstvo. Informatsiina diialnist: Problemy nauky, osvity, praktyky: Zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf. – К., 2006. – S. 48–49.

5. *Halai V. M.* Systemnyi pidkhid do protsesu navchannia / V. M. Halai, A. M. Silvestrov, L. Yu. Spinul // Adapt. systemy avtomat. upr. – 2008. – Vyp. 13. – S. 108–112.

6. *Zhukovskiy A.* Vstupne slovo / A. Zhukovskiy // Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna [hol. red. V. Kubiiovych. Perevydannia v Ukraini]. – К.: Instytut ukrainskoi arkhieohrafi AN Ukrainy, 1994. – T. 1. – S. VIII–IX.

7. *Yolon P.* Systemnyi pidkhid / P. Yolon // Filosofs'kyi entsyklopedychnyi slovnyk. – К.: Abrys, 2002. – S. 584.

8. *Kapitonenko M.* Systemnyi pidkhid v doslidzhenni mizhnarodnoho konfliktu / M. Kapitonenko // Doslidzh. svit. polityky: Zb. nauk. pr. – 2002. – Vyp. 20. – S. 186–194.

9. *Kononenko P., Kononenko T.* Ukrainoznavstvo XI stolittia: problemy metodolohii

i shliakhy yikh rozviazannia / P. Kononenko, T. Kononenko. – К.: NDIU, 2008. – 39 s.

10. *Korbutiak V. I.* Metodolohiia systemnoho pidkhodu ta naukovykh doslidzhen: Navch. posib. / V. I. Korbutiak. – Rivne: NUVHP, 2010. – 176 s.

11. *Kubiiovych V.* Naukove tovarystvo im. Shevchenka u 1939–1952 r. / V. Kubiiovych // Ukrainskyi istoryk. – 1973. – № 1–2. – S. 8–42.

12. *Kuzelia Z.* Doterperishni ukrainski entsyklopedii / Z. Kuzelia // Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna. – Miunkhen; Niu-York, 1949. – T. 1. – S. 9–11.

13. *Kustovska O. V.* Osnovy systemnoho pidkhodu. Metodolohichni zasady systemnoho pidkhodu ta systemnoho analizu / O. V. Kustovska // Metodolohiia systemnoho pidkhodu ta naukovykh doslidzhen. Kurs lektsii. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2005. – S. 5–18.

14. *Malafii I. V.* Systemnist - yakist znan : monohr. / I. V. Malafii; Rivnen. derzh. humanit. un-t. – Rivne, 2008. – 383 c.; Malafii I. V. Systemnyi pidkhid u teorii i praktytsi navchannia: Monohr. / I. V. Malafii; Rivnen. derzh. humanit. un-t. – Rivne, 2004. – 440 c.

15. *Nemchenko A. B., Niraz I. V.* Metodolohiia systemnoho pidkhodu v upravlinni orhanizatsiieu / A. B. Nemchenko, I. V. Niraz // Naukovi zapysky Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. – Vyp. 10. – Ch. 1. – Kirovohrad: KNTU, 2010. – S. 275–280.

16. *Nyzhnyk N. R.* Systemnyi pidkhid v orhanizatsii derzhavnoho upravlinnia: Navch. posib. / N. R. Nyzhnyk, O. A. Mashkov; Ukr. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. – К.: Vyd-vo UADU, 1998. – 159 c.

17. *Nykoforuk B. V.* Systemnyi pidkhid do pryiniattia upravlinskykh rishen / B. V. Nykoforuk. – L.: Ukr. akad. druzarstva, 2007.

18. *Pazenok A. S.* Systemnyi pidkhid u naukovomu doslidzhenni prav liudyny / A. S. Pazenok // Derzhava i pravo. Yuryd. i polit. nauky: Zb. nauk. pr. – 2005. – Vyp. 28. – S. 230–236.

19. *Plishkin V. M.* Systemnyi pidkhid yak zahalnyi metod doslidzhennia ta upravlinnia / V. M. Plishkin // Teoriia upravlinnia orhanamy

vnutrishnikh sprav: Pidruchnyk / Za red. kand. yuryd. nauk Yu. F. Kravchenka. – K.: Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy, 1999. – S. 127–130.

20. Poludonna N. S. Systemnyi pidkhdid u doslidzhenni suspilstva i psykholohii liudyny / N. S. Poludonna // Psykich. zdorovia. – 2005. – № 1. – S. 18–22.

21. Sadovskiy V. Osnovaniya obshchey teorii sistem / V. Sadovskiy. – M.: Nauka, 1974. – 278 s.; Empiriokrititsizm A. Bogdanova: zabytaya glava filosofii nauki // Voprosy filosofii. – 1995. – № 8. – S. 37–49.

22. Stechenko D. M., Chmyr O. S. Metodolohiia naukovykh doslidzhen: Pidruchnyk / D. M. Stechenko, O. S. Chmyr. – K.: Znannia, 2005. – 309 s.

23. Franko I. Iz sekretiv poetychnoi tvorchosti / I. Franko // Zibrannia tvoriv: U 50 t. – K.: Naukova dumka, 1981. – T. 31. – S. 45–119.

24. Franko I. Nauka i yii vzaïmyny z pratiuiuchymy klasamy / I. Franko // Zibrannia tvoriv: U 50 t. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 45. – S. 76–139.

25. Franko I. Statystyka yako metoda i yako nauka / I. Franko // Zibrannia tvoriv: U 50 t. – K.: Naukova dumka, 1985. – T. 44. – Kn. 1. – S. 248–254.

26. Khraban I. Systemnyi pidkhdid do politolohichnoho analizu yevroatlantychnoi systemy bezpeky / I. Khraban // Polit. menezhment. – 2009. – № 2. – S. 119–127.

27. Shanskova T. I. Systemnyi pidkhdid u sotsialno-orïentovanii pidhotovtsi studentiv do roboty z batkamy uchniv / T. I. Shanskova // Visn. Zhytomyr. derzh. ped. un-tu. – 2000. – S. 72–74.

28. Yakovenko O. V. Systemne myslennia yak tvorchy pidkhdid do vyrishennia problem / O. V. Yakovenko // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska Akademiia» / Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska Akademiia». – K., 2008. – T. 84: Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota. – S. 55–57.

29. Politychna systema yak obïekt systemnoho doslidzhennia [Rezhym elektronnoho dostupu] www.npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ispu.../60.html

I. Krasnodemska

System Approach in Ukrainian Studies

Abstract

The fundamental rule for the development of science as a system of knowledge, including Ukrainian studies, there is an idea of integrity and consistency that has an important scientific value, because it gives the key to comprehension of plenitude and wealth of the world. Principles of system character of knowledge were developed as early as by ancient Greek philosophers and scientists (Euclid, Plato). But deep comprehension of the concept «system» and system knowledge began since the eighteenth century, particularly in the German classical philosophy (I. Kant, J. Fichte, G. Hegel). A great contribution to development of systems theory was made by L. von Bertalanffy, K. Boulding, J. Forester, S. Beer, N. Wiener and such Ukrainian and Russian scientists as V. Afanasev, A. Berg, A. Blauberg, O. Bohdanov, S. Valuev, V. Volkova, V. Sadovskiy, V. Tiukhtin, A. Uiemov, Yu. Cherniak, E. Yudin and others.

Ukrainian studies as a system of scientific integrative knowledge had its active development in the second half of XIX – early XX century. At this time scientific activity of D. Bahaliy, M. Kostomarov, M. Maksymovych, P. Kulish, O. Potebnia, V. Antonovych, M. Drahomanov, I. Franko, M. Hrushevskiy appeared as an example of system and integrative approach to the Ukrainian being which requires unity of analysis and synthesis.

Widely the system approach was used by the Ukrainian scientists of diaspora, in particular O. Bochkovski, N. Hryhoriiv, D. Dontsov, I. Mirchuk, Ye. Malaniuk, S. Rudnytskyi, Yu. Lypa and others. Through making an in-depth study of wide range of different sources (historical, linguistic, legislative, philosophical) they did considerable contribution to solving problems of ethnogenesis of

Ukrainians, their state building, cultural and national principles of future independent Ukraine. They also succeeded in the research of many topics, forbidden in the Soviet URSR.

An example of use of system approach in modern Ukrainian studies researches are the works of P. Kononenko, I. Krasnodemska, V. Krysachenko, O. Homotiuk, Y. Kalakura, L. Tokar, V. Snizhko, O. Nahirniak, T. Kononenko. They examined contribution of leading Ukrainian studies researchers (both from Ukraine and diaspora) to formation of Ukrainian studies paradigm. They also defined role of Ukrainian studies centers, their press organs and drew conclusions corresponding the modern stage of development of society and national science.

The system approach plays a defining role for development of certified publications on Ukrainian studies, namely encyclopedias, dictionaries, reference books.

Принцип системності і в житті, і в науці діє відповідним чином тоді, коли є напрацювання в окремих галузях науки: природознавстві, етнографії, фольклористиці, народознавстві, мовознавстві, історії, географії тощо. Становлення українознавства як системи наукових інтегративних знань активно починає здійснюватися в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме в цей час видання НТШ, публікації документів і матеріалів губернських архівних комісій стали не тільки вагомим чинником активізації досліджень у різних галузях україністики, а й початком розгортання комплексного пізнання й самопізнання українського народу та його країни як цілого.

УДК 94(477.82):[316.1+394]

ІНСТИТУТ ОПІКИ: ПРАВОВІ НОРМИ ТА ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ НА ВОЛИНІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Ірина ВОРОНЧУК

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу історичних пам'яток ННДІУВІ

Анотація. У повсякденному житті українського ранньомодерного соціуму важливе значення мав інститут опіки, який набув значного поширення у зв'язку з великою тогочасною смертністю людей. У статті проаналізовано законодавчі норми щодо встановлення опіки, які регламентувались Статутом Великого князівства Литовського.

Компаративний аналіз правових засад та документального матеріалу дав можливість простежити дію опікунських норм у реальному житті. Зокрема: права та вимоги до опікунів, встановити реальних опікунів у конкретних випадках та виконання ними опікунських обов'язків, з'ясувати вплив опікунства на долю опікуваних дітей. Підсумовується як позитивне значення опікунської практики, так і негативні її аспекти.

Ключові слова: повсякдення, соціальні практики, смертність, неповнолітні діти, опіка, правові норми, вимоги до опікунів, зловживання, вплив.

ИНСТИТУТ ОПЕКИ: ПРАВОВЫЕ НОРМЫ И ПОВСЕДНЕВНЫЕ ПРАКТИКИ НА ВОЛЫНИ РАННЕМОДЕРНОЙ ЭПОХИ

Ірина ВОРОНЧУК

кандидат исторических наук, доцент,
заведующая отделом исторических памятников ННИИУВІ

Аннотация. В повседневной жизни украинского раннемодерного социума важное значение имел институт опеки, который получил значительное распространение в связи с большой тогдашней смертностью людей. В статье проанализированы законодательные нормы по установлению опеки, которые регламентировались Статутом Великого княжества Литовского.

Компаративный анализ правовых основ и документального материала позволил проследить действие опекунских норм в реальной жизни. В частности: права и требования к опекунам, установить реальных опекунов в конкретных случаях и исполнение ими опекунских обязанностей, выяснить влияние опекунства на судьбу опекаемых детей. Подытоживается как позитивное значение опекунской практики, так и ее негативные аспекты.

Ключевые слова: повседневность, социальные практики, смертность, несовершеннолетние дети, опека, правовые нормы, требования к опекунам, злоупотребления, влияние.

LEGISLATIVE RULES AND DAILY PRACTICE OF GUARDIANSHIP IN EARLY MODERN VOLYN

Iryna VORONCHUK

Candidate of Historical Sciences,

Head of Historical Sites Department of NRIUSWH

Annotation. *Guardianship played important role in everyday life of the Ukrainian early modern society. It was widely spread due to heavy mortality of that period. In the article the author analyzed legislative rules of guardianship that were regulated by Statute of Grand Duchy of Lithuania.*

Comparative analysis of legal principles and document materials allowed practical use of existing law on guardianship to be examined. In particular that regards to the rights and requirements to guardians, appointment guardians in particular cases and fulfillment of obligations by them, impact of guardianship on the fate of children in ward. Both positive and negative aspects of the guardianship are revealed.

Key words: *dailiness, social practices, mortality, minors, guardianship, legal rules, requirements to guardians, abuse, influence.*

Питання включеності людської особи в історичний процес нині стало одним із суттєвих у системі гуманітарних знань. Соціогенетична теорія цивілізацій розглядає будь-яке суспільство як поєднання і взаємодію складного переплетення різноманітних практик (виховання, пізнання, праці, служби, влади тощо), закріплених різноманітними інститутами, а соціальні практики, пов'язані з людьми та їх діяльністю, – «як нероздільні аспекти одного набору взаємозв'язків» [14, 47]. Відповідно пошук історика має бути спрямований на людський зміст історії. Дослідник вивчає в повсякденності перш за все ментальну складову (сприйняття людиною світу, її загальні уявлення, занепокоєння, збентеження, одержимість тощо). Такий підхід до історії є переглядом відкритої позитивістами господарсько-побутової історії, яка не виходила за межі опису матеріального світу.

Американські дослідники Пітер Бергер і Томас Лукман вважають головним

змістом буденного життя соціальні контакти, які формують «типізацію повсякденних дій», що відкриває перспективи соціального конструювання локальних структур та ідентичностей [2, 25]. Вибух інтересу до «соціології повсякдення» і перетворення її на самостійний напрям у рамках наук про суспільство спричинилися до змін в історичному знанні. Історія повсякдення пропонує поглиблений аналіз соціуму за рахунок конкретних життєвих історій представників різних вікових, статевих, професійних, етнічних та інших соціальних груп, мережу їх особистих взаємозв'язків, контактів і взаємодій у приватному і позадомашньому житті.

У вступі до історичних студій «Повсякдення ранньомодерної України» зазначається, що історія повсякдення, акцентуючи увагу дослідників на антропологічному вимірі, розширює горизонти наших уявлень про вітчизняне історичне минуле, надаючи йому «олюдненого» образу» [9, 9]. Підкреслимо,

важливість напряму полягає в тому, що історія повсякдення, викликавши дослідницький інтерес до життєвої долі «маленьких» людей, стала реконструкцією життя звичайних, а не лише видатних людей. Саме у зв'язку з вивченням проблем повсякденного життя дослідники почули голос «маленької» людини, завдяки чому і зросла глибина дослідницького занурення в наше історичне минуле.

Серед недосліджених проблем української історії ранньомодерної доби залишається багато питань приватного життя, в тому числі пов'язаних з опікунством та його впливом на опікуваних, особливо дітей. У зв'язку з великою тогочасною смертністю інститут опіки як соціальна практика набув значного поширення у повсякденній культурі українського соціуму. Перший Литовський статут 1529 р., законодавчо затвердивши опіку як правову норму і обумовлюючи певний порядок її встановлення та функціонування, про саму опіку як явище говорить без будь-яких тлумачень і пояснень щодо самого поняття, отже, тогочасні законодавці розуміли опіку як цілком звичайну для сучасників життєву практику. На підставі литовських, білоруських, частково українських документальних матеріалів кінця XV – початку XVI ст. та попередніх законодавчих збірків, зокрема «Руської Правди», Ян Лого-Соболевський довів, що опікунство існувало у Великому князівстві Литовському задовго до його офіційної санкції Литовським Статутом [25, 9, 29 – 30].

Для встановлення опіки існувало декілька причин: недорослий вік, тобто неповноліття, неповноправність людини, стареча немічність тощо. Більшість дослідників розглядала проблеми опіки

з погляду правових засад і норм [3, 7, 8, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27]. З точки зору соціальних практик в українській історіографії з'ясовано лише питання опіки над жінками [10, 42 – 62]. Проблема опіки над неповнолітніми дітьми в українській історіографії не заторкувалася, хоча тогочасне законодавство і документальний матеріал дають можливість дослідити широкий спектр питань, пов'язаних з опікунською практикою над дітьми. Отже, розглянемо питання опіки над неповнолітніми дітьми та простежимо її вплив на долю опікуваних.

Законодавство Великого князівства Литовського, розробляючи питання опіки, особливу увагу звернуло саме на опіку над неповнолітніми дітьми. В разі смерті чоловіка ранньомодерне суспільство не залишало жінку-вдову наодинці з малими дітьми та безліччю проблем, які поставали перед нею, зокрема щодо управління домогосподарством і маєтками, виховання та навчання дітей, захисту їхнього життя тощо. Про значне поширення опікунства в повсякденній практиці свідчить вже саме тогочасне законодавство – Литовський Статут, в якому від редакції до редакції (1529, 1566 і 1588 рр.) розділи про опіку удосконалювалися, поповнюючись новими нормами та чіткішими формулюваннями. Вже в Першому Статуті 1529 р. опіці присвячено п'ятий розділ «О опекунех», який регламентував інститут опіки, покликаючи захищати маєтність і права неповнолітніх дітей [11, 95 – 101]. Проте Статут не обмежується лише цим розділом, про опіку йдеться і в багатьох інших розділах. Зокрема, у 6 артикулі 4 розділу «О поглаве женской и о выправу девок» пояснюється, хто має право на опіку: «если бы который муж, сходечи с того

света або через тастамент, полецал дети свои и имения кому-кольвек приятелю своему, хотя бы обчому, хотя бы на кого опека слушным правом приржоним не прислушала, тогда оный маеть в опеце мети имение и дети его» [11, 87]. Якщо покійний не залишав тастаменту, право опіки належало матері-вдові: «Пак ли бы который отмер, детей своих не полецывши никому, тогда жона маеть дети ховати и на всем имении седети на вдовьем столцы до лет дитиных» [11, 87]. Як бачимо, на цьому етапі законодавство визнавало право матері на опіку над власними дітьми. Так, 16 серпня 1539 р. князь Ілля Костянтинович Острозький доручив дружину і дитину, яка мала народитись, «въ опеку и оборону господарю нашему, милостивому королю Его Милости, Жикгимонту и сыну Его Милости, господарю нашему милостивому, королю молодому, а особливе полецаю и покорне прошу и низко чолом бью наяснейшой господарыни нашей милостивой, королевой и великой княгини Боне через тот мой тастамент, абы Ее Милость рачила жону и дети мои в ласце, в опеце и обороне своей милостивой мети». При королівській родині він призначає ще й п'ятьох інших опікунів – «добродиевъ моих кровных», зокрема: підляського воеводу і королівського маршалка Івана Богдановича Сапігу, луцького і берестейського єпископа Юрія Фалчевського, земського підскарб'я, маршалка і королівського писаря Івана Горностая, волинського маршалка, володимирського старосту князя Федора Андрійовича Сангушка та господарського писаря Михайла Васильовича. Разом з тим, попри таку кількість поважних опікунів, головною опікункою він призначив дружину Беату Костелецьку: «жона моя с

тым дитятем моим мает седити на всех имениях моих тых, которые я маю мити по половицы з братом моим меншим», зобов'язуючи її «тую половину мою всех имений моих держати до лет того дитяти моего» [16, 206 – 209; 23, 263 – 269].

12 червня 1565 р. Роман Федорович Гулевич надав дружині Полагії Матясівні Суруп'ятівні право повного розпорядження маетком Радошином до повноліття синів: «што ся дотычет имения моего Радишина, стада, сброи, то жона моя Полагя ажъ до литъ сынов моих держати маеть ... А з держаня того имения моего Радошина малжонка моя Полагя, коли дети летъ доростутъ, личбы чинити не будет повинна, бо ямъ ей то даль, яко влостност свою, до шафунку и вживанья ее потол, покул сынове мои литъ доростутъ». Своїх братів Григорія і Василя Гулевичів він зобов'язує «малжонку и детки мои от кривдъ боронити» [1, 102 – 104]. Під час хвороби 6 серпня 1565 р. Іван Іванович Жабокрицький «справиль есми соби тастамент», в якому Катерині Промчейківні «имене то мое Жабокрики, яко тежъ и дети, сынове мои Дмитра, Януша, Василья никому иному, одно Пану Богу сотворителю и ей, жоне моеи милои панне Катерине, ув опеку и въ моц до зросту доброго летъ и смыслу ихъ поручамъ». А для її захисту «ото всяких кривдъ», призначив опікунами Михайла Хрінницького, луцького земського писаря Михайла Коритенського і Петра Костюшковича Хоболтовського [1, 109 – 112].

Більше того, на практиці опікунками могли призначати не лише матір, а й дружину дорослого сина, бабку і навіть хрещену матір, якщо батько сподівався на добре виховання дітей. Разом з тим Статут передбачав, що коли жінка після смерті чоловіка «седечи на вдовьем

столцы з детми своими ... именья пустошила, тогда мають стрыеве ... ино близкие позвати ее на роки зложные перед нас господара, або перед панов радою». В разі доведення її поганого піклування про дітей і маєток господар чи пани рада мали відсторонити її від «дети и именья в нее з рук выняти и подати в опеку стрьем або близким». Якби не було стріїв або близьких, «кого обчого доброго человека к тым именьям в опеку установить» [11, 88]. Наприклад, 1553 р. князь Дмитро Федорович Сангушка звернувся з проханням до короля віддалити від опіки над молодшими дітьми їхню матір княгиню Ганну Деспотівну, «штобы еси братью его, князя Романа и Ярослава, ему отдала». Ганна Деспотівна, яка за тестаментом покійного чоловіка Федора Андрійовича Санкушка «детей своих с тыми именями в опеце мела», вийшовши вдруге заміж за князя Миколая Андрійовича Збараського, почала з маєтків, що належали дітям, «з людей платы и серебьщизны непомерные брати и в подводы незвычайные выгоняти ... , за чим многие повтекали подданные их с тых именей ку великой шкоде их». Тож 6 березня 1553 р. король Зигмунт II Август наказав, щоб княгиня-матір «вси тьи именья, вышей мененыи, князю Дмитрею поступила и сынов своих молодых в опеку ему подала» [16, 136 – 137].

Статут 1529 р. роз'яснював головним чином обов'язки опікунів, оскільки наголовнішим їх завданням було збереження дитячої маєтності. В разі смерті матері опікуном неповнолітніх дітей вважався батько. Нерухоме майно покійної, що було складовою частиною так званої «материзни», успадковували діти обох статей у рівних долях, але батьководівець не входив до числа спадкоємців.

До повноліття дітей він мав право розпоряджатися маєтком, щоправда, не маючи права його відчужувати чи віддавати в заставу. Проте навіть якби маєток і перейшов до чужих рук, за спадкоємцями залишалося право повернути його «толко бы давности ... не оmeshкали». З настанням повноліття дітей батько був зобов'язаний передати їм маєток, однак законодавство звільняло його від звітування перед дітьми за своє господарювання [12, 133].

У Першому Статуті ще відсутні деякі важливі правові засади щодо опікунства, які з'явилися у Статуті 1566 р. Зокрема, перший артикул 6 розділу «О опеках» встановлював порядок, за яким «дети лет недорослые мають быти под справою и опатрностью опекунов от родичов назначоных, або теж приданых до лет зуполных». Саме тут роз'яснюється недорослий і дорослий вік – повноліття, оскільки вік мав принципове значення для встановлення опіки. Тож повноліття для юнаків визначалося у 18, а дівчат – у 15 років: «а лета мужчизне мають быти зуполные осмнадцать лет, а девка петнадцать лет» [12, 133]. Такі межі настання повноліття визнавалися за Першим (1529 р.) і Другим (1566 р.) Статутами, проте Третій Статут (1588 р.), зберігши граничну межу повноліття для чоловіків, для дівчат понизив її до 13 років. Щоправда, більшість вітчизняних дослідників-медієвістів підтримує думку, що на території українських земель, які 1569 р. увійшли до Речі Посполитої, продовжував діяти Статут 1566 р. Разом з тим на підставі документальних матеріалів можна з певністю стверджувати, що в українських землях віковий ценз повноліття дівчат не дотримувався: їх часто видавали заміж до досягнення 15-річного віку [5, 65 – 70; 6, 30].

Головною метою опікунства визначалося збереження спадщини малолітніх нащадків покійних батьків: «абы по смерти родичов детем, лет недорослым, шкоды и роспрошенья маетностей их як лежачих, так и рухомых, не было» [12, 133].

В першу чергу опікунами визнавалися призначені заповітом батьків особи: «кого бы отец на тестамент детем своим описал». У цьому випадку Статут не висував жодних обмежень щодо призначених опікунів, повністю визнаючи волю батьків. У разі відсутності батькового тестаменту Статут 1529 р. визнавав опікуном дітей матір-удову, далі – стрія (стриїв), тобто дядька (дядьків) по батьківській лінії, потім – вуя (вуїв), себто дядька по матері [11, 87 – 88]. Проте Статут 1566 р. вніс зміни щодо порядку черговості опікунства між родичами. Першість в опікунстві перейшла до старшого брата: «брат старший лет дорослый маеть молодшую братью и сестрами опекается», отже, опікуном неповнолітніх дітей навіть при живій матері визнавався старший брат [12, 133]. Далі порядок опікунів визначався таким чином: при відсутності старшого повнолітнього брата опікуном недорослих дітей визнавався стрій, потім – інші кровні родичі, але також по мечу, тобто по чоловічій (батьковій) лінії: «стрыеве по мечу мають опекунами быти, а если бы стрьев рожных не было, ино близкие также по мечу ку опеце мають быти припущоны» [12, 133 – 134]. Таким чином, перевага надавалася родичам по батькові. Найсуттєвішим негативним моментом було вилучення матері з числа опікунів власних дітей.

На практиці відповідно до законодавства опікунами найчастіше виступали родичі по мечу. Так, із трьох опікунів,

призначених 1582 р. Борисом Охлоповським дружині і дітям, двоє – Василь і Микита – були його рідними братами [13, ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 93 зв. – 95 зв.]. 29 червня 1596 р. Михайло Гулевич Дрозденський призначив опікунами дружини і дітей також рідних братів: Гнівоша, Стефана, Микиту і Федора [13, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 147 – 148]. Трапляються випадки, коли дітям від різних шлюбів призначали різних опікунів. Так, 9 червня 1586 р. Федір Чернчицький призначив синам Олександрю і Ярошу від першого шлюбу з Магдаленою Оличанкою опікунами свого патрона князя Романа Сангушка, а також Івана і Федора Кадяна Чапличів Шпановських та Василя Бабинського, а дочці Ганні від другого шлюбу з Мар'єю Гулевичівною – Василя Федоровича і Дем'яна Романовича Гулевичів [13, ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 234 зв. – 236 зв.].

Як правило, за встановленим порядком ревно слідкували і в разі його порушення між родичами нерідко виникали суперечки, що переростали в судові тяжби. Так, 1583 р. володимирський війський Василь Федорович Гулевич від себе та братів позивався з волинським каштеляном Михайлом Мишкою Варковським, який після смерті їх «брата рожного» Михайла самовільно взяв в опіку дружину останнього, свою сестру, Настасю Мишчанку з її двома дочками та маєтком Серники. В. Гулевич рішуче заперечував право опікуватися їхніми братанками «мимо их стриев, властных опекунов» [13, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 344 зв. – 346 зв.]. Так само 1588 р. Василь, Томко і Микита Михайловичі Ощовські після смерті брата Михайла позивалися до другого чоловіка колишньої невістки Катерини Іванівни

Диковицької, Станіслава Защинського, який взяв в опіку «часть имени в Ощове и дети небожьчиковские, которые ведле права нам в опеку належали». За судовим декретом Ощовські у Защинського опіку «правом выискали и в держане тое части пришли» [13, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 384 зв. – 385 зв.].

Щоправда, інколи внутрішньосімейні непорозуміння призводили до відсторонення рідних від опіки. Так, наприклад, сталося в родині Рудецьких, де між рідними братами Андрієм, Федором, Антоном і Гнівошем, які мешкали в родовому маєтку Рудки, склалися недоброзичливі стосунки і ворожнеча. Відчуваючи наближення смерті, Андрій Васильович Рудецький, віддаючи в опіку дружину Мар'ю і дочку Овдотю «лет недорослую» приятелям Антону Гнівошовичу Єловицькому та Петру і Титу Івановичам Хом'якам Смордовським, 10 листопада 1563 р. писав у тестаменті: «...хотя маю три брата своих родных, пана Федора, пана Антона и Гневоша, которым бы водле права приржонного опеку есми злецити мел, нижли зънаючи их напротивко себе незычливых и неприязливых, ку тому теж розумеючи по них, иж они тому досыт вчинити не могут, бо брата мои, пан Федор и пан Антон, за живота моего мне самому, слугамъ и подданымъ моимъ квалты, бои, кривды а шкоды непомерные и втиски великие делали». Тож він «для тых причин тую опеку от брата ... отдалил, а паномъ и ласкавымъ приятеломъ своимъ ... тую опеку злецилъ» [13, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 205 зв. – 207]. Так само 1583 р. Михайло Привередовський відсторонив від опіки над дітьми і дружиною рідного брата: «...розумеючи быти брата моего ржонного, пана Василя Привередовьского,

жоне, дети и маетности моеи опекуном непожиточнымъ, с тое причины тую опеку, которая бы на него правом приржонным припадала, отдалям и тую опеку от него отписую» [13, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 622 – 623 зв.]. 1599 р. Ян Бистриковський зауважував, що опіка над його дітьми «nikomu by inszemu nalezec nie malas, iedno braci albo synowcom moim po mieczu», разом з тим, «wiedzacz te opieke malzonce i potomstwu memu byc pozyteczniej od tych wysze mianowanych osob, anizli krewnych moich, przeto te opieke oddalam od krewnych» [13, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 198 – 202 зв.].

Законодавство не регламентувало число призначуваних батьками опікунів, це залежало цілком від бажання тестатора, вочевидь, його місця в соціумі, числа рідних і близьких, друзів і приятелів, яким він міг доручити своїх найближчих, а найголовніше – дітей. Тож у заповітах число опікунів коливається від одного до восьми, найчастіше їх було троє – четверо. За віднайденими документами, найбільше число опікунів призначили згадуваний вище князь Ілля Острозький та Матвій Майко Мислинський, який дітям та дружині князівні Полонії Григорівні Ружинській призначив вісьмох опікунів, назвавши серед них швагрів, князів Дмитра Івановича і Кирика Ружинських та Павла Зилковського, а також Михайла Васильовича і Якіма Тихновича Ливневських, Андрія Черневського, Миколая Хрустицького і Яна Вербського [13, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 27 – 28 зв.]. Значне число призначуваних опікунів, швидше за все, було пов'язане з високою тогочасною смертністю. Так, призначений Василем Федоровичем Дривинським головним опікуном п'ятох дітей його молодший брат Кирик також помер

через два – три місяці по старшому братові. Як невдовзі писала братанка Маруша: «Менованыи стрьи мои, пан Кирикъ Древинский, маючи брата моего и нас сестръ зо всеми именами в опеце своєї, барзо по смерти отца моего сам з сего света зшол». Але неповнолітні діти не залишилися без опіки, оскільки, крім Кирика, батьком було призначено ще двох опікунів – луцький земський підсудок Іван Михайлович Хрінницький і володимирський підкоморій Ян Федорович Бокій Печихвостський, які після смерті Кирила розібрали поміж собою п'ятьох малолітніх дітей на виховання [13, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 202 – 203 зв.].

Щоправда, якщо опікун відчував наближення смерті, він призначав опікунів не лише власним дітям, а й вихованцям, якими опікувався. Такі випадки не передбачалися законодавством, але висока смертність запровадила в життя цю практику. Так, Климент Войнич Боговистин, маючи в опіці недорослих Михайла і Криштофа Богуфаловичів Лабунських, перед смертю тестаментом від 14 грудня 1561 р. передав братів разом з їхніми маєтками в опіку луцькому, брацлавському і вінницькому старості, князю Богущу Федоровичу Корецькому, князю Івану Федоровичу Чорторійському та Михайлу Єло Малинському і Герасиму Дахновичу [13, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 261 – 261 зв.]. Так само вчинив і князь Роман Федорович Сангушка, маючи в опіці кількох дітей покійних родичів [13, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв. – 309 зв.].

Лише в разі відсутності рідних по батьківській лінії до опікунства допускалися кровні родичі по «кудели», тобто по материнській лінії, але знову ж таки лише чоловіки, зокрема материні брати – вуї сиріт. Якщо не було й «по кудели

кривних», тоді за законодавством право призначати недорослим дітям опікунів визнавалося за центральним урядом, тобто господарем, або місцевим – воеводою, а також земським судом [12, 134]. Статут 1566 р., вилучивши з числа опікунів малолітніх дітей матір-удову, взагалі не називає серед опікунів жінок-родичок з будь-якої лінії: чоловічої чи жіночої. Отже, законодавство позбавило жінку права опіки над малолітніми родичами. Разом з тим, попри законодавчі приписи, які позбавляли матір права опіки над власними дітьми, якщо чоловік за заповітом призначав опікункою дітей дружину, яка добре, без шкоди для дітей виконувала опікунські обов'язки, вона від опіки не усувалася. Зазвичай життєві практики відрізнялися, оскільки залежали від подружніх стосунків.

Так, 19 вересня 1569 р. Павло Черневський призначив опікункою дітей дружину Катерину, надавши їй право розпоряджатися маєтком «водле воли и уподобеня своего», при цьому ніхто з його рідних і близьких не мав чинити їй жодних перепон. Опікуна він призначає лише в разі смерті дружини: «А если бы ся притрафило по зештью моем, жебы жона моя в рыхлом чсе с того света зышла, а дети нши zostали бы лет недорослые, тогда под тым трафунком детки нши ... поручаю в моць, оборону и опеку зятю своему пну Войне Линевскому» [4, 79]. Так само Левко Михайлович Лосятинський 1 жовтня 1570 р. призначив опікункою дочки дружину, зауваживши при цьому: «кдыж и Статут права посполитого того не забороняеть и овшемъ позволяеть». Щоправда, крім неї, він призначає ще й інших опікунів, зокрема кременецького земського писаря Григорія Болбаса Ростоцького та

Михайла Марковича Жоравницького, які повинні були опікуватися не лише дочкою, а й дружиною Уляною Коробчанкою. У випадку смерті дружини він просив опікунів «тую дочку мою Катерину ... в моц, в опеку и в оборону взяти и о нее ся водле Бга и звыклости правое хрстіянское, яко на кров цнотливую шляхетскую залежит, старати, а доховавши ее в себе лет, за доброго поцтывого шляхтича цнотливого члвка в малжонство ее выдати мають» [13, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 44 – 47]. Іван Патрикій Курозвонський в тестаменті від 11 березня 1578 р. призначає дружину Полагію Матясівну Суроп'ятівну опікункою народжених з нею дітей, сина Василя і дочок Федори і Полагії. Лише у випадку смерті дружини опіка мала перейти до Савина Єловицького [13, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 181 зв. – 182 зв.]. 7 червня 1578 р. Іван Романович Сенюта призначив опікунами дружини Ганни Богданівни Костюшковичівни Хоболтовської і дітей, сина Івана і дочки Уксимі, добрих приятелів – королівського секретаря Василя Дривинського та білоцерківського старосту князя Дмитра Васильовича Курцевича. Одночасно Сенюта розпорядився, щоб дружина до повноліття дітей проживала в його маєтках і сама здійснювала опіку та виховувала дітей, які повинні залишатися з нею навіть у разі її повторного заміжжя [13, ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 134 зв. – 135 зв.]. 15 березня 1592 р. Левко Олехнович Олізаровський призначив головною опікункою дітей, сина Стаса і дочок Мар'ї, Ганни і Зосі, дружину Раїну Миколаївну Сметковську, надаючи їй у допомогу трьох помічників, брата Федора Олізаровського, швагра Мацея Сметковського і Михайла Гулевича Воютинського [13, ф. 26, оп. 1,

спр. 9, арк. 186 зв. – 187 зв.]. За тестаментом Порфирія Панька від 19 вересня 1593 р. головною опікункою синів Семена і Миколая та дочок Богдани, Настасі, Мар'ї і Настюхни було названо дружину Тетяну Тенючанку, а на допомогу додано приятелів: луцького гродського суддю Матея Стемпковського і володимирського гродського писаря Станіслава Кандибу [13, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159 – 161]. Ян Бистриковський, вважаючи найкращою опікункою дітей матір, якій за «prawem przyrodzonym» має належати «władza» над ними, за заповітом 1599 р. віддав їх в опіку дружині Катерині Менкицькій, «jako własnej matce dzieciok moich splodzonych» [13, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 198 – 202].

Проте призначення дружин опікунками власних дітей трапляється рідко. Найчастіше дружина ставилась у жорстку залежність від опікунів. Так, Оникій Богданович Бутетицький тестаментом від 3 вересня 1568 р. «дал есми ... в опеку, у моц и ув оборону ото всих кривдъ жону мою Ганну и детей моих двое Олену и Макгдалену» близьким приятелям: володимирському гродському судді Івану Петровичу Калусовському і Федору Васильовичу Калусовському, відібравши у дружини право вирішувати будь-які питання без їхньої згоди: «жона моя без воли и ведомости их не мает ничим шафовати, аж што будет з волею их» [4, 23, 57]. Так само Михайло Якович Секунський 12 липня 1588 р. призначив дружині Катерині Матисівні Трошковській та дочці Ганні опікуном Кирила Зубцовського, якому надав повне право розпоряджатися маєтками Секунь і Сушки до повноліття дочки, яка мала мешкати не з матір'ю, а в домі опікуна [13, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 307 – 311]. 8 лютого

1599 р. Костянтин Спраський, доручаючи опіку над своїми дітьми, синами Іваном і Стефаном та дочками Катериною, Марушею і Федорою, приятелю Яну Богушу Трацевському, надав йому право безконтрольного управління добрами. Ні дружина Катерина Моралевська, ні рідні брати, ні близькі та повиноваті тестатора не мали чинити опікуну жодних перешкод в управлінні маєтком. Більше того, ніхто, навіть діти після досягнення повноліття не мали права вимагати від нього звіту щодо управління добрами і прибутками: «Которыи то пан Ян Богуш Трацевский при взданю опеки, кгда дети мои лет доростуть, сыны и дочери, тогда им самым, брати моєи роженой и никому с повинныхъ моих, кому бы ведле права належало, жадное личбы чинити з маєтности моеє и з держаня вшелякихъ добръ и пожитковъ, а за держаня его опеки яко жона, дети, братя мои и нихто з близкихъ моихъ» [13, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 824 зв. – 825 зв.].

У зв'язку з відстороненням жінок, особливо матерів, від опіки виникали доволі складні життєві колізії. Так, у січні 1567 р. зем'янин Василь Балабан позивався до Олександри Михайлівни Берестської, колишньої дружини покійного братанича Івана Балабановича, щодо опіки «за правом приржежоным» над дочками небіжчика Овдотею і Ганною та їхнім маєтком. Під час суду матір зі сльозами просила, аби він виявив ласку і залишив з нею меншу дочку Ганну, очевидно, зовсім маленьке дитя, дозволивши, «абы ся при неи яко при матце до лепшого смыслу и болших лет могла ся доховат». Незабаром, у березні того ж року, Василь Балабан фігурує вже як небіжчик. Але ще до смерті він, маючи борг, за тестаментом заставив спадкову частину

маєтку дівчаток Миколаю Дубровському, передавши йому і право мати їх в опіці до повноліття [13, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 13 – 14 зв.]. Отже, опікунство над зовсім малими дітьми при живій матері перейшло до чужої людини.

До опікунів, призначених батьками, не висувалося жодних вимог, проте якщо призначений опікун погано виконував опікунські обов'язки, його можна було замінити: «Господар, або панове воеводове або теж вряд земский в поветех своих мають тую опеку, от того опекуна отнемши, кому с приржежоных або близких або кому кольвек обчому, только цнотливому и добре оселому тую опеку злецити, и што бы ся шкод от оного першого в именью оным детем стало, то все на оном опекуне с права сказано быти маеть» [12, 134]. До інших опікунів, особливо призначуваних центральним або місцевим «врядом», законодавство висувало певні вимоги. Для них встановлювався ценз осілості, майновий і віковий ценз, вимагалися добрі розумові та моральні якості. Оскільки опікуни відповідали за збереження маєтності опікуваних своїм власним майном, вони мали бути «не чужоземцы, але добре оселье в том же повете, где опекатисе будеть». Існувала ще одна умова для призначення опікуна: його власна нерухомість мала бути не меншою, ніж та, якою він мав опікуватися: «...абы оселость такового опекуна значна была равна с тым именьем, которое ув опеце мети будеть» [12, 134]. Якщо маєтки опікуваних дітей знаходилися в різних повітах, тоді судовий уряд «маеть опекуна придати» з того повіту, де був розташований головний маєток. Разом з тим опікун мав дбати про всі маєтки як у своєму, так і в інших повітах. Опікун

мав відповідати певному віковому цензу, бути «не вельми зешлых лет», мати добре здоров'я – «не форый» – та бути добрим господарником: «ростропный, разумный, тот, который бы собою добре владнул и дом свой ростропне и опатрне справовал» [12, 134].

Крім визначених особистих якостей, яким мали відповідати опікуни, законодавці сформулювали й низку правил та завдань щодо здійснення призначеними особами опікунських функцій, про що чітко зазначалося в четвертому артикулі Статуту 1566 р., «Як мають на себе опеку брати». Ще за давньоруським правом майно неповнолітніх дітей передавалося в опіку за описом, складеним у присутності свідків. Русько-литовське право успадкувало і розвинуло цю норму: кожний опікун, приступаючи до здійснення опікунських функцій, мав у присутності державної посадової особи – возного – та двох шляхтичів описати маєтність «так лежачую, яко и рухомую» і цей реєстр під печаткою возного и шляхти внести «до книг земских», взявши собі з них випис. Опікуваних дітей він мав тримати «в добром и цнотливом вихованью и науках и в достатку» [12, 134].

Опікунча праця була безоплатною: за Статутом турботи опікунів відшкодовувалися з маєтків вихованців, на їхню користь йшли прибутки «з гумна, з млынов и пересудов и з озер мають мети пожитки», з яких вони навіть не повинні були звітувати: «не будут повинни с того личбы чинити». З цих же прибутків (з гумен і млинів) опікуни мали витрачати кошти на одяг і виховання своїх підопічних: «мають накладати на вихованье и приодеванье детем», тобто на їх вигодування, одягання і навчання. З цих же коштів опікуни мали виконувати усі

належні з даних маєтків обов'язки, у тому числі «службу земскую заступовати» [12, 134 – 135]. Сербщизну та вини опікуни не мали витрачати на себе. У разі використання ними на себе інших прибутків або розігнання підданих вони, відповідно до складених ними реєстрів, повинні були відшкодувати з власних маєтків [11, 98]. Після досягнення дітьми повноліття опікуни зобов'язані були дати їм звіт про своє господарювання, віддавши усі зібрані за час опіки прибутки з маєтків. У разі нанесення недобросовісним опікуном збитків опікувані діти, досягши повноліття, мали право в судовому порядку вимагати відшкодування протягом часу, який не перевищував так званої земської позовної давності, встановленої у 10 років.

Оскільки опікуни доволі часто зловживали обов'язками, намагаючись збагатитися за рахунок недорослих родичів-вихованців, то судових позовів до опікунів трапляється немало. Так, 1570 р. Бенедикт Шумський позивав старшого брата Степана, який після смерті батька 14 травня 1551 р., маючи у своїй опіці менших братів і сестер, народжених у другому шлюбі батька Івана Боговитина з Оленою Коптівною: «с тых всих пожитков ... которые с того имени Шумского через тые лета ... нам и сестрамъ ничего, деи, не давал и личбы, деи, намъ ... не усправедливил» [13, ф. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 52 зв. – 53]. 1584 р. Ганна Василівна Рогозинська разом з чоловіком Василем Дахновичем Жабокрицьким скаржилась на Матвія Даниловича Рогозинського, який по смерті її батька, луцького гродського суді Василя Рогозинського, будиши опікуном, видаючи її заміж, не забезпечив її посагом: «пан Матфий Рогозенский яко опекун, выдавши сестру свою

стрыечную панъну Ганну Василевну Рогозенского за пна Василя Жабокрыцкокого в стан малженский и ее с четвертое части отчизны ее не вывеновал» [13, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 521 – 521 зв.]. Проте так само чинив і її батько Василій Рогозинський як опікун дочок Андрія Русина Берестецького, Настасі і Раїни. Тож 1583 р. Стефана і Яроша Рогозинських разом з їхнім опікуном Матвієм Рогозинським позивали Щасний Сокол з дружиною Настасею і Раїна Андріївни Русинівни щодо рухомих речей, відібраних Василем Рогозинським [13, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 449 – 449 зв.].

Після смерті Василя Ярмолинського його дочка Мар'я разом з маєтністю перебувала в опіці стрія Северина Ярмолинського, який, скориставшись недорослим віком братанки, захопив привілеї на її спадкові маєтки Семенів, Гулівці і Кошелівці. Після смерті Северина маєтки разом з документами на них перейшли до його дружини Ганни Андріївни Куневської, яка застала їх королівському писарю Іванові Шимковичу. Помираючи, вона передала всі документи на маєтки разом з рухомими речами батькові Андрію Юхновичу Куневському, а той розподілив їх із зятем князем Костянтином Івановичем Вишневецьким. Тож 16 січня 1571 р. Мар'я Василівна Ярмолинська з чоловіком Андрієм Чолганським домагалися в судовому порядку повернення від Андрія Куневського привілеїв та маєтків [13, ф. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 5 – 9 зв., 20 – 24 зв.].

Особливо важким було становище дітей, коли вони опинялися в руках недоброзичливих людей. Так, 13 листопада 1597 р. Шимон Мединський скаржився на другу дружину небіжчика Федора Путяті Барбару Славиковську, яка по

смерті чоловіка мала у своїй опіці його дочку Марушу, народжену у першому шлюбі Путяті з сестрою Мединського Марухною. Забравши маєтність, у тому числі й рухомі речі, пасербиці, мачуха не лише не піклувалася про неї, більше того, примушувала виконувати не властиву для шляхетських дітей роботу, зокрема пасти свиней [13, ф. 22, оп. 1, спр. 10, арк. 65 зв. – 66].

За Статутом діти мали право, «дошодчи лет зуполных ... правом доискивати», тобто позивати опікунів в разі маєткових втрат через недбалість або недогляд під час їхнього господарювання, за умови, щоб вони «давности земское не омешкали» [11, 95]. На практиці вихованці, досягнувши дорослого віку, протягом багатьох років боролися за повернення батькових чи материнських маєтностей. Наприклад, у такій ситуації опинилась Федора Павлівна Яковицька, яка, «заставшия после отца и матки своее у сиротстви», до самої смерті так і не встигла повернути собі батьківську спадкову частину маєтку Яковичі, яку привласнив її опікун, рідний дядько Гаврило Яковицький [4, 142 – 144]. Опікуни не хотіли повертати дорослим вихованцям не лише їхні маєтки, а інколи навіть і родинні документи на них. Так, Василь Васильович Загоровський у 1593 р. позивав до суду призначеного батьком опікуна, волинського підкоморія Яна Федоровича Бокія Печихвостського, який, попри те, що на той час Василію було щонайменше 23 роки, відмовлявся повернути йому листи і привілеї на його спадкову маєтність. Не маючи можливості вступити у володіння власною нерухомістю, дорослі вихованці втрачали великі прибутки, зокрема В. Загоровський рахував собі шкоди від

опікунства на 20 тисяч золотих [13, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 532 зв. – 533 зв.].

Отже, випадки зловживання опікунами своїми обов'язками, захоплення маєтків, а подеколи й відкрите знуцання над дітьми були нерідко, проте скарги недорослих вихованців мало коли призводили до втручання урядових інстанцій. Разом з тим інколи урядом практикувалося відсторонення недобросовісних опікунів і призначення нових. Зокрема, такий випадок трапився в родині Загоровських. У другому шлюбі волинського маршалка Петра Богдановича Загоровського з князівною Федорою Федорівною Сангушківною народилося п'ятеро синів: Федір, Іван, Олександр, Михайло і Андрій. Матір братів померла між 1567–1569 роками. На час смерті батька близько 1571 р. «лета doroslye» мали лише два брати Федір та Іван, а «меншая братя» Михайло, Андрій і Олександр були малолітніми. Опікуном молодших братів став старший у родині Федір. Проте, оскільки він зловживав опікунськими правами, менші брати поскаржилися на нього, про що йшлося у королівському зверненні до Федора: «Обтежливе жаловали урожоные Михаило, Андреи и Александръ Петровичи Загоровские на тебе, брата своего роженного старшого, же по смерти небожчика Петра Загоровского, отца своего и их, яко брат старший, взявши до рук своих и в опеку свою вси именья лежачие отчизные и заставные, такъже всю маетность рухомую и нерухомую ... на одного себе ку пожитку своему брал ... поутрочалъ и роспрошил и праве вси именья и маетность, по небожчику их имъ всим сполне належачие, ку великой кривде и шкоде а знищено поутрочал». У зв'язку з цим король Стефан Баторій листом від 14 серпня 1578 р.

позбавив Федора права опіки над молодшими братами: «Моцью звирхности ншое гсдръское водле права посполитого тую опеку от тебе взявши, инъшого опекуна ... до лет их дали». Новим опікуном недорослих братів було призначено луцького старосту, ключника і городничого Олександра Жоравницького [13, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 454 – 454 зв.]. Щоправда, «прироженом» опікуном на правах найближчого споріднення мав би бути другий старший брат недорослих – Іван, проте інформація про нього відсутня. Жодних згадок про нього немає ні в 1583 р. під час продажу братами маєтку Свищова «кревноблизкому повинному» Івану Михайловичу Хрінницькому, ні під час розподілу родових маєтків у 1584 р. [13, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 417 зв. – 419 зв., 420 – 424]. Найімовірніше, він рано помер, і на цей час його не було в живих. Отже, новим опікуном було призначено не кровноспоріднену особу.

Трапляються випадки оскарження опікунства навіть за королівського надання. Так, 1599 р., коли Софія і Ян Свідзинські, призначені опікунами Ганни, дочки Софії від першого шлюбу з покійним Адамом Єло Букоємськом, позвали до суду Катерину Перекладовську, намагаючись викупити у неї частину заставленого їй Адамом маєтку Букойма, адвокати Катерини Перекладовської Політан Чеконський і Миколай Пашковський намагалися оскаржити надане їм королем опікунство. Стоячи перед урядом, вони заявили: «Опекунове не сут належними поводами и опекунами выкупна тых добръ, мимо опекуны природжоные стрие, то ест пна Ивана Букоемского и дити его, кгдаж на тот час опека была дана од короля его мл., коли повинных

крєвних не стане». Розгляд справи було продовжено лише після того, як умоцований Свідзинських Войтех Станішевський «указал лист опеки з меншої канцелерієи рукою его кр. мл. подписаныи». Суд, «припатрившися листови опеки, от короля его мл. даныи и рукою короля его мл. подписаной, а бачечи то, же взглядом тои опеки зараз тыи опекунове вязалися», визнав їх опікунство: «слушными опекунами налазши» [13, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 580 зв. – 583].

Таким чином, компаративне зіставлення законодавчих приписів та повсякденних життєвих практик, що здійснювалися в українському ранньомодерному соціальному просторі, пересвідчує, що подеколи життя було значно багатшим і різноманітнішим за писане право. Номенклатура опікунів та опікуваних показує, наскільки розвинутою була опіка над недорослими дітьми. Тож, з одного боку, завдяки опікунській практиці в разі смерті батьків малолітні діти-сироти не залишалися самотніми і покинутими. З другого – не завжди опікуни сумлінно виконували обов'язки та піклувалися про вихованців, інколи вони, користуючись недорослістю дітей, зловживали владою, привласнювали їхні спадкові маєтки та збагачувалися за рахунок опікуваних. У багатьох випадках маленьких братів і сестер надовго розлучали, забираючи на виховання в різні родини. Найгіршим для недорослих або й зовсім малих дітей було розлучення з матерями, бо зазвичай вихованці переходили жити до опікунів. Доволі часто опікуни захоплювали маєтки вихованців, змушуючи їх потім роками вести виснажливі судові процеси щодо повернення власної маєтності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VIII, т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К., 1909. – 708 с.

2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – 323 с.

3. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – К., 1905. – 694 с.

4. Волинські грамоти / Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К., 1995. – 248 с.

5. Ворончук І. Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники // Шостий міжнародний конгрес українців. Етнологія. Фольклористика. Культурологія. – Донецьк; Київ, 2005. – Кн.1. – С. 30 – 44.

6. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 711 с.

7. Іваницький-Василенко С. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західньої Русі й Гетьманщини // Українська Академія Наук: 36. соц.-екон. відділу. Праці коміс. для виучування історії зах.-рус. та вкраїн. права. – К., 1925. – № 3. – С. 59 – 81.

8. Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VIII, т. III. – К., 1909. – С. 1 – 120.

9. Повсякдення ранньомодерної України. – Т. I: Практики, казуси та девіації повсякдення. – К., 2012. – 328 с.

10. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 42 – 62.

11. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Т. I: Статут Великого

князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – 464 с.

12. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – 560 с.

13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

14. Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. – М.; СПб., 2001. – Т. 2. – 381 с.

15. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. – Прага, 1929. – 83 с.

16. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie // Wyd. przez B. Górczaka. – Lwów, 1890. – Т. IV: 1535 – 1547. – 686 с.

17. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie // Wyd. przez B. Górczaka. – Lwów, 1910. – Т. VI: 1549 – 1577. – 325 с.

18. Czacki T. O litewskich i polskich prawach // Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – Т. II. – Poznań, 1844. – 272 с.

19. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т. I. – Lwów, 1910 – 601 с.; Т. II. – Lwów, 1911. – 730 с.

20. Dutkiewicz W. Słowo o stosunkach majątkowych między małżonkami i o prawie zwyczajowym polskim. – Warszawa, 1877. – 46 с.

21. Dutkiewicz W. Spostrzeżenia nad historją prawodawstw słowiańskich przez Waclawa Maciejowskiego. – Warszawa, 1870. – 172 с.

22. Hube R. Prawo polskie w 14-tym wieku. Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi 14 wieku. – Warszawa, 1886. – 546 с.

23. Jagiellonki polskie w XVI wieku: obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich // Wydana i historycznym wątkiem powiązana przez Alexandra Przeździeckiego. – Kraków, 1868. – Т. II. – 303 с.

24. Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. – Wilno, 1844. – 313 с.

25. Logo-Sobolewski J. Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie // Studia nad historją prawa polskiego. – Т. XV, z. 2. – Lwów, 1937. – S. 299 – 386.

26. Maciejowski Wł.-A. Historia prawodawstw słowiańskich. – Т. I. – Warszawa-Lipsk, 1832. – 292 с.; Т. II. – Warszawa-Lipsk, 1833. – 320 с.; Т. III. – Warszawa-Lipsk, 1834. – 518 с.; Т. IV. – Warszawa-Lipsk, 1835. – 513 с.

27. Spasowicz W. O stosunkach majątkowych między małżonkami wedle dawnego prawa polskiego. Pisma. – Т. IV. – Petersburg, 1892. – 334 с.

REFERENCES

1. Arkhiv Jugho-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Kommissieju dlja razbora drevnikh aktov, sostojashhej pry Kievskom, Podoljskom i Volynskom gheneral-ghubernatore. – Ch. VIII, t. III: Akty o brachnom prave i semejnomy byte v Jugho-Zapadnoj Rusi v XVI–XVII vv. – K., 1909. – 708 s.

2. Berher P., Lukman T. Sotsialnoe konstruirovane realnosti. Traktat po sotsiolohii znaniya. – M., 1995. – 323 s.

3. Vladimírskij-Budanov M. F. Obzor istorii russkogho prava. – K., 1905. – 694 s.

4. Volynski hramoty / Upor. V. B. Zadorozhnyi, A. M. Matviienko. – K., 1995. – 248 s.

5. Voronchuk I. Demohrafichna mentalnist volynskoi shliakhty v XVI–XVII st.: shliubna model ta yii chynnyky // Shostyi mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Etnolohiia. Folklorystyka. Kulturolohii. – Donetsk; Kyiv, 2005. – Kn.1. – S. 30 – 44.

6. Voronchuk I. Naselennia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. – K., 2012. – 711 s.

7. Ivanytskyi-Vasylenko S. Zakony pro opiku nad nedolitkamy v dzhherelakh Mahdeburzkoho prava Zakhidnoi Rusy y Hetmanschyny // Ukrainska Akademiia Nauk: Zb. sots.-ekon. viddilu. Pratsi komis. dlia vyuchuvannia istorii zakh.-rus. ta vkrain. prava. – K., 1925. – № 3. – S. 59 – 81.

8. Levickyj O. Cherty semejnogho byta v Jugho-Zapadnoj Rusi v XVI–XVII vv. // Arkhiv

- Jugho-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Komissieju dlja razbora drevnikh aktov, sostojashhej pri Kievskom, Podoljskom i Volynskom ghenalghubernatore. – Ch. VIII, t. III. – K., 1909. – S. 1–120.
9. Povsiakdennia rannomodernoï Ukraïny. – T. I: Praktyky, kazusy ta devyatsii povsiakdennia. – K., 2012. – 328 s.
10. Starchenko N. Shliubna stratehiia vdiv i kilka problem navkolo nei // Kyivska starovyna. – 2001. – № 1. – S. 42 – 62.
11. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh tomakh. – T. I: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 roku / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. – Odesa, 2002. – 464 s.
12. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh tomakh. – T. II: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. – Odesa, 2003. – 560 s.
13. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukraïny v m. Kyievi.
14. Ehlias N. O protsesse tsivilizatsii: Sociogheneticheskie i psikhogheneticheskie issledovaniia. – M.; SPb., 2001. – T. 2. – S. 47.
15. Jakovliv A. Vplyvy starochesjkoĝo prava na pravo ukrajinsjke lytovskoji doby XV–XVI v. – Pragma, 1929. – 83 s.
16. Archiwum książat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie // Wyd. przez B. Gorcza-ka. – Lwow, 1890. – T. IV: 1535 – 1547. – 686 s.
17. Archiwum książat Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie // Wyd. przez B. Gorcza-ka. – Lwow, 1910. – T. VI: 1549 – 1577. – 325 s.
18. Czacki T. O litewskich i polskich prawach // Dzieła Tadeusza Czackiego zebrane i wydane przez hr. Edwarda Raczyńskiego. – T. II. – Poznań, 1844. – 272 s.
19. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – T. I. – Lwów, 1910 – 601 s.; T. II. – Lwów, 1911. – 730 s.
20. Dutkiewicz W. Słowo o stosunkach majątkowych między małżonkami i o prawie zwyczajowym polskim. – Warszawa, 1877. – 46 s.
21. Dutkiewicz W. Spostrzeżenia nad historją prawodawstw słowiańskich przez Waclawa Maciejowskiego. – Warszawa, 1870. – 172 s.
22. Hube R. Prawo polskie w 14-tym wieku. Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi 14 wieku. – Warszawa, 1886. – 546 s.
23. Jagiellonki polskie w XVI wieku: obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich // wydana i historycznym wątkiem powiązana przez Alexandra Przeździeckiego. – Kraków, 1868. – T. II. – 303 s.
24. Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. – Wilno, 1844. – 313 s.
25. Logo-Sobolewski J. Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie // Studia nad historją prawa polskiego. – T. XV, z. 2. – Lwów, 1937. – S. 299 – 386.
26. Maciejowski Wł.-A. Historia prawodawstw słowiańskich. – T. I. – Warszawa-Lipsk, 1832. – 292 s.; T. II. – Warszawa-Lipsk, 1833. – 320 s.; T. III. – Warszawa-Lipsk, 1834. – 518 s.; T. IV. – Warszawa-Lipsk, 1835. – 513 s.
27. Spasowicz W. O stosunkach majątkowych między małżonkami wedle dawnego prawa polskiego. Pisma. – T. IV. – Petersburg, 1892. – 334 s.

I. Voronchuk

Legislative Rules and Daily Practice of Guardianship in Early Modern Volyn

Abstract

The problem of guardianship over minors has not been explored in native historiography until recently. The rules of guardianship over the minors were meticulously detailed in the Lithuanian Statute (1529, 1566, 1588). Comparison of legislative rules and real social practices on the basis of critical analysis of document materials allows practical use of existing law on guardianship and different

aspects of the minors's life and the childhood itself to be traced. The main purpose of the guardianship was to preserve heritage and to protect rights of the minors on the death of their parents. Primarily the guardians were the persons appointed by parents under the will. In case of its absence a mother to the children, brothers on father's side and then brothers on mother's side could be appointed as guardians. Statute of 1566 introduced significant changes to the order of priority; in particular, the priority came to elder brother of the junior children. However women, including mothers, were denied the right to be guardian to their own children. If the paternal relatives were unavailable the relatives on the maternal side (only male) were allowed to be guardians. If the relatives on the maternal side were unavailable the guardians were appointed by central or local authorities. However, if a wife was appointed a guardian under her husband's will she was not separated from the guardianship. Daily practices prove that according to the legislative rules the guardians were primarily relatives on the father's side. They were interested in receiving guardianship as it was rather profitable. The guardians had to take care of the children but it should be noted that there were a lot of complaints against former guardians from the grown children. From the one side the guardianship was an important factor of socium functioning because due to it the state provided the orphans' survival. From the other side guardian abuse led to negative implications.

Питання включеності людської особи в історичний процес нині стало одним із суттєвих у системі гуманітарних знань. Соціогенетична теорія цивілізацій розглядає будь-яке суспільство як поєднання і взаємодію складного переплетення різноманітних практик (виховання, пізнання, праці, служби, влади тощо), закріплених різноманітними інститутами, а соціальні практики, пов'язані з людьми та їх діяльністю, – «як нероздільні аспекти одного набору взаємозв'язків». Відповідно пошук історика має бути спрямований на людський зміст історії. Дослідник вивчає в повсякденності перш за все ментальну складову (сприйняття людиною світу, її загальні уявлення, занепокоєння, збентеження, одержимість тощо). Такий підхід до історії є переглядом відкритої позитивістами господарсько-побутової історії, яка не виходила за межі опису матеріального світу.

*Редакція журналу
«Україна у світовій історії»
оголошує конкурс «Автор року – 2014»*

Мета і завдання конкурсу:

- ◆ Популяризація наукового доробку
- ◆ Стимулювання науковців до співпраці з фаховою пресою
- ◆ Залучення молодих дослідників до єдиного науково-інформаційного простору

Запрошуємо до участі в конкурсі

*За результатами конкурсу переможці
будуть нагороджені дипломами*

УДК 930 (94 (47). 084. 8)

**РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1960-Х РОКІВ:
ПОЧАТОК НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ
РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1941 – 1942 рр.**

Володимир ГУЛА

*завідувач відділу аспірантури та докторантури ННДІУВІ,
аспірант кафедри української історії та етнополітики ДНУ ім. Олесь Гончара*

Анотація. У статті узагальнено доробок науковців СРСР в галузі досліджень радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Проаналізовано методологічні підходи, джерельну базу зазначених досліджень. Детально охарактеризовано суспільно-політичний фон, на якому у 1960-х роках відбувалося наукове становлення та подальше розширення студій щодо розвитку радянського суспільства 1941 – 1942 рр. Дано пояснення чинників, що зумовлювали існуючі на той період напрямки наукових розробок у галузі дослідження ключових моментів розвитку радянського суспільства. Виділено основні здобутки та недоліки у відтворенні історії радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни науковцями 1960-х років.

Ключові слова: радянське суспільство, Велика Вітчизняна війна, історіографія, соціально-професійні групи, робітники, селяни, інтелігенція.

**СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ 1960-Х ГОДОВ:
НАЧАЛО НАУЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ
СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА 1941 – 1942 гг.**

Владимир ГУЛА

*заведующий отделом аспирантуры и докторантуры ННИИУВИ,
аспирант кафедры украинской истории и этнополитики ДНУ им. Олесь Гончара*

Аннотация. В статье обобщен вклад ученых СССР в области исследований советского общества начального периода Великой Отечественной войны. Проанализированы методологические подходы, источниковая база указанных исследований. Подробно охарактеризован общественно-политический фон, на котором в 1960-х годах происходило научное становление и дальнейшее расширение исследований о развитии советского общества 1941 – 1942 гг. Дано объяснение факторов, которые обусловили существующие на тот период направления научных разработок в области исследования ключевых моментов развития советского общества. Выделены основные достижения и недостатки при воспроизведении истории советского общества начального периода Великой Отечественной войны учеными 1960-х годов.

Ключевые слова: советское общество, Великая Отечественная война, историография, социально-профессиональные группы, рабочие, крестьяне, интеллигенция.

**SOVIET HISTORIOGRAPHY OF 1960'S: THE BEGINNING OF THE
SOVIET SOCIETY SCIENTIFIC RESEARCH IN 1941 – 1942**

Volodymyr HULA

Head of Postgraduate and Doctoral of NRIUSWH,
postgraduate student of Ukrainian History and Ethnic Policy Department,
Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

Annotation. *This article summarizes the achievements of the scientists in the research of the Soviet society of the initial period of the Great Patriotic War. The methodological approaches and the source base of the researches are analyzed. The author examined the socio-political background of the scientific establishment and subsequent extension of the Soviet society development researches in 194's – 1942's. The factors which established the trends of the scientific researches of the key points of the Soviet society development are defined. The main achievements and mistakes in the reconstruction of the original history of the Soviet society during World War II by the scientists of 1960's are examined.*

Key words: *Soviet society, the Great Patriotic War, historiography, social and professional groups, workers, peasants, intelligentsia.*

Дослідження витоків наукового осягнення буття радянського суспільства в початковий період Великої Вітчизняної війни є надзвичайно актуальним з наукової точки зору. Радянські науковці стояли біля витоків дослідження соціальної історії Другої світової війни на Східному фронті. Попри заангажованість висновків та обмеженість джерельної бази, радянські історики 1960-х років з'ясували основні статистичні показники по кожній соціально-професійній групі радянського суспільства 1941 – 1942 рр., дослідили динаміку кількісних змін по кожній з цих груп, показали (в межах тогочасних можливостей дослідника-історика) трудову та соціально-політичну активність населення. Історіографія 1960-х років становить базу багатьох подальших вітчизняних досліджень із зазначеної проблематики.

Мета нашої роботи полягає у визначенні основних напрямків соціо-історичних досліджень в СРСР у 1960-х роках, аналізі досягнень радянської історичної науки в даній царині, а також у поясненні надзвичайної уваги до соціальної історії в СРСР у зазначений період.

Історіографія радянського суспільства 1960-х років досі не виступала окремим предметом наукового вивчення, хоча й зачіпалась у численних історіографічних працях як радянських, так і сучасних українських науковців.

Масштабне розгортання соціоісторичних студій в СРСР відбулося на початку 1960-х років. Підстава для такого наукового прориву – радикальні зміни в політичному житті держави, а також істотне корегування радянської офіційної ідеології. 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов виступив із засудженням культу особи Й. Сталіна та зазначив необхідним здійснити реабілітацію несправедливо засуджених партійних функціонерів. Відповідно до цих останніх тез із партійного Олімпу відбулося зміщення акцентів у трактуванні історії Великої Вітчизняної війни. Відтепер особа Й. Сталіна відходить на другий план, навіть піддається стриманій критиці, а на перший висувається колективне партійне керівництво. Така ідеологічна установка відкрила шлях до комплексного дослідження життя та діяльності окремих прошарків радянського суспільства.

Подолання культу особи Й. Сталіна призвело до більш детального висвітлення в історичних працях ролі не окремої особистості, а партії та широких верств суспільства загалом. Таким чином, можна виділити наступний період у рамках радянського етапу історіографії з різноманітних проблем розвитку робітників як соціально-професійної групи, що тривав з середини 1950-х до середини 1980-х років.

Фактором, що вплинув на корекцію інтерпретації радянського соціуму, стали події 1964 р. – зміщення М. Хрущова та згортання лібералізації в радянському культурно-політичному просторі. В царині історичних досліджень це означало відмову від критики Й. Сталіна та збереження й утвердження орієнтації насамперед на партійні документи. Прикметною рисою цього періоду радянської історіографії стало використання спогадів, щоденників окремих осіб, задіяних у промисловому виробництві. Однак здебільшого це були мемуари людей з вищого ешелону радянського промислового світу – директорів заводів, працівників профільних міністерств та ін. Звісно, такі джерела лише підкріплювали інформацію з партійних документів.

Починаючи з 1960-х років, робітники як соціально-професійна група в радянській історіографії стали предметом комплексного дослідження. У праці А. Беякова історіографії цього соціального прошарку присвячена одна з глав [2]. Дослідник виокремлює три основних напрямки, за якими йшло вивчення проблеми: діяльність робітників з перебудови промисловості на військовий лад, соціалістичне змагання й участь робітників у відновленні народного господарства. Автору вдалося відобразити

зрушення, що відбувалися у вивченні теми з часу початку її дослідження до початку 1960-х років. У дисертації М. Євланової предметом дослідження є аналіз історико-партійної літератури, що висвітлює взаємовідносини КППС та зазначеної соціально-професійної групи в роки Великої Вітчизняної війни [5].

Велика увага в працях радянських науковців [12, 13] відводиться обґрунтуванню тези про зростання рівня життя робітників у передвоєнні роки. Для цього наводяться цифри з офіційних статистичних звітів, також широко застосовується порівняння з 1913 р. При цьому все робітництво в таких дослідженнях представлено як єдина спільнота, позбавлена соціальних та світоглядних розбіжностей. Основні статистичні дані, що характеризують зростання рівня матеріального забезпечення робітників, брались із підприємств Москви та Московської області. Завуальовано подається також падіння рівня споживання та зростання тривалості робочого дня. Такі кризові для особистого розвитку робітників моменти пояснювались напруженою міжнародною ситуацією та особливостями побудови соціалізму [13, 52]. Звісно, наведені матеріали надто далекі від більш-менш об'єктивної реконструкції буття робітників як соціального прошарку, особливо у світлі сучасної доступної джерельної бази.

До історіографічного аналізу варто підходити з обставин тогочасної науки, звертати увагу на першочергові досягнення дослідників. У цьому аспекті необхідно відзначити докладну розробку організації евакуаційних заходів, понаднормової праці, головним чином статистичних вимірів цих процесів. Багато місця відведено українській території –

Придніпров'ю та Донбасу. Було реконструйовано не тільки виробничу активність робітників, але й участь в оборонних заходах: добровільний вступ до лав Червоної Армії, праця на будівництві фортифікаційних споруд, робота з перепрофілювання підприємств на випуск військової продукції [12, 84 – 106]. Проте у праці відсутній відносний вимір зазначених процесів: конкретні цифри із зазначених аспектів щодо Німеччини та її союзників не наводяться. Також практично не проведений розгляд повсякденного буття робітників у початковий період Великої Вітчизняної війни. Недоліком роботи, як і радянської історіографії загалом, є некритичне ставлення до джерел партійно-державного походження: відомості з них автоматично сприймаються за істину.

Власне, основним дискурсом буття людини в радянських соціоісторичних дослідженнях виступає соціальний, що безпосередньо пов'язується з політичною належністю особи. Такий підхід значно звужує дослідницькі можливості в напрямку пізнання радянського суспільства 1941 – 1942 рр. Адже в такому випадку повністю ігнорується духовно-ментальна сфера людського буття: етнічна, релігійна, національна належність. Важливо також зауважити, що не береться до уваги вікова структура суспільства, хоча опосередковано про це говориться: комсомольська молодь виступає як найбільш лояльний до радянської влади прошарок суспільства. Важливо також було би показати гендерні розбіжності в соціальній стратегії робітництва – жінки зазвичай гостріше сприймають тоталітарну пропаганду та одноосібну авторитарну владу. Принагідно зазначимо, що це завдання в

радянській історіографії було поставлене та розв'язане [4, 10].

Велику увагу радянська історична наука приділяла дослідженню досвіду партійної роботи серед відповідних прошарків населення. Це був прикладний вимір радянської історіографії – вивчення досвіду минулого для покращення політичної роботи в сучасний період. Разом із тим такі праці розкривали партійно-політичну орієнтацію лояльних до влади робітників, а також дії влади на ідеологічному фронті, взаємовпливи цих двох соціальних домінант.

Так, Г. Морехіна одну з глав своєї монографії «Робітничий клас – фронту» повністю присвятила організації масово-політичної роботи на промислових підприємствах, вивченню політичної активності робітників [13, 57 – 83]. Автор свої висновки базує насамперед на даних архівів окремих партійних осередків, докладно висвітлюючи проблему з точки зору влади.

Характеристика робітництва періоду Великої Вітчизняної війни подана в монографії А. Митрофанової «Робітничий клас СРСР в роки Великої Вітчизняної війни», написаній на широкій документальній основі [12, 64 – 84]. Наукову цінність для нашої теми становлять розділи про соціальний портрет радянського робітництва, що дають вихідні дані для організації ідейно-політичної роботи. Автор розглянула особливості агітаційно-пропагандистської діяльності партії серед різних професійних груп (металургів, нафтовиків, лісозаготівників, транспортників) з урахуванням їх спеціальності, національної належності, віку та інших даних, показавши, як посилення ідейно-політичної та культурно-масової роботи на підприємствах сприяло

підвищенню трудової та політичної активності робітників і службовців у боротьбі за забезпечення потреб фронту.

Вагомий внесок у дослідження економічної й соціальної історії українського села періоду війни зробив російський історик Ю. Арутюнян. У його узагальнюючого плану монографії «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны», підготовленій на основі широкого використання наявного на той час доробку радянської історіографії, документів з центральних партійних, державних і відомчих архівів СРСР, досить ґрунтовно і всебічно проаналізовано питання трудової діяльності селянства й функціонування сільського господарства в роки війни [1]. І хоча в монографії матеріалів, що стосуються України, мало, однак уміщені в ній дані розкривають стан села й сільського господарства республіки в різних аспектах: кількість колгоспів, радгоспів, селянських дворів і сільського населення, його структуру, трудові ресурси й трудовні, хід та результати евакуації на схід матеріально-технічних ресурсів, худоби, селян, кількість виробленої сільгосппродукції.

Серед праць другої половини 1960-х років варто звернути увагу на науковий доробок С. Лаути. У монографії «Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни» [7], кандидатській дисертації [8] та статтях [9, 34–39] на цю тему автором на основі використання значного фактичного матеріалу з центральних, відомчих та обласних архівів УРСР і РРФСР, численних статистичних збірників і довідників, літературних джерел, матеріалів періодичної радянської та зарубіжної преси, що містили характеристику різних

сторін досліджуваної проблеми, а також записів спогадів спеціалістів сільського господарства України в історико-економічному аспекті розглядаються участь колгоспного селянства республіки у Великій Вітчизняній війні, його допомога фронту (щоправда, лише з позитивної сторони й уникаючи наявних проблем у їхньому розвитку та функціонуванні).

На початку Великої Вітчизняної війни інтелігенція УРСР являла собою соціально-професійну групу, що динамічно розвивалася в напрямку стрімкого кількісного зростання. Тоталітарна держава потребувала численного апарату для власної легітимізації у свідомості населення. Іншим її завданням, що є продовженням попереднього, була боротьба проти ворожих ідеологічних течій. Крім того, радянська інтелігенція виконувала також традиційні функції прошарку населення, що займається розумовою працею: забезпечення науково-технічного прогресу держави. Отже, враховуючи сказане вище, наукове соціоісторичне дослідження інтелігенції як складової частини радянського суспільства в початковий період війни з Німеччиною та її союзниками вкрай необхідне для вірної інтерпретації перебігу військових подій, а також ситуації в самому СРСР: насамперед у сфері зміщення акцентів офіційної пропаганди в площину державно-цивілізаційну. Історіографічне осмислення доробку науковців з даної теми є запорукою її подальшої успішної розробки, становить засадничу базу майбутніх досліджень.

У 1960-х роках з'являються перші узагальнюючі праці з історії радянської інтелігенції [11]. Зазначені дослідження відрізняються комплексним підходом до аналізу радянської інтелігенції періоду

війни як окремого феномену. Аналізуються питання змін у складі інтелігенції, підготовки висококваліфікованих кадрів, умов життя представників інтелектуальної праці в роки Великої Вітчизняної війни. Проте загальним їх недоліком є подання фактичного матеріалу без урахування національної специфіки окремих союзних республік. До того ж джерельною базою цих праць виступають насамперед партійні архіви, що спрямовує інтерпретацію процесів під наперед задану теорію. Серед інших доцільно виділити монографію А. Бондаря і Ю. Курносова, у якій автори вперше виділили основні шляхи формування радянської інтелігенції [6].

У даний період з'являються праці, в яких подається узагальнена характеристика діяльності інтелігенції загалом та окремих її категорій зокрема під час війни. Найбільшого висвітлення у радянських істориків отримала діяльність науково-педагогічної інтелігенції.

Важливе місце в соціоісторичних студіях 1960-х років в СРСР відводилось історико-партійній літературі [3]. ВКП(б) на початок Великої Вітчизняної війни була найбільшим політичним об'єднанням у Радянському Союзі, де представлені усі соціо професійні групи населення. Відповідно дослідження діяльності партійних осередків у певному регіоні в початковий період війни дає можливість виявити ті проблеми та нагальні завдання, що постали там перед державою та окремими групами населення. На сьогодні вітчизняна історична наука здебільшого ігнорує або піддає розгромній критиці доробок радянських партійних істориків, що, на нашу думку, є не зовсім обґрунтованим. Окрім уже зазначених вище переваг у пізнанні

буття радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни, історико-партійна література досить повно відображає зміни ідеологічної політики правлячої партії, що відповідним чином відбивається й на суспільних настроях.

У центрі уваги радянської історичної науки зазначеного періоду знаходились соціально-професійні групи суспільства (за радянською термінологією – класи). При цьому структура суспільства визначалась спрощено, ніяких згадок про наявність елітарних груп всередині радянського суспільства не було. Пояснюється це багатьма чинниками як внутрішньої, так і зовнішньої політики радянської держави 1960-х років: програма КПРС, прийнята 1962 р., передбачала перехід до комунізму в недалекому майбутньому; в той же час югославський партійно-державний діяч та дисидент М. Джилас розпочав роботу над дослідженням парт-апарату як окремого класу суспільства, що завдавало величезного удару по іміджу Радянського Союзу як країни соціальної справедливості.

Паралельно з цими процесами в СРСР на всіх рівнях проводилась де-сталінізація, що в сфері історичної науки означало відмову від апологетики ролі Й. Сталіна в подіях війни та висунення на перший план ролі партії як колективного органу управління державою в умовах війни. Відповідно це означало й визнання за всіма верствами радянського суспільства ролі у здобутті перемоги.

Зангажованість історичної науки в СРСР унеможливила аналогічний до загальноєвропейського антропологічний поворот в історичних дослідженнях, хоча підвалини його й були закладені радянськими науковцями 1960-х років.

Основним досягненням для соціальної історії Великої Вітчизняної війни стало узагальнення основного статистичного матеріалу про кожну із соціально-професійних груп суспільства, а також встановлення динаміки змін основних їх характеристик. Цей потужний фактичний матеріал став підґрунтям для дослідження соціальної історії Великої Вітчизняної війни у вітчизняній історіографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. В. Арутюнян. – Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 1970. – 466 с.
2. Беляков А. П. Историография трудового подвига советского рабочего класса в период Великой Отечественной войны: некоторые пробл. истории сов. об-ва (историография) / А. П. Беляков. – М.: Наука, 1964. – 135 с.
3. Буцько Н. А., Кириченко С. Н. Военно-организаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1969. – 130 с.
4. Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны / В. Я. Галаган. – К.: Вища школа, 1986. – 319 с.
5. Евланова М. Н. Рабочий класс СССР периода Великой Отечественной войны в историко-партийной историографии: автореф. диссерт. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / М. Н. Евланова. – М.: Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г. В. Плеханова. – 28 с.
6. Курносоев Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю. О. Курносоев, А. Г. Бондар. – К.: Наукова думка, 1964. – 343 с.
7. Лаута С. П. Колхозное крестьянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.
8. Лаута С. П. Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны: дис. ... канд. ист. наук / С. П. Лаута. – К., 1951. – 208 с.

9. Лаута С. П. Сільське господарство Української РСР на службі фронту в перший рік Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: республіканський міжвідомчий збірник. – К., 1976. – Вип. 10. – С. 34 – 39.

10. Лункин Г. М. Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы: автореф. диссерт. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / Г. М. Лункин. – К., 1976. – 34 с.

11. Максакова Л. В. В рядах воюющего народа / Л. В. Максакова. – М.: Мысль, 1965. – 310 с.; Из истории советской интеллигенции. – М.: Мысль, 1966. – 223 с.

12. Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в начальный период Великой Отечественной войны / А. В. Митрофанова. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – 486 с.

13. Морехина Г. Г. Рабочий класс фронта / Г. Г. Морехина. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1962. – 479 с.

REFERENCES

1. Arutyunyan Yu. V. Sovetskoe krestyanstvo v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / Yu. V. Arutyunyan. – Izd. 2-e, dop. – M.: Nauka, 1970. – 466 s.
2. Belyakov A. P. Istoriografiya trudovogo podviga sovetskogo rabocheho klassa v period Velikoy Otechestvennoy voyny: nekotorye probl. istorii sov. ob-va (istoriografiya) / A. P. Belyakov. – M.: Nauka, 1964. – 135 s.
3. Butsko N.A., Kyrychenko S.N. Voienno-organizatorska diialnist KP Ukrainy v pershi roky Velykoi Vitchyznianoï viiny. – K.: Polityvdav Ykrainy, 1969. – 130 s.
4. Galagan V. Ya. Ratnyy podvig zhenshchin v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / V. Ya. Galagan. – K.: Vishcha shkola, 1986. – 319 s.
5. Evlanova M. N. Rabochiy klass SSSR perioda Velikoy Otechestvennoy voyny v istoriko-partiynoy istoriografii: avtoref. dissert. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk / M. N. Evlanova. – M.: Mosk. in-t nar. khoz-va im. G. V. Plekhanova. – 28 s.

6. Kurnosov Yu.O, Bondar A.H. U navchanni ta pratsi: pidhotovka kadriv intelihentsii v Ukrainskii RSR / Yu.O. Kurnosov, A.H. Bondar. – K.: Naukova dumka, 1964. – 343 s.
7. Lauta S.P. Kolhospne selianstvo Radianskoi Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny / S. P. Lauta. – K.: Vyd-vo Kyiv. un-tu, 1965. – 208 s.;
8. Lauta S. P. Kolkhoznoe krestyanstvo Sovetskoï Ukrainy v period Velikoy Otechestvennoï voyny: dis. kand. ist. nauk / S. Lauta. – K., 1951. – 208 s.
9. Lauta S. P. Silske hospodarstvo Ukrainskoi RSR na sluzhbi frontu v pershyi rik Velykoi Vitchyznianoï viiny / S. P. Lauta // Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR. Respublikanskyi mizhvidomchyi zbirnyk. – K., 1976. – Vyp. 10. – S. 34–39.
10. Lunkin G. M. Boevoy i trudovoy podvig sovetskikh zhenshchin v geroicheskoy epopee Odessy: avtoref. dissert. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk / G. M. Lunkin. – K., 1976. – 34 s.
11. Maksakova L. V. V ryadakh voyuyushchego naroda/ L. V. Maksakova. – M.: Mysl, 1965. – 310 s.; Iz istorii sovetskoy intelligentsii. – M.: Mysl, 1966. – 223 s.
12. Mitrofanova A. V. Rabochiy klass SSSR v nachalnyy period Velikoy Otechestvennoï voyny / A. V. Mitrofanova. – M.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1960. – 486 s.
13. Morekhina G. G. Rabochiy klass frontu / G. G. Morekhina. – M.: Izd-vo sots-ekonom. litry, 1962. – 479 s.

V. Hula

Soviet Historiography of 1960's: the Beginning of the Soviet Society Scientific Research in 1941 – 1942

Abstract

The studies of the Soviet society of the initial period of the Great Patriotic War emerge full blown nowadays. For the future development of such researches it is necessary to generalize the experience of the predecessors and to emphasize the achievements and mistakes of the previous generations of historians.

The article is devoted to one of the periods of the historiography of the Soviet society of 1941's – 1942's. Exactly the scientific study of the Soviet society of the early 1940's was established in the USSR in 1960's. This owes to the process of de-Stalinization which had covered all the spheres of social life. The approach to the interpretation of the sources of winning the Great Patriotic War has been changed. Instead of aggrandizement of Stalin's personal role in getting the victory in 1940's – 1950's the centre stage took all the Soviet society which rallied round the CPSU (b).

The socio-professional groups of the society (in Soviet terminology – classes) were in the focus of attention of the Soviet historiography of the time. The structure of the society was defined more simply and there were no mention of elite groups within the Soviet society. This is due to many factors both internal and foreign policy of the Soviet state in 1960's.

The generalization of the basic statistical material about each of the socio-professional groups and establishment of the time history of their characteristics appear as the main achievement of the social history of the Great Patriotic War. These powerful facts became the foundation for the study of the social history of the Great Patriotic War in the Soviet historiography.

УДК 63.3 (2) 622.13

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН БІЙЦІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА НАСЕЛЕННЯ ЕТНІЧНИХ НІМЕЦЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У 1944 – 1945 РОКАХ

Оксана ГУЛА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу всесвітньої історії ННДІУВІ

Анотація. У статті розглянуто проблему взаємовідносин бійців Червоної Армії та німецького цивільного населення. Увага приділена одному з аспектів цієї об'ємної теми – питанню про масштаби насильницьких дій радянських солдатів щодо німецького мирного населення. Розкриваються причини таких явищ, аналізуються особливості джерельної бази з даного питання. Дається пояснення обвинувачень бійців РСЧА у масовому насильстві проти німецьких мирних жителів, що останнім часом поширюються в історичній літературі. Розкрито методологічну хибу, якою оперують окремі історики для надання однозначної відповіді на це складне та актуальне питання.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона Армія, насильницькі дії, військова злочинність.

ПРОБЛЕМА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ БОЙЦОВ КРАСНОЙ АРМИИ И НАСЕЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ НЕМЕЦКИХ ТЕРРИТОРИЙ В 1944 – 1945 ГОДАХ

Оксана ГУЛА

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник
отдела всемирной истории ННИИУВИ

Аннотация. В статье рассмотрена проблема взаимоотношений бойцов Красной Армии и немецкого гражданского населения. Внимание уделено одному из аспектов этой объемной темы – вопросу о масштабах насильственных действий советских солдат по отношению к немецкому мирному населению. Раскрываются причины таких явлений, анализируются особенности источниковой базы по данному вопросу. Дается объяснение обвинений бойцов РККА в массовом насилии против немецких мирных жителей, которые в последнее время распространяются в исторической литературе. Раскрыта методологическая ошибка, которой оперируют отдельные историки для предоставления однозначного ответа на этот сложный и актуальный вопрос.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Красная Армия, насильственные действия, военная преступность.

RELATIONS BETWEEN THE RED ARMY SOLDIERS AND THE POPULATION OF ETHNIC GERMAN TERRITORIES IN 1944 – 1945

Oksana HULA

*Candidate of Historical Sciences, senior research associate
of World History Department of NRIUSWH*

Annotation. *The article deals with the problem of relations between the Red Army soldiers and the German civilians. The particular attention is paid to the problem of violence of the Soviet soldiers against the German civilian population. The reasons of those facts are revealed and the peculiarities of the source base on this matter are analyzed. The author offered an explanation of the widespread in the recent historical literature accusations against the Red Army soldiers in the matter of violence towards the German civilians. The methodological limitation of some historians in providing a clear answer to this complex and urgent question is examined.*

Key words: *World War II, the Red Army, acts of violence, military crime.*

Проблема дослідження взаємовідносин бійців Червоної Армії з населенням німецьких етнічних територій наприкінці Другої світової війни набуває все більшої актуальності. Пояснюється це явище декількома факторами: впливовістю методологічних засад історичної антропології, відсутністю уваги радянської історіографії до цього питання, розширенням джерельної бази, переоцінкою ключових моментів історії у зв'язку зі зміною офіційного політичного курсу. У нашій розвідці головною метою є з'ясування масштабів правопорушень, здійснених радянськими військами проти населення німецьких етнічних територій у 1944 – 1945 рр.

Дане питання привертало увагу здебільшого європейських та американських науковців [10, 11, 12]. Особливо слід відзначити працю Е. Бівора «Падіння Берліна. 1945» [1]. Автор, окрім усних джерел, широко застосував матеріали німецьких та російських архівів. У той же час йому не вдалося уникнути надзвичайної емоційності, заснованої на особистому досвіді очевидців. Особливістю більшості досліджень на цю тематику є упереджене ставлення до РСЧА: окремі факти злочинів, подані з емоційним посилом, використовувалися для

репрезентації ситуації в цілому – кожен радянський солдат, реально чи потенційно, є насильником.

Складність дослідження зазначеної теми полягає в обмеженості джерельної бази: поодинокі свідчення очевидців характеризують окремі конкретні випадки, а не ситуацію в цілому. Про факти злочинів радянських солдат і офіцерів командування Червоної Армії і політичне керівництво Радянського Союзу дізнавалося зі спеціальних донесень спецслужб, доповідних записок політвідділів і політуправлінь армій і фронтів, органів військової прокуратури армій і фронтів, відділів військової цензури, котрі здійснювали перлюстрацію листів військовослужбовців. Однак найбільш показовим джерелом є матеріали Головної військової прокуратури СРСР. Її органами з січня по березень 1945 р. було засуджено тільки офіцерів 4148 осіб, у тому числі за посадові злочини, розкрадання та майнові злочини, хуліганство та дискредитація звання та інші зловживання [3, 120].

На жаль, заведені і розглянуті прокуратурою справи недоступні дослідникам. Неможлива і перевірка запропонованої класифікації злочинів, зокрема, яка включає в себе безглузді розстріли

і вбивства, згвалтування. У той же час і в Німеччині, що невпинно наближалася до поразки, не було і не могло бути спеціальних комісій, які б складали акти про злочини радянських військовослужбовців проти цивільного населення. Не відповідають науковим критеріям оціночні відомості, що використовуються істориками Західної Європи та США (часто без посилань), про згвалтування від 95 до 130 тисяч жінок у Берліні, а також дані про 1 мільйон 400 тисяч згвалтованих у Східній Пруссії, Померанії та Сілезії [1, 410].

Насамперед необхідно звернути увагу на принципову різницю засад окупаційної політики, що декларувалися урядами нацистської Німеччини та Радянського Союзу. На Нюрнберзькому процесі полковник Д. Тейлор (Велика Британія) вперше офіційно представив наказ генерал-фельдмаршала, начальника верховного командування вермахту В. Кейтеля від 13 травня 1941 р. «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» і про особливі заходи військ», підписаний ним на підставі розпоряджень А. Гітлера. Були прийняті також «Керівні вказівки про поведінку військ у Росії» від 19 травня 1941 р., що обмежували кримінальне переслідування німецьких солдатів [5, 82 – 83; 6, 408 – 409].

Командування вермахту не тільки допускало, але часом прямо спонукало до вбивства жінок і дітей. У наказі командира 254-ї німецької дивізії генерал-лейтенанта фон Вешнітта від 2 грудня 1941 р. розглядався факт, що люди похилого віку, жінки і діти пересуваються в тилкових районах німецької армії. Наказувалося «стріляти в кожну цивільну особу будь-якого віку і статі, яка наближається до передньої лінії» (тут і далі

переклад автора. – О.Г.), а також «покласти на бургомістрів відповідальність, щоб про появу чужих облич, особливо про дітей, негайно повідомлялося місцевому коменданту» і «негайно розстрілювати будь-яку особу, підозрювану в шпигунстві» [9, 78].

Червона Армія не отримувала якихось спеціальних директив про ведення винищувальної війни, не було в СРСР і намірів знищувати німецьке цивільне населення як нижчу і неповноцінну расу. Однак самі по собі дії окупантів на радянській території і величезні жертви, яких зазнало радянське населення за роки війни, зумовили поширення в армії почуттів озлоблення, ненависті та жаги помсти. Посилювала ці настрої серед військових, які на власні очі бачили наслідки окупаційної політики, офіційна пропаганда. Величезне число статей, репортажів, заміток, повідомлень мобілізували радянських солдатів і офіцерів на якнайшвидше вигнання і знищення німецької армії. Деякі сучасні дослідники ревізіоністського напрямку, наприклад І. Хофман, говорять про наявність у Радянського Союзу концепції винищувальної війни проти Німеччини: «Політ-органи та командні структури Червоної Армії апелювали до почуттів ненависті та помсти радянських солдатів з метою домогтися від них вищого ступеня бойової готовності та бойових результатів. Методи, що застосовувалися для фабрикації героїзму, були так само недостойні, як і ризиковані... Недостойна людини поведінка оволоділа червоноармійцями і викликала здичавіння таких масштабів, що в низці частин ... було втрачено управління військами» [12, 124]. До подібних висновків треба ставитися вкрай обережно, адже засновані вони

переважно на німецьких матеріалах, що мають відношення до міністерства пропаганди: відомство Геббельса доклало максимум зусиль до демонізації РСЧА та посилення в такий спосіб бойового духу німців. Заходи ці виявилися небезуспішними: населення масово тікало на захід перед приходом радянських частин [1, 35].

Причинами злочинності серед солдатів Червоної Армії, вважає Е. Бівор, стали відсутність дисципліни і неминуча дегуманізація, викликана двома або трьома роками війни, які «перетворюють всіх озброєних чоловіків на потенційних гвалтівників». Але в той же час у Берліні існувала «сигаретна валюта»: американським солдатам, які мали практично необмежене постачання сигаретами, не було потреби вдаватися до насильства [7, 231]. Ще одну з причин розгулу насильства Е. Бівор вбачає у вільному і практично необмеженому доступі радянських солдатів до алкоголю.

Найбільшою помилкою німецьких військових властей була відмова знищити склади алкоголю на шляху наступаючої Червоної Армії: німці вважали, що масове пияцтво спинить наступ РСЧА. Це також посилювало трагедію для німецьких жінок: алкоголь «надавав червоноармійцям сміливість гвалтувати» і водночас «дав можливість їм відсвяткувати» закінчення жадливої війни [1, 409].

У лавах Червоної Армії злочини проти німецьких громадян спочатку розглядалися негативно. В усякому разі, у нас немає підстав не довіряти цілому ряду рішень командування про припинення злочинів. Великий резонанс викликав в армії наказ маршала К. Рокоссовського про мародерство, насильство, грабунки і вбивства цивільних осіб [4, 128].

Питання про помсту нерідко розколювало офіцерський корпус. Л. Копелев писав, наприклад, як у Найденбурзі командир саперної групи зчепився з капітаном трофейної команди: «Адже ми ж соціалістична армія. Адже ми інтернаціоналісти. Як можна говорити про помсту німцям? Це не наша ідеологія – мстити народу. Що сказав товариш Сталін: «Гітлери приходять і йдуть...». Ви мені не тикайте Еренбурга: він не марксист, а я з піонерів вчив: всі трудящі всіх країн – брати. Маркс і Енгельс були німці, і Лібкнехт, і Тельман ... І зараз є німці-комуністи і просто чесні люди. Не може бути, щоб цілий народ був фашистським. Так можуть міркувати тільки самі фашисти...» [4, 101]. Автор був на стороні молодого командира. Йому нерідко доводилося й самому боротися з «ідеологією помсти». Однак у квітні 1945 р. «за пропаганду буржуазного гуманізму і жалю до ворога» він був виключений із ВКП (б), а потім заарештований за 58-ю статтею Кримінального кодексу («антирадянська агітація і пропаганда»). Неприховані тривога і сором за Червону Армію стали приводом для доносу одного з товаришів по службі, який повідомив вищому керівництву, що Л. Копелев «плакав від жалю до німців, говорив, що т. Сталін нічого не знає про становище, адже зайнятий міжнародними справами, називав нашу армію махновщиною, ляв командування, політпрацівників і товариша Еренбурга» [4, 130 – 131].

Отже, бачимо, що радянська окупаційна політика на етнічних німецьких землях не відзначалася послідовністю. З одного боку, радянське командування видавало численні розпорядження про недопущення насильства, грабунків щодо мирного населення. З другого –

радянська влада прагнула не допустити розповсюдження в збройних силах гуманістичних настроїв стосовно переможеної країни. Пояснювалося це мотивами помсти, що рухали більшістю радянських бійців. Повне придушення з боку влади таких почуттів погрожувало вилитися у кризу лояльності армії до партійно-державного керівництва. Саме тому в офіційній радянській пропаганді співіснували заклики з недопущення насильства в німецьких містах із відверто людиноненависницькими творами І. Еренбурга.

Узагальнення відомостей з цього питання виглядає проблематичним через недоступність справ Головної військової прокуратури СРСР. Найвні в нашому розпорядженні джерела висвітлюють лише поодинокі випадки, не дають можливості як слід осягнути картину в цілому. Ґрунтуючись на відсутності в СРСР планів типу «Ост» щодо німецьких територій, закликів командування до винищення мирного населення, проведення доволі жорстких заходів по боротьбі із військовою злочинністю, приклади чого наведені вище, можемо погодитися з думкою сучасного російського історика О. Ржешевського: «Лавина помсти могла захлеснути Німеччину, однак цього не сталося. Безчинства над місцевим населенням – вбивства, грабежі, насильства над жінками, які скоювалися військовослужбовцями Червоної Армії та інших союзних армій, у тому числі США і Великобританії, прийняли навесні 1945 р. тривожні масштаби. Але більшість солдатів і офіцерів радянської та інших союзних армій проявили гуманне ставлення до мирних жителів. У різних районах, куди вступала Червона Армія, її відносини з населенням склалися

неоднозначно. Запобігти насильству не вдалося, але його зуміли стримати, а потім і звести до мінімуму» [8].

Наостанок варто згадати про випадок, дотичний до нашої проблематики, який, врешті-решт, став катализатором чергової міжнародної зовнішньополітичної кризи. Йдеться про конфлікт Сталін – Тіто. Під час зустрічі югославського керівництва з головою радянської місії в Белграді М. Корнеєвим наприкінці війни югославські представники (Й. Тіто, А. Ранковіч, П. Дапчевіч, К. Поповіч, Е. Кардель, М.Джилас) відзначили недостойну поведінку бійців РСЧА щодо мирного населення. «Слідом за вступом Червоної Армії до Югославії і звільненням Белграду восени 1944 р. окремі особи та групи червоноармійців здійснили ... багато нападів на громадян і солдатів югославської армії... Бійці скоювали безжальні вчинки, не зупиняючись навіть перед мародерством і злочинами» [2, 76]. М. Джилас продовжує: «Пізніше югославська влада збрала статистичні матеріали про беззаконні вчинки бійців Червоної Армії... Мали місце 121 випадок зґвалтування, 1204 випадки мародерства з нападами – цифри достатньо значні, враховуючи, що Червона Армія перетнула лише північно-східну частину Югославії» [2, 77]. Однак сам же М. Джилас у своїх спогадах дає переконливе пояснення тогочасних настроїв: югославські комуністи, як на той час майже всі комуністи світу, дивилися на Червону Армію та на СРСР загалом як на ідеал, кінцеву мету власних соціально-політичних прагнень. Зустріч із РСЧА, яка була виснажена тяжкими боями за звільнення власної Батьківщини, бачила наслідки німецької окупаційної політики, справляла на таких людей не тільки

в Югославії, а й в усій Європі гнітюче враження. Ця армія виявилася такою самою, як і армії капіталістичних держав; на неї покладалися значно більші надії, що, зрештою, викликало набагато більше розчарування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Beevor A. Berlin. The Downfall 1945 / A. Beevor. – L.: Viking, 2002. – 529p.*
2. *Джилас М. Беседы со Сталиным / М. Джилас. – М.: Центрполиграф, 2002. – 221 с.*
3. *Кнышевский П. Добыча. Тайны германских репараций / П.Кнышевский. – М.: Соратник, 1994. – 144 с.*
4. *Копелев Л. Хранить вечно / Л. Копелев. – М.: Вся Москва, 1990. – 678 с.*
5. *Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1991. – Т.5. – 672 с.*
6. *Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. Об индивидуальной ответственности главных нацистских военных преступников. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1996. – Т.6. – 528 с.*
7. *Ольшанский Б. Мы приходим с востока (1941 – 1951) / Б. Ольшанский. – Буэнос Айрес: Наша страна, 1954. – 360 с.*
8. *Ржешевский О. Берлинская операция 1945 г.: дискуссия продолжается / О. Ржешевский // Мир истории. – 2002. – № 4.*
9. *Рюруп Р. Немцы и война против Советского Союза / Р. Рюруп // Свободная мысль. – 1994. – № 11. – С.77 – 81.*
10. *Steinhoff J. Voices from the Third Reich: an Oral History / J. Steinhoff. – New York: Da Capo Press, 1994. – 592 p.*
11. *Tully A. Berlin – the story of a battle / A. Tully. – New York: Simon and Schuster, 1963.*
12. *Хофман И. Сталинская истребительная война (1941 – 1945 гг.). Планирование, осуществление, документы / И. Хофман. – М., 2006. – 180 с.*

REFERENCES

1. *Beevor A. Berlin. The Downfall 1945 / A. Beevor. – L.: Viking, 2002. – 529p.*
2. *Dzhilas M. Besedy so Stalinym / M. Dzhilas. – M.: Tsentropoligraf, 2002. – 221 s.*
3. *Knysheskiy P. Dobycha. Tayny germanskikh reparatsiy / P. Knysheskiy. – M.: Soratnik, 1994. – 144 s.*
4. *Kopelev L. Khranit vечно / L. Kopelev. – M.: Vsy Moskva, 1990. – 678 s.*
5. *Nyurnbergskiy protsess: Sbornik materialov. – M.: Izdatel'stvo «Yuridicheskaya literatura», 1991. – T.5. – 672 s.*
6. *Nyurnbergskiy protsess: Sbornik materialov. Ob individual'noy otvetstvennosti glavnykh natsistskikh voennykh prestupnikov. – M.: Izdatel'stvo «Yuridicheskaya literatura», 1996. – T.6. – 528 s.*
7. *Olshanskiy B. My prikhodim s vostoka (1941 – 1951) / B. Olshanskiy. – Buenos Ayres: Nasha strana, 1954. – 360 s.*
8. *Rzheshevskiy O. Berlinskaya operatsiya 1945 g.: diskussiya prodolzhaetsya / O. Rzheshevskiy // Mir istorii. – 2002. – № 4.*
9. *Ryurup R. Nemtsy i vojna protiv Sovetskogo Soyuzu / R. Ryurup // Svobodnaya mysl. – 1994. – № 11. – S.77 – 81.*
10. *Steinhoff J. Voices from the Third Reich: an Oral History / J. Steinhoff. – New York: Da Capo Press, 1994. – 592 p.*
11. *Tully A. Berlin – the story of a battle / A. Tully. – New York: Simon and Schuster, 1963.*
12. *Khofman I. Stalinskaya istrebitelnaya vojna (1941 – 1945 gg.). Planirovanie, osushchestvlenie, dokumenty / I. Khofman. – M., 2006. – 180 s.*

О. Hula

*Relations Between the Red Army Soldiers and the Population
of Ethnic German Territories in 1944 – 1945*

Abstract

The question of military crimes committed by the Red Army soldiers against the German civilians in 1944–1945 is one of the most important aspects of the study of World War II in the foreign historiography. There is a lack of scientific researches on that subject in Ukraine; their place is taken by the journalistic works with frankly political orientation. This leads to the relevance of this article.

In the article the author made attempt to generalize information on the extent of the Red Army violence towards the German civilians. The peculiarities of the source base and methodological background to the issue researched are examined. The disadvantages of the anthropological approach to the problem of the army's attitude towards the civilians are emphasized. The research with the involvement of the USSR military procuracy documents that nowadays are not accessible to all researchers allows a correct estimation of the problem to be made.

The peculiarities of the Soviet occupation policy in the German territory are analyzed. The author made attempt to explain the reasons of the acts of violence committed by the Red Army soldiers against the Germans civilians. In this case, the Soviet soldiers were governed by the revenge for the horrors of the German occupation of the Soviet territory. In addition the sentiments of the soldiers were intensified by the official propaganda (I. Ehrenburg's articles). At the same time, the Soviet High Command realized the danger of deterioration of discipline that certainly comes along with such actions. In order to maintain the discipline the punishment orders protecting the civilians from the violence were issued and executed by the Soviet military personnel. Eventually the violence has been contained and subsequently minimized.

На початку Великої Вітчизняної війни інтелігенція УРСР являла собою соціально-професійну групу, що динамічно розвивалася в напрямку стрімкого кількісного зростання. Тоталітарна держава потребувала численного апарату для власної легітимізації у свідомості населення. Іншим її завданням, що є продовженням попереднього, була боротьба проти ворожих ідеологічних течій. Крім того, радянська інтелігенція виконувала також традиційні функції прошарку населення, що займається розумовою працею: забезпечення науково-технічного прогресу держави.

УДК 504.3+911.2

БАЛКАНИ ТА ШВЕЦІЯ В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТАХ УКРАЇНИ ДОБИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Валентин КРИСАЧЕНКО

*доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ*

Анотація. У статті автор аналізує військові успіхи Запорізького Війська та гнучку дипломатію гетьманського уряду, зокрема діяльність Богдана Хмельницького, який провадив багатовекторну зовнішню політику України з метою захисту національних інтересів та національної безпеки України. Основну увагу у своєму дослідженні автор приділяє балканському та шведському напрямам геополітичної діяльності Б. Хмельницького.

Крім того, йдеться про участь українських козаків у російсько-шведських протистояннях та роль у них Івана Мазепи. Також оцінюється діяльність Пилипа Орлика, який, на думку автора, виконав доленосу для України місію.

Ключові слова: дипломатичні домовленості, військово-політичний союз, Б. Хмельницький, геополітичні процеси, козаки.

БАЛКАНЫ И ШВЕЦИЯ В ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРИОРИТЕТАХ УКРАИНЫ ВРЕМЕН БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО

Валентин КРЫСАЧЕНКО

*доктор философских наук, профессор,
заведующий отделом геополитики и глобалистики ННИИУВІ*

Аннотация. В статье автор анализирует военные успехи Запорожского Войска и гибкую дипломатию гетманского правительства, в частности деятельность Богдана Хмельницкого, который проводил многовекторную внешнюю политику Украины с целью защиты национальных интересов и национальной безопасности Украины. Основное внимание в своем исследовании автор уделяет балканскому и шведскому направлениям геополитической деятельности Б. Хмельницкого.

Кроме того, речь идет об участии украинских казаков в российско-шведских противостояниях и роли в них Ивана Мазепы. Также оценивается деятельность П. Орлика, который, по мнению автора, выполнил судьбоносную для Украины миссию.

Ключевые слова: дипломатические договоренности, военно-политический союз, Б. Хмельницкий, геополитические процессы, казаки.

THE BALKANS AND SWEDEN IN GEOPOLITICAL PRIORITIES OF UKRAINE IN THE TIME OF BOHDAN KHMELNYTSKYI

Valentyn KRYSACHENKO

*Doctor of Philosophical Sciences, professor,
Head of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH*

Annotation. *The article considers the military progress of the Zaporizhian Cossacks Army and flexible diplomacy of the hetman government, in particular activity of Bohdan Khmelnytskyi who pursued multi-vector foreign policy for the purpose of protection of national interests and national security of Ukraine. In the research the particular attention is paid to the Balkan and Swedish directions of geopolitical activity of Bodan Khmelnytskyi.*

Besides, in the article the author has mentioned I. Mazepa's role and participation of the Ukrainian Cossacks in the Russian-Swedish confrontation. The activity of P. Orlyk who, in the author's opinion, has carried out a fateful mission for Ukraine is examined.

Key words: *diplomatic arrangements, military-political union, B. Khmelnytskyi, geopolitical processes, Cossacks.*

Балканський напрям у геополітичних інтересах України

Військові успіхи Запорізького Війська та гнучка дипломатія гетьманського уряду, що призвели, зокрема, до антипольського союзу України, Московщини та Швеції, фактично поставили Річ Посполиту на край безодні. Врятувалася вона, у свою чергу, за рахунок власної дипломатичної політики (запропонувавши польську корону московському царю) та фактичною зрадою Москви домовленостей з Україною. 1656 р. Москва і Польща у Вільно підписали сепаратний мир, чим, по суті, було денонсовано Переяславську угоду. Це підтвердила і Рада в Чигирині 2 жовтня 1656 р.

У цих умовах Богдан Хмельницький провадить активну роботу зі створення нової коаліції проти Польщі, звертаючи, зокрема, свої погляди у балканському напрямку – головно до князя Трансільванії Юрія Ракоці та його союзників – Молдавії і Валахії. Таким чином, вдалося певною мірою узгодити дії Швеції, Бранденбургу, Трансільванії, Литви та інших держав. На меті вони ставили собі повний поділ Польщі, причому український суверенітет мав поширюватися на всі залюднені українцями землі.

7 вересня 1656 р. князь Ю. Ракоці та його наближені присягнули «щодо складання приязні з найсвітлішим гетьманом

і всім Запорізьким військом і нас зробив нерозлучними», а 18 жовтня 1656 р. гетьман і старшина схвалили власну грамоту цього союзу: «Примірья княжати седмикгородцког з его милости паном гетманом і всім Войском Запорозьким вічно постановленное». Слід сказати, що князь Ракоці – чесна і мужня людина – послідовно дотримувався угоди: навіть після того, як із Польщі пішли шведські та бранденбурзькі війська, він, разом з корпусом запорожців Ждановича, боровся з польським ворогом, аж поки не змушений був капітулювати [1].

Військово-політичному союзу України і Трансільванії, засвідченому взаємними присягами обох сторін, передувала інтенсивна дипломатична робота. Насамперед йдеться про листування між гетьманом Б. Хмельницьким і князем Ю. Ракоці. Так, у листі від 9 лютого (19 за новим стилем) 1656 р. з Чигирини гетьман засвідчує «найяснішому князю Трансільванії, нашому вельмишановному другові» свою прихильність, християнську дружбу і пошанування. І підпис: «...Богдан Хмельницький, гетьман військ Запорізьких». І ніякий не «слуга московський».

До речі, саме у цей час спостерігається надзвичайно висока південно-західна дипломатична активність України.

Зокрема, у листі до молдавського воеводи Стефана від 4 (14) квітня 1656 р. із

Чигирин Богдан Хмельницький зазначає: «Хоча у нас і є намір вирядити наших послів до князя Трансільванії, проте тепер ми цього не можемо (зробити): наші послі, вислані в різні сторони, ще не повернулися; з їх повідомлення ми повинні були дізнатися про стан наших справ, прийняти рішення та вирядити людей в різні сторони для зміцнення дружніх зв'язків... Ми вишлемо своїх послів до князя Трансільванії, як тільки повернуться наші люди з Московії і Криму».

Надзвичайно прикметною при цьому є та обставина, що, вказуючи дату написання листа, гетьман пише: «дня 4 квітня 1656 року *за старим календарем*» (виділено автором. – В. К.). Безперечно, Б. Хмельницький однозначно розумів потребу переходу на європейський календар, що зайвий раз засвідчує його цивілізаційну орієнтацію. І, нарешті, підпис глави держави: «Гетьман Війська Запорізького» [3, 110 – 111].

Даний документ (як і низка інших) переконливо засвідчує дві визначальні обставини: по-перше, самодостатність зовнішньої політики України і її зверхника гетьмана Б. Хмельницького як глави суверенної незалежної держави, по-друге, багатовекторність зовнішньої політики України з метою захисту національних інтересів та національної безпеки України. Наразі дані постулати залишаються наріжним каменем зовнішньої політики держав практично в усі історичні часи людства. Політика Б. Хмельницького, таким чином, була спрямована на пошук позитивних наслідків контактів із Варшавою, Московією, Бахчисараєм, Стамбулом, Стокгольмом та іншими політичними центрами тодішньої Європи.

Втім, повернемося до українсько-трансільванських взаємин. Уже в листі від того ж (що й до воєводи Стефана) 4 (14) квітня 1656 р. із Чигирин до князя Ю. Ракоці Б. Хмельницький підкреслює: «Присягнувши на дружбу вашій княжій високості і зміцнивши братню дружбу присягою в присутності його високості кримського хана і його послів, ми і надалі думаємо підтримувати встановлені між нами добрі відносини» [3, 111–112]. Отже, по суті справи, йдеться про своєрідний «троїстий союз» – «Україна – Крим – Трансільванія».

Натомість, як покажемо далі, фактично оформлюється навіть «четвертинний союз» за участю ще й Швеції. Про це виразно засвідчує лист гетьмана Богдана Хмельницького до князя Ю. Ракоці від 13 (23) травня 1656 р. із Чигирин з подякою за прихильну зустріч шведського посла. Прикметною є така фраза у листі: «За те, що ваша світлість прийняла прихильно посла найяснішого короля Швеції, і ми дякуємо, і найясніший король Швеції не забуде нагородити за приязнь, принесену йому в особі посла, і віддячить рівною мірою» [3, 112–113].

З контексту послання постає досить несподіваний на перший погляд висновок: Б. Хмельницький фактично виступає координатором міжнародних дій, причому відіграє в них ключову роль, оскільки висловлює подяку і від себе, і від шведського короля. Але в цьому немає нічого дивного, оскільки на той час українсько-шведський союз вже де-факто, і принаймні на вищому державному рівні де-юре, існував реально.

18 (28) липня 1656 р. «найвищий гетьман Богдан Хмельницький і полковники» «як від свого імені, так і від усіх запорізьких козаків» надіслали заяву

князеві Трансільванії Ю. Ракоці про те, що Запорізьке Військо перебуватиме з ним та його союзниками – воєводами Молдавії та Валахії – у дружбі. Українська сторона зобов'язувалася триматися з ними «приятного союзу»: не підтримувати ніяким чином їхніх супротивників, шанувати угоди з князем та його союзниками, здійснювати дипломатичну підтримку на міжнародній арені тощо. І цьому була дана найвища клятва: «Для сили і тривалості всього цього ми дали ці наші зобов'язання під присягою нашої християнської віри, з підписами найвищого гетьмана і наших перших старшин і скріплені прикладенням печаток» [3, 114 – 116].

Основою для присяги 7 вересня князем Ю. Ракоці та його наблизеними, а також схвальної грамоти цього союзу гетьманом і старшиною 18 жовтня 1656 р. стала «Інструкція» послам до Ю. Ракоці Івану Ковалевському та Івану Груші від 29 липня (8 серпня) 1656 р. від імені української влади. Гетьман докладно пояснює, в чому причина визвольного руху в Україні: «...Тому що поляки насмілилися виступити силою проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали їх уніатам, у багатьох місцях навіть задумали і хотіли цілком викоренити нашу віру, – ми, будучи невинні і вільні від всякого закиду, заклинавши Бога на поміч, захистили святу віру і наші давні вільності». І далі, проявляючи справжню мудрість, вишукуючи для України нових союзників, гетьман Б. Хмельницький не приховує від князя Ю. Ракоці наміру триматися багатовекторної зовнішньої політики: «Що ж стосується бажання найяснішого

князя встановити угоду, то ми не запечуємо, тільки щоб вона була не без користі для царської величності і без шкоди для шведської сторони» [3, 115]. Таким чином, гетьман засвідчує основне коло союзників, а також свою чесність і порядність у стосунках до кожного з них.

Цілком зрозумілим і логічним з боку Б. Хмельницького є його повідомлення у листі до князя Трансільванії Ю. Ракоці від 5 лютого (26 січня за старим стилем) 1657 р. про союз зі Швецією: «...ми зв'язуємо себе таким самим, як з вашою найяснішою високістю, зв'язком і приятню з найяснішим королем Швеції...» [3, 116 – 117].

Князь Ракоці, відповідно шляхетний, був порядний у виконанні своїх обіцянок гетьману Хмельницькому. Так, у січні 1657 р. він виступив на Річ Посполиту спільно з наказним козацьким гетьманом А. Ждановичем. Навесні того ж року їхніми зусиллями були взяті Люблін і Берестя, а 9 червня здобуто Варшаву. На жаль, у липні на Поділлі семиградські і козацькі дружини були переможені, а смерть 27 липня Б. Хмельницького на деякий час дестабілізувала як військово-і державне управління в Україні, так і українсько-трансільванські взаємини.

Українсько-шведські відносини

Державна і дипломатична мудрість Б. Хмельницького закликала його до пошуку все нових і нових союзників. Цілком природним у цьому контексті був його погляд у бік Швеції, для якої військово-політичний союз з Україною вбачався також вельми вигідним, зважаючи на вкрай напружені відносини Швеції з Росією та Польщею. Тому вже у червні 1654 р. шведська королева Христина надсилає до Б. Хмельницького посольство з пропозицією укласти союз для спільної боротьби проти Речі Посполитої.

Українська сторона дуже уважно віднеслася до цієї пропозиції і в наступному році пішла їй назустріч. 8 липня 1655 р. розпочалася шведсько-польська війна, і вже наприкінці літа була захоплена Варшава. Паралельно зі шведськими військами на Польщу в липні – серпні зі сходу наступало козацько-московське військо, яке підкорило Вільно, Ковно, Гродно і завдало у вересні – жовтні поразки польському війську під Городком, Львовом та на Поділлі.

У цих умовах шведський король К. Густав посилає до Б. Хмельницького свого посла О. Торквата із закликом проведення спільних дій проти польської сторони як «спільного ворога» і надсилає 26 серпня гетьману листа, який був трактований українською стороною як «початок нової ери у військовому протистоянні з Річчю Посполитою» [2, 84].

Позиція української сторони чітка і однозначна. Під час облоги Львова Б. Хмельницький (10) 20 жовтня 1655 р. надсилає лист його мешканцям, у якому сповіщає про військовий союз Запорізького Війська з Росією та Швецією. Виклад цього політичного факту тим часом сприймається як прояв мистецького стилю українського бароко: «Вам, львовянам, дуже дивуюся, що коли я з ласки найвищого бога пригорнув вас, ви на короля Казимира оглядаєтеся.

Але це не має значення, бо знайшов собі шлях до нас шведський король, який вже оволодів Краковом, а зі мною уклав братерство; уклавши з ним договори, на чому має розпорядитися його милість шведський король, ми домовилися про ці справи так, щоб і вовк був ситий і кози цілі. Однак, щодо нашого християнства, то я так думаю, що в цей час ви вже одержали звістку про те, що

шведський король і його милість московський цар кілька років тому уклали з нами, козаками, союз, і усі тепер наступають на Польщу» [3, 119]. Зміст листа однозначно засвідчує існування угод України як з Москвою (березень 1654 р.), так і з Швецією (червень 1654 р.), а також про рівночинність цих договорів.

Тієї ж осені з-під Львова гетьман 29 жовтня (8 листопада) надсилає листа королю Карлу Густаву, в якому виразно простежуються союзницькі відносини між сторонами: «всемогутній бог дав вашій святій королівській величності такий успіх у боротьбі проти нашого спільного ворога...»; «ми з божої волі одержали перемогу над ворогом і захопили велику частину королівства...» тощо [3, 120].

Все це викликало велику стурбованість, навіть своєрідний страх у московської сторони, так само і європейські (Священної Римської імперії) посланці ставили на початку 1656 р. перед москowitzами конкретне питання: «Хмельницької де Царському Величеству верен ли и впред от него шатости в которую сторону не чайть ли?... у светских людей речь несется, будто Хмельницької хочет поддатся под Светскую Корону» [2, 79].

Не можна однозначно стверджувати, що стало головною причиною, але у травні того ж року цар Алексей Михайлович оголошує війну Швеції, а на початку літа розпочинає наступ у Прибалтиці. Водночас шведська сторона активно вишукує нових союзників. Якщо врахувати, що у листопаді 1655 р. Б. Хмельницький веде переговори з кримським ханом Мухаммед-Гіреєм IV (Каміль-Мухаммедом-Гіреєм) про нейтралітет ханства у боротьбі козаків проти Польщі, а 8 жовтня того ж року в Чигирині було

укладено антипольський союз України та Семиграддя (князь Юрій II Ракоці), то цілком зрозумілим і логічним стало укладання 26 листопада 1656 р. між Шведським королівством і Семиградським князівством угоди про спільні антипольські дії.

Знову-таки не можна не подивуватися бароковому стилю листів гетьмана України до шведського короля. 22 березня (1 квітня) 1656 р. Б. Хмельницький надсилає листа королю К. Густаву, розпочинаючи його словами: «Найясніший король Швеції, наш вельмишановний друже». Чи ж можна уявити ще більшу приязнь та взаємну довіру між обома зверхниками? Очевидно, ні. І далі гетьман продовжує: «Ми вирішили, що завжди будемо змагатися взаємно у найвідданішій любові і тепер, відповідаючи вашій королівській величності, обіцяємо сумлінно і стійко іти за нею і розвивати її» [3, 121]. І цей, і наступні листи Б. Хмельницький засвідчує своїм підписом не лише як гетьман України, але і як «найдоброзичливіший друг» своєму «найяснішому другові», «друг до друга», «щирий друг до вельмишановного приятеля», «найщиріший друг» тощо [3, 122 – 126], що свідчить про особливі взаємини між обома персонами і країнами.

10 січня 1657 р. Б. Хмельницький своїм універсалом відправляє козацькі полки на чолі з наказним гетьманом київським полковником А. Ждановичем на підмогу князю Ю. Ракоці, який вирушив походом на Річ Посполиту.

А вже 16 січня до Чигирини прибуло шведське посольство для укладання союзу з Україною; запропоновані шведською стороною пропозиції українська влада відхилила, оскільки йшлося про

визнання Швецією суверенітету України лише в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського і Брацлавського.

Перебуваючи у досить скрутному становищі, шведський король разом із семиградським князем знову відправили послів до Б. Хмельницького, які прибули 12 червня 1657 р. до Чигирини; Карл X погоджувався на включення до козацької держави всіх українських земель, а на додаток – ще й Південної Білорусії, яка, до речі, до цього часу є етнічною українською територією.

І вже 20 червня того ж року у Чигирині Б. Хмельницький прийняв присягу від шляхти Пінського повіту на вірність Україні. Тому не зовсім обґрунтованим є висновок окремих істориків, що король Карл X «брав на себе лише розпливчасті зобов'язання щодо України» [4, 452].

Навпаки, взаємини сторін знаходилися на найвищій стадії взаєморозуміння та відвертості: не випадково гетьман писав у листі від 21 червня (1 липня) 1657 р. шведському королю: «Лист вашій королівській величності дав свідectво непорушного довір'я і особливої дбайливості; але ми думаємо, що лист не може охопити всіх таємних справ, що торкаються обох сторін, і які ми широко розкрили, – і ми будемо сповіщати про це окремих посланців» [2, 87].

Не лукавив гетьман і в перемовинах з московською стороною щодо угод зі Швецією. Коли з Москви прибув боярин В. Бутурлін як «городничий», гетьман відповів (згідно із звітами московитів царю): «От Свейского де короля николи он отлучен не будет, потому что у них дружба и приязнь и згода давняя... и Шведы де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чем слово молвят.., а царское де величество

над ним, гетьманом, и надо всем войском Запорожским учинил было немилосердие свое...» [2, 126].

На жаль, 27 липня 1657 р. гетьман Б. Хмельницький помер і був похований у Суботові. І ніхто з його сподвижників і спадкоємців не зміг продовжувати його геніальний задум: разом зі Швецією злати дві нахабні, цинічні і зарозумілі держави – Польщу та Московію. Україна чекала на гетьмана Івана Мазепу.

«Шведська» тема (і можливість співпраці) для України постала наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Шведом знову здалося тісно на Скандинавії, і вони рушили на «ознайомлення» з Європою. Деякий час козацькі війська діяли проти Швеції спільно з московською стороною. У 1699 р. була створена антишведська коаліція (Москва, Саксонія, Данія), і вже в липні 1700 р. Петро I розпочав війну зі Швецією для виходу у Балтійське море. У цих битвах, зокрема під Нарвою, брав участь корпус українських козаків (до 10 тис. чол.).

Навзаєм шведська армія зробила контрнаступ на Польщу навесні 1701 р. як зворотний хід проти союзника Росії. Так само і в наступному, 1702, році взимку король Карл XII здійснив похід на землі Литви та Білорусі. Баталії тривали декілька років, аж поки 19 серпня 1704 р. не був укладений Нарвський договір між Росією та Польщею проти Швеції. Козаки як вірнопіддані царя рушили в похід і у вересні 1704 р. вступили під Львовом у битву зі шведами.

Колізії європейських баталій продовжувалися. 24 вересня 1706 р. в Альтрандштадті була укладена мирна угода між Швецією і Польщею. Тепер Карл XII міг всі свої сили кинути проти Московії. І вже у 1707 р. відбулися таємні зносини

шведської та української сторін про взаєморозуміння.

Влітку 1708 р. шведські війська увійшли на територію України, у жовтні І. Мазепа з частиною козаків перейшли на їхній бік, але потім – у травні під Бродами, а 27 червня під Полтавою – російські війська перемогли шведів.

На жаль, у всій цій кампанії, особливо в битвах, гетьман І. Мазепа зі своїм військом був лише у ролі спостерігача. На нашу думку, відстороненість гетьмана І. Мазепи від спільних зусиль зі шведами відіграла згубну роль в українському майбутті.

Наступник гетьмана Пилип Орлик виконав доленосу для України місію: насамперед він дав світові свідчення про невмирущість України, запропонувавши найкращу демократичну конституцію облаштування життя держави – т. зв. «Вивід прав України».

На жаль, логіка історії і примхи долі знову підняли на п'єдестал східну імперію – Золоту Орду – Російську імперію – СРСР – Російську Федерацію і майже звели нанівець світові амбіції її минулих грізних супротивників – Литви, Туреччини, Швеції, Польщі, України. Та час розставить все на свої місця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні матеріали щодо українсько-балканських відносин: Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.

2. *Горобець Віктор*. Переяславсько-московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького) // *Доба Богдана Хмельницького* (до 400-річчя від народження великого гетьмана). – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 285 с.

3. Крисаченко В.С. Українознавство: хрестоматія-посібник: у 2 кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – 463 с.

4. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К.: Наукова думка, 1993. – 504 с.

REFERENCES

1. Arkhivni materialy shchodo ukrain-sko-balkanskykh vidnosyn: Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho / Upor. I. Krypiak-evykh ta I. Butykh. – K.: Vyd-vo AN URSS, 1961. – 740 s.

2. Horobets Viktor. Pereiaslavsko-moskovskiy dohovir 1654 r.: rezultaty i naslidky (z istorii ukrainsko-rosiiskykh vidnosyn doby Bohdana Khmelnytskoho) // Doba Bohdana Khmelnytskoho (do 400-richchia vid narodzhennia velykoho hetmana). – K.: Instytut istorii NAN Ukrainy, 1995. – 285 s.

3. Krysachenko V.S. Ukrainoznavstvo: khrestomatiia-posibnyk: u 2 kn. – K.: Lybid, 1997. – Кн. 2. – 463 с.

4. Smolii V.A., Stepankov V.S. Bohdan Khmelnytskyi: sotsialno-politychnyi portret. – K.: Naukova dumka, 1993. – 504 s.

V. Krysachenko

The Balkans and Sweden in Geopolitical Priorities of Ukraine in the Time of Bohdan Khmelnytskyi

Abstract

Hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytskyi as a head of independent state has pursued self-sufficient and multi-vector foreign policy in order to protect national interests and national security of Ukraine. The policy of hetman was oriented to search of positive results of contacts with Warsaw, Moscow, Bakhchisarai, Istanbul, Stockholm and other political centers of the then Europe. B. Khmelnytskyi's statecraft and diplomatic wisdom appealed him to seek more and more allies. It was natural for him to focus on Sweden that also was interested in military-political alliance with Ukraine in the context of its extremely tense relations with Russia and Poland. B. Khmelnytskyi appeared as a coordinator of international actions where he played a key role because at that time the Ukrainian-Swedish union de facto and at the highest state level de jure really has existed. The «Swedish» theme (and the possibility of cooperation) emerged in Ukraine in the late XVII – early XVIII centuries again. The Swedes felt themselves cramped in Scandinavia and moved to «familiarize» with Europe. For a time the Cossack troops fought against Sweden in cooperation with Moscow. In summer 1708 the Swedish troops got the territory of Ukraine, in October I. Mazepa with a part of Cossacks defected to their side, but later – in May in the battle of Brody and on June 27 in the battle of Poltava, the Russian troops defeated the Swedes. Hetman's successor Pylyp Orlyk showed the world the never-dying Ukraine and offered the best democratic constitution, so-called «The Restatement of the Law of Ukraine». Unfortunately the logic of history and quirks of fate placed the eastern empire – Golden Horde – the Russian Empire – the Soviet Union – the Russian Federation on a pedestal again and wiped out global ambitions of its previous formidable opponents – Lithuania, Turkey, Sweden, Poland, Ukraine.

УДК: 327(479) «19»

ВІДРОДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ І КУЛЬТУРНИХ ІНСТИТУЦІЙ УКРАЇНЦІВ У 50–70-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ В БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНІ

Галина САГАН

кандидат історичних наук,
доцент Київського університету імені Бориса Грінченка

Анотація. У статті розглянуто особливості відродження громадської та культурної діяльності українців на теренах югославської республіки Боснія і Герцеговина (БіГ). Показано залежність діяльності української діаспори в регіоні від політичних протистоянь між Югославією та Радянським Союзом. Проаналізовано основні види культурницьких заходів громадських інституцій українців Боснії і Герцеговини, спрямовані на відродження національного життя в республіці. Вказано фактори, які стали на перешкоді досягнення кращих успіхів культурного та національного відродження українців республіки. Упродовж 50–70-х років ХХ ст. у БіГ працювало шість культурно-мистецьких товариств, які пропагували українську культуру.

Ключові слова: українці Боснії і Герцеговини, громадське і культурне відродження, національне життя.

ВОЗРОЖДЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ИНСТИТУЦИЙ УКРАИНЦЕВ В 50 –70-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ

Галина САГАН

кандидат исторических наук,
доцент Киевского университета имени Бориса Гринченко

Аннотация. В статье рассмотрены особенности возрождения общественной и культурной деятельности украинцев на территории югославской республики Босния и Герцеговина (БиГ). Показана зависимость деятельности украинской диаспоры в регионе от политических противостояний между Югославией и Советским Союзом. Проанализированы основные виды культурных мероприятий общественных институций украинцев Боснии и Герцеговины, направленные на возрождение национальной жизни в республике. Указаны факторы, которые препятствовали достижению лучших результатов культурного и национального возрождения украинцев республики. В течение 50–70-х годов ХХ в. в БиГ работали шесть культурно-художественных обществ, пропагандировавших украинскую культуру.

Ключевые слова: украинцы Боснии и Герцеговины, общественное и культурное возрождение, национальная жизнь.

REVIVAL OF PUBLIC AND CULTURAL UKRAINIAN INSTITUTIONS IN 50's–70's OF THE 20th CENTURY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Halyna SAHAN

*Candidate of Historical Sciences, associate professor of
Borys Hrinchenko Kyiv University*

Annotation. *In the article author examined peculiarities of the revival of public and cultural activities of Ukrainians on the territory of Bosnia and Herzegovina. The dependence of the Ukrainian diaspora in the region from political confrontation between Yugoslavia and the Soviet Union is shown. The main kinds of cultural activities of the Ukrainian public institutions in Bosnia and Herzegovina aimed to revive the national life in the republic are analyzed. The factors that oppose achieving better results of cultural and national revival of Ukrainians in the mentioned territory are determined. During the 50's–70s of the 20th century six cultural and artistic associations spreading the Ukrainian culture existed in Bosnia and Herzegovina.*

Key words: *Ukrainians of Bosnia and Herzegovina, social and cultural revival, national life.*

Питанню відродження громадської та культурної діяльності українців на просторах Югославської Федерації після Другої світової війни мало приділялося уваги у вітчизняній історичній науці. Натомість є чималі доробки, які охоплюють міжвоєнний період. Велику роботу в цьому напрямі виконали вітчизняні науковці В. Козлітін [3, 4], В. Трощинський [21], О.Малиновська [10] та ін. В. Козлітін у монографії «Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.)» [3] показав російську й українську еміграції в Югославії як особливу цілісну спільноту людей одного етнічного кореня. Внаслідок спільної історичної долі вони опинилися поза межами своєї батьківщини і, незважаючи на відмінності в традиціях, культурі, соціальному походженні та освіті, зберегли внутрішню солідарність інтересів та намірів, вважає автор. Водночас слід зазначити, що з боку російської спільноти спостерігався тиск і прагнення поглинути українську частку емігрантів, насамперед тих, які прибули на землі югослов'ян у хвилі так званої білої еміграції. Українці прагнули виокремитися із загальної маси російської еміграції, донести до місцевого

населення свою окремішність у національному та культурному вимірах.

Життя та діяльність емігрантів на Балканах, які прибували з просторів Російської імперії, вивчали і югославські вчені. Хоча ця проблематика стала предметом дослідження в Югославії ще у 20–30-ті роки ХХ ст., однак до середини 80-х років ХХ ст. рівень її вивчення був незначним. Праці, що з'явилися на початку 90-х років, продемонстрували не тільки кількісне зростання інтересу до проблеми, але й концептуально нові підходи до дослідження теми. Чимало наукових розвідок опубліковано в науково-популярних виданнях [11, 18, 19]. З друку вийшли окремі наукові збірки, присвячені проблемі емігрантів у Югославії, у яких свої статті презентують такі сербські історики, як О. Джурич [2], В. Косич [5] та ін.

Уперше почали розглядати емігрантів як окремішні національні потоки українські діаспорні дослідники М. Марунчак [12], М. Мушинка [14], С. Наріжний [15], О. Рум'янцев [16, 17]. Взавши до уваги результати згаданих вище праць, до даного дослідження нами долучено невідомі матеріали періодичних видань

української діаспори на Балканах, у яких публікувалися спогади активних діаспорян, звіти діяльності українських громадських організацій регіону тощо.

Після Другої світової війни Югославія почала розбудову народної демократії під керівництвом Комуністичної партії, що поставило українців разом з іншими народами країни у нові умови, в яких вони вимушені були розвивати свої національні та культурні потреби. Культура, як жодна інша сфера життя, потрапила під ідеологічний тиск нового суспільного устрою. Через усі канали інформування велася щоденна пропаганда нового щасливого комуністичного життя. Майже щотижня проходили різні збори громадян, де члени Комуністичної партії Югославії розповідали про переваги змін, які мають відбутися в ФНРЮ. З цією метою у селах утворювалися так звані «читацькі групи», у яких за графіком активісти вечорами вголос читали усім присутнім газети. У газетах друкувалися різні постанови уряду, статті про засудження капіталізму і возвеличення СРСР. Не з'явитися на таке засідання було дуже небезпечно, оскільки в цьому вбачалася нелояльність до «найсправедливішого» уряду в світі. Було скасовано усі існуючі раніше українські культурно-освітні організації, де провідну роль грало духовенство або члени організації під час війни контактували з профашистськими силами. Одночасно у селах відкривали хати-читальні. У тих населених пунктах, де компактно проживали українці, жодна читальня не мала української книжки. На полицях знаходилися переклади письменників радянської класики та атеїстичні пропагандистські твори. Українці та інші мешканці сіл

заходили туди вечорами, щоб пограти в карти (у такий спосіб вони заощаджували на світлі).

Перші українські видання, які потрапили на полиці таких читалень, надходили до Югославії з Чехословаччини (з Пряшева). Про ці пересилки домовлялися самі українці, які мали зв'язки з Греко-католицькою церквою Пряшева. Так, з 1948 р. у деяких югославських регіонах отримували греко-католицький часопис «Благовісник» з календарем і дитячим журналом, які були в додатку до цього видання [1, 38].

Охолодження відносин між Й. Сталіним та Й. Тіто призвело до тотальної блокади Югославії з боку східних комуністичних країн. З читалень і книгарень протягом ночі щезли переклади радянської літератури. Незабаром з'явилися переклади світової класики, і хоч комуністична пропаганда не зникла, вона вже стала не такою жорсткою. У селах українці почали відкривати українські школи. Так, у Боснії одна з перших шкіл була відкрита у 1949 р. в Дев'ятині. Школа розмістилася у колишньому польському громадському приміщенні, яке звільнилося після того, як поляки у 1946 р. виїхали до Польщі. У школі функціонував лише один клас, але бажаючих навчатися у ньому було понад сотню [1, 38].

З приходом до влади в СРСР М. Хрущова відносини Радянського Союзу з Югославією покращилися. З України через посольство СРСР у Белграді стали надходити українські книги безпосередньо до населених пунктів, де проживали українці. Там були видання українських письменників радянського періоду, дещо з української класики і багато фотоальбомів про життя в Україні.

Представників діаспори розчарувала символіка радянської України, яку вони побачили у цих альбомах, заідеологізованість практично всіх творів, а тому інтерес до книг, які привозило посольство, незабаром втратився.

Культурний розвиток української діаспори в Югославії у повоєнні роки ускладнювався міграційними процесами, які розпочалися в регіоні. Найчисленніші потоки переселенців йшли з Боснії і Герцеговини (БіГ). Частина українського населення переселялася до Західної Європи, Канади, Австралії та США, а інша, не менша за обсягом, – до Воєводини (Сербія) та Славонії (Хорватія). У результаті в Боснії залишилася майже половина колишнього українського населення, що, у свою чергу, ускладнило відновлення навіть того рівня культурно-національної організації, який сформувався в українців до війни. Попри це, розглянемо, як саме відновлювалося та розвивалося громадське і культурне життя українців в одній із республік Югославії – Боснії і Герцеговині.

Упродовж 50–70-х років ХХ ст. у БіГ працювало шість товариств: Культурно-мистецьке товариство (КМТ) імені Тараса Шевченка у Бая-Луці, Культурно-мистецьке товариство імені Тараса Шевченка у Прняворі, товариство «Українець» у Дев'ятині, Товариство імені Б. Лепкого в Лішні, Товариство імені І. Франка у Хорвачанах, товариство «Братство» у Тернях. КМТ імені Тараса Шевченка у Прняворі виникло на основі передвоєнної прняворської «Просвіти» і активно працювало з 1947 р. Головою організації був В'ячеслав Симак, секретарем – Еміл Мельник. Створення нової організації пояснювалося заборною

відновлення довоєнних організацій. Також довелося відмовлятися від старої назви «Просвіта» і писати новий статут. Місцева влада спочатку забороняла називати новостворену організацію на честь видатного українця. Врятувала ситуацію випадкова присутність під час обговорення назви товариства офіцера радянської армії, який захистив ім'я Т. Шевченка і переконав місцевих чиновників, що така назва не має ніякого політичного підґрунтя [16, 205].

1949 р. у Хорвачанах засновано Товариство імені І. Франка. Очолив його Степан Сулима, співкерівниками стали Михайло Сулима, Антін Гралюк, Василь Нетьфор, Галина Біляк. При Товаристві працювали музичний, драматичний і танцювальний гуртки. Створення організації збіглося з ускладненням відносин ФНРЮ та СРСР, тому воно отримало максимум сприяння з боку влади щодо своєї діяльності. Через міграційні процеси, коли українці з Хорвачан масово переселилися до Дервенти в Славонії та до Воєводини, у 1951 р. Товариство припинило свою діяльність [6, 61 – 63].

Залишилось обмаль інформації про діяльність товариства «Братство» у Тернях. Відомо, що воно було міжнародним гуртком, у якому важливе місце належало українському фольклору. Організатором діяльності товариства був Семен Музичка. Товариство готувало концерти і презентувало їх у містах і селах Боснії та Хорватії. Найактивнішими його учасниками стали Павло Бутинський, Соня Недогін, Франко Вукович, Михайло Сайдак та інші [16, 206].

Товариство імені Б. Лепкого у Лішні було створено на ґрунті передвоєнного Товариства імені Т. Шевченка, яке працювало у рамках тодішньої «Просвіти».

Лішнянську організацію заснували у 1951 р. Її керівниками були Микола Чорний, Іван Тимків, Дмитро Мороз, Микола Рудак, Дмитро Стасюк, Михайло Данчук, Степан Матус, Юстина Чорна. При Товаристві працювали хор, декламаторський та театральний гуртки. Члени Товариства імені Б.Лепкого виступали у різних місцях компактного проживання української діаспори – Пряворі, Хорвачанах, Гаєвих, Мачиному, Баня-Луці, Дервенті та ін. У ньому брали участь і серби, які добре знали українську мову. Їх важко було відрізнити від українців. Останні свої концерти Товариство дало у 1960 р. Пізніше, внаслідок урбанізаційних та міграційних процесів, село опустіло і діяльність Товариства припинилася [7, 51 – 52].

Про товариство «Українець» у Дев'ятині відомо, що найпліднішим у його діяльності став період 1951–1968 рр. Керівниками товариства були Михайло Рацький, Андрій та Йосиф Головчуки, Іван Гуцман, Славко Гнатак, Мирослав Питель. Діяльність товариства припинилася у 1978 р., коли з села виїхали останні українці, переселившись у міста [16, 206].

Товариство імені Т. Г. Шевченка в Баня-Луці було засноване, найвірогідніше, в 1966 р. На перших порах воно швидко розвивалося за рахунок українських переселенців з Прявора та інших навколишніх сіл. За двадцять років діяльності Товариство поставило 12 драм, підготувало 50 хороших пісень і 30 танців тощо. Щороку вони в середньому давали до 30 концертів [20, 20 – 21]. Ці виступи користувалися популярністю серед широкого загалу югославської громадськості, артистів знали у різних регіонах країни.

Основним напрямом діяльності українських товариств у БіГ була інсценізація

драматичних творів. Вони ставили такі п'єси, як «Украдене щастя» (1946, Хорвачани), «Сватання на Гончарівці» (Лішня), «Безталанна» (1957, Прнявор), «Данило-чарівник, або Урядоване супружжя» (1960, Лішня), «Невільник» (1967, Дев'ятин), «Поворот з Чернігова» і «Чорт не жінка» (1968, Дев'ятин), «Маруся Богуславка» і «Мати-наймичка» (1968, Прнявор), «Чорт не жінка» (1971, Дев'ятин), «Ганнуся» (1971), «Пошилися в дурні» (1971) і «Тихоморський рай» (1971, Прнявор), «Іван Сірко» (1971, Баня-Лука), «Тарас Бульба» (1972, Баня-Лука), «Вечорниці» (1973), «Я забуду» (1973) і «Скампало» (1973, Прнявор), «Чудотворний цвіт» (1973), «Запорозька Січ» (1973, Баня-Лука), «На першій гулі» (1974, Тернополь, Козарац), «Ой, не ходи, Грицю» (1974, Баня-Лука), «Пісні вірності» (Прнявор), «Сорочинський ярмарок» (1980) і «Танго для тебе» (1983, Баня-Лука) [9, 70 – 71].

Поширеною формою згуртування українців у Боснії і Герцеговині у соціалістичній Югославії були вечорниці під назвою «Український баль», на яких панувала атмосфера справжніх українських вечорниць, яку створювали культурно-мистецькі товариства своїми фольклорними виступами і співом, українська музика й українські національні страви. Традицію цю започатковано у Баня-Луці у листопаді 1974 р. Останній такий «баль» було влаштовано у Прняворі 9 лютого 1991 р. Крім зазначених заходів, українські культурно-освітні товариства в Боснії і Герцеговині намагалися розвивати інші форми діяльності. Зокрема, у 1966 р. Культурно-мистецьке товариство імені Тараса Шевченка з Прнявора видало збірку «Українські народні пісні», а Культурно-мистецьке

товариство імені Тараса Шевченка з Баня-Луки випустило першу в Югославії українську грамофонну платівку з українськими піснями [9, 71].

Велику роль у відродженні національних інтересів відіграло запровадження радіопередач українською мовою. З 1966 р. раз на тиждень транслювали їх на радіо Баня-Луки. Упорядковував програми о. Роман Мизь, який приїжджав з Липовлян, а допомагали йому диктори і співробітники – Надія Сапуй і Павло Головчук з Баня-Луки. Згодом редактором став Петро Мирецький [8, 54].

Через малу чисельність українського населення боснійський уряд не надав українцям статусу національної меншини, а це означало, що вони не мали права на державні дотації, хоча на той час в урядових та політичних інституціях Боснії було чимало українців. Боснійські українці, насамперед ті, які працювали в уряді, – Іван Сваток, член ЦК СК БіГ, Іван Пецюх з Баня-Луки, Микола Каган теж з Баня-Луки та інші – активно домогалися прав для народу, з якого вони виходили [8, 51]. За активної позиції представників української діаспори у Боснії і Герцеговині створювалися організації, які координували культурну діяльність українців після Другої світової війни. З 1946 р. працювала Українська народна рада. У 1951 р. її було реорганізовано в Союз українських товариств у Баня-Луці. Упродовж 1965 – 1968 рр., теж у Баня-Луці, працювала Регіональна українська рада. Її стараннями до Боснії прибували режисери, диригенти і хореографи, які підносили мистецький рівень самодіяльних товариств української громади в регіоні. У тісній співпраці з Союзом русинів і українців Хорватії влаштовувалися поїздки до України, підтримувалися

зв'язки з українцями у Польщі, Чехословаччині, Німеччині, Канаді, США [13, 4 – 5]. Такий стан справ не влаштовував окремих представників влади, які стали наполягати, аби Регіональна українська рада змінила назву на Регіональну раду народностей і у своїх завданнях передбачала опіку над циганами, італійцями і чехами, які теж мешкали у цьому регіоні. Тому з 1968 до 1980 р. у Баня-Луці працювала Регіональна рада народностей. У 1980–1989 рр. це був Комітет при обштинних організаціях Соціалістичного союзу трудового народу Боснії і Герцеговини (колишня організація «Народний фронт»), а з 1989 р. кілька місяців пропрацював Координаційний комітет з питань міжнаціональних відносин при Міжобштинній конференції Соціалістичного союзу трудового народу у Баня-Луці [9, 73]. На жаль, змінювалася не лише назва органу, який відстоював права українців у БіГ, але щоразу зменшувалися і його повноваження, й українська національна община з кожним роком ставала все менш захищеною з боку влади.

Протягом 50 – 70-х років ХХ ст. у БіГ проведено низку заходів, які підтримували і пропагували у діаспорному середовищі і серед народів республіки українську культуру. Відбулося чотири семінари української молоді у 1966 р. у Пнряворі (другий – у Югославії); 1971 р. – на горі Козарі; у 1976 р. – у Баня-Луці (дев'ятий – у Югославії); 1979 р. – у Челінці (дванадцятий – у Югославії). П'ять оглядів творчості українських культурно-мистецьких товариств під назвою «Червона калина» проведено у 1976 і 1977 роках у Баня-Луці, 1978 р. – у Тернополі, 1979 р. – у Пнряворі. Тоді ж і 1980 р. у Баня-Луці вперше виступили разом з українськими циганські, чеські й

італійські колективи. Пізніше ця демонстрація творчості українських товариств внаслідок політики, що її проводила місцева влада, переросла в огляд творчості народностей Боснії і Герцеговини. Таких оглядів відбулося шість упродовж 1981 – 1987 рр. [9, 73].

Загалом діяльність українських товариств у Боснії і Герцеговині після Другої світової війни до 80-х років ХХ ст. зазнала інтенсивного розвитку саме у 60–70-х роках. Наприкінці 70-х років ХХ ст. їхня активність призупинилася, а у багатьох осередках практично зовсім зникла. Запад був викликаний, по-перше, міграційними та урбанізаційними процесами. По-друге, землетрус у Боснії 1969 р., який мав трагічні наслідки – людські жертви та розруху, підірвав матеріальне становище українців і змусив їх до міграції. По-третє, українці з Боснії через закритість радянської України не мали контактів з культурними установами в Україні і не могли одержувати від них кадрової та іншої допомоги. Досягнення українців БІГ на ниві розвитку рідної культури були меншими, ніж могли би бути у співпраці з Україною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головчук П. Про освіту в Дев'ятині (Перша половина ХХ століття) / Павло Головчук // Українське слово: Видання товариства «Просвіта». – Новий Сад, 2007. – № 3. – С. 38 – 39.
2. Джурич О. Шестьдесят лет Русскому дому имени императора Николая II в Белграде (1933 – 1993) // Культурное наследие российской эмиграции, 1917–1940. – Кн. 1. – М., 1994.
3. Козлитин В.Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919 –1945 гг.) / Харьк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды. – Харьков: РА, 1996. – 476 с.

4. Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) // Українська діаспора. – Київ, 1996. – Число 9. – С. 48 – 57.

5. Косич В.И. Русская церковь в Югославии. 1921–1939 годы // Славяноведение. – 1996. – № 6. – С. 67 – 72.

6. Кулеба Є. З минулого – в майбутнє (розповідь Степана Сулими з Вербасу) / Євген Кулеба // Українське слово: Видання товариства «Просвіта». – Новий Сад, 1997. – Рік II. – Ч. 4. – С.61 – 63.

7. Лаврів Р. З пам'яті народної / Р. Лаврів // Нова Думка: Часопис Союзу русинів і українців Республіки Хорватія. – Вуковар, 1979. – Рік X. – № 20. – С. 51 – 52.

8. Латяк Ю. Інформування українською мовою на просторах колишньої Югославії (1922 – 1992) / Юрій Латяк //Глас Союзу: Союз русинів і українців Сербії і Чорногорії. – Новий Сад, 2000. – № 3. – С. 50 – 54.

9. Лиський Б. Огляд культурно-освітнього життя українців у Боснії (1890 – 1990) / Богдан Лиський // Українська діаспора. – Київ – Чикаго: Інститут соціології НАН України; Редакція Енциклопедії Української Діаспори при НТШ, 1997. – Число 10. – С. 70 – 73.

10. Малиновська О. Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис //Українська діаспора. – Київ – Чикаго, 1995. – Число 8. – С. 12 – 28.

11. Маринович Н. Допринос руских емиграната српскојкултури / Фелтон у 44 наставака // Политика. – 1994. – 24. Април.

12. Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. – Вінніпег, 1969. – 64 с.

13. Мизь Р. Біля колиски двох союзів і одної Регіональної Ради / о. mgr. Роман Мизь // Голас Союзу: Союз русинів і українців Сербії і Чорногорії. – Новий Сад, 2005. – № 8. – С. 4 – 5.

14. Мушинка М. Нас поєднав Володимир Гнатюк / Микола Мушинка // Голос Союзу. – Новий Сад: Союз русинів і українців Сербії і Чорногорії, 2005. – № 8. – С. 12 – 15.

15. Наріжний С. / Симон Наріжний. Українська еміграція. Культурна праця

української еміграції 1919 – 1939. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 370 с.

16. Румянцев О. Галичина – Боснія – Воєводина: українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890 – 1990 роках / Румянцев О.Є. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 256 с.

17. Румянцев О. Проблема збереження національної ідентичності українців колишньої Югославії вчора і сьогодні / Олег Румянцев // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації. Тези доповідей. 18 червня 2008 року. – Львів: Львівська політехніка, 2008. – С.116.

18. Сибинович М. Руска еміграція у српскої культури // Політика. – 1993. – 10. Април.

19. Симиш П., Додер М. Руска еміграція у Югославії / Фелтон у 7 наставака // Новости / Београд/. – 1994. – 9 – 15. Мај.

20. Стрехалюк В. Банялуцькому КМТ ім. Тараса Шевченка минуло двадцять / В. Стрехалюк // Нова думка: Часопис Союзу русинів і українців Республіки Хорватія. – 1987. – Рік XIV. – № 59. – С. 20 – 21.

21. Троцинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі / В. П. Троцинський, А. А. Шевченко. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – Т. 15. – 350 с.

REFERENCES

1. Holovchuk P. Pro osvitu v Devyatyni (Per-sha polovyna XX stolittia) / Pavlo Holovchuk // Ukrainke slovo: Vydannia tovarystva «Prosvita». – Novyi Sad, 2007. – № 3. – С. 38 – 39.

2. Dzhurich O. Shestdesyat let Russkomu domu imeni imperatora Nikolaya II v Belgrade (1933 – 1993) // Kulturnoe nasledie rossiyskoy emigratsii, 1917–1940. – Kn. 1. – М., 1994.

3. Kozlitiin V.D. Russkaya i ukrainakaya emigratsiya v Yugoslavii (1919 –1945 gg.) / Khark. gos. ped. un-t im. G. S. Skovorody. – Kharkov: RA, 1996. – 476 s.

4. Kozlitiin V. Ukrainski hromadski orhanizatsii v Yuhoslavii (20 – 30-ti rr. XX st.) //

Ukrainska diaspora. – Kyiv, 1996. – Chyslo 9. – S. 48 – 57.

5. Kosich V.I. Russkaya tserkov v Yugoslavii. 1921–1939 gody // Slavyanovedenie. – 1996. – № 6. – С. 67 – 72.

6. Kuleba Ye. Z mynuloho – v maibutnie (rozpovid Stepana Sulymy z Verbasu) / Yevhen Kuleba // Ukrainke slovo: Vydannia tovarystva «Prosvita». – Novyi Sad, 1997. – Rik II. – Ch. 4. – S.61 – 63.

7. Lavriv R. Z pamiati narodnoi / R. Lavriv // Nova Dumka: Chasopys Soiuzu rusyniv i ukraintsiv Respubliky Khorvatia. – Vukovar, 1979. – Rik X. – № 20. – С. 51 – 52.

8. Latiak Yu. Informuvannia ukrainskoiu movoiu na prostorakh kolyshnoi Yuhoslavii (1922 – 1992) / Yurii Latiak // Hlas Soiuzu: Soiuz rusyniv i ukraintsiv Serbii i Chornohorii. – Novyi Sad, 2000. – № 3. – С. 50 – 54.

9. Liskyi B. Ohliad kulturno-osvitnoho zhyttia ukraintsiv u Bosnii (1890 – 1990) / Bohdan Liskyi // Ukrainka diaspora. – Kyiv – Chykhah: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy; Redaktsiia Entsyklopedii Ukrainkoii Diaspory pry NTSh, 1997. – Chyslo 10. – С. 70 – 73.

10. Malynovska O. Ukrainka diaspora v pivdenoslovyanskykh zemliakh: korotkyi istorychnyi narys //Ukrainska diaspora. – Kyiv – Chykhah, 1995. – Chyslo 8. – С. 12 – 28.

11. Мариновиш Н. Допринос руских емиграната српскої культури / Фелтон у 44 наставака // Політика. – 1994. – 24. Април.

12. Marunchak M. Ukraintsi v Rumunii, Chekho-Slovachchyni, Polshchi, Yuhoslavii. – Vinnipeh, 1969. – 64 s.

13. Myz R. Bilia kolysky dvokh soiuziv i odnoi Rehionalnoi Rady / o. mhr. Roman Myz // Holas Soiuzu: Soiuz rusyniv i ukraintsiv Serbii i Chornohorii. – Novyi Sad, 2005. – № 8. – С. 4 – 5.

14. Mushynka M. Nas poiednav Volodymyr Hnatiuk / Mykola Mushynka // Holos Soiuzu. – Novyi Sad: Soiuz rusyniv i ukraintsiv Serbii i Chornohorii, 2005. – № 8. – С. 12 – 15.

15. Narizhnyi S. / Symon Narizhnyi. Ukrainka emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi

emihratsii 1919 – 1939. – К.: Vyd-vo imeni Ole-ny Telihiy, 1999. – 370 s.

16. Rumiantsev O. Halychyna – Bosnia – Voievodyna: ukrainski pereselentsi z Halychyny na terytorii yuhoslavskykh narodiv v 1890 – 1990 rokakh / Rumiantsev O. Ye. – К.: FADA, LTD, 2008. – 256 s.

17. Rumiantsev O. Problema zberezhennia natsionalnoi identychnosti ukrainsiv kolyshnoi Yuhoslavii vchora i sohodni / Oleh Rumi-antsev // Diaspora yak chynnyk utverdzen-nya derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti. Ukrainska diaspora u svitovii tsyvilizatsii. Tezy dopovidei. 18 chervnia 2008 roku. – Lviv: Lvivs-ka politekhnikha, 2008. – S.116.

18. Сибиновић М. Руска емиграција у српскојкултури // Политика. – 1993. – 10. Април.

19. Симић П., Додер М. Руска емиграција у Југославији /Фелтон у 7 наставака // Новости /Београд/. – 1994. – 9 – 15. Мај.

20. Strekhaliuk V. Banialutskomu KMT im. Tarasa Shevchenka mynulo dvadtsiat / V. Strekhaliuk // Nova dumka: Chasopys Soiuzu rusyniv i ukrainsiv Respubliky Khorvatiia. – 1987. – Rik XIV. – № 59. – S. 20 – 21.

21. Troshchynskiy V.P., Shevchenko A.A. Ukrainsi v sviti / V. P. Troshchynskiy, A. A. Shevchenko. – К.: Vydavnychiy dim «Al-ternatyva», 1999. – Т. 15. – 350 s.

H. Sahan

***Revival of Public and Cultural Ukrainian Institutions
in 50's–70's of the 20th Century in Bosnia and Herzegovina***

Abstract

Cultural development of the Ukrainian diaspora in Yugoslavia after the Second World War was complicated with the migration processes which began in the region. The most numerous flows of immigrants came from Bosnia and Herzegovina (B and H). A part of the Ukrainian population moved to Western Europe, Canada, Australia and the U.S., another part – to Vojvodina (Serbia) and Slavonia (Croatia). As a result, nearly half of former Ukrainian population was left in Bosnia and Herzegovina. The communist regime that was established in the postwar Yugoslavia, did not contribute to the revival of the Ukrainian national life of the region. However, the break of relationships between Y. Stalin and Y. Tito in 1948 positively reflected on the revival of cultural life of Ukrainians in B and H. Books with translations of Soviet literature disappeared from reading rooms and bookstores during the night. Soon there were examples of world classics and though communist propaganda still existed, it has been not so tough. Ukrainians began to open Ukrainian schools in the villages.

During the 50's-70's of the 20th century six associations began working in B and H: Cultural and Artistic Association (CAA) named after Taras Shevchenko in Banja Luka, Cultural and Artistic Association named after Taras Shevchenko in Prnjavor; Association «Ukrainian» in the Deviatyn, B. Lepkyi Society in Lishnia; Franko Society in Horvachany; «Bratstvo» Society in Terniany. The main direction of activity of these associations was staging dramatic works. Speeches were popular among the Yugoslav public, actors were well known in various regions of the country. On such evenings dominated Ukrainian national atmosphere.

In general activity of the Ukrainian associations in Bosnia and Herzegovina after the Second World War had the most intensive development during the 60's – 70's of the 20th century. In the late 70's of the 20th century their activity gradually broke down, and in many places almost completely stopped. The decline was caused by several factors. Firstly, migration and urbanization processes. Secondly, earthquake in Bosnia and Herzegovina in 1969, which had tragic consequences – casualties and destruction, blew income Ukrainians and forced them to additional migration. Thirdly, Ukrainians from B and H through the closed Soviet Ukraine had contact with cultural institutions in Ukraine and could not get them to staff and other assistance.

ПОШИРЕННЯ ЗНАНЬ ПРО МІСЦЕ УКРАЇНИ НА СВІТОВІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСІ XV–XIX СТОЛІТЬ ЗАСОБАМИ ВЕБ-ЕНЦИКЛОПЕДІЇ «ВІКІПЕДІЯ»

Олег ЧИРКОВ

науковий співробітник відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. Стаття містить результати дослідження процесу поширення на початку XXI ст. засобами веб-енциклопедії «Вікіпедія» знань про місце України на світовій історичній осі XV–XIX ст. Тему досліджено вперше. Актуальність зумовлена гострою суспільною потребою у знаннях про місце і значення України у світовому історичному процесі. Стаття призначена насамперед для знавців історії України, що висвітлюють її у Вікіпедії чи мають намір робити це. Найбільшу увагу приділено змісту українського мовного сегмента, зокрема статтям, утвореним за критерієм певного календарного періоду (рік, десятиліття, століття, тисячоліття). Серед результатів дослідження наведено узагальнені висновки, а також пропозиції.

Ключові слова: Україна, українці, історія України, рік, десятиліття, століття, історична вісь, Вікіпедія.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЗНАНИЙ О МЕСТЕ УКРАИНЫ НА ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ОСИ XV–XIX ВЕКОВ СРЕДСТВАМИ ВЕБ-ЭНЦИКЛОПЕДИИ «ВИКИПЕДИЯ»

Олег ЧИРКОВ

научный сотрудник отдела украинской этнологии ННИИУВИ

Аннотация. Статья содержит результаты исследования процесса распространения в начале XXI в. средствами веб-энциклопедии «Википедия» знаний о месте Украины на всемирной исторической оси XV–XIX вв. Тема исследована впервые. Актуальность обусловлена острой общественной потребностью в знаниях о месте и значении Украины в мировом историческом процессе. Статья предназначена в первую очередь для знатоков истории Украины, освещающих ее в Википедии или намеревающихся делать это. Наибольшее внимание уделено содержанию украинского языкового сегмента, в частности статьям, созданным по критерию определенного календарного периода (год, десятилетие, столетие, тысячелетие). Среди результатов исследования приведены обобщенные выводы, а также предложения.

Ключевые слова: Украина, украинцы, история Украины, год, десятилетие, столетие, историческая ось, Википедия.

SPREAD OF KNOWLEDGE ABOUT THE PLACE OF UKRAINE ON THE GLOBAL HISTORICAL AXIS OF THE 15TH–19TH CENTURIES VIA WEB ENCYCLOPEDIA «WIKIPEDIA»

Oleh CHYRKOV

research associate of Department of Ukrainian Ethnology of NRIUSWH

Annotation. *The article contains the results of research of the process of spread of knowledge about the place of Ukraine on the global historical axis of the 15th-19th centuries via web encyclopedia «Wikipedia» in the early 21st century. The issue has been studied for the first time ever. The problem is now becoming ever more urgent in the context of sharp social necessity to discover the place and the significance of Ukraine in the global historical process. The article appeals mainly to historians, who make a special study of the history of Ukraine and cover it or are going to cover it in Wikipedia. The greatest attention is paid to the content of the Ukrainian language segment, particularly to the articles created according to a certain calendar criteria (year, decade, century, millennium). The research results include general conclusions and propositions.*

Key words: *Ukraine, the Ukrainians, history of Ukraine, year, decade, century, historical axis, Wikipedia.*

На початку III тисячоліття у світі триває розбудова глобальної інформаційної інфраструктури (розпочата у середині 1990-х років групою провідних країн), розширюються функціональні можливості комп'ютерних засобів, зростає питома вага людства, що постійно користується Інтернетом. Тенета (веб, всесвітня мережа) активно наповнюються різноманітними електронними документами. Інформатизація людства суттєво впливає на різні сторони його буття, змінюючи насамперед життя молоді.

Україна не стоїть осторонь цих загальносвітових тенденцій історичного поступу у напрямку інформатизації. Дослідження 2012–2013 рр. показують впевнене розростання шарів українського суспільства, що користуються тенетами. Приріст питомої ваги користувачів Інтернетом серед громадян від 14 років (включно) становить близько 2,5 відсоткових пункти за рік [11]. Інтернет активно поширюється серед мешканців українського села, малого й середнього міста. Місячна аудиторія інтернет-користувачів становить в Україні 15–20 млн. (за різними оцінками 5 організацій) [9,11].

Серед молоді процес інформатизації відбувається швидше. Близько 44% інтернет-користувачів України становили громадяни від 16 до 29 років (у другому кварталі 2012 р.) [9], 40% – громадяни з вищою освітою [11].

Українська інтернет-аудиторія у вересні 2013 р. найчастіше відвідувала новини (41% від усіх користувачів), розваги і дозвілля (50%), Е-комерцію (57%), портали (87%), сервіси (89%) [11]. Використання Інтернету зазнавало змін. У 2009 р. соціальні мережі використовували 26% інтернет-користувачів, у 2012 р. – 59%, он-лайн відео – 10% та 23% (відповідно), завантаження фільмів і музики – 28% та 39%, читання новин – 26% та 29%, пошук матеріалів для навчання – 30% та 22%. Зменшення частки використання з метою пошуку матеріалів для навчання пояснюють природним для сучасного етапу інформатизації України зменшенням частки студентів серед користувачів [9].

Важливою подією для світового веб-простору стала поява новітньої форми універсальної енциклопедії – багатомовної веб-енциклопедії «Вікіпедія», досяжної для дистанційного наповнення

кожному, хто бажає. Вона була започаткована англійською мовою [3], але за кілька років стала багатомовною. Наприкінці 2013 р. Вікіпедія містила близько 30 млн. статей і перебувала у першому десятку найпопулярніших веб-ресурсів серед людства. Започаткований 2004 р. український сегмент Вікіпедії [8] підтримується «Вікімедія Україна» [7], створюється значною мірою молоддю, активно використовується школярами, студентами й викладачами у навчальному процесі. За охопленням аудиторії сайт «wikipedia.org» у вересні 2013 р. перебував на 6 місці в Україні з показником 34,3%, випереджаючи масові соціальні ресурси, зокрема «odnoklassniki.ua», «facebook.com» [11].

На 26 грудня 2013 р. у сегменті Вікіпедії українською мовою створено близько 1,4 млн. сторінок, з них майже 477 тис. були енциклопедичними статтями (сторінками основного змісту). На той час в українській Вікіпедії зареєструвалися 198,6 тис. користувачів, з яких понад 2 тис. були активними. Наприкінці 2013 р. на сторінках усіх просторів назв українського сегмента зроблено близько 13,9 млн. редагувань [8], що становить майже 10 на кожну сторінку. Упродовж 2013 р. в українському сегменті здійснювалося за кожну хвилину близько 6 редагувань [8].

За перший місяць 2014 р. в українському сегменті приріст становив близько 5,3 тис. статей та 3,5 тис. користувачів (обчислено за даними Головної сторінки Вікіпедії [8]). Незабаром кількість статей перевершила півмільйона. На 22 травня 2014 р. у сегменті Вікіпедії українською мовою було вже 502 783 статті та понад 216 тис. користувачів [8].

У вересні 2013 р. Вікіпедія («wikipedia.org») за кількістю переглянутих

сторінок посіла 9 місце в Україні з показником 102 млн. переглядів упродовж одного місяця [11]. На блозі «Вікімедія Україна» повідомлялося: «За даними Factum Group Ukraine за підсумками жовтня 2013 щодня Вікіпедію в Україні відвідує 11% всіх користувачів Інтернету у віці старше 15 років. А за місяць хоча б раз Вікіпедію переглядає кожен другий користувач Інтернету в нашій країні» [6]. Аналіз статистики переглядів Вікіпедії з території України показує, що більшість припадає на сегмент Вікіпедії російською мовою. Їх частка коливається останніми роками від 2/3 до 4/5, але має тенденцію зменшуватися.

Кількість переглядів тільки українського сегмента Вікіпедії, проте з території усіх країн світу, становила за вересень 2013 р. 68,6 млн., за жовтень – 74,1 млн., за листопад – 69,5 млн., за грудень – 76,6 млн. Сумарна кількість переглядів сторінок української Вікіпедії сягає у найактивніші періоди понад 80 млн. упродовж 1 місяця [8]. Від жовтня 2012 р. щомісячно переглядається не менше 60 млн. сторінок українською мовою [3]. За цим показником український сегмент перебуває наприкінці другого – на початку третього десятка серед усіх.

Незаперечним є лідерство Вікіпедії у поширенні довідково-енциклопедичної інформації у світі й зокрема Україні. Український сегмент Вікіпедії за кількістю переглядів сторінок сьогодні не має конкурентів серед усіх інформаційних ресурсів українською мовою, що існують на планеті.

Значення Вікіпедії в житті українського суспільства швидко зростає і залежить насамперед від кількості та якості її змісту, а також від чисельності користувачів-відвідувачів. Представлення у

Вікіпедії знань про Україну й зарубіжних українців є одним з об'єктивних показників цивілізаційного поступу українства на сучасному етапі суспільно-історичного розвитку. Стан сегмента Вікіпедії українською мовою відображає насамперед рівень інформатизації українства, наявність і практичну реалізацію громадянських прав демократичного суспільства (головним чином у сфері інформації).

Явище Вікіпедії швидко посіло помітне місце у бутті українського суспільства, продовжує активно розростатися і потребує наукового осмислення. Поліпшення вмісту Вікіпедії сьогодні неможливе без його ретельного вивчення. Систематичне дослідження суспільно-історичного значення Вікіпедії, а також історії і стану її наповнення історичними й іншими знаннями про Україну здійснюється у відділі української етнології ННДІУВІ з 2011 р. Робота за цим напрямом триває на виконання наукової теми «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці у світовій цивілізації і культурі» (№0112U003511, керівник – професор, член-кореспондент НАНУ В. Баран).

Осмислення нового явища здійснюємо у взаємному зв'язку його з історією України та світу початку ХХІ ст., зокрема: появу і розвиток української Вікіпедії розглядаємо як прояв світових тенденцій інформатизації й глобалізації; визначаємо роль Вікіпедії у суспільно-історичному поступі України і зарубіжного українства; наповнення сегмента Вікіпедії українською мовою (зокрема, його історично-українознавчий вміст) оцінюємо порівняно з іншими, насамперед, утвореними найпоширенішими європейськими мовами та мовами наших сусідів.

Дослідження, на нашу думку, сприяє залученню компетентних та початкуючих знавців України до участі у наповненні Вікіпедії історичними та іншими науковими знаннями про українство. Результати дослідження оприлюднено у журналах «Українознавство» та «Українознавчий альманах», «Збірнику наукових праць ННДІУВІ», у неперіодичних виданнях, на конференціях та інших наукових зібраннях. Деякі результати, що автор одержав раніше, використано для підготовки цієї статті.

Місце, роль, значення України серед суб'єктів світового історичного процесу є актуальним напрямом наукового історичного пізнання. Його результати корисні кожному українському громадянину (зокрема, для формування і розвитку національної самосвідомості), необхідні для науково обґрунтованого, ефективного державного управління, стабільного поступу українського суспільства. У другій половині 1980-х років, у часи перебудови, з'явилися умови для відновлення цього напрямку наукової і громадської думки в УРСР. Відтоді осмислення України як об'єкта і суб'єкта глобального історичного процесу стало природною частиною процесу національного самопізнання. Коли відбуваються активне переосмислення певних історичних подій і явищ української і глобальної історії, зміни і розвиток світоглядних позицій широких верств українського суспільства, велике значення має, на нашу думку, швидка й безперешкодна досяжність довідково-енциклопедичної інформації про місце України на світовій історичній осі.

Автор торкнувся цієї теми у статті «Історія України XV–XVIII століть у вільній енциклопедії – Вікіпедії українською

мовою» [13] та у колективній монографії «Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі» [12]. Серед зроблених висновків були такі: «Події української історії, видатні представники українства того часу ще не вписані в історію Європи й світу такою мірою, щоб у користувача формувалося уявлення про певне місце України в історії Європи та у загальносвітовому історичному процесі. Можливість представлення усїєї повноти буття українства у всесвітній історії як органічної частини людства з різновекторними історичними зв'язками ще не використана повною мірою» [12, 651–652]; «Історія України представлена недостатньо повно у багатьох статтях про роки та десятиліття, майже не представлена у статтях про друге тисячоліття, XV–XVIII ст., низку десятиліть того періоду» [13, 52].

Відтоді український сегмент був суттєво доповнений різноманітними знаннями. Метою дослідження, результати якого оприлюднено у цій статті, було охарактеризувати процес поширення на початку XXI ст. знань про місце України на світовій історичній осі XV–XIX ст. засобами веб-енциклопедії «Вікіпедія». Автор спирався на з'ясування наявності, організації, обсягу, змісту, запитуваності знань про місце України на світовій історичній осі XV–XIX ст. українського та найбільших мовних сегментів Вікіпедії, а також на головні зміни, яких зазнавали ці характеристики. Головним джерелом є український та інші найнаповненіші мовні сегменти Вікіпедії у період 2001–2013 рр., автоматично сформовані статистичні дані та аналітичні показники про використання Вікіпедії в Україні упродовж кількох останніх років, представлені на інших сайтах.

Об'єкт дослідження: історія України на початку XXI ст. Предмет дослідження: поширення вікіпедичною спільнотою України і світу знань про місце України на світовій історичній осі XV–XIX ст. у 2001–2013 рр. Головні дослідні завдання: 1) виявити сторінки українського та деяких інших найнаповненіших сегментів Вікіпедії європейськими мовами (англійською, німецькою, французькою, іспанською, італійською, польською, російською), що містять знання про місце України на світовій історичній осі XV–XIX ст., 2) з'ясувати їх організацію, зміст, історію редагування, 3) визначити інтенсивність поширення знань про місце України на світовій історичній осі XV–XIX ст., 4) виявити наявність тенденцій, що характеризують зміни у процесі поширення знань про місце України на світовій історичній осі XV–XIX ст., та їх сутність, 5) запропонувати зміст подальших дій вікіпедичної спільноти, спрямованих на поліпшення висвітлення знань про місце України на світовій історичній осі XV–XIX ст.

Історичний розвиток України XV–XIX ст. багатий різноманітними подіями, що відрізняються за значенням, наслідками для сьогодення. Не всі вони висвітлені в українському сегменті, проте головні події вже є окремими статтями чи їх частинами. Важливі події історії України представлено (принаймні стисло) у багатьох сегментах Вікіпедії мовами європейських народів. Глобальна історія в узагальненому вигляді описана в українському сегменті стисло, проте є величезна кількість статей про історію багатьох країн.

У статті «Історія України» є невеликі розділи «Територія сучасної України у складі Російської імперії (1654–1917)» та

«Українські землі у складі Австрійської імперії та Австро-Угорщини». В них знання про історію України викладено надто стисло, не системно, з недостатнім висвітленням зв'язку з історичним розвитком Європи чи світу.

Серед статей, що містять узагальнені знання про певні питання характеристики місця України у світовому історичному процесі, відзначимо статтю «Вплив України та українців на російську літературу від середини XVII до початку XX століття», яка починається так: «Українці упродовж ряду століть здійснювали благодотворний вплив на розвиток російської культури, й зокрема літератури. Багатогранне і часто вирішальне значення України й українців, а також білорусів у розвитку культури, літератури, освіти та релігійного життя Росії усвідомлювали російські діячі культури та науки». У статті згадуються (у послідовності, близькій до хронологічної): Лаврентій Зизаній Тустановський, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Арсеній Сатановський, Єпіфан Славенецький, Феофан Прокопович, Антіох Кантемір, Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Лаврентій Горка, Симеон Полоцький, Федір Старченко, Іван Зарудний, Інокентій Гізель, Микола Гнідич, Василь Капніст, Василь Наріжний, Микола Гоголь, Григорій Квітка-Основ'яненко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Микола Сементовський, Орест Сомов, Антоній Погорельський, Анатоль Свідницький, Іван Котляревський, Олексій Кольцов та інші відомі постаті.

Один зі способів організації історичних знань у Вікіпедії – групування всіх подій та статей про них за часом, коли ці

події відбулися. Результати групування бачимо у статтях та тематичних категоріях. В українській Вікіпедії вже започатковано понад 600 сторінок про події XV–XIX ст., утворених за певним календарним періодом, і велика кількість – за комбінацією двох чи більшої кількості критеріїв. Серед суто календарних статей є стаття про тисячоліття – «Друге тисячоліття»; п'ять статей про століття (від статті, що має назву «15 століття», до статті «19 століття»); п'ятдесят статей про десятиліття («1410-ті» – «1890-ті»); п'ятсот статей про історичні події упродовж одного року (від «1401» до «1900»).

Ці статті сукупно містять знання про тенденції історичного розвитку та конкретні події, що відбувалися у світі. Одночасне представлення важливих історичних подій, що сталися у різних країнах в один часовий період (тобто суміщення знань про історичний процес у різних територіальних частинах людського суспільства), синхронізує знання про історичний розвиток різних країн, регіонів, континентів та всього людства. Це полегшує порівняння національних історій та визначення зв'язків між різними подіями, допомагає унаочнити визначальні тенденції історичного розвитку регіону чи світу і місце в цьому України. Отже, користувач української Вікіпедії потенційно має можливість побачити й усвідомити місце українства у плині європейської і загальносвітової історії. Більшість цих статей лише започатковані і потребують додаткового наповнення. Минуле українства у багатьох з них ще не представлено. Зміст статей, утворених за певним календарним періодом, становлять переважно переліки подій та видатних осіб. Про більшість з них у Вікіпедії є принаймні започаткована

стаття. Читач може швидко перейти на статті про тогочасні події чи персоналії завдяки наявності гіпертекстових посилань у статтях, утворених за календарною ознакою.

Окрему велику групу становлять статті, утворені за днями року. На кожен день існує стаття, що об'єднує події різних років, століть, країн. Загалом за критерієм року в українському сегменті створено 6 тематичних категорій найвищого рангу та 369 сторінок (не враховуючи нижчих за ієрархічним рівнем). За критерієм року створено 36 тематичних категорій (значна частина з яких містять підкатегорії), за критерієм періоду – 3. В організації знань про Україну на світовій історичній осі суттєве значення мають також категорії, утворені за такими комбінаціями ознак: об'єкти за часом заснування (об'єднує 24 категорії), об'єкти за часом зникнення (8 категорій), персоналії за часом (6 категорій).

Категорія «Персоналії за часом» об'єднує такі підкатегорії: «Нині живуть», «Персоналії за днями народження», «Персоналії за днями смерті», «Персоналії за роком народження», «Персоналії за роком смерті», «Персоналії за століттям». У підпорядкованих їм статтях широко представлено зарубіжних і українських особистостей XV–XIX ст.

Підкатегорії, об'єднані категорією «Засновані у 15 столітті», охоплюють 60 років (зі 100), але загалом охопленість років XV–XIX ст. окремими підкатегоріями наближається до 100%. Проілюструємо зміст однієї з тематичних категорій, утворених за комбінацією кількох ознак. Українською, білоруською та англійською мовами створено категорію «Населені пункти засновані у 15 столітті». В

українському сегменті вона містить 33 підкатегорії (про заснування поселень упродовж 33 років зі 100). Серед підкатегорій є «Населені пункти засновані 1450», що об'єднує 6 статей про українські села: Малява (тепер на території Польщі), Медівка, Пархомівка, Хомутиці, Хрінівка. Про заснування цього року поселень в інших країнах інформація ще відсутня. Щодо поселень багатьох країн Європи її можна знайти самостійно в інших мовних сегментах, що потребує чимало часу.

У статтях, присвячених подіям, що сталися упродовж відносно коротких історичних проміжків часу – років, є вже чимало інформації про події української історії. У статтях, присвячених історичному розвитку упродовж століть та другого тисячоліття, українознавчих знань в одних немає взагалі, в інших є, але надто мало. Натомість у них є чимало знань з історії зарубіжних країн Європи: Італії, Франції, Іспанії, Великої Британії, Нідерландів, Німеччини, Росії, США та ін.

У статті «15 століття» зазначено, що воно є «останнім століттям Середньовіччя, епохи Відродження, початком Великих географічних відкриттів» [8]. У структурних частинах цієї статті – «Світова історія», «Історія Європи», «Історія Англії», «Винаходи і відкриття» – є одна-єдина згадка про українство: «Перші офіційні відомості про появу козаків у пониззі Дніпра». У розділі «Відомі особи» цієї статті згадано 60 імен володарів, релігійних діячів, літераторів, скульпторів, художників, філософів та ін. Серед них жодного представника українства.

Загалом у структурі статей про століття (XV–XIX) є лише декілька розділів, що передбачають українознавчі історичні знання, а саме: у статті «17 століття» розділ «Два українські університети», у

статті «18 століття» розділ «Видатні літератори України». Цього, звісно, замало.

У статті «XIX століття» знання про історичні події на українських теренах та події за їх межами, що міцно пов'язані з плином української історії, містяться у кількох розділах. У розділі «Події» вміщено статті про російсько-турецькі війни XIX ст., наполеонівські війни 1803–1815 рр., польські повстання 1830–1831 рр., 1863–1864 рр., заснування Київського університету (1834), Кримську війну 1853–1856 рр., селянську реформу (1861) тощо. У переліку статей розділу «Люди» наведено й статті про осіб, пов'язаних у різний спосіб з історією України, зокрема: «Миклухо-Маклай Микола Миколайович», «Мечніков Ілля Ілліч», «Пирогов Микола Іванович», «Пушкін Олександр Сергійович», «Шевченко Тарас Григорович», «Гоголь Микола Васильович», «Чехов Антон Павлович», «Оноре де Бальзак», «Достоевський Федір Михайлович», «Менделєєв Дмитро Іванович». Серед художників згадано Айвазовського І.К., Рєпіна І.Ю., Куїнджі А.І.; серед скульпторів – Юліана Марковського, Вікентія Беретті, Лешека Городецького; серед композиторів – Петра Чайковського.

Статті про десятиліття XIX ст. наповнено ще невеликою кількістю інформації. У шести статтях (серед усіх десяти) наведено лише по 1 – 2 події, в одній – 3, в одній – 4, в одній – 6. Лише стаття «1840-ві» має чималу основу вмісту. У ній є позиції, що стосуються України.

Статті, утворені за роками, суттєво відрізняються між собою за обсягом наповнення та часткою в ньому українознавчої інформації. Загальний стан представлення в них знань про Україну й зарубіжних українців подібний до

того, що й у статтях, утворених за десятиліттями.

Побачити українство у плині всесвітньої історії допомагають також статті з історії багатьох інших країн (Австралії, Великої Британії, Бразилії, Греції, Іспанії, Італії, Китаю, Монголії, Німеччини, Сполучених Штатів Америки, Франції, Японії), регіонів і частин світу. Таких статей в українському сегменті вже багато, їх кількість зростає. Проте ефективний спосіб усвідомлення місця українства в загальносвітовому історичному процесі – синхронічні таблиці – ще не представлено в українській Вікіпедії. Подаємо перелік деяких подій всесвітньої історії від межі XIV–XV ст. до кінця XV ст., що, на нашу думку, мають увійти до таких таблиць української Вікіпедії. Для цього використано Синхронічну таблицю з історії України та інших держав світу [10, 266–375], а також деякі статті Вікіпедії, що містять знання про зазначені події: 1396 – завершення завоювання Болгарії турками; 1397 – Кальмарська унія Швеції, Норвегії, Данії; 1 чверть XV ст. – зародження держави інків; 1410 – Грюнвальдська битва; 1413–1417 – XVI Вселенський собор; 1439 – Флорентійська церковна унія; 1440 – укладення польсько-угорської унії; 1441 – перемога турків над польсько-угорським військом біля Варни; 1445 – винахід книгодрукування Й. Гуттенбергом; 1453 – Османська імперія захопила Константинополь. Падіння Візантії; 1455 – розпад Монгольської імперії; 1459, 1463, 1479 – загарбання турками Північної Сербії, Боснії, Албанії; 1465–1505 – князування у Москві Івана III, захоплення Новгородської, Тверської та інших земель, створення Московської централізованої держави; 1479 – Кастилія та Арагон

об'єдналися в Іспанське королівство; 1485 – підпорядкування Тверського князівства Москві; 1487 – Казанське ханство потрапляє в залежність від Московії; 1492 – падіння останнього арабського емірату на Піренейському півострові – Гранаді, завершення Реконкісти, відкриття Америки Христофором Колумбом; 1497–1498 – відкриття морського шляху з Європи до Індії Васко да Гамою; 1500 – відкриття морського шляху з Європи до Бразилії П.А. Кабралом.

Не будемо наводити докладні переліки історичних подій XVI–XIX ст., з якими маємо синхронізувати нашу історію, зазначимо лише деякі, зокрема і найважливіші для Європи чи світу. У XVI ст. згадаємо такі: відкриття Тихого океану Васко Нуньєсом де Бальбао; завоювання Османською імперією Сирії, Єгипту та інших країн; початок Реформації у Німеччині; завоювання іспанськими конкістадорами мексиканських теренів; Селянська війна у Німеччині; заснування в Індії імперії Великого Могола; завоювання іспанцями держави інків; затвердження Папою Ордену єзуїтів; турки перемогли іспанців під містом Алжир.

Серед подій зарубіжної історії XVII ст. – відокремлення Португалії від Іспанії; Англійська буржуазна революція; війна Османської імперії з Венецією, турки захопили о. Крит; Вестфальський мир; окупація Угорщини Австрією; створення «Священної ліги» для боротьби проти турецької агресії. Військовий союз Австрії, Польщі, Венеції, Риму; засновано Слов'яно-латинську академію у Москві; царювання Петра I; укладено Карловицький мирний договір між Польщею та Туреччиною.

Серед подій європейської і світової історії XVIII ст., що, безумовно, маємо

зиставляти з українськими, перелічимо такі: Північна війна між Росією й Швецією; проголошення Росії імперією; Семилітня війна, Паризький мирний договір; Війна за незалежність, утворення США; війна Франції, Іспанії, Голландії проти Англії; Версальський мирний договір; Друга Конституція США; Велика французька буржуазна революція; президентство Джорджа Вашингтона у США; період Директорії; окупація Єгипту французьким військом; президентство Томаса Джефферсона у США.

XIX ст. європейської історії насичене подіями і явищами, що міцно пов'язані з історією України, серед них згадаємо російсько-турецькі та наполеонівські війни, низку революцій, скасування кріпосного ладу, розвиток промисловості й залізниць, прискорення розвитку освіти, науки й медицини, зниження коефіцієнта смертності та початок демографічного переходу, національно-визвольну боротьбу і формування націй сучасного типу.

Усі перелічені події всесвітньої історії представлено певним чином в українському сегменті Вікіпедії. Зазначимо, що наведено лише частину вагомих подій того часу. Окремі з них суттєво вплинули на історію України, учасниками деяких (за межами сучасного українського державного кордону) були українські люди – етнічні українці та інші мешканці тодішньої української етнічної території, а також кримськотатарської. На наш погляд, є підстави певним подіям зарубіжної історії відводити місце не лише у синхронічних таблицях, але й у хронологічній таблиці історії України (з відповідним коментарем).

Для характеристики процесу поширення знань про місце України на світовій

історичній осі XV–XIX ст. важливим показником є кількість переглядів статей, що містять ці знання. Далі наводимо статистику щодо переглядів лише певних статей, які слугують прикладом використання всіх подібних статей. В українському сегменті стаття «1401» у другій половині 2012 р. щомісячно переглядалася від 69 разів (у вересні) до 97 (у серпні); упродовж 2013 р. – від 64 (у лютому) до 96 (у жовтні) [2]. Більшість статей про століття переглядаються у 2–3 рази частіше. Наприклад, статтю «15 століття» у серпні 2013 р. переглянуто 124 рази, вересні – 212, жовтні – 250, листопаді – 194, грудні – 179. Проте до статті «19 століття» звертаються частіше: у серпні – 270 разів, вересні – 587, жовтні – 562, листопаді – 588, грудні – 610. За кількістю переглядів вона посіла 9 398 позицію в українському сегменті [2].

Статті про десятиліття XIX ст. переглядаються приблизно на рівні статей про роки. Наприклад, статтю про останнє десятиліття XIX ст. «1890-ті» переглянуто 60 разів у серпні 2013 р., 99 – вересні, 98 – жовтні, 110 – листопаді, 80 – грудні [2].

Зі змісту сторінки українського сегмента «Вікіпедія: Проект: Популярність/Списки популярних статей/2013» довідуємося, що до першого десятка найпопулярніших статей за 1 тиждень січня (13–19) 2014 р. потрапили статті, що містять принаймні частково знання про минуле України XV–XIX ст.: «Шевченко Тарас Григорович» (15 321 перегляд забезпечив 2 місце), «Маланка» (8 633 переглядів, 6 місце), «Україна» (8 128 переглядів, 7 місце), «Щедрий вечір» (7 842 переглядів, 9 місце), «Коцюбинський Михайло Михайлович» (7 460 переглядів, 10 місце) [8].

Статті про деяких видатних українців, зокрема про діячів XIX ст., за кількістю переглядів в українському сегменті традиційно входять до першого десятка. Статтю «Шевченко Тарас Григорович» упродовж 2012 р. переглянуто понад 473 тис. разів [1], що вже не перший рік дає другу позицію (після статті «Україна») у ранжованому ряду найпопулярніших статей Вікіпедії українською мовою. До першого десятка входять також статті «Франко Іван Якович» та «Леся Українка».

За підсумками 2013 р. складено сотню статей української Вікіпедії, що найчастіше переглядалися користувачами упродовж року. До неї увійшло чимало статей, що містять знання про історичний розвиток України у XV–XIX ст., серед них є такі: «Шевченко Тарас Григорович», «Роксолана», «Леся Українка», «Франко Іван Якович», «Богдан Хмельницький», «Українська культура XIX століття», «Бароко», «Сковорода Григорій Савич», «Іван Мазепа», «Кайдашева сім'я», «Романтизм», «Запорозька Січ», «Чорна рада (роман)», «Грушевський Михайло Сергійович» [4].

За 30 днів (від 24 грудня 2013 р. до 23 січня 2014 р.) статті про XV–XIX ст. в англійському сегменті Вікіпедії переглянуто 10,2–31,5 тис. разів, а саме: «15th century» – 10 294, «16th century» – 14 899, «17th century» – 15 818, «18th century» – 21 077, «19th century» – 31 468. У російському сегменті за цей час ці статті переглядалися приблизно у 3 рази рідше – від 3,6 до 9,2 тис. разів, зокрема: «XV век» – 3 653, «XVI век» – 4 161, «XVII век» – 4 990, «XVIII век» – 7 163, «XIX век» – 9 161. В українській Вікіпедії відповідні статті переглянуто приблизно у 9 разів менше, ніж в англійській, а саме:

«15 століття» – 137 переглядів, «16 століття» – 203, «17 століття» – 214, «18 століття» – 261, «19 століття» – 389 [2].

За результатами здійсненого дослідження з урахуванням результатів з дотичних питань, що ми оприлюднили раніше, робимо узагальнені висновки. Веб-енциклопедія «Вікіпедія», що з'явилася на початку XXI ст. і швидко стала легкодоступним, багатомовним, найзапитуваним серед людства, у тому числі й української його частини, інформаційним ресурсом довідково-енциклопедичних знань, містить (крім іншого) знання про місце певних країн на світовій історичній осі, зокрема – про місце на ній України.

Наповнення Вікіпедії знаннями про місце України на світовій історичній осі здійснюють користувачі з різних країн світу, насамперед з України та країн, що мають суттєві групи громадян, пов'язаних з Україною походженням чи іншими зв'язками. Юридичне, організаційне, фінансово-економічне, технічне забезпечення функціонування Вікіпедії здійснює фонд «Вікімедія» (2003), регіональною частиною якого є громадська організація «Вікімедія Україна» (2009).

Вікіпедія має достатньо засобів для створення, зберігання, оновлення й поширення знань про місце України на світовій історичній осі, зокрема розгалужену систему упорядкованих за часовими ознаками статей і категорій. Поширення енциклопедичних знань серед людства є важливим кінцевим етапом у переліченому ланцюжку видів діяльності вікіпедичної спільноти. На початку етапу формування Вікіпедії, коли наповнення було відносно невеликим, можливості оновлювати й поширювати знання були також невеликими. Тепер, коли у

найбільших мовних сегментах Вікіпедії є чимало інформації про історію України, зокрема про її місце на світовій історичній осі, з'являється потреба оновлення наявних знань, зростає інтенсивність їх поширення, яке набуває більшого суспільного значення.

Вікіпедія є зручним і ефективним інструментом поширення знань про місце України на світовій історичній осі українською та багатьма іншими мовами. Можливості Вікіпедії розповсюджувати знання про багатий подіями й подіями історичний розвиток України на світовій історичній осі XV–XIX ст. використано ще лише частково.

Окремої статті, присвяченої характеристиці місця України на світовій історичній осі, за станом на кінець 2013 р. не виявлено. Проте в усіх найбільш наповнених мовних сегментах Вікіпедії є система статей, утворених за певним календарним періодом (рік, десятиліття, століття, тисячоліття). Існує також група статей і тематичних категорій, утворених за комбінованим тематично-хронологічним критерієм. Сукупно статей про історію XV–XIX ст., утворених за календарним чи тематично-хронологічним критерієм, у кожному з найбільш наповнених сегментів понад 1000. З кожної з них користувач має можливість перейти на статтю про тогочасну подію чи особу. Функціонально вони відіграють важливу роль в упорядкуванні знань про минуле за часом та полегшують пошук синхронних чи близьких у часі подій і відомих осіб.

Ознайомлення з історією цих статей показало, що їх система сформувалася вже на початкових етапах створення певних мовних сегментів, в українському – у перший рік його існування – 2004.

Наповнення Вікіпедії знаннями про історичний розвиток України на світовій історичній осі відбувалося від часу появи англійського сегмента на початку ХХІ ст. і триває досі.

Наповнення календарних статей відбувалося від часу їх появи до сьогодні. В англійській Вікіпедії ці статті мають тепер порівняно великий обсяг, але у польській, російській, українській – значно менший, зазвичай у рази. Вміст багатьох статей про роки й десятиліття в українському сегменті ще надто маленький. Певні календарні статті української Вікіпедії (серед найбільших за змістом) за час існування зазнали вже понад 30 редагувань.

Зміст статей, утворених за певним календарним періодом, становлять переліки подій та видатних осіб, іноді з тлумаченнями чи коментарями. Про більшість із них у Вікіпедії принаймні започатковано статтю, на яку можна швидко перейти завдяки гіпертекстовому посиланню. Тобто статті, утворені за календарним критерієм, подібні до списків назв вікіпедичних статей про осіб та події одного часового проміжку.

Сукупність статей, утворених за календарним чи тематично-хронологічним критерієм, та тих, на які вони містять гіпертекстові посилання–переходи, дає читачеві уявлення про місце певної країни, певної частини людства, певної цивілізації на загальносвітовій історичній осі. Місце України у відповідних статтях більшості мовних сегментів ще важко помітити й усвідомити. Інформації про українство в них надто мало, а та, що є, пересічним зарубіжним читачем, певно, не сприймається як така, що стосується України. Наведені в них назви статей про відомих українців ХV–ХІХ ст.

та пов'язаних з Україною видатних особистостей структурно не виокремлені, зазвичай перебувають у розділах (чи підрозділах), не диференційованих за країною, або ж таких, що характеризують Росію чи інші країни. Хоча загалом знань про історичний розвиток України ХV–ХІХ ст. у найбільших мовних сегментах чимало. На нашу думку, бракує зіставлення цих знань з історичним розвитком інших країн, Європи і світу загалом.

В українському сегменті Вікіпедії питома вага інформації про Україну й зарубіжних українців на загальносвітовій історичній осі найбільша. Проте, вважаємо, за кількістю і змістом її ще недостатньо для адекватного, системного висвітлення цієї теми.

З метою кращого показу місця українства на загальносвітовій історичній осі і загалом у загальносвітовому історичному процесі (крім подальшого наповнення наявних календарних статей) доцільно зробити в українському сегменті синхронічні таблиці історії України, Європи та решти світу, а також окрему тематичну статтю. Такі синхронічні таблиці допоможуть унаочнити місце України в історії Європи й світу загалом. Окрема тематична стаття має містити узагальнені знання про місце людності українських теренів у світовому історичному процесі. Спочатку, можливо, достатньо зробити відповідний розділ у статті «Історія України», який згодом може перерости у повноцінну статтю.

Об'єктивним показником інтенсивності поширення знань про місце України на світовій історичній осі ХV–ХІХ ст. вважаємо кількість переглядів сторінок Вікіпедії, що містять ці знання. Перегляди обліковуються автоматично,

статистичні дані про це досяжні для вивчення. Статті, утворені в українській Вікіпедії за критерієм певного календарного періоду, не входять до групи найпопулярніших, проте деякі з них переглядаються активно. Подібна ситуація і в інших найбільших мовних сегментах. Сукупна кількість щомісячних та щорічних переглядів таких сторінок має тенденцію збільшуватися, що свідчить про зростання інтенсивності поширення знань про місце України на світовій історичній осі засобами Вікіпедії.

Одержані результати корисно застосовувати у практичній діяльності з наповнення Вікіпедії, використовувати у тих дослідженнях інтеграції України до світового інформаційного простору і питань історії України початку XXI ст., що пов'язані з появою та розвитком Вікіпедії.

У дослідженнях поширення знань про місце України серед суб'єктів світового історичного процесу засобами Вікіпедії надалі доцільно спиратися на статті про історію України й світову історію, що утворені за тематично-предметним критерієм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Wikimedia Toolserver [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://toolserver.org/~johang/2012.html#ukrainian>
2. Wikipedia article traffic statistics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.grok.se>
3. Wikipedia: the free encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org>
4. Most viewed articles on Ukrainian Wikipedia 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tools.wmflabs.org/wikitrends/2013.html#ukrainian>

5. Page Views for Wikipedia, All Platforms, Normalized [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.wikimedia.org/EN/TablesPageViewsMonthlyCombined.htm>

6. Вікімедіа Україна: Блог «Вікімедіа Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wikimediaukraine.wordpress.com>

7. Вікімедіа Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.wikimedia.org>

8. Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>

9. Дайджест Уанета 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prodigiagency.com/digest/Prodigi_digest.pdf

10. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – 380 с.

11. Обзор UA-net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ain.ua/2013/12/19/506384#more-506384>

12. Чирков О. Розділ 6. Знання про минуле України XV–XVIII ст. у вільній енциклопедії – Вікіпедії // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі. Колективна монографія. – Т. 2. XV–XVIII ст. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 612–704.

13. Чирков О. Історія України XV–XVIII століть у вільній енциклопедії – Вікіпедії українською мовою // Українознавство. – 2012. – №4 (45). – С. 48–54.

REFERENCES

1. Wikimedia Toolserver [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://toolserver.org/~johang/2012.html#ukrainian>
2. Wikipedia article traffic statistics [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://stats.grok.se>
3. Wikipedia: the free encyclopedia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://en.wikipedia.org>
4. Most viewed articles on Ukrainian Wikipedia 2013 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tools.wmflabs.org/wikitrends/2013.html#ukrainian>

5. Page Views for Wikipedia, All Platforms, Normalized [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://stats.wikimedia.org/EN/Tables-PageViewsMonthlyCombined.htm>
6. Wikimedia Ukraina: Blog «Wikimedia Ukraina» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://wikimediaukraine.wordpress.com>
7. Wikimedia Ukraina [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.wikimedia.org>
8. Vikipediya: vilna encyclopediya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uk.wikipedia.org>
9. Daidzhest Uaneta 2012 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://prodigiagency.com/digest/Prodigi_digest.pdf
10. Kotliar M., Kulchytskyi S. Shliakhamy vikiv: Dovidnyk z istorii Ukrainy. – K.: Ukraina, 1993. – 380 p.
11. Obzor UA-net [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ain.ua/2013/12/19/506384#more-506384>
12. Chyrkov O. Rozdil 6. Znannia pro mynule Ukrainy XV–XVIII st. u vilnii entsyklopedii – Vikipediyi // Ukrainska zemlia i liudy. Ukrainskyi etnos u svitovomu chasoprostori. Kolektyvna monografiia. – T. 2. XV–XVIII st. – K.: NNDIUVI, 2012. – P. 612–704.
13. Chyrkov O. Istoriia Ukrainy XV–XVIII stolit u vilnii entsyklopedii – Vikipedii ukrain-skoiu movoiu // Ukrainoznavstvo. – 2012. – №4 (45). – P. 48–54.

O. Chyrkov

Spread of Knowledge about the Place of Ukraine on the Global Historical Axis of the 15th–19th Centuries via Web Encyclopedia «Wikipedia»

Abstract

The purpose of the research is to characterize the process of spread of knowledge about the place of Ukraine on the global historical axis of the 15th–19th centuries via web encyclopedia «Wikipedia» in the early 21st century. In the work author based on study of availability, organization, volume, content and popularity of knowledge on the place of Ukraine in the global historical space of the 15th–19th centuries found in Ukrainian and the largest language segments of Wikipedia. The key sources used are Ukrainian and other the most filled language segments of Wikipedia in 2001–2013, automatically formed statistic and analytic data on the usage of Wikipedia in Ukraine for last few years which were found on other web sites.

In the early 21st century «Wikipedia», one of the most demanded encyclopedias worldwide, has become a comfortable and efficient instrument of spread of reference information and encyclopedic knowledge on the world and Ukraine's place in the world. However by the end of 2013 the capability of Wikipedia to spread the knowledge about such eventful period of the Ukrainian history as development of Ukraine in the global historical space of the 15th–19th centuries has been used only partially. A combination of the articles arranged according to a calendar criterion gives the reader a certain imagination about the place of Ukraine in the global historical space that is still not shown enough in the relevant articles of the majority of language segments.

In order to provide a better coverage of the place of ukrainstvo on the global historical axis and in the global historical process in general it is useful to make synchronous tables and a separate article on the subject. It is reasonable to base the further research of spread of Wiki-knowledge about the place of Ukraine among the subjects of the global historical process on the articles about the history of Ukraine and the global history created according to topical criteria.

The obtained results can be used in further practical activities on filling of Wikipedia as well as researches of integration of Ukraine into the global information space and problems of the history of Ukraine in the early 21st century connected with foundation and development of Wikipedia.

УКРАЇНСЬКІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ ТА ЇХНІ НАУКОВІ ІНТЕРЕСИ (ПІСЛЯ 1945 Р.)

Оксана ДАНИЛЮК-КУЛЬЧИЦЬКА

молодший науковий співробітник відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. Стаття присвячена прямишівським дослідникам української літератури, а також проблемам та тенденціям українознавчих досліджень Східної Словаччини. У ХХ ст. вперше в історії регіону сформувалася команда місцевих дослідників: літературознавців, мовознавців, етнографів, істориків та мистецтвознавців. Разом вони започаткували нову наукову традицію Пряшівщини і приділили особливу увагу не лише дослідженням, але й популяризації української культури і мови в регіоні. Ця діяльність дуже важлива для збереження знань про культуру, що поступово зникає у зв'язку з асиміляцією українців. Автор робить огляд літературних досліджень словацьких українознавців, висвітлює причини різкого злету, а пізніше згасання наукової роботи в регіоні.

Ключові слова: Пряшівщина, Східна Словаччина, русини-українці, літературознавство.

УКРАИНСКИЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЫ ВОСТОЧНОЙ СЛОВАКИИ И ИХ НАУЧНЫЕ ИНТЕРЕСЫ (ПОСЛЕ 1945 Г.)

Оксана ДАНИЛЮК-КУЛЬЧИЦКАЯ

младший научный сотрудник отдела украинской этнологии ННИИУВІ

Аннотация. Статья посвящена пражевским исследователям украинской литературы, а также проблемам и тенденциям украиноведческих исследований Восточной Словакии. В ХХ в. впервые в истории региона сформировалась команда местных исследователей: литературоведов, языковедов, этнографов, историков и искусствоведов. Вместе они положили начало новой научной традиции Пряшевищины и уделили особое внимание не только исследованиям, но и популяризации украинской культуры и языка в регионе. Автор делает обзор литературных исследований словацких украиноведов, освещает причины резкого взлета, а позже угасания научной работы в регионе.

Ключевые слова: Пряшевищина, Восточная Словакия, русины-украинцы, литературоведение.

UKRAINIAN LITERARY SCHOLARS FROM EASTERN SLOVAKIA AND THEIR RESEARCH INTERESTS (AFTER 1945)

Oksana DANYLIUK-KULCHYTSKA

junior research associate of Ukrainian Ethnology Department of NRIUSWH

Annotation. This article is dedicated to people studying Ukrainian literature in the Presov region of eastern Slovakia as well to the problems and tendencies of research of Ukrainian studies in eastern Slovakia.

It was the 20th century when a group of local researchers of Ukrainian studies was formed in eastern Slovakia for the first time. They researched local literature, language, ethnography, history and art. They not only started a new tendency of scientific research of Ukrainian studies in the region but also contributed greatly to popularization of the Ukrainian culture and language. This article includes a review of research interests of the Slovak researchers of that period and considers the reasons for the sudden rise and later fall of the Ukrainian studies researches in the region.

Key words: *the Presov region, eastern Slovakia, Rusyns-Ukrainians, literary studies.*

Українське літературознавство, як і інші українознавчі дисципліни, у Східній Словаччині почало розвиватися на початку 1950-х років. Курс партії на українізацію Пряшівщини 1952 р. (перехід шкіл на українську мову викладання) потребував учителів, які б володіли українською. Тож починаючи з 1953 р., Міністерство освіти ЧСР відсилає місцеву молодь на навчання в Україну. У 1955 – 1956 рр. у ВНЗ України направляли по 50 студентів щороку [1, 21]. Молодь, яка отримала шанс безкоштовно навчатися у найкращих вузах України, Росії та Чехословаччини і скористалася ним, невдовзі стала науковою елітою Пряшівщини. У цій статті йдеться про літературознавців, унікальність праці яких полягає в тому, що вони переважно досліджували місцеву літературу, про яку материкова Україна не знала. Не всі літературознавчі дослідження місцевих учених можна вважати аполітичними та цінними з точки зору сьогоденної науки. Науковці мусили враховувати радянські традиції досліджень і критики (особливо після окупації Чехословаччини у 1968 р.), інакше їм загрожувала заборона займатися науковою діяльністю. Вчене товариство знало про своїх колег, які через таку заборону були вимушені працювати на робітничих посадах, а дехто був ув'язнений. Усе ж навіть у заполітизованих статтях можна знайти фактичну інформацію про дозволених

письменників та поетів Східної Словаччини та зробити висновки про тих, чий імена не згадані в узагальнюючих статтях, як, наприклад, у статті М. Романа до 30-річчя української літератури Чехословаччини [2]. Слід відзначити, що до посилення комуністичного режиму науковці сміливо досліджували життя і творчість заборонених в Україні письменників. «Цього можливо було досягти як завдяки тому, що цензура в ЧСР не сягала рівня цензури в Радянському Союзі, але й завдяки тому, що україністи ЧСР – такі як Орест Зілінський, Іван Мадцинський, Микола Неврлий, Юрій Бача, Павло Мурашко, Вацлав Жідлицький, Зіна Генік-Березовська, Михайло Мольнар, Федір Гондор, пізніше Микола Мушинка та інші, – правильно зорієнтувалися в суті наведеної проблематики, засвідчили високий рівень її розуміння та проявили високу міру громадянської сміливості при її презентації, використовуючи при цьому різні форми», – зазначає Ю. Бача [3].

Письменники регіону отримали можливість друкувати свої твори у місцевій періодиці і легко знаходити свого читача. З 1946 р. почали виходити журнал «Костер» (видавали пряшівські студенти празьких ВНЗ), газета-тижневик «Карпатская звезда» (у Празі та Пряшеві), з 1947 р. пряшівський журнал «Колокольчик – Дзвіночок», пізніше – газета «Нове життя», журнал «Дружно вперед»,

«Піонерська газета», журнал «Дукля». У 1960 р. у Пряшеві було створено відділ української літератури словацького педагогічного видавництва, в якому об'єдналися дві редакції – підручників та художньої літератури. Відділ видав близько 1000 різних підручників, методичних посібників та інших шкільних матеріалів і близько 500 назв белетристики та науково-популярної літератури. Серед видань колективні та особисті збірники письменників краю. Вже у 1964 р. при відділі української літератури заснували Клуб приятелів української літератури «Дружба», який нараховував понад 700 членів-передплатників. Видавничу діяльність фінансувало Міністерство шкіл та культури Словацької СР.

Цей період піднесення української літератури регіону почав згасати після радянської окупації 1969 р. і практично закінчився після Оксамитової революції 1989 р., коли дотації на видання українських книжок у Словаччині радикально обмежили. З одного боку, новостворена держава Чехо-Словацька Федеративна Республіка потребувала коштів для більш важливих питань, ніж фінансування меншин, а з другого – через небезпеку втрати територій державі нелогічно підтримувати меншину, яка здавна живе на землях, що межують з материнською країною.

У кращі часи науковці мали змогу видавати свої монографії за державний кошт, пізніше знаходили фінансування лише для збірників. Незалежно від фінансування протягом кращих і гірших років для української меншини словацькі українознавці друкували свої праці у двох місцевих періодичних наукових виданнях: «Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику», що

виходить з 1965 р. і дотепер (більшість збірників політематичні), та в «Наукових записках» (19 номерів з 1972 р. до 1994 р.), що видавав Культурний союз українських трудящих Чехословацької СР у Пряшеві, а пізніше Союз русинів-українців Словацької Республіки. Статті у «Наукових записках» часто були тематичними, присвячені річницям окремих особистостей чи подій: № 11 приурочений до 30-ї річниці видання літературно-мистецького та публіцистичного журналу «Дукля», № 12 – українському поету і публіцисту Федору Лазорику, № 14 – 50-й річниці Українського радіо в Чехословаччині та 25-й річниці створення Відділу української літератури Словацького педагогічного видавництва у Прешові, № 17 – творчості Тараса Шевченка, № 18 – Василя Латти, № 19 – Івана Мацинського. Останні збірники склалися на матеріалах наукових конференцій [4].

Також у 1968 р. вийшов збірник літературно-критичних нарисів про українську літературу Пряшівщини 1945 – 1967 рр. [5], у якому І. Мацинський писав про історичні передумови літературного процесу регіону, Василь Хома – про загальні тенденції літературного розвитку, Андрій Червеньяк – поезію, Юрій Бача – прозу та Олена Рудловчак – драматургію.

У згаданому вище журналі «Дукля» та місцевих газетах часто друкували літературно-критичні статті [6].

Треба згадати про збірники наукових праць, що виходять у Прешові за матеріалами міжнародних конференцій на тему словацько-українських взаємин. У кожному з таких збірників є спеціальний розділ з літературознавства. Наприклад, до збірника матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції 2000 р. [7]

увійшли роботи трьох словацьких українознавців (Л. Бабота, М. Неврлий, Я. Джоганик). Ще один збірник вийшов у 2003 р. [8], до нього увійшли праці з української літератури 8-ми словацьких учених (з літературознавчих статей три написані українською, інші – словацькою мовами).

Колективні праці останніх років виходять здебільшого словацькою мовою. Наприклад, у 2007 р. вийшов збірник праць про книжкове видавництво на Пряшівщині «Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova» [9]. Із дев'яти авторів лише Зузана Джупинкова зробила українознавчу розвідку «Огляд русинської і української періодики, що виходила у Пряшеві у 1919–2006» [10].

З 1950-х років у Словаччині біля 20 науковців постійно займалися дослідженнями з української літератури. Пряшівський літературознавець в еміграції Йосиф Сірка стверджує, що «чи не найбільшу заслугу у підвищенні якості художніх творів мають саме літературознавці, які критично займалися досягненнями української літератури південних лемків» [1, 110].

Нижче подаємо імена та огляд праць літературознавців Пряшівщини [11].

Олена Рудловчак (1919 р. н.) досліджує українсько-словацько-російсько-угорські літературні взаємини та українську журналістику Словаччини [12]. Уклала хрестоматію закарпатської української літератури XIX ст. у двох томах (1976, 1985). Праці: «Юрій Іванович Ставровський-Попрадов: життя, творчість, твори» (1984) – про місцевого фольклориста і публіциста XIX ст.; «Велика Жовтнева соціалістична революція і розвиток журналістики українців Чехословаччини» (1979) – огляд преси

Східної Словаччини та основних тенденцій у журналістиці початку XX ст.; «Формування літературно-критичної думки на сторінках Дуклі» (1985); «Шляхи російського друкованого слова до закарпатських українців. Закарпатоукраїнські кореспонденти російської періодичної преси в 50–70-і роки XIX ст.» (1988) – у цьому обширному дослідженні О. Рудловчак на основі великої кількості архівних джерел (листування Раєвського з Войтковським, Поповим, Раковським, Поповичем, Грабарем, Духновичем, Рубієм та ін.) та друкованих матеріалів (більше двохсот) показала роботу інтелігенції із забезпечення русинів слов'янською світською та духовною літературою, підручниками, створення бібліотек та книгосховищ при монастирях, їхні спроби завадити зугорщенню слов'янського населення. У дев'ятнадцятисторінковому додатку до розвідки автор уклала словник імен та періодики, згаданих у її праці; «Олександр Павлович і наша сучасність» (1982) – аналізуючи твори місцевого поета і культурно-освітнього діяча Павловича з його найстарішого рукописного збірника, автор розглядає історичні умови і процес формування світогляду Павловича; «Українська піонерська газета «Веселка» і її місце в журналістиці українців Чехословаччини» (1977) – тут ідеться про історію створення україномовної газети, її рубрики і тематику статей.

Юрій Бача (1932 р. н.) – літературознавець, письменник і публіцист. Досліджує закарпатоукраїнську літературу XIX та XX ст. Один із тих учених, кому заборонили займатися науковою діяльністю в 1973 р., а до того він був на кілька років ув'язнений. Монографії: «Літературний рух на Закарпатті середини

19 століття» (1961); «З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини» (1998) – автор розглядає літературний рух на Закарпатті, стан його дослідження, розвиток української літератури в Чехословаччині після 1945 р. та робить його періодизацію. Багато критичних праць присвячені проблемам і здобуткам місцевих письменників та поетів [13].

Йосиф Шелепець (1938 р. н.) досліджував деякі аспекти творчості О. Духновича, О. Павловича, Ф. Лазорика та інших місцевих письменників. Його праці: «Спірні вірші О. Духновича» (1983); «Дрібна проза О. Духновича»; «Роль радянської літератури в розвитку письменства українців Східної Словаччини» (1985); «В річищі авангардної літератури» (1985) – про вплив чеської авангардистської літератури на творчість Федора Лазорика; «Фацеція Подхо Браччоліні в обробці Івана Франка» (1990) – про Франкову версію фацеції «Про чоловіка, який шукав у річці втоплену дружину».

Іван Мацінський (1922 р. н.) – письменник та літературознавець, якому за часів комуністичного режиму у Чехословаччині заборонили видавати свої твори. Досліджував життя і творчість місцевих письменників. Праці: «Розмова сторіч» (1965) – про історію української літератури Закарпаття і Пряшівщини; «Кінець XVIII – перша половина XIX ст. та життя і діяльність Василя Довговича. До 200-річчя з дня народження (1783 – 1849)» (1982) – це біографія закарпатського письменника і філософа Довговича, показана через призму історичних подій, сучасником яких він був, а також аналіз його праць. Автор детально роз'яснює низку цікавих історичних моментів у коментарях. Одразу за цією

статтею у збірнику надрукована фотокопія єдиного екземпляра рукописної збірки праць Довговича.

І. Мацінський також почав роботу над «Словником історичного життя закарпатських українців», статті якого публікували в кожному номері журналу «Дукля» з 1967 р. до 1971 р., а також у номерах 1984 р.

Орест Зілінський (1923 р. н.) – літературознавець і фольклорист, єдиний українець – член-кореспондент Чеської Академії Наук. Досліджував українську літературу та українську літературу Пряшівщини, українсько-чесько-словацькі літературні зв'язки [14]. Праці: «O stylove podstate Ševčenkovy poezie» (1961); «Тарас Шевченко та чеська література» (1961); «Куди йти літературі східнославацьких українців» (1965); «Франко і чеський приклад» (1965); «Досягнення і перспективи нашої літературної критики» (1966); «Яка поетова дорога?» – про поезію місцевого поета Степана Гостиняка; «Resepce Ševčenka v české literatuře XIX. století: překlady – hodnocení – ohlasy» (1966); «На шляху до людинознавства» (1968) – про розвиток української літератури в Чехословаччині; «Радість світлого розуму» (1969) – про творчість І. Котляревського.

Йосиф Сірка (1936 р. н.) – особлива постать у словацькому українознавстві, у 1968 р. імігрував у Німеччину, досліджував літературу українців Пряшівщини. Звісно, у нього була можливість давати незалежну оцінку творам письменників та роботі вчених регіону. Його праці: «The Development of Ukrainian Literature in Czechoslovakia 1945 – 1975» (1978), «Розвиток національної свідомості лемків Пряшівщини у світлі української художньої літератури Чехословаччини» (1980).

Любиця Бабота (1944 р. н.) досліджує закарпатоукраїнську літературу XIX ст. та українсько-словацькі літературні зв'язки. У своїй праці «Закарпатоукраїнська проза II пол. XIX ст.» авторка за першоджерелами проаналізувала праці О. Духновича, П. Яновича, О. Гомічкова, О. Митрака, А. Кралицького, І. Сильвая, Є. Фенцика, Ю. Ставровського-Попрадова та ін. [15]. У вступі на 65-ти сторінках зробила огляд найвагоміших праць з української літератури вчених усього світу. Л. Бабота також є авторкою багатьох наукових статей, присвячених творчості Т. Шевченка, В. Довговича, М. Божук-Штефуци, Ф. Лазорика, Зореслава та ін. [16].

Йолана Голенда (1938 р. н.) написала монографію про творчість місцевого письменника, історика та церковного діяча Анатолія Кралицького «Анатолій Кралицький: розвідка і вибрані твори» (1984). Займається питаннями дитячої української літератури в регіоні: «Ukrajinská literatúra pre deti a mládež» (1985); «Перспективи видавничої діяльності українців Чехословаччини в галузі дитячої літератури» (1988); «Твори Федора Лазорика для дітей» (1990) – автор аналізує твори Лазорика для дітей та його роботу на посаді редактора дитячого часопису «Дзвіночок»; «Іван Франко та Ірина Невицька» (1985) – у статті автор знаходить ознаки впливу творчості Франка у повісті закарпатоукраїнської письменниці І. Невицької «Пригоди Матія Куколки».

Юрій Кундрат (1935 р. н.) працює в галузі теорії та критики художнього перекладу. Його праці: «Український художній переклад у Чехословаччині» (1983), «Теорія і практика перекладу» (1984), «Переклади на сторінках Дуклі»

(1985), «Художні переклади Федора Лазорика» (1985), «Видавнича діяльність в галузі української перекладної літератури Чехословаччини (1945–1985)» (1988), «Іван Франко – перекладач творів світової літератури» (1990).

Михайло Мольнар (1930 р. н.) досліджує чехо-словако-українські літературні взаємини та творчість місцевих письменників. Його монографії: «Тарас Шевченко у чехів та словаків» (1961); «Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів» (1965); «Зустріч культур» (1980); «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» (1957). Праці про місцевих письменників: «Кілька думок про творчість Марії Дуфанець» (1972); «Кілька думок про творчість В. Гренджі-Донського» (1972); «Над вибраним з поетичного доробку Ф. Лазорика» (1971).

Микола Неврлий (1916 р. н.) – франкознавець та шевченкознавець, бібліограф, також досліджує творчість місцевих письменників [17]. Його монографії: «Ivan Franko, ukrajinský básnik revolucionár» (чеською мовою, Praha, 1952); «Безсмертний Шевченко» (1954); «Олександр Олесь. Життя і творчість» (Київ, 1994). Праці про місцеву літературу: «Наша поезія» (1964), «Шляхом терновим» (1969) – про збірку поезій В. Гренджі-Донського. Проблематика чесько-українських та словацько-українських літературних зв'язків висвітлюється в дослідженнях «Зденек Неєдли та Україна» (1959), «Словацька україніка. Бібліографія (1945–1964)» (1965), «Українсько-іншослов'янські зв'язки» (1970), «Деякі спільні і відмінні риси українського і словацького романтизму» (1972), «Українська і словацька романтична проза» (1974).

Михайло Роман (1930 р. н.) – дослідник життя і творчості місцевих письменників. Його праці: «Федір Лазорик. Життя і творчість» (1974); «Шляхи літератури українців Чехословаччини після 1945 р.» (1979); «Літературна критика і Дукля» (1985); «Поезія Степана Гостиняка» (1991) [18].

Федір Ковач (1931 р. н.) досліджує проблеми і тенденції української літератури у Словаччині, а також творчість письменників Пряшівщини. Написав монографії «Життя і творчість О. Павловича» (1969), «Деякі проблеми розвитку української літератури в Чехословаччині» (1973); «Прозові твори В. Зозуляка» (1979). Інші праці: «Іван Гриць-Дуда» (1976) – про творчість місцевого письменника; «Журнал Дукля і його роль в розвитку літератури українців ЧССР за останніх 30 років» (1985); «Тарас Шевченко у творчості українських письменників Чехо-Словаччини» (1991).

Андрій Шлепецький (1930 р. н.) досліджував будительську проблематику, творчість О. Павловича, І. Франка. Його праці: «Закарпатські будителі та наша сучасність» (1957); «Іван Франко – пророк західноукраїнських земель» (1990) – про праці І. Франка, присвячені соціальним і політичним проблемам Західної України та Закарпаття; «Попередники будителів Закарпаття та Пряшівщини» (1967); «Літературна спадщина О.І. Павловича» (1982) – про поетичну та педагогічну спадщину Павловича та історію зберігання його рукописів; «Словацьке джерело поетичної творчості О.І. Павловича» (1982) – у цій праці автор показує, як поезія словацького поета Гуголина Гавловича вплинула на тематику та ідеї творчості Павловича.

Юрій Панько (1933 р. н.) – один із учених, якого відсторонили від наукової діяльності у 1975 р. Зробив наукову розвідку «Історія одної легенди» (1991), у якій показує вплив легенди про князя Лаборця, який боронив закарпатське населення проти угорського засилля, на сучасну літературу і драматургію регіону. З початку 90-х років захопився ідеєю окремого народу русинів і у співпраці з іншими уклав «Русинсько-русько-українсько-словенсько-польський словник лінгвістичних термінів» (1994), «Правила русинського правопису» (1994) та «Орфографічний словник русинського язика» (1994).

Василь Хома (1927 р. н.) – літературний критик, зробив низку досліджень про творчість місцевих письменників, також досліджує російську та українську літературу в Словаччині. Праці: «О новой повести В. Зозуляка «В кровавом тумане» (1957); «Замечательный талант» (1958) – про творчість місцевого письменника Михайла Шмайди; «Драматическое творчество Евы Капишовской-Бисс» (1960); «Де ж правда?» (1961) – про роман Шмайди «Тріщать криги»; «Od futurizmu k literatúre faktu Bratislava» (1972), «Традиції Т.Г. Шевченка й наші літературні справи» (1991), «Формування поетичного профілю поета Івана Мацинського» (1994). На початку 90-х В. Хома приєднався до русинського руху за визнання русинів окремим народом, став редактором щорічного літературного альманаху «*Rusyn'skyj literaturnyj almanach*», який видає організація «Русинська оброда», у 2003 р. видав підручник з русинської літератури «*Rusyn'ska literatura pro 2. klasu serednich skol iz navčanëm rusyn'skoho jazyka*», у 2005 р. вийшов збірник «*Obrodžinja rusyniv*».

(zbornyk statej i študij o rusyn'skij literaturi, kulturi i dijatel'ctvi rusyn'skych organizacij ro roku 1989)».

Микола Мушинка (1936 р. н.) – фольклорист, етнограф та літературознавець, академік Української академії наук, у 1970 р. відсторонений від наукової діяльності за зв'язки з шістдесятниками. Праці, що стосуються літератури: «Володимир Гнатюк і Закарпаття» (1975); «Володимир Гнатюк. Життя і його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства» (1987); «Тарас Григорович Шевченко і цензура німецького Протекторату Чехії і Моравії» (1991).

Ілля Галайда (1931 р. н.) – письменник і літературознавець. Пише літературно-критичні статті на твори російських та місцевих письменників російською мовою. Праці: «А хто допоможе людині?» (1969) – про творчість місцевої письменниці М. Дуфанець; «Вірші і поезія» (1962) – про вірші С. Макари та Й. Шелепця; «Байки» (1964) – про творчість М. Ксеняка; «Вода в морі очищається» (1970) – про творчість Лариси Мольнар.

Іван Гірка (1928 р. н.) – літературний критик, досліджує російську та українську літературу. Його праці про місцеву літературу: «Заметки о творчестве Иванчова» (1959), «Байки Ксеняка» (1971); «До дискусії про ліричну прозу» (1972), «Спалахи» Іллі Галайди» (1975); монографії: «Некоторые вопросы художественного очерка и лирической прозы в советской литературе» (1978), «Типологические особенности современной советской лирической прозы» (1981).

Андрій Червеньяк (1932 р. н.) – літературний критик, один із заборонених після 1970 р. Праці: «До проблем

української літератури в Чехословаччині» (1965); «Над картою місцевої поезії» (1963); «За правдивість літератури» (1958); «Фіяско виразного кольору» (1965) – гостра критика повісті Василя Даця «Очі невиразного кольору».

Вера Жемберова (1948 р. н.) досліджує словацьку поезію і прозу XIX – XX ст., має також праці про українських письменників: «Súvislosti historickej prozy Ivana Franka a Jégého» (1990) – у цій праці авторка порівнює романи Франка «Захар Беркут» та Надаші-Еге «Адам Шангала» в контексті їх впливу на історичну свідомість народу; «Miesto dejín v tvorbe Tarasa Hryhorovycha Ševčenka» (1991) – про місце історичних подій у творчості Шевченка; «Ivan Macinský o roézii slovenského národného obrodenia» (1994) (Іван Мацинський про поезію словацького народного руху) [19].

Зробивши огляд літературних досліджень українських літературознавців Словаччини після 1945 р., можна дійти таких висновків:

– на території Пряшівщини одночасно діяла порівняно велика кількість літературознавців як для такої невеликої території. Така зацікавленість наукою залежала від зовнішніх чинників, а саме від фінансування політики українізації. З припиненням масштабного фінансування, особливо з початком словакізації та падінням іміджу України, нове покоління вчених-українознавців не з'явилося. Тож дотепер на цій ниві працюють ті ж самі вчені, що і 50 років тому;

– свої праці більшість літературознавців регіону присвячували літературному процесу на Пряшівщині та творчості місцевих письменників і поетів. Все ж останнім часом вчені більше занепокоєні зниканням української етнічної

меншини на Пряшівщині, що відображається у їхніх сучасних публікаціях;

– вчені Пряшівщини розуміли важливість творчості заборонених у Радянському Союзі письменників і не побоюлися в умовах комуністичного режиму сприяти виданню неопублікованих творів О. Олеся, збірника творів Д. Фальківського, Б. Антонича та В. Винниченка [20];

– літературна і наукова діяльність українців Пряшівщини дуже постраждала після вводу військ Варшавського пакту в Чехословаччину у 1968 р. Багатьом вченим та письменникам заборонялося друкуватися, наукові праці набули комуністичного забарвлення, тематика художніх творів була ідеологічно спрямованою;

– у 90-ті роки ХХ ст. у Східній Словаччині через державну політику словакізації закрили українські школи, діти вже не читають українською, отже, зник і український читач. Українська література та українське літературознавство регіону перебувають у занепаді. Отже, феномен стрімкого злету культури і науки регіону, а потім їх занепаду є яскравим прикладом того, який великий вплив може мати політика держави на культурний розвиток населення. Ще у 1980 р. Й. Сірка стверджував, що подальша доля українців Пряшівщини багато в чому буде залежати від взаємин з Україною [1, 111]. Зараз бачимо, що стається з меншиною, якщо її не підтримує материнська держава.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сірка Й. Розвиток національної свідомості лемків Пряшівщини у світлі української художньої літератури Чехословаччини. – УВУ. Серія: Монографії. – Ч. 31. – Мюнхен, 1980. – 191 с.

2. Роман М. Шляхи 30-річного розвитку української літератури Чехословаччини // Дукля. – Пряшів, 1975. – № 4. – С. 60–69.

3. Ю. Бача. Особливості розвитку української літератури Чехословаччини після 1945 року. – Режим доступу: <http://www.jurbaca.sk/56-1945>

4. Ňachajová Mária. Naukovi zapysky: článková bibliografija č. 1– 19 / ed. Mária Ňachajová. – Prešov: Štátna vedecká knižnica, 2010. – 128 s.

5. Література чехословацьких українців 1945–1967. Проблеми й перспективи: збірник. – Пряшів, 1968. – 156 с.

6. Реєстр альманаху «Дукля» за 1953–1962 рр. / Укл. Марія Петровай. – Пряшів, 1963. – Додаток до «Дуклі» №1.

7. Закарпатська Україна у складі Чехословаччини: збірник матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. – Пряшів, 2000. – 317 с.

8. Словацько-українські взаємини в галузі мови, літератури, історії та культури: збірник матеріалів міжнародної конференції 12–13 вересня 2002 р. – Пряшів, 2003. – 400 с.

9. Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova/ zostavila Marcela Domenová/ – Vyd. Prešov : Štátna vedecká knižnica, 2007. – 180 s.

10. Džupinková Z. Prehľad rusínskych a ukrajinských periodik vichádzajúcich v Prešove v rokoch 1919–2007// Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova/ zostavila Marcela Domenová/ – Vyd. Prešov: Štátna vedecká knižnica, 2007. – S. 105 – 125.

11. Портал каталогів словацьких бібліотек www.kis3g.sk; Краєзнавчий словник русинів-українців, Пряшівщина. Союз русинів-українців Словацької Республіки, Пряшів, 1999. – 395 с.; Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2010. – 888 с.

12. Закривидорога О., Ільченко Л., Падяк В. Олена Рудловчак. Бібліографія праць та літопис життя / Вступ. слово В. Падяка. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2001. – 160 с.

13. Ivan Chlanta. Personálna bibliografija prof. Juraja Vaču. – Режим доступу: /<http://>

www.pulib.sk/elpub2/PU/Vaca1/pdf_doc/3.pdf /- 174s.

14. *Мушинка М.* Науковець з душею поета. До 60-річчя від дня народження Ореста Зілинського. – Бавнд-Брук, 1983. – 58 с.

15. *Бабота Л.* Закарпатоукраїнська проза II пол. XIX ст. – Словацьке педагогічне видавництво. Відділ української літератури в Пряшеві, 1994. – 249 с.

16. *Бабота Л.* Поширення книжкових перекладів чехословацької української літератури чеською та словацькою мовами // Наукові записки. – Пряшів, 1988. – КСУТ № 14. – С. 81–92; Твори Івана Франка в перекладах Юрія Жатковича та Гадора Стрипського // Наукові записки. – Пряшів, 1990. – КСУТ № 15–16. – С. 141–145 (Завдяки перекладам Жатковича та Стрипського на угорську Франко став першим українським поетом, з творами якого познайомився угорський читач); Знайомлення закарпатських українців з творчістю Тараса Шевченка в Австро-Угорщині // Наукові записки. – Пряшів, 1991. – КСУТ № 17. – С. 95–102.

17. *Adela Fazbiková.* Mikuláš Nevrlý: personálna bibliografia. – Štátna vedecká knižnica, 2001. – 147 s.

18. *Ňachajová M.* Michal Roman. Personálna bibliografia. – šVK Prešov, 2005. – 163 s.

19. *Publikačná činnosť Prof. PhDr. Viera Žemberová, CSc.* Prešovská univerzita v Prešove Filozofická fakulta Inštitút slovakistických, knižničných a masmediálnych štúdií. – Режим доступу: <http://www.unipo.sk/public/media/15907/Viera-Zemberova-publikacie-11-2012.pdf>

20. *Олесь О.* Грицеві крашанки. – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1965. – 20 с.; Ніч на полонині: драматична поема на 4 картини. – Пряшів: СПВ – Відділ української літератури, 1964. – 66 с.; *Фальківський Д.* Ранені дні. – Пряшів: СПВ, 1969. – 315 с.; *Антонич Б.* Перстені молодості. – Пряшів: Відділ української літератури, 1966. – 371 с.; *Мольнар М.* Забутий письменник? // Винниченко В. Оповідання. – Братислава, 1968.

REFERENCES

1. *Sirka Y.* Rozvytok natsionalnoi svidomosti lemків Priashivschyny u svitli ukrainskoi khudozhnoï literatury Chekhoslovachyny. – UVU. Serii: Monografii. – ch. 31. – Miunkhen, 1980. – 191 c.

2. *Roman M.* Shliakhy 30-richnoho rozvytku ukrainskoi literatury Chekhoslovachyny // Duklia. – Priashiv, 1975. – № 4. – S. 60 – 69.

3. *Yu. Bacha.* Osoblyvosti rozvytku ukrainskoi literatury Chekhoslovachyny pislia 1945 roku. – Rezhym dostupu: <http://www.jurbaca.sk/56-1945>.

4. *Ňachajová Mária.* Naukovi zapysky: článková bibliografia č. 1 – 19 / ed. Mária Ňachajová. – Prešov: Štátna vedecká knižnica, 2010. – 128 s.

5. *Literatura chekhoslovatskykh ukraintsiv 1945–1967. Problemy y perspektyvy: zbirnyk.* – Priashiv, 1968. – 156 s.

6. *Reiestr almanakhu «Duklia» za 1953–1962 rr.* / Ukl. Mariia Petrovai. – Priashiv, 1963. – Dodatok do «Dukli» №1.

7. *Zakarpatska Ukraina u skladi Chekhoslovachyny: zbirnyk materialiv 6-yi naukovi karpatoznavchoi konferentsii.* – Priashiv, 2000. – 317 s.

8. *Slovatsko-ukrainski vzaiemyny v haluzi movy, literatury, istorii ta kultury: zbirnyk materialiv mizhnarodnoi konferentsii 12–13 veresnia 2002 r.* – Priashiv, 2003. – 400 s.

9. *Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova/ zostavila Marcela Domenová/ – Vyd. Prešov: Štátna vedecká knižnica, 2007. – 180 s.*

10. *Džupinková Z.* Prehľad rusinských a ukrajinských periodík vichádzaúcich v Prešove v rokoch 1919–2007 // *Z minulosti a súčasnosti knižnej kultúry Prešova/ zostavila Marcela Domenová/ – Vyd. Prešov: Štátna vedecká knižnica, 2007. – S. 105–125.*

11. *Portal katalohiv slovatskykh bibliotek www.kis3g.sk; Kraieznavchyi slovnyk rusyniv-ukraintsiv, Priashivschyna. Soiuz rusyniv-ukraintsiv Slovatskoi Respubliky, Priashiv, 1999. – 395 s.; Entsyklopediia istorii ta kultury karpatskykh rusyniv. – Uzhhorod: Vydavnytstvo V.Padiaka, 2010. – 888 s.*

12. Zakryvydoroha O., Ilchenko L., Padiak V. Olena Rudlovchak. Bibliohrafiia prats ta litopys zhyttia / Vstup. slovo V. Padiaka. – Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, 2001. – 160 s.

13. Ivan Chlanta. Personálna bibliografiia prof. Juraja Baču. – Rezhym dostupu: /http://www.pulib.sk/elpub2/PU/Baca1/pdf_doc/3.pdf /– 174s.

14. Mushynka M. Naukovets z dusheiu poeta. Do 60-richia vid dnia narodzhennia Oresta Zilynskoho. – Bavnd-Bruk, 1983. – 58 s.

15. Babota L. Zakarpatoukrainska proza II pol. XIX st. – Slovatske pedahohichne vydavnytstvo. Viddil ukrainskoi literatury v Priashevi, 1994. – 249 s.

16. Babota L. Poshyrennia knyzhkovykh perekladiv chekhoslovatskoi ukrainskoi literatury cheskoiiu ta slovatskoiiu movamy // Naukovi zapysky. – Priashiv, 1988.– KSUT № 14. – S. 81–92; Tvory Ivana Franka v perekladakh Yuriiia Zhatkovycha ta Hiadora Strypskoho // Naukovi zapysky. – Priashiv, 1990. – KSUT № 15–16. – S. 141 – 145 (Zavdiaky perekladam Zhatkovycha ta Strypskoho na uhorsku Franko stav pershym ukrainskym poetom, z tvoramy yakoho poznaomyvsia uhorskyi chytach);

Znaiomlennia zakarpatskykh ukraintsiv z tvorchistiu Tarasa Shevchenka v Avstro–Uhorschyni // Naukovi zapysky. – Priashiv, 1991.– KSUT № 17. – S. 95 – 102.

17. Adela Fazbíkova. Mikuláš Nevrlý: personálna bibliografiia. – Štátna vedecká knižnica, 2001. – 147 s.

18. Ňachajová M. Michal Roman. Personálna bibliografiia. – šVK Prešov, 2005. – 163 s.

19. Publikačná činnosť Prof. PhDr. Viera Žemberová, CSc. Prešovská univerzita v Prešove Filozofická fakulta Inštitút slovakistických, knižničných a masmediálnych štúdií. – Rezhym dostupu: http://www.unipo.sk/public/media/15907/Viera-Zemberova-publikacie-11-2012.pdf

20. Oles O. Hrytsevi krashanky. – Priashiv: Slovatske pedahohichne vydavnytstvo, 1965. – 20 s.; Nich na polonyni: dramatychna poema na 4 kartyny. – Priashiv: SPV – Viddil ukrainskoi literatury, 1964. – 66 s.; Falkivskyi D. Raneni dni. – Priashiv: SPV, 1969. – 315 s.; Antonych B. Persteni molodosti. – Priashiv: Viddil ukrainskoi literatury, 1966. – 371 s.; Molnar M. Zabutyi pysmennyk? // Vynnychenko V. Opovidannia. – Bratislava, 1968.

O. Danyliuk-Kulchytska

Ukrainian Literary Scholars from Eastern Slovakia and Their Research Interests (after 1945)

Abstract

Since 1953 the Ministry of Education of ChSR sent local youth to study in Ukraine. In 1955 – 1956 fifty students were sent to study in the universities of Ukraine. Soon there was a comparatively large group of the Ukrainian researchers studying local literature in the Presov region. This scientific interest depended on different external factors, largely on financial political support of the Ukrainian culture in the region. When financing was stopped and political support has disappeared the Ukrainian culture became less popular. New generation of scientists having interest in the Ukrainian researches hasn't come. Till now the majority of the Ukrainian scientists in the region are the same people that worked there 50 years ago.

In the past most of the scientific literary researches in the Presov region was dedicated to works of the local writers and poets. In recent times the scientists have noticed disappearance of the Ukrainian ethnic minority in eastern Slovakia that was fixed in their works.

The scientists of the Presov region have realized the importance of works of the writers forbidden in the USSR and contributed to the publication of unpublished works of A. Oles, D. Falkivsky, B. Antonych and V. Vynnychenko.

Literary and scientific activity of Ukrainians in the Presov region was affected by entering the Warsaw Pact troops in Czechoslovakia in 1968. Many scientists and writers were forbidden to be published, scientific works and fiction literature became communist oriented.

In the 90's of the 20th century the government of eastern Slovakia closed Ukrainian schools as a part of national Slovakization policy. Children do not read Ukrainian anymore, therefore disappeared a Ukrainian reader. Ukrainian literature in the region is in decline. This phenomenon of the rapid rise of science and culture in the region, and their decline is a great example of what a big influence government policy can have on the cultural development of population. Back in 1980 I. Sirka claimed that the fate of Ukrainians of Presov region would largely depend on relations with Ukraine. Now we see what happens to a minority when the parent country does not support it.

У 1960 р. у Пряшеві було створено відділ української літератури словацького педагогічного видавництва, в якому об'єдналися дві редакції — підручників та художньої літератури. Відділ видав близько 1000 різних підручників, методичних посібників та інших шкільних матеріалів і близько 500 назв белетристики та науково-популярної літератури. Серед видань колективні та особисті збірники письменників краю. Вже у 1964 р. при відділі української літератури заснували Клуб приятелів української літератури «Дружба», який нараховував понад 700 членів-передплатників. Видавничу діяльність фінансувало Міністерство шкіл та культури Словацької СР. Цей період піднесення української літератури регіону почав згасати після радянської окупації 1969 р. і практично закінчився після Оксамитової революції 1989 р., коли дотації на видання українських книжок у Словаччині радикально обмежили. З одного боку, новостворена держава Чехо-Словацька Федеративна Республіка потребувала коштів для більш важливих питань, ніж фінансування меншин, а з другого — через небезпеку втрати територій державі нелогічно підтримувати меншину, яка здавна живе на землях, що межують з материнською країною.

УДК 504.3 + 911.2

ПОЛІТИЧНЕ РУСИНСТВО

Валентин КРИСАЧЕНКО

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ

Олена ДЯКОВА

науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ

Анотація. У статті аналізуються етнонім «русини», його походження та використання; русинська мова як один із західних діалектів української мови та літературна русинська мова; місця проживання та кількість русинів; русинські організації та періодичні видання. Автори значну увагу приділяють «русинському питанню», зокрема апологетичним домаганням представників політичного русинства, які, апелюючи до культурної та мовної самобутності русинів, їхньої нелегкої історичної долі, всіляко намагаються протиставити цю спільноту всьому українському народу. Проте автори доводять, що це питання насамперед лежить у площині політиканських ігор, а самих русинів більше цікавить вирішення нагальних проблем.

Ключові слова: русини, Закарпаття, політичне русинство, «русинське питання», «галичинізація».

ПОЛИТИЧЕСКОЕ РУСИНСТВО

Валентин КРЫСАЧЕНКО

доктор философских наук, профессор,
заведующий отделом геополитики и глобалистики ННИИУВИ

Елена ДЯКОВА

научный сотрудник отдела геополитики и глобалистики ННИИУВИ

Аннотация. В статье анализируются этноним «русини», его происхождение и использование; русинский язык как один из западных диалектов украинского языка и литературный русинский язык; места проживания и количество русинов; русинские организации и периодические издания. Авторы значительное внимание уделяют «русинскому вопросу», в частности апологетическим притязаниям представителей политического русинства, которые, апеллируя к культурной и языковой самобытности русинов, их нелегкой исторической судьбе, всячески пытаются противопоставить это сообщество всему украинскому народу. Однако авторы доказывают, что этот вопрос прежде всего лежит в плоскости политиканских игр, а самих русинов больше интересует решение насущных проблем.

Ключевые слова: русини, Закарпатье, политическое русинство, «русинский вопрос», «галичинизация».

POLITICAL MOVEMENT OF RUSYNS

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,

Head of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH

Olena DIAKOVA

research associate of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH

Annotation. *The article deals with the ethnonym «Rusyns», namely its origin and use, the Rusyn language as one of the western dialects of the Ukrainian language and literary Rusyn language, places of residence and number of Rusyns, the Rusyn organizations and periodicals. Authors pay considerable attention to the «Rusyn question», in particular apologetic harassments of representatives of a political movement of Rusyns which appeal to cultural and language originality of Rusyns, their difficult historical destiny and in every possible way try to oppose this community to all Ukrainian people. However authors prove that this question primarily is a part of politician games, but Rusyns themselves are more interested in searching the solution of urgent problems.*

Key words: *Rusyns, Transcarpathian Region, political movement of Rusyns, the «Rusyn question», «Halychynization».*

Закарпатські українці чи не найдовше з усіх субетнічних українських спільнот зберегли свою історичну назву – «русини». Відома з XI ст., вона зберігалася і вживалася аж до початку XX ст. Руси – це мешканці Русі, натомість у Московії жили московіти, а в Литві – литвини. Етнонім «русини» широко вживався у Галицько-Волинському князівстві, Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському, Речі Посполитій, Австро-Угорській імперії. І якщо на Наддніпрянській Україні паралельно, а потім переважно та виключно поряд з етнонімом «русини» вживався і вживається етнонім «українці» (у московському іменуванні – «малороси»), то на українських землях у складі Австро-Угорської імперії офіційно віддавалася перевага етноніму «русини» (Rhuteni, Ruteni). Завдяки географічному чиннику, тобто відносній територіальній ізоляції, ця назва найдовше збереглася саме серед населення Карпатського регіону. Мовні, культурні, господарські та

антропологічні його особливості дають можливість вести мову про окрему етнічну групу українського народу, один із його субетносів, поряд із гуцулами, лемками, бойками, поліщуками, пінчуками та деякими іншими [7].

Русинська мова, відповідно до висновків наукової філології, є одним із західних діалектів української мови. Основи русинської літературної мови заклав Олександр Духнович, він видав її буквар та граматику. З унормуванням літературної української мови, починаючи з Івана Котляревського, русинська освічена людність сприйняла її стандарти, зберігаючи при цьому лексичні особливості краю. Водночас як літературна досить активно пропагувалася русофілами російська мова. Гурт ентузіастів докладав і докладає чималих зусиль, створюючи літературну русинську мову на народній основі. Русофільський варіант виявився повністю неспроможним через свою штучність, а пошук літературного унормування русинського діалекту став

безцінним для розвитку української мови загалом.

У свою чергу нині існує декілька варіантів літературної русинської мови, залежно від територіального розташування русинської спільноти, зокрема: прясівський, ужгородський, воєводинський, північноамериканський. Всі вони перебувають (особливо лексично) під сильним впливом сусідніх слов'янських, а також угорської та англійської мов.

Ареал проживання русинів – це Україна. Але вони мешкають також на території Словаччини, Хорватії, Сербської Воєводини, Польщі; чимала русинська діаспора наявна у США та Канаді (понад 600 тис. чоловік).

Прихильники політичного русинства, зокрема Павло Роберт Магочій, відносять до русинів **все** українське населення сусідніх держав: 130 тис. на Пряшівщині (Словаччина), 80 тис. на Лемківщині (Польща), 30 тис. у Хорватії, Бачці та Воєводині. Додавши до цього 977 тис., тобто все українське населення Закарпаття за даними перепису 2001 р., отримуємо, за методикою П. Магочія, загальну чисельність русинів близько 1,2 млн. чоловік.

Додамо, що найбільш затяті прихильники політичного русинства до кола своїх підопічних – русинів – зараховують всі карпатські українські етнічні групи, а саме: лемків, бойків, долинян і гуцулів [15]. Звичайно ж, такий підхід не коректний з історичної точки зору, коли всі українці були «русами», «русичами» чи «русинами», і не є науковим у нинішній час, коли є сформований великий етнос з його своєрідними локальними етнічними особливостями.

У 1992 р. рішенням Закарпатської обласної ради кожен житель Закарпатської

області отримав право вільно визначатися, українець він чи русин. Його результати так і не були оприлюднені, але відомо, що, за даними соціологічних опитувань у Закарпатті, київські науковці на початку 1990-х років зафіксували самовизначення громадян як русинів – 40 осіб, у 1993 р. – 55 осіб, у 1994 р. – 96 осіб. За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., русинами означили себе 10183 мешканці Закарпаття (0,8% від населення області). Причини такого досить значного збільшення ідентифікаційного показника слід вбачати у реальному посиленні почуття гордості за своє історичне минуле, аналогових міркуваннях (порівняно із зарубіжними родичами чи земляками), політичних амбіціях.

Обласні державні органи, очевидно, з метою зняття політичної напруги над «русинським питанням», пішли найпростішим шляхом – усунення самих себе від розв'язання проблеми. Мовляв, хто ідентифікував себе русином, той і є русин, а отже – людина окремої національності.

Як відомо, 1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум про незалежність України, на якому абсолютна більшість її громадян відповіла ствердно. Одночасно пройшов також Закарпатський обласний референдум, на якому 78% з тих, хто взяли у ньому участь, висловилися за надання області статусу «спеціальної самоуправної території». Однак не йшлося про набуття автономного статусу, а оскільки той чи інший рівень самоправності мають всі області України, то сам референдум був по своїй суті алогічним.

Восени 2006 р. Закарпатська обласна рада звернулася до Верховної Ради з клопотанням визнати русинів на

загальнодержавному рівні як окрему національність. Не отримавши офіційної відповіді, 7 березня 2007 р. Закарпатська обласна рада визнала русинів національною меншиною, а саме: прийняла рішення про внесення у перелік національностей області національності «русини» та вирішила знову звернутися до Верховної Ради України з проханням визнати національність «русини» на загальноукраїнському рівні. Проте справа полягає в тому, що не в компетенції правової держави визначати чи не визначати сам факт існування того чи іншого етносу – це собі можуть «дозволити» лише тоталітарні режими, наприклад Російська імперія, беззастережно відкидаючи існування українців і вводячи в обіг штучну назву для цих людей – «малороси». Об'єктивізація певної спільноти людей як етносу є справою науки, і в Україні кожен громадянин має право ідентифікувати себе з будь-якою національністю (перепис 2001 р. зафіксував найнеймовірніші самоіменування – від «скіфа» до «марсіанина»). До функцій та обов'язків держави належить гарантування задоволення етнокультурних потреб її громадян, що на належному рівні здійснюється і в Закарпатті. Інша справа, і наявність низки проблем тут очевидна, що необхідним є поліпшення наукового вивчення, збереження та відтворення мовно-культурної самобутності автотонного населення Карпат.

Цю функцію певною мірою виконують громадські культурні об'єднання. У Закарпатській області діють 9 русинських організацій, які мають обласний статус. При русинських громадських організаціях функціонує 27 недільних шкіл, у яких, за даними цих організацій, навчається 600 учнів. У Закарпатській області видаються газети «Подкарпатская

Русь», «Підкарпатський русин» і збірник «Руснацький світ». У 2007 р. видано книгу русинською мовою накладом близько 10 тис. примірників. З лютого 2007 р. на Закарпатській державній телерадіокомпанії працює об'єднана редакція передач російською, русинською та ромською мовами.

У Словаччині та Воеводині русинська літературна мова має офіційний статус, у Румунії існує Культурологічний союз русинів Румунії. У країнах з русинською діаспорою функціонують численні організації русинів, виходять книги, журнали, газети, працюють інтернет-сайти.

4 – 8 червня 2003 р. у м. Пряшеві (Словаччина) відбувся VII Всесвітній конгрес русинів (ВКР), у роботі якого взяли участь представники русинського руху з України, Польщі, Угорщини, Сербії та Чорногорії, Румунії, Німеччини, США, Канади і Москви. Делегація від Закарпаття складалася з 10 членів, зокрема, її представляли такі активні діячі русинського руху, як Дмитро Поп, Михайло Алмашій, протоієрей Димитрій Сидор. У роботі конгресу взяв участь відомий теоретик та ідеолог русинського руху, академік Канадської королівської академії наук, завідувач кафедри історії України Торонтського університету професор Пол Роберт Магочі.

У межах конгресу відбувся Міжнародний науковий семінар з русистики, на якому виступили з доповідями 8 представників закарпатської делегації, серед них: М. Алмашій¹, І. Поп,

¹ У матеріалі, присвяченому конгресу (газ. «РІО» від 21 червня 2003 р., с. 2), з посиланням на учасника конгресу Івана Петровця, повідомлялося, що «М. Алмашій на конгресі похвалився, що завдяки 5 тис. дол. США, які виділила діаспора, місцеві русини провели роботу і 10 тис. закарпатців під час перепису записалися русинами». Втім, це може бути чергова «киселівщина», тобто нагла брехня..

прот. Д. Сидор. Проведено Європейську презентацію «Енциклопедії русинської історії і культури» проф. П. Магочі та проф. І. Попа, що вийшла друком англійською мовою. Презентуючи свою книгу, П. Магочі відмітив різницю між нею і «Энциклопедией Подкарпатской Руси» проф. І. Попа, яка вийшла раніше². Було зазначено, що енциклопедія Магочі охоплює історію та культуру всіх русинів у різних державах, де вони проживають компактно і творять свою культуру, до того ж англійська мова видання дасть змогу ознайомитися з нею масовому читачу.

Однак якраз «Энциклопедия Подкарпатской Руси» І. Попа і є своєрідним маніфестом політичного русинства з претензією на історичну, географічну, біографічну, етнографічну та іншу всеохопність [13]. Саме тому вона є показовою з точки зору розуміння самого феномену «політичного русинства», його витоків, суті і, що не менш важливо, призначення.

Цілком просякнуте горезвісним москвофільством, «політичне русинство» у вигляді енциклопедії І. Попа навіть виняткову подію в історії Закарпаття, а саме проголошення незалежної держави – Карпатської України (22 листопада 1938 р. – 15 березня 1939 р.), пояснює сторонніми впливами та чинниками. «Атмосферу и политическую линию второго автономного правительства Подкарпатской Руси определяли

² У задуваному матеріалі (газ. «РІО» від 21 червня 2003 р., с. 2) зазначалося, що «всі учасники робили реверанси у бік канадця П.Р. Магочі та його англомовної русинської енциклопедії, яка, на думку І. Петровція, списана з виданої два роки тому російськомовної енциклопедії І. Попа, а та, у свою чергу, – наполовину чистий плагіат з довідника І. Хланти «Літературне Закарпаття у XX столітті».

націоналісти радикалы, выходцы из Галичины! – стверджує автор. – Претенциозно переименовали Подкарпатскую Русь в «Карпатскую Украину!» – обурюється він. – Украинский национализм никогда рационализмом не отличался, но в случае с «Карпатской Украиной» превзошел себя». І далі про «справжні» причини виникнення на мапі світу нової держави: «Нацистскому руководству Германии необходимо было отвлечь внимание Запада, демонстрируя «украинскую карту», и напугать Сталина и польских политиков, склонить их к соглашательству. Операция нацистам удалась» [13, 43].

І. Поп використовує класичний геббельсівський прийом обґрунтування, коли брехня має бути такою неймовірною, щоб у неї не можна було не повірити. І варто лише змінити хронологію подій, увійти у зиму – весну 2014 р., коли з усіх московських гучномовців про події в Україні лунало одне й те саме: фашизм, бандерівщина, галичани, антисеміти, ксенофоби. І це про українців початку ХХІ ст., які, як і їхні попередники в 1939 р., знову і знову захищають свою свободу.

Слід зазначити, що серед поважних теоретиків русинства ота зачухана ідеологема про московське його коріння, потути «старшого брата» взяти їх під свій захист давно вже збанкрутіла. «Господа, защитники! – звертається до пропагандистів такої ідеї історик М.Макара. – Давайте не путати «русинство», «руськість» із «русскостью». По сьому «вечному вопросу» написано уже немало... Руснацький дух теплився у розтерзаному етнічному тілі древнього автохтонного народу, якому судилася доля «неісторичної», «недержавної»,

провінціально-хуторянської етнічної меншини в складі європейських, євразійських, унітарних і федеративних імперій, але все лем на правах пасинка» [8, 12]. І теза про автохтонність русинів на своїй землі – аксіома для всіх представників будь-якої течії та напрямку русинства, сама ця обставина є доконче руйнівною для твердження про якусь первинність для нього, еkleктичного за походженням, російського народу.

Та повернімося до тих подій, які вже в наші дні засвідчують домагання численних «попо-сидорів» втягнути світове русинство у свої політичні ігрища.

На пленарному засіданні VII Всесвітнього конгресу русинів (2003 р.) дійсним членом Всесвітньої ради русинів (ВРР) було прийнято русинську організацію із Румунії. Обрано членів ВРР від усіх організацій, що входять до її складу (від України – М. Алмашія). Головою ВРР обрано Андрія Копчу (Польща).

Слід відзначити, що вперше в історії русинських конгресів на конгрес у Пряшеві приїхали представники русинської молоді на свій Всесвітній молодіжний форум. Закарпатську молодіжну делегацію очолював Василь Пуків із Сваляви. Повідомлялося, що на конгресі було «намічено дальші кроки боротьби русинів за свою екзистенцію і достойне місце у співдружності з іншими народами держави» [4, 7].

Принагідно варто зауважити, що в закарпатській пресі доволі стисло було висвітлено роботу VII Всесвітнього конгресу русинів – здебільшого подавався перелік науково-культурних заходів і прізвищ.

Утім почала виходити нова газета підкарпатських русинів – «Подкарпатська Русь» (орган Союму підкарпатських

русинів, головний редактор прот. Д. Сидор). У №4/1 від 30 серпня 2003 р. публікувалися матеріали VII Всесвітнього конгресу русинів й, зокрема, Рішення Конгресу, у якому зазначалося, що пріоритетними напрямками діяльності Всесвітньої ради русинів визначено науку, економіку та допомогу Всесвітньому форуму русинської молоді. Також ВКР закликав русинських православних і греко-католицьких вірників (у т. ч. священників) брати активну участь не лише в релігійному, але й у культурно-національному житті русинів. Пропонувалося, щоб у русинських селах служби відправлялися русинською мовою, а при загальноосвітніх школах було відкрито релігійні школи з вивчення церковнослов'янської та русинської мов.

У проекті Звернення ВРР до вищих органів влади України, підписаному членом Ради М. Алмашієм, міститься заклик до Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів вирішити нарешті русинські проблеми, визнати корінний підкарпаторусинський народ окремою національністю.

Таким чином, аналізуючи нові тенденції у закарпатському русинському русі, на підставі матеріалів зазначеного конгресу можна відзначити лише, що, на відміну від попереднього, він був представлений молодіжною організацією, і це свідчить про врахування критичних зауважень, зроблених під час попереднього конгресу в Ужгороді щодо «старіння» русинського руху, а також про намагання молодого крила руху структуруватися та опрацювати статут і програму.

Однак конгресові передувала доволі скандальна історія, оприлюднена в газеті «Карпатський Євроміст» від 8 березня

2003 р., пов'язана з опублікуванням аналітичної статті «Деструктивний потенціал русинського руху в Закарпатті» (матеріалу, підготовленого Національним інститутом проблем міжнародної безпеки), яка набула певного резонансу як у Закарпатті, так і за його межами (йдеться про відкриті листи з приводу зазначеного матеріалу депутата Закарпатської обласної ради, протоієрея Д. Сидора, на адресу Генерального прокурора України С. Піскуна³ та Національного інституту проблем міжнародної безпеки).

У першому зі згаданих листів автор, згідно із Законом України «Про прокуратуру» (ст. 4), вимагає «дану справу, появу цього документу, ретельно розслідувати, взяти під контроль безконтрольність марчуко-пирожковських установ, що напевно задармо проїдають народні мільйони, порушуючи права віруючих в Україні, у т.ч. і мої права. ... вони видають себе перед Президентом України активними захисниками держави, патріотами, а фактично, можливо, мають більш підступні плани, виконуючи дороги, але антигуманні замовлення української політичної закуліси».

Коментарі, як кажуть, зайві. Однак напрошується логічний висновок: духовний отець активно ангажується у мирські, суєтні проблеми через цілком зрозумілий, мотивований власний (і не лише) інтерес [9].

Зрештою, щоб зберегти та підкреслити цілковиту об'єктивність наших висновків, варто звернутися до історії, яка, як відомо, є неупередженим суддею,

³ Копії було надіслано Главі Адміністрації Президента України, у Прагу на радіостанцію «Свобода», у Страсбург до Європейського суду, у Верховну Раду України Н. Карпачовій, Інституту проблем міжнародної безпеки та Спільці журналістів України.

а її висновки перевірені часом. «Русинське питання» викликає останнім часом значний інтерес з боку різних кіл, але його справжню суть часто перекручують. Тому вважаємо доцільним навести думку щодо цієї проблеми Кароя Мейсароша, відомого закарпатського політичного, суспільного та культурного діяча середини XIX ст., що був сучасником тих діячів, яких прийнято називати «русинськими будителями».

На питання, що таке є рутенізм, самі вони, рутени, пише К. Мейсарош, відповідають по-різному, бо й між ними немає згоди: «Рутенська партія» поділяється на кілька частин.

До першої належить галаслива група, очолювана А. Добрянським з усією розгалуженою ріднею. Ця «партія» відіграє значну роль – збудує народні почуття.

Другу представляють ті, що працюють у різних установах або хочуть здобути такі. Представники цієї групи виступають слухняним зряддям, що обслуговує всі уряди й політичні течії.

Існує, окрім цього, ще й «таємна руська попівська партія», яка тільки тому тримається старослов'янської літургії, грецьких східних церковних обрядів і російської мови, бо вважає їх символом майбутнього об'єднання з великою російською нацією. Більшість із них удає з себе угорських патріотів, приховуючи свої погляди.

Наостанок, четверту групу представляє «русо-рутенська партія», члени якої гордовито заявляють: «Я сом русин!». Це найменша і найслабша партія, однак тільки вона має чітко визначені цілі і плани. Її члени вважають, що після того, як польська нація загинула, уся сила і дух перейшли в рутенів, як і весь її спадок перейшов до них» [4, 7].

Вважаємо за доцільне звернути увагу на «третю партію». Бражає точність, стислість і сучасність її визначення. У цьому контексті варто додати, що у статті про VII Всесвітній конгрес русинів у популярній русинській газеті було зазначено, що 8 червня (у день закриття роботи конгресу) у Пряшівському кафедральному соборі св. Іоанна Хрестителя вперше відправлялася Служба Божа церковнослов'янською мовою, як і в часи отця Духновича. Відправляв св. літургію новий русинський вікарій Чину Святого Василя Великого, якого незадовго призначено для русинів греко-католицької громади. Священик привітав учасників конгресу, а в окремій ектенії просив у Господа усім доброго здоров'я й успішної роботи.

На нашу думку, це є вдалою сучасною ілюстрацією твердження К. Мейсараша про існування «третьої партії» і, крім того, свідчить про її вихід за межі Закарпаття.

Водночас в одному з номерів згадуваний русинський часопис подав матеріал (російською мовою) про перший загальнословацький науковий семінар, присвячений 120-річчю від дня народження русинського історика та літератора Миколи Бескида (кін. XIX ст. – серед. XX ст.), що відбувся 29 травня 2003 р. у пряшівському Руському домі (Словаччина). Зокрема, зазначалося, що «Н. Бескид відстоював ідею автохтонності підкарпатських русинів. Особливу увагу приділяв церковній історії та русинському пробудженню. У політичному відношенні всі свої надії Бескид пов'язував із Росією та російським народом, самою західною частиною якого вважав русинів. ... Учасники семінару підкреслили важливість перевидання

основних робіт незаслужено забутого карпатознавця. Невдовзі планується видати збірник доповідей» [5, 7].

Наведена цитата певною мірою підтверджує слушність попереднього висновку щодо виходу як «третьої партії», так і її ідей за межі Закарпаття та їх культивування, зокрема у Словаччині.

«Російська тема» регулярно розвивалася у матеріалах, що друкувалися в згадуваній русинській газеті «Карпатський Євроміст» у межах проведення Року (2003) О. Духновича. Так, аналізуючи літературну спадщину Будителя і посилаючись на відомі літературознавчі дослідження, автор однієї зі статей на зазначену тематику підкреслює «руськість» О. Духновича, який вважав русинів невід'ємною частиною великоруського народу, мову русинів – мовою російською, а «так звану українську (галицьку) мову Духнович ненавидів, як неприємеля». Зауважувалося, що Духнович був першим «провісником» російської національної ідеї на Карпатах, який разом зі своїми послідовниками доклав чималих зусиль для об'єднання великого народу [3, 7].

І, нарешті, про активне лобювання згаданих ідей та прагнень третьою стороною умовного «трикутника» (П. Магочі – прот. Д. Сидор – представники певних політичних кіл у Росії). Так, в Інтернеті, на сайті «Терра Рутенія», знаходиться стаття завідувача відділу України і Криму Інституту країн СНД Кирила Фролова «Підкарпатська Русь – національно-визвольна боротьба». Автор статті, обстоюючи ідею збереження єдиного простору колишнього СРСР як простору Росії, проголошує закарпатський місцевий етнос «карпаторосами», які після Першої світової війни бажають

«у тій чи іншій формі з'єднатися з Росією».

К. Фролов намагається привернути увагу до проблем «Карпаторосії», яка «ще мало відома у Москві», вивчає та пропагує (у т. ч. через Інтернет) виступи і публікації тих, хто є виразником ідеї, що «простір на захід від Карпат, який є Закарпатською областю України, заселено не українським, а русинським чи «карпаторуським» народом, який ніколи не ідентифікував себе з українцями, і в теперішній момент, будучи не визнаним майже тільки однією Україною, піддається політиці тотальної денаціоналізації з боку галицького шовінізму й офіційного київського режиму» [12, 4].

У праці російського політолога процитовано таке звернення депутата Верховної Ради України Івана Миговича: «З надією просимо братів-росіян: подайте свій голос на захист тих, хто під Карпатами у тисячолітніх муках зберіг історичну пам'ять, мовні пласти, культурно-побутові традиції Київської Русі». Після цих слів К. Фролов поставив риторичне запитання: «Чи залишиться Велика Росія байдужою до долі русинів?». Принагідно варто нагадати, що К. Фролов був учасником ІХ Всеслов'янського собору, який відбувся у травні 2002 р. в Ужгороді.

Теоретично обґрунтувати русинство намагаються й місцеві аналітики. Так, у згаданій вище газеті «Подкарпатська Русь» один із провідних ідеологів русинського руху в Закарпатті, голова Союму підкарпатських русинів, доктор фізико-математичних наук Іван Кривський у статті «Політичне русинство – добро, зло чи об'єктивна реальність», аналізуючи фактори, що зумовлюють «політичність» русинського руху, намагається поділити закарпатське населення

на «прибуле», «переселенців до краю», «місцевих пристосованців» і русинів. Насамкінець він робить висновок: «Нам потрібна колегіальна самокоординація русинського руху із врахуванням реальності півстолітнього антирусинського «табу» та особистих економічних, політичних інтересів прибулого населення, його деформованої свідомості стосовно русинів, яка «дозволяє» їм претендувати на роль господарів споконвічного русинського краю, витісняючи корінне населення із усіх пріоритетних сфер життя» [6, 6].

Інший теоретик русизму, кандидат історичних наук М. Макара у статті «Наука на замовлення, або Засмальцьовані міфи (відповідь виконавцю)» полемізує з доктором історичних наук, завідувачем відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України О. Майбородою, звинувачуючи його в намаганнях «у зародку задушити етнонаціональне пробудження русинського народу». Автор вважає, що у «сфері етнонаціональних відносин ... частина українських учених-етнополітиків на догоду сумнівній ідеологічній концепції заходила прискорено творити штучну моноетнічну націю. Але оскільки реалії життя слабо вписуються в діаспорні схеми, то найвойовничіший загін теоретиків головну свою увагу сфокусував на боротьбу за її міфічну єдність. За жупел взято сучасне русинство...». Розвиваючи цю тему, автор робить висновок: «До речі, унітаризм, про який так піклується п. Майборода, не є вершиною досконалості національно-державного устрою. ... Тому русинського автономізму не слід боятися». Наведені цитати свідчать про рівень і спрямованість наукової полеміки.

Політичне русинство всіляко відхрещується від української ідентичності русинів, аргументуючи свою точку зору підступами самих українців, особливо – галичан. Для позначення такого явища широко використовується термін «галичизація» – «радикальна українофільська українізація». На думку ідеологів політичного русинства, зокрема Григорія Миронова, галичани «підло» робили свою чорну справу, починаючи ще з часів будителя русинського народу Олександра Духновича [11].

Але ця велика людина якраз насправді і була національним будителем, а не політичним інтриганом на кшталт Миронова.

До кола українофільських «диверсантів» зараховано М. Драгоманова та І. Франка, істориків Є. Перфецького та Ю. Целевича. Великої духовної «шкоди» русинам завдали українські емігранти у часи Першої світової війни. Просвітительська щодо населення Закарпаття політика Чехословаччини також Г. Мироновим тлумачиться як спрямована проти русинів. Це, зокрема, будівництво Народного дому «Просвіти» в Ужгороді, існування у Празі Української господарчої академії, Українського вільного університету, Українського вищого педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Саме таким чином виявилось, на думку Г. Миронова, що «українські націоналісти вели свою діяльність на руйнацію країни, яка їх прихистила». Особливої «честі», за такого бачення минулого, удостоївся президент Карпатської України Августин Волошин, який «зрадив свій народ і сам почав проводити українізацію своїх співвітчизників» [11].

Та найбільшим бандерівцем-українофілом, виявляється, був Сталін-Джугашвілі!

Його підлий задум полягав у повному знищенні русинів: він заборонив використовувати етнонім «русин», а «в школи з Галичини були направлені вчителі, які навчали людей «правильній мові». Поза уроками вони виховували з русинських дітей справжніх свідомих українців» [11]. Мільйони замордованих цим катом українців, мабуть, здригнулися б на тім світі, якби дізналися про таку любов Сталіна до України.

Той самий Г. Миронов на сайті «Русинистика» скористався нагодою використати знакові для України зимові події 2014 р. (Майдан) для своїх меркантильних інтересів [10]. Для нього вигода можлива у будь-якому випадку: чи то українська громада зуміє покласти край ганебному правлінню і системі Януковича і К°, чи останній залишиться і надалі правлячою особою. «Якщо легітимна влада зможе здолати протест, вона буде просто зобов'язана звернути увагу на русинів, які Майдан та буяння на вулицях не підтримували. На знак подяки за це давно пора було: і визнати русинів окремою національністю, і дати можливість русинським організаціям спокійно розвиватися, і дати автономію Підкарпатській Русі, за яку проголосували жителі Закарпаття у 1991 р.» [10]. Якщо ж Майдан переможе, то це призведе до тривалої анархії, розпаду країни, фашизації суспільства тощо – бо ж усім цим, мовляв, заправляли галицькі «бандерівці», «неофашисты с майками «бей жидов» [10].

Єдиний вихід для русинів, перекоаний Г. Миронов, молитися і благати «материнську державу» (звісно ж, Росію) захистити Підкарпатську Русь від «можливої неофашистської загрози» і взяти її під своє крило [10]. І збіг з термінологією

та аргументацією сценаристів та ляльководів кримських і донецьких подій не викликає ніякого сумніву в тому, звідки тягнуться оці канцерні, ракові щупальця для України. І, на лихо пана Миронова, закарпатське українство було на київському Майдані напрочуд організованою силою, далєбі, сам Ужгород став повністю майданним, жадаючи творити нову єдину Україну.

На всі закиди щодо підступів галичан у справі перетворення русинів в українців свого часу в газеті «Свобода» (Ужгород, 2 вересня 1937 р., ч. 28, с. 1) відповів сам майбутній президент Карпатської України, священник та історик **Августин Волошин** у статті «Русини чи українці?» [1].

Для А. Волошина є абсолютно зрозумілими витоки і смисл гри певних сил та структур навколо етнонімів «русин» і «українець», бо ж дуже є багато охочих з-поза меж України (і всередині краю) внести розбрат в українську спільноту. «Звичайно ж, – зауважує А. Волошин, – ми не відрікаємося від назви «русин» і не покидаємо її, бо ж дуже давня вона і нею називалися наші славні князі в Києві й у Галичині й на Підкарпатті, нею називалися наші великі предки, нею називаємося і ми. Ця назва нам була і є дорога і свята. Але коли ми днесь на перше місце видвигаємо й завше підчеркуємо назву «українець-український», то це робимо для того, щоб відрізнити себе від тих, що сталися зрадниками нашого народу й як вовки в овечій шкурі іменем «русини», іменем руського народу, іменем ніби руської культури за мадярські пенге, за польські золоті туманяць і продають русина» [1].

Політична мета подібних дій і в часи А. Волошина, і нині одна й та ж сама:

будь-яким чином відколоти українців Закарпаття від усього українського етносу, довести його дочірність від російського народу і на цьому мати свої дивіденди. Для самих русинів – залишатися традиційно нечисленною та меншовартісною національною меншиною, навіть у своїй рідній Україні. Для всієї України – створити ще одну гнійну виразку на її тілі з тим, щоб нарешті таки повністю її доклати.

Зовсім не випадково нинішні **очільники громадських русинських товариств Закарпаття рішуче відхрещуються від загарбницької політики В. Путіна щодо України – русинам не потрібен такий захисник**. 5 березня 2014 р. закарпатські русини оприлюднили заяву, у якій наголосили, що засуджують агресію Путіна, а русинство хочуть використати російські спецслужби з метою провокації. Заява подана Русинським науково-освітнім товариством, Закарпатським народним об'єднанням русинів, Закарпатським обласним науково-культурологічним обществом ім. А. Духновича, Крайовим товариством подкарпатських русинів та визначними діячами русинської спільноти.

У заяві стверджується: «Від імені русинів Закарпаття ми рішуче засуджуємо грубу агресію Російської Федерації проти суверенної України під цинічним прикриттям захисту прав національних меншин в Україні. Грубо попираючи норми людської моралі, переслідуючи свої імперські амбіції, використовуючи агентуру, російські спецслужби ініціюють так звані звернення до Володимира Путіна «про захист прав» русинів Закарпаття...» [2].

Таким чином, методи зазіхання на землі України не змінилися: знайти в

ній «слабку ланку», припнути її до свого воза і робити свою чорну справу, гвалтуючи на ньому свою посестру, ба – навіть матір. Але, і це робить честь мудрості закарпатців, на цей раз нічого не вдалося: інтелігенція рішуче відмежувалася від нових «доброзичливців» та «доброчинців».

Підбиваючи підсумки, можна виокремити **нові тенденції розвитку русинського руху**:

– створення та структурування молодіжного русинського руху;

– певне посилення прихованої конфронтації з офіційною владою, що, на нашу думку, зумовлено проголошенням Україною проєвропейського та євроатлантичного курсу, за якого небажаними й небезпечними для іміджу України є будь-які прояви конфліктів на етнічному ґрунті, у яких зацікавлена третя сторона;

– поширення ідей проросійської орієнтації русинського руху за межами України, зокрема у Словаччині.

Насамкінець, вважаємо, варто подати офіційну точку зору щодо усіх зазначених проблем. Зокрема, ще багато років тому на одному з брифінгів у Закарпатській обласній державній адміністрації начальник відділу у справах національностей та міграції Михайло Черепаня зауважив: «Щодо «вічного русинського питання» обласна влада однозначно заявляє: проблеми русинів в Закарпатті не існує. Вона є тільки на рівні Києва» [14]. Інакше кажучи, для русинської спільноти набагато важливішою є увага до неї органів центральної влади з розв'язання нагальних проблем їх етнокультурного розвитку, аніж втягування населення у, на перший погляд, безневинні, але можливі своїми небажаними наслідками

політиканські ігрища. Ця проблема залишається нагальною і досі.

Таким чином, етнополітична ситуація в Закарпатті, регіоні з традиційно толерантним взаємним ставленням різних етнічних меншин і представників титульної нації, час від часу збурюється апологетичними домаганнями та заявами представників політичного русинства. Апелюючи до дійсно існуючої культурної та мовної самобутності русинів, їхньої нелегкої історичної долі, новітні теоретики всеслов'янської (читай – всеросійської) єдності всіляко намагаються, нарядившись у строї рятівників нації, протиставити цю спільноту всьому українському народу. Причому гарантом такого «спасіння», як завжди для політиканів подібного гатунку, виступає далекий, але всеосяжний, білокам'яний «Третій Рим».

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошин А. Русини чи українці. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/volosh/volosh38.htm>
2. Закарпатські русини кажуть, що ними прикриваються російські спецслужби. – 2014. – 5 березня. – Режим доступу: <http://zaholovok.com.ua/zakarpatski-rusini-kazhut-shcho-nimi-prikrivayutsya-rosiiski-spetsssluzhbi>
3. Карпатський Євроміст. – 2003. – 2 серпня.
4. Карпатський Євроміст. – 2003. – 21 червня.
5. Карпатський Євроміст. – 2003. – 7 червня.
6. Кривський І. Політичне русинство – добро, зло чи об'єктивна реальність // Подкарпатська Русь. – 2003. – 30 серпня.
7. Крисаченко В.С. Геокультурна варіативність українського етносу // Український соціум / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 164 – 187.

8. Макара М. Роздуми над проблемами русинства в Україні // Руснацький світ: науково-популярний збірник. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. – С. 6 – 13.

9. Мейсарош К. Рукописи Закарпатського краєзнавчого музею // Інформаційно-аналітична записка НІСД. – 2002. – №12. – 15 травня.

10. Миронов Г. Подкарпатская Русь: восстановит историческую справедливость. – 2014. – 12 февраля. – Режим доступа: http://rusinistika.com/news/podkarpatskaja_rus_vosstanovit_istoricheskuyu_spravedlivost/2014-02-12-320

11. Миронов Г. Русины против галичинизации. – 2014. – 12 февраля. – Режим доступа: http://rusinistika.com/news/rusiny_protiv_galichinizacii/2014-02-12-321

12. Подкарпатська Русь. – 2003. – 30 серпня.

13. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / Карпато-русский этнологический исследовательский центр США. – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2001. – 431 с.

14. Світогляд. – 2003. – 12 липня.

15. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://rusyn.md/>

REFERENCES

1. Voloshyn A. Rusyny chy ukraintsi / <http://litopys.org.ua/volosh/volosh38.htm>

2. Zakarpatski rusyny kazhut, scho nymy prykrivaiutsia rosiiski spetssluzhby. – 2014. – 5 bereznia / <http://zaholovok.com.ua/zakarpatski-rusini-kazhut-shcho-nimi-prikrivayutsya-rosiiski-spetssluzhbi>

3. Karpatskyi Yevromist. – 2003. – 2 serpnia.

4. Karpatskyi Yevromist. – 2003. – 21 chervnia.

5. Karpatskyi Yevromist. – 2003. – 7 chervnia.

6. Kryvskyi I. Politychne rusynstvo – dobro, zlo chy obiektyvna realnist // Podkarpatska Rus. – 2003. – 30 serpnia.

7. Krysachenko V.S. Neokulturna variativnist ukrainskoho etnosu // Ukrainskyi sotsium / Za red. V.S. Krysachenka. – K.: Znannia Ukrainy, 2005. – S. 164–187.

8. Makara M. Rozдуми над проблемами русинства в Україні // Руснацький світ. Науково-популярний збірник. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. – С. 6–13.

9. Meisarosh K. Rukopysy Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu // Informatsiino-analitychna zapyska NISD. – 2002. – №12. – 15 travnia.

10. Mironov G. Podkarpatskaya Rus: vostanovit istoricheskuyu spravedlivost. – 2014. – 12 fevralya. – Rezhym dostupu: http://rusinistika.com/news/podkarpatskaja_rus_vosstanovit_istoricheskuyu_spravedlivost/2014-02-12-320

11. Mironov G. Rusyny protiv galichinizatsii. – 2014. – 12 fevralya. – Rezhym dostupu: http://rusinistika.com/news/rusiny_protiv_galichinizacii/2014-02-12-321

12. Podkarpatska Rus. – 2003. – 30 serpnia.

13. Pop I. Entsiklopediya Podkarpatskoy Rusi / Karpato-russkiy etnologicheskiy issledovatel'skiy tsentr SShA. – Uzhgorod: Izd-vo V. Padyaka, 2001. – 431 s.

14. Svitohliad. – 2003. – 12 lypnia.

15. Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: <http://rusyn.md/>

V. Krysachenko, O. Diakova
Political Movement of Rusyns
Abstract

Ethnonym «Rusyns» as a historical name of Ukrainians from Transcarpathian Ukraine is known from the 11th century and it was used up to the beginning of the 20th century. Due to the geographical factor, namely territorial isolation, this name was used by the population of the Carpathian region the longest. The language, cultural, economic and anthropological peculiarities allow to define separate ethnic group of the Ukrainian people, one of its subethnoses like Huzuls, Lemkos, Boykos, Polishchuks, Pinchuks and others. Rusyns are primarily living in Ukraine. Among the other counties inhabited by

Rusyns are Slovakia, Croatia, the Serbian Vojvodina and Poland. Considerable part of Rusyns lives in the USA and Canada. The «Rusyn question» recently aroused considerable interest but its true essence is often misinterpreted. The political movement of Rusyns by any means distance itself from the Ukrainian identity of Rusyns, explaining this by intrigues on the part of Ukrainians, especially Halychans. The political goal of such actions at all times was to draw a line between Ukrainians of the Transcarpathian Region and all the Ukrainian ethnos, to prove its origin from the Russian people in order to turn it to its own account. The ethnopolitical situation in Transcarpathian Region with its traditionally mutual tolerant relations between the various ethnic minorities and the representatives of the titular nation from time to time is provoked by the representatives of the political movement of Rusyns. Thus we can define such tendencies of development of the Rusyn movement as creation and structuring of the youth Rusyn movement; certain strengthening of the hidden confrontation with the authorities; spread of pro-Russian ideas within Rusyn movement outside Ukraine, in particular in Slovakia.

Закарпатські українці чи не найдовше з усіх субетнічних українських спільнот зберегли свою історичну назву – «русини». Відома з XI ст., вона зберігалася і вживалася аж до початку XX ст. Руси – це мешканці Русі, натомість у Московії жили московіти, а в Литві – литвини. Етнонім «русини» широко вживався у Галицько-Волинському князівстві, Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському, Речі Посполитій, Австро-Угорській імперії. І якщо на Наддніпрянській Україні паралельно, а потім переважно та виключно поряд з етнонімом «русини» вживався і вживається етнонім «українці» (у московському іменуванні – «малороси»), то на українських землях у складі Австро-Угорської імперії офіційно віддавалася перевага етноніму «русини» (Rhuteni, Ruteni). Завдяки географічному чиннику, тобто відносній територіальній ізоляції, ця назва найдовше збереглася саме серед населення Карпатського регіону. Мовні, культурні, господарські та антропологічні його особливості дають можливість вести мову про окрему етнічну групу українського народу, один із його субетносів, поряд із гуцулами, лемками, бойками, поліщуками, пінчуками та деякими іншими.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ, ІСТОРИЧНИЙ ТА ОСВІТЯНСЬКИЙ АСПЕКТИ*

Ярослав КАЛАКУРА

доктор історичних наук, заслужений професор
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація. З'ясовуються сутність цивілізаційного вибору України, його теоретико-методологічні, історичні та освітянські засади. Обґрунтовується положення про те, що цей вибір базується на регіональній українській цивілізації, яка сформувалася на межі західної та східної світових цивілізацій у контексті європейських культурних і духовних цінностей. На реалізацію цивілізаційного вибору України спрямовані євроінтеграційні процеси, події на Євромайдані та Революція Гідності, підписання Угоди про асоціацію з ЄС, боротьба з тероризмом та сепаратизмом. Розвінчуються інсинуації щодо належності України до євразійської цивілізації та «Русского мира».

Цивілізаційний вибір українців невіддільний від розвитку українознавства як комплексної та інтегрованої системи знань про Україну і світове українство, від опрацювання цивілізаційної теорії та засвоєння цивілізаційного підходу в осмисленні соціокультурних процесів в українському суспільстві, в реалізації його євроінтеграційних устремлінь.

Ключові слова: Україна, українознавство, цивілізація, українська регіональна цивілізація, цивілізаційний вибір, євроінтеграція, цивілізаційна теорія, методологія цивілізаційного пізнання.

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ВЫБОР УКРАИНЫ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ, ИСТОРИЧЕСКИЙ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ

Ярослав КАЛАКУРА

доктор исторических наук, заслуженный профессор
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Аннотация. Выясняются сущность цивилизационного выбора Украины, его теоретико-методологические, исторические и образовательные аспекты. Обосновывается положение о том, что этот выбор базируется на региональной украинской цивилизации, которая сформировалась на рубеже западной и восточной мировых цивилизаций в контексте европейских культурных и духовных ценностей. На реализацию цивилизационного выбора Украины направлены евроинтеграционные процессы, события на Евромайдане и Революция Достоинства, подписание Соглашения об ассоциации с ЕС, борьба с терроризмом и сепаратизмом. Развенчиваются инсинуации относительно принадлежности Украины к евразийской цивилизации и «Русского мира».

Цивилизационный выбор украинцев неотделим от развития украиноведения как комплексной и интегрированной системы знаний об Украине и мировом украинстве, от

* В основу статті покладена доповідь на Міжнародній науковій конференції в ННДІУВІ 31 жовтня 2013 р.

проработки цивилизационной теории и усвоения цивилизационного подхода в осмыслении социокультурных процессов в украинском обществе, в реализации его евроинтеграционных устремлений.

Ключевые слова: Украина, украиноведение, цивилизация, украинская региональная цивилизация, цивилизационный выбор, евроинтеграция, цивилизационная теория, методология цивилизационного познания.

CIVILIZATION CHOICE OF UKRAINE: THEORETICAL, METHODOLOGICAL, HISTORICAL AND EDUCATIONAL ASPECTS

Yaroslav KALAKURA

Doctor of Historical Sciences,

Emeritus Professor of Taras Shevchenko Kyiv National University

Annotation. The article is devoted to research the essence of civilization choice of Ukraine, its theoretical, methodological, historical, and educational foundations as well. The author substantiated the statement that the choice is based on a regional Ukrainian civilization, which was formed on the border of Western and Eastern world civilizations in the context of European cultural and spiritual values. To implement the civilization choice of Ukraine the processes and events are focused on Euromaidan, Revolution of Dignity, Association Agreement with the EU, the fight against terrorism and separatism. The insinuations concerning Ukraine's belonging to the Eurasian civilization and «Russian world» are refuted.

Ukrainian civilization choice is inseparable from the development of Ukrainian studies as a comprehensive and integrated system of knowledge about Ukraine and Ukrainians in the worldwide civilization and from the development of civilization theory and learning civilization approach in understanding of socio-cultural processes in the Ukrainian society, in realization of its European aspirations.

Key words: Ukraine, Ukrainian studies, civilization, Ukrainian regional civilization, civilization choice, European integration, civilization theory, methodology of civilization knowledge.

Проблема цивілізаційного та геополітичного вибору між Сходом і Заходом як вибору цінностей і впевненості у своєму майбутньому не вперше постає перед українським народом, **вона має історичний аспект.** Так було у X – XIII ст. (зміцнення династичних, політичних і культурних взаємин Києво-Руської держави з країнами Європи, прийняття християнства, європейські устремління Данила Галицького у протистоянні Орді); у другій половині та наприкінці XVI ст. (Люблінська та Берестейська унії); в середині XVII ст. (Переяславська рада, Гадяцький договір); у XIX ст. (поділ

України між Австро-Угорською та Російською імперіями, освітні, інтелектуальні та духовні контакти українства з Європою); в добу Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. (утворення Союзу визволення України, українського стрілецтва, державобудівні процеси, рух за соборність, формування української діаспори в країнах Європи та Америки); у роки Другої світової війни (рух опору окупаційним режимам та за усамостійнення України); на рубежі 1980–1990-х рр., коли, відновлюючи державну незалежність і суверенітет, український народ як європейська нація

фактично зробив знаковий вибір, задекларувавши курс на євроінтеграцію, побудову демократичної правової держави з ринковою економікою, високими соціальними і культурними стандартами. Однак реалізація цього вибору наштовхнулася на шалений спротив антиукраїнських сил і низку труднощів, включаючи й так звану багатовекторність і позаблоковість зовнішньої політики, нав'язану консервативною частиною депутатського корпусу – вихідцями із партноменклатури часів СРСР та агентурою російських спецслужб.

У процесі підготовки до підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, яка тривала упродовж 2005–2013 рр., проблема вибору знову актуалізувалася, оскільки суспільство зіткнулося з новим виявом спланованого опору антиукраїнських, прокомуністичних, сепаратистських, терористичних і великодержавницьких сил, як внутрішніх, так і зовнішніх. Під тиском Москви Кабінет Міністрів України не без згоди В. Януковича прийняв рішення про призупинення євроінтеграційного процесу, що й призвело до глибокої політичної кризи і появи Євромайдану. А відмова В. Януковича підписати Угоду про асоціацію з ЄС 29 листопада у Вільнюсі та спроба влади розігнати мирний Майдан за допомогою збройної сили у ніч на 30 листопада 2013 р., масове побиття студентів породили справжню Європейську революцію, або Революцію Гідності, наслідком якої стали відставка уряду М. Азарова, повалення тоталітарного режиму і втеча В. Януковича з України, повернення до Конституції 2004 р. Не вдаючись у подробиці перебігу цих подій, у тому числі загибелі «Небесної сотні», анексії Російською Федерацією Криму,

спровокованого нею сепаратистського руху на сході та півдні України, зазначимо, що все це актуалізує означену проблему і переконливо засвідчує, наскільки потужно ворожі сили намагаються зашкодити цивілізаційним устремлінням українського народу. Маємо яскравий приклад зіткнення двох цивілізаційних орієнтирів – західноєвропейського і євразійського, а точніше, проросійського з його імперським синдромом.

Окрім історичного та практичного, проблема цивілізаційного вибору має й теоретико-методологічний та освітянський аспекти, що підвищує її актуальність з погляду українознавства, здатного підійти до неї з позицій *інтердисциплінарного* осмислення. Принагідно зауважимо, що однією з примітних особливостей новітнього українознавства, оновлення його теоретичного підґрунтя та методологічного інструментарію стало ширше засвоєння цивілізаційного трактування історичного процесу й адекватне пізнання України та світу. Цьому сприяли принципово нова історіографічна ситуація, яка склалася після розвалу СРСР, відновлення державної незалежності України, розгортання трансформаційних процесів, деякої демократизації суспільства, створення українознавчих інституцій, включаючи й Інститут українознавства, дедалі ширшої інтеграції українознавства до європейського і світового гуманітарного простору. Свідченням цього стала поява низки праць [1, 7, 23, 32, 42, 47, 52, 53, 54], у яких, з одного боку, розкрито наукову сутність цивілізаційного осмислення історичного процесу, його теоретичні та методологічні засади, а з другого – простежено процес творчого засвоєння в новітній українській історіографії та

українознавстві загалом цивілізаційного трактування вітчизняної та зарубіжної історії і створення на цій основі відповідних досліджень [3, 9, 14, 26, 33, 34, 35].

Наявні праці дали можливість збагатити теоретико-методологічний інструментарій, джерельний та історіографічний потенціал цивілізаційного пізнання України і зарубіжних країн, а також уточнити, конкретизувати і примножити знання про сутність світових і локальних цивілізацій та універсальний характер цивілізаційної моделі наукового осмислення історичного процесу, яка найповніше відповідає постмодерністським викликам історіографії. За останнє двадцятиріччя філософська, історична та інші науки, новітнє українознавство в цілому поповнились цілою низкою праць, присвячених українській цивілізації, яка має щонайменше тисячолітню історію і сформувалася на власному ґрунті, на автентичній території наших предків [8, 10, 11, 27, 28, 30, 31, 38, 39, 40, 44, 45]. Ці та інші праці закладають солідне історичне, наукове, теоретико-методологічне та освітнє підґрунтя для подальшого осягнення цивілізаційного вибору України, засвідчуючи водночас об'єктивну необхідність поглибленого опрацювання проблеми, яка лежить у площині насамперед геополітичних процесів у сучасному світі і має яскраво виражену українознавчу спрямованість.

Побачили світ і перші історіографічні публікації підсумкового характеру, зокрема монографія В. Гончаревського [6], студії інших дослідників [21, 22, 24, 25, 36, 37], включаючи й автора даної статті [16, 17, 18, 20]. В них підбиті деякі підсумки цивілізаційного осмислення вітчизняної та зарубіжної історії, частково визначено стан і перспективи

осучаснення методологічного інструментарію історичних та українознавчих досліджень з урахуванням можливостей цивілізаційної історіософії. Однак ця тема настільки важлива й актуальна, що потребує подальшого опрацювання і періодичного узагальнення результатів її дослідження.

Актуалізуючи зазначену проблему, варто звернути увагу й на те, що нині на Україну обрушується лавина дезінформаційних міфів, які продукуються деякими «науковцями» і поширюються пропагандистською машиною недружніх країн, а також і вітчизняними засобами масової інформації «п'ятої колони», проникають у зміст навчально-виховного процесу в системі освіти. Насаджується думка, нібито український народ перебував не в імперіях, а в «братній сім'ї народів», що в нього є «старший брат», що українська мова – говірка, діалект якоїсь «великоросійської» мови, що існують «братні» відносини з Росією і Білоруссю і т. п. З уст найвищого керівництва РФ лунають заяви, що Крим – «істинно русская земля», а південь і схід України – це «Новоросія», подарована їй більшовиками. Ідеологічна агресія базується на економічній, політичній, дипломатичній, інформаційній, а останнім часом – і воєнній агресії, шантажі, провокаціях та підриві національної безпеки. Ось чому, як зазначає М. Михальченко, й необхідно розібратися, хто «старший», а хто «молодший» брат, чия культура давніша, чи є «московіти» братами українців і т. д., чіткіше визначитись у цивілізаційному виборі України [29, 15 – 16].

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати особливості сучасного цивілізаційного вибору України, його історичні, теоретичні,

методологічні та освітянські засади, визначити об'єктивні та суб'єктивні чинники гальмування євроінтеграційних процесів, простежити їх вплив на розвиток науки, освіти і культури, обґрунтувати сутність української регіональної цивілізації, розкрити її межовий характер. Звернуто увагу на суперечливий процес засвоєння цивілізаційної теорії та історіософії в Україні на базі національних традицій українознавства, обґрунтовуються шляхи подальшого формування української цивілізаціології та дедалі ширшого застосування цивілізаційної методології в дослідженнях історії України і зарубіжних країн. Автор виходить з того, що українознавство – це національний компонент світової гуманітаристики, який сформувався в межах європейського інтелектуального поля на самотньому ґрунті, що загальнолюдські інтелектуальні та духовні цінності не є безнаціональними або наднаціональними. Світове українознавство інтегрує здобутки українознавців усіх країн і набуває визначальної тенденції інтегрованого розвитку в умовах глобалізації та інформатизації сучасного світу.

З часу появи терміна «цивілізація» (французький просвітник Оноре Габріел Мірабо – 1756 р.) минуло понад 2, 5 століття. За цей час мислителі, зокрема Ф. Бродель, М. Вебер, В. Вернадський, М. Данилевський, А. Тойнбі, Г. Спенсер, А. Шпенглер та ін., наповнили поняття «цивілізація» новим змістом, створили цивілізаційну парадигму світового розвитку [2, 3, 4, 13, 41, 43, 49]. Сучасна наука трактує цивілізацію як людську спільноту, що упродовж тривалого періоду зберігає стійкі, багато в чому особливі риси соціокультурного розвитку, організації суспільного життя, спільні

духовні цінності та ідеали [14, 35, 39]. Нині на земній кулі функціонує низка світових і сотні регіональних цивілізацій, включаючи й українську. Україна, її регіональна цивілізація залишаються ареною зіткнення Західної і Східної суперцивілізацій, що й складає глибинну основу несимфонійності та розколеності українського суспільства. Український етнос справді формувався на перехресті цивілізацій: православних північного Сходу, католицького та протестантського Заходу, мусульманської Туреччини та Криму. Усі ці впливи синтезувалися в українській історії та культурі. Це, однак, не заперечує того об'єктивного факту, що з часів Києво-Руської, Галицько-Волинської, Литовсько-Руської держав та Речі Посполитої Україна була органічно вмонтованою у європейський світ, виступала його невід'ємним компонентом. Частина українських земель – Галичина, Буковина і Закарпаття – залишалися у цьому світі до 40-х років минулого століття. Ось чому європейський вибір України – це шлях її повернення додому, складність якого пов'язана з багатьма чинниками історичного та географічного характеру.

Відштовхуючись від концепції «зіткнення цивілізацій» американського політолога С. Хантінгтона [48], за якою лінія роз'єднання між православною цивілізацією і Заходом (католицьким і протестантським світом) проходить в Україні, відділяючи католиків східного обряду (греко-католиків) і кримських мусульман від православних українців, необхідно підкреслити, що українська історія й сучасна ситуація можуть бути пояснені як культурно-історичними факторами, так і співвідношенням орієнтирів політичних та інтелектуальних

сил. У цьому зв'язку варто зосередитись на регіональних особливостях України, її багатоманітності, які склалися історично. З одного боку, вона – **периферійна частина Західної цивілізації**, а тому цілком природно має повернутися додому, не втрачаючи при цьому власний історико-культурний код. З другого боку, **Україна – специфічна цивілізаційна спільнота**, де «специфічне» обумовлене історичними особливостями розвитку. Суттєве полягає в тому, що в Україні: **а)** недостатньою є середина національна культура, тобто домінуюча в суспільстві, а також слабкими є спільні ціннісні орієнтири, здатні забезпечити єдність і цілісність нації; **б)** через слабкість цивілізаційних важелів державної консолідації політична та економічна криза продукує кризу цивілізації, провокує дроблення країни. На думку низки дослідників, із погляду історичної ретроспективи у нас не одна Україна, а багато «Україн» – трипільська, київська, галицько-волинська, козацько-гетьманська, польська, австрійська, угорська, малоросійська, радянська, сучасна і т. д. Цивілізаційний вибір покликаний інтегрувати і об'єднати все це розмаїття в якісно нову соціокультурну спільноту.

Виступаючи носієм самобутньої регіональної цивілізації, Україна досі не завершила формування цивілізаційної ідентичності свого суспільства як самоототожнення усіх індивідів, груп, етнічних спільнот, конфесій на засадах загальної соціокультурної спільності українського громадянства. Сьогодні все ще виникають запитання: на яких цінностях слід відроджувати і розбудовувати Україну, рухати її далі. На багато з цих питань знаходимо ґрунтовні відповіді у працях одного із фундаторів

наукової парадигми української цивілізації М. Михальченка [28, 29]. Автор переконливо доводить, що українська регіональна цивілізація має давню історію. І як гірське джерело, вона то бурхливо розвивалася, то під дією історичних факторів зовнішнього і внутрішнього характеру «замулювалася», то знову відроджувалася. Кінець ХХ століття став ще одним фактом відродження України як цивілізації, дав шанс влитися їй у світову цивілізацію. Реалізація цього шансу залежить передусім від свідомості і дій української політичної (громадянської) нації.

На жаль, у суспільній свідомості України все ще побутують дві умовні ідеології: постімперська (пострадянська) і самостійницька (проукраїнська). Вони вносять сум'яття в голови багатьох людей, породжують своєрідне протистояння або й боротьбу цивілізаційних цінностей. При цьому носії цих ідеологій етнічно не однозначні. Трапляється, що деякі етнічні українці більш проімперськи налаштовані, ніж представники інших етносів – патріоти – «політичні українці». Це засвідчила частина кримських татар, які після анексії РФ півострова зберегли українське громадянство і відстоюють цілісність України. Тому головна проблема – це формування патріотичної політичної і державницької свідомості таких ідеологічно та ціннісно дезорієнтованих громадян.

Українців як громадян єдиної держави має поєднати ідея гідного і самодостатнього життя на підставі оновленої сильної національної державності із загальноєвропейськими цінностями, гарантій прав і свобод людської особистості, розвинутої економіки, соціальної інфраструктури. Та на шляху до

цього Україна наткнулася нині на низку внутрішніх та зовнішніх факторів, які стримують або й заважають українцям утвердитись у європейському виборі, зокрема: а) зрощення влади з власністю і масштабна корупція, що диктує необхідність сепарації політики від капіталу, формування самодостатньої національної політичної й економічної еліти з інтелектуальним обличчям; б) недостатня обґрунтованість і соціокультурна спрямованість реформ, ігнорування в ході їх проведення національних традицій та особливостей менталітету, необхідність відповідної їхньої корекції та модернізації; в) стагнація політичної системи України, надмірна заполітизованість еліт і внутрішня боротьба між угрупованнями на шкоду загальнонаціональним інтересам, неконкурентоспроможність державних інституцій перед викликами сучасного світу; г) рецидиви етнічної маргінальності та суперечливий процес утвердження загальноукраїнської ідентичності, слабкість громадянського суспільства; ґ) незавершеність формування спільного соціокультурного ядра української цивілізації на основі спільної національної та історичної пам'яті, його утвердження і взаємодії в системі локальних цивілізацій глобалізованого світу, подолання низки стереотипів традиційної культури, які блокують модернізаційні проекти; д) забезпечення культурного, духовного та інформаційного суверенітету України.

Гальмівні впливи на реалізацію цивілізаційного вибору України та євроінтеграційні процеси істотно справляє російський фактор з його імперською парадигмою «Русского мира», підживлюючи сепаратистські та терористичні елементи. Водночас маємо визнати, що

далеко не всі країни Європейського Союзу зацікавлені у перетворенні України в активного європейського гравця, свідченням чого стали половинчасті санкції до російського керівництва у зв'язку з його агресивною політикою щодо України. Врахування українським політикумом цих та інших факторів, консолідація суспільства допомогли б Україні знайти адекватні відповіді на цивілізаційні виклики і розширити сферу своєї присутності в сучасній Європі, у нинішньому глобалізованому світі та культурі. У цьому зв'язку суспільство очікує цілеспрямованих дій з боку новообраного Президента Петра Порошенка, який в інаугураційній промові заявив, що європейський вибір України – це «серце нашого національного ідеалу».

Серед інших методологічних і практичних проблем цивілізаційного вибору України важливе місце посідає необхідність поглибленого осмислення нашого спадку, пов'язаного з етнокультурними відмінностями регіонів, а відтак обґрунтування шляхів їх стирання. У цьому зв'язку можна виділити чотири основних регіони країни:

Захід України, де домінує україномовне населення, активне в політичному житті. Великою мірою це зумовлено тим, що в політичній культурі регіону зберігається вплив історичної спадщини, пов'язаної з перебуванням у складі Австро-Угорщини та Польщі (традиції багатопартійності, приватної власності, громадянського суспільства, високий ступінь національної свідомості та релігійності населення). За цими параметрами регіон досить близький до республік Прибалтики, приєднаних до СРСР у 1940 р.;

Схід України – високоурбанізований регіон з деяким переважанням

російськомовного населення і проросійськими настроями в містах. Саме тут сконцентрована важка промисловість, традиційне машинобудування, які найгірше піддаються реформуванню. Особливо це стосується вуглевидобувної промисловості Донбасу, яка потребує великих дотацій та капіталовкладень;

Центр України, для якого характерні досить велика частка україномовного населення в містах та україномовне село, яке не є, однак, політично активним. Цей регіон має великий інтелектуальний потенціал, національно свідому і патріотичну молодь;

Південь України, включаючи Крим, для якого властиві здебільшого російськомовні міста, політично пасивне українське село і надто повільна інтеграція неукраїнського населення в український соціум. Так званий «референдум» у Криму напередодні його анексії РФ засвідчив маргінальність частини жителів півострова, одурених російськими засобами масової інформації та емісарами сепаратизму [53, 489].

У цьому контексті нагальною стає необхідність цілеспрямованої діяльності Центру, покликаною сприяти подоланню деструктивних явищ, консолідації суспільства, оптимального поєднання унітарних засад Української держави з її децентралізацією і повноцінним місцевим самоврядуванням регіонів, взаємодія загальноукраїнської та локальних цивілізацій.

З цивілізаційним вибором України пов'язана ментальність як своєрідний вияв «характеру», цивілізаційності нації, яка теж змінюється, трансформується, але не зникає. Свого часу М. Грушевський зазначав, що українцями можна називати тих людей, які «добро

українського народу й української землі ставили метою свого життя і про неї хотіли дбати» [12, 43]. Ментальність виявляється не тільки у поведінці, ставленні до праці, але й до суспільних процесів. За соціологією, лівова частина населення України ментально тяжіє до європейської (понад 45 – 50 %, на заході – 70 – 80 %), інша – до євразійської (майже 30 %) цивілізацій, а решта 20 – 25 % не визначились або вважають, що ні до кого не слід приєднуватися.

Звідси й тривале балансування політикуму Києва між Заходом і Росією, зумовлене амбівалентністю психологічної, культурної та геополітичної орієнтації українських еліт, що, в свою чергу, пов'язано з різними орієнтаціями в самому українському етносі, який все ще зберігає помітні регіональні особливості. Однак, на нашу думку, етнокультурні та регіональні відмінності не є нездоланними, і в разі успішного проведення економічних реформ та євроінтеграції українське суспільство отримає істотний імпульс для консолідації.

З погляду цивілізаційного вибору перед Україною стоять щонайменше **чотири групи викликів**. **Перша** – стратегічні виклики, що постали перед усіма пострадянськими державами в 1990-х роках. У найзагальніших рисах їх можна сформулювати так: трансформація старих, формування й розвиток ефективно діючих нових політичних і соціально-економічних інститутів самодостатньої і самостійної держави.

Друга група – виклики, що дісталися нам у спадщину від Радянського Союзу, починаючи з найглибшої морально-ідеологічної кризи й закінчуючи диспропорціями розвитку різних галузей промисловості, величезним відставанням

у матеріально-технічному розвитку від передових країн Заходу, занедбаністю соціокультурної сфери села.

Третя – виклики, актуальні для західної цивілізації: Україна отримала їх, ставши на шлях відкритості зовнішньому світу й, передусім, демократичному Заходу (міграція, безробіття, тероризм, наркоманія, бездуховність тощо).

І, нарешті, **четверта** група – це вже «наше, рідне», набуте протягом років незалежності: злиденність величезних верств населення, дискредитація ідей реформ, соціальне розшарування і атомізація суспільства тощо [53, 516].

Очевидно, що всі ці проблеми накладаються одна на одну й вимагають комплексного розв'язання. Про це заявляли усі президенти, декларуючи реформи. Але все закінчувалося переважно «косметичним ремонтом» – внутрішні ресурси дозволяли не падати в безодню, а сповзати повільно, глухий опір народу владі лише під впливом Майдану перетворився на відкритий спротив. Тим часом деякі західні «екзаменатори» удавали, що «все йде за планом», і раділи вже мінімальним рухам у нашому болоті. Однак, як засвідчили події Революції Гідності, схоже, що вже вичерпано всі внутрішні ресурси – як матеріальні, так і ідеологічні. Практично вичерпується й кредит довіри Заходу, який ставить умовою подальшої підтримки у залежність від реальних кроків реформування країни, подолання корупції та всевладдя олігархії.

Таким чином, країна підійшла до межі, коли сповзання далі веде до прірви. І тут можливі два варіанти. **Перший** – адекватна відповідь на виклики, що стоять перед країною. Зробити це неможливо, не прийнявши правил гри,

запропонованих нам Заходом. Цей варіант припускає інтенсивну «імплантацію» інститутів демократичної держави й громадянського суспільства в політичні й соціально-економічні структури сучасної України, зближення з євроструктурами й інтеграцію до них. **Другий** варіант – посилення авторитарних методів у керівництві, які домінували за президентства В. Януковича, що дозволяло говорити про можливість «неототалітарного вектора розвитку» для України. Об'єктивно цей шлях вів до зближення з Росією, котра також увійшла в смугу «керованої демократії», до інтеграції з нею і Білоруссю, до втрати в тій або іншій формі державної незалежності і, отже, до відсунення на невідомий термін відповідей на виклики, які все одно залишаться актуальними для України.

І все ж: що означає європейський вибір України? Передусім – це хоч і віддалена, але реальна перспектива набуття членства в Європейському Союзі. Відтак йдеться про принципово нову шкалу цінностей, стандартів життя, рівня соціального і медичного забезпечення. Саме від країн ЄС можна очікувати на практичну допомогу в модернізації економіки на основі інноваційних технологій.

Не меншою, а в чомусь більш важливою проблемою, ніж інші, безпосередньо пов'язаною з цивілізаційним вибором України, із збереженням і переформуванням української ідентичності, є **цивілізаційні засади освіти**, її характер і стратегія. Причому на всіх її рівнях – дошкільної, шкільної, вишівської та післявишівської освіти. Частина населення все ще, як і в радянські часи, сприймає поняття «освіта» як синонім до терміна «навчання». Проте ці поняття далеко не тотожні, оскільки освіта – це і навчання,

і виховання, і самостворення людини у певній цілісності, системності, включеності у світ.

Свого часу цілісність континентальної Європи була задана, з одного боку, на ґрунті християнства, хоча вже й роздробленого на різні конфесії, з другого – на надбаннях давньої античної спадщини, безпосередньо чи опосередковано сприйнятої європейськими народами, а також на базі створеної єзуїтами в добу Контрреформації системи освіти. Ця система діяла на просторі від Болоньї до Києва, а відтак зумовлювала взаєморозуміння між представниками різних держав та етносів, які пройшли освітні щаблі у цій системі. Певною мірою ця освітня система поширилася й на українські землі, а з кінця XVII ст. частково зачепила й Московщину. Але тут, як ніде в Європі, за велінням Петра I учнів та студентів віддавали вчитися примусово. Запровадження західних цінностей здійснювалося силовими східними методами, а це породжувало своєрідний спротив, поглиблювало розкол. Значною мірою саме така «насилницька європеїзація» і зумовила подальший деформований розвиток Росії, інтелігенцію якої не випадково П. Чаадаєв назвав «бастардами Європи», а народ – абсолютно чужим до європейських цінностей, які поставали як щось страхотливе, до чого примушують силою. Отака своєрідна за давнина національна травма, яка торкнулася й України після ліквідації Гетьманщини, породжуючи подвійну лояльність і малоросійство.

Цивілізаційний вибір України диктує необхідність додаткового розроблення способів екстраполяції філософських принципів цивілізаційного підходу на освітній процес, поглибленого

осмислення шляхів становлення цивілізаційної освіти в Україні як транзитної. А це означає: по-перше, трансформацію освіти як складної спеціалізованої системи з власними закономірностями функціонування і розвитку в контексті дедалі повнішого засвоєння цивілізаційних цінностей сучасного світу; по-друге, універсалізацію освіти, продиктовану потребами особистості в постійному оновленні знань в умовах зростаючого динамізму суспільного життя; по-третє, подолання кризи освіти, що особливо посилилася в останні три–чотири роки, яка виявляється в знеціненні її соціокультурного сенсу, консервативності освітніх інститутів, у розриві між якісними і кількісними показниками підготовки спеціалістів і потребами суспільства.

Принагідно нагадаємо, що у новітній філософській, соціологічній і педагогічній літературі досить часто фігурує термін «криза освіти», аналізуються її причини, шляхи подолання і підвищення ролі у всіх сферах суспільного життя. З'ясовуючи причини кризи освіти, варто ширше апелювати до власного і зарубіжного досвіду, який застерігає від надмірної централізації системи освіти, що породжує застій та кризові явища. Жорстка уніфікованість змісту і форм навчання призводить до того, що його гуманістична спрямованість знижується, творчість і пошук відходять на другий план, педагогіка стає моносуб'єктивною і авторитарною. Натомість у країнах з децентралізованою системою освіти причини кризи виявляються з точністю до навпаки: децентралізація, автономність і відсутність єдиної зв'язуючої ланки ведуть до зниження рівня компетентності тих, хто навчається, тобто до репродуктивного навчання.

Виходячи з актуальності проблем, що стосуються освіти і науки в цілому як у світі, так і в Україні, видається необхідним звернути увагу на утвердження у суспільній свідомості розуміння того, що невід'ємним пріоритетним атрибутом і символом сучасної епохи стають саме наука і освіта, здатні органічно пов'язати долю окремо взятого індивіда з долею української цивілізації та культури. Адже у світлі нестабільності та ризиків, характерних і для сучасного українського суспільства, великою загрозою стає тенденція до руйнації людського в людині. За цих умов ще більше, ніж раніше, актуалізується роль науки, освіти культури загалом, що сформувався в ході історичного розвитку в цивілізаційний механізм мобілізації ресурсів суспільства, оновлення всього суспільного життя. Саме з наукою і освітою пов'язується пошук відповідей на «виклики» сучасної епохи, актуалізуючи необхідність рефлексії сутності науки і освіти, для розуміння яких необхідно звернутися до усвідомлення того, чим вони є в контексті життя, культури, цивілізації. Як справедливо зазначає О.Удод, наука і освіта мають по-новому розкритися на ґрунті цивілізаційного бачення світу, самоцінного переживання пошуків самореалізації і формування особистості індивіда [46].

Дослідження цивілізаційної природи науки і освіти сприяє розширенню уявлень і можливостей для сприйняття ідеї багатогранності світу загалом і українського зокрема, становлення індивідуальності у просторі всезагальності, для визнання необхідності виходити в науці та освіті із загальнолюдських завдань. Як відомо, радянська система освіти досить успішно служила перетворенню

населення СРСР в позанаціональний соціетнос на основі вульгаризованої, ідеологічно обробленої російської культури та мови. У низці регіонів України (Донбас, Крим, Одеса) ця система освіти не менше, ніж інші чинники, попрацювала для перетворення значної частини міської молоді на неукраїнське населення. Тепер це люди зрілого віку – і вони прагнуть жити так, як їм закладено в молодості, навіть більше – поширити свій спосіб життя, його цінності та настанови на всю країну і на нинішню молодь.

Реформування системи освіти в Україні неможливе без відведення в ній належного місця ідеї україноцентризму та українознавства, які спроможні не допустити: а) подальше розколювання, «розрізання» України на частини відповідно до мови навчання (бо реально при виборі навчання – російської або мови національних меншин – українська у багатьох випадках там де-факто просто відсутня); б) поглиблення «деукраїнізації» історії України, коли на перший план висуваються суто радянські постаті (історія, краєзнавство), натомість нерадянські і не надто радянські відсуваються у тінь; в) деукраїнізацію Донбасу, Слобожанщини і Півдня; г) насадження через освітню систему концепції «Русского мира», «спільної з Росією та Білоруссю історії та культури», запрограмоване у підручниках часів Табачника. Особливо непокоїть, що навіть після Майдану все ще не вдалося зупинити витіснення українознавства за межі навчальних планів системи освіти, приниження ролі Національного науково-дослідного інституту українознавства, який з метою розмивання його мети і розпорошення сил з «легкої» руки Табачника отримав додаток «всесвітньої історії».

Подолання всього цього і актуалізація освітньої галузі має стати складовою інтеграційних процесів на основі цивілізаційного вибору і цивілізаційного осмислення майбутнього України. Величезна роль у цьому відводиться українознавству як комплексній системі знань про Україну і світове українство [15,19]. Українознавці не можуть стояти осторонь прогнозування і участі у процесах, які розпочалися після підписання політичної частини Угоди про асоціацію з ЄС, в подальшому утвердженні цивілізаційного вибору українського народу.

Суть цивілізаційного підходу в українознавстві полягає в тому, що замість «суспільно-економічної формації» як ступеня суспільно-історичного, соціально-економічного і культурно-духовного розвитку з домінантою економічного чинника застосовується поняття «цивілізація» як тип стійких культурних кодів. Він передбачає науковий аналіз циклічності, багатолінійності розвитку, а в підсумку таке трактування історичного процесу, за яким вітчизняна історія розглядається не відокремлено, а у взаємозв'язках та порівнянні з історією інших народів, у контексті регіональних та світових цивілізацій. Такий підхід дає можливість досягнути самоцінності кожного суспільства, кожного народу, кожної нації, окреслити їх місце у світовій історії та культурі.

Українознавство має давню традицію і вагомий надбання цивілізаційного пізнання вітчизняної і зарубіжної історії. Фундатори українознавства, класики української історичної науки В. Антонович, Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, І. Крип'якевич, І. Франко, Д. Яворницький та ін. формувалися під потужним

впливом західноєвропейської історіософії, насамперед позитивізму, визнаючи багатофакторність і багатоваріантність історичного процесу. Водночас вони долучались до надбань цивілізаційної історіософії, застосовуючи у своїх працях чимало концептуальних положень нової методології, виходячи з того, що будь-яка цивілізація складається із надбань різних народів і націй, та визнаючи залежність їх економічного і соціокультурного розвитку від власних традицій, звичаїв, ментальності, психології, моралі, етики і т. д.

У радянську добу цивілізаційний підхід, як і саме українознавство, піддавалися анафемі, фактично були заборонені та витіснені з історіографічної практики шляхом насадження формаційного підходу, економічного детермінізму і марксистського трактування історії. Насадження формаційного підходу до історичного процесу супроводжувалося домінуванням партійно-класової інтерпретації подій і фактів, явищ і особистостей, що призвело до негативних наслідків для історичної науки, перетворення її в служницю більшовицького режиму, витіснення українознавства з інтелектуального простору СРСР. Сама ж формаційна теорія в міру утвердження тоталітаризму в суспільному житті та догматизму в науці з часом опинилася в глибокій методологічній кризі, що вкрай негативно відбилася не тільки на згортанні українознавства, але й на тематиці та якості історичних досліджень.

На відміну від формаційної цивілізаційна парадигма історії базується на філософії цілісності світу, діалектичній єдності соціуму та культури, але за умов радянського тоталітаризму цивілізаційне бачення історичного процесу могли

засвоїти і зберегти лише представники української діаспорної історіографії. Її провідні ідеї активно відстоювали М. Андрусяк, М. Антонович, Л. Винар, Т. Гунчак, О. Домбровський, І. Кривецький, Б. Крупницький, Т. Мацьків, Н. Полонська-Василенко, О. Прицак, О. Оглоблін, О. Субтельний та ін.

Підсумовуючи, вважаємо доцільним ще раз наголосити, що вибір – це можливість із кількох варіантів вектору розвитку вибрати оптимальний. Зрозуміло, що коли він уже зроблений, втрачаються всі інші варіанти. Президентські вибори 2014 р. засвідчили, що український народ переважною більшістю голосів підтвердив курс на євроінтеграцію. Рациональної альтернативи цивілізаційному вибору України на інтеграцію в ЄС немає. Еволюція, яку українське суспільство переживає після відновлення державної незалежності в 1991 р. і яка підживлюється революційними спалахами на зразок Помаранчевої та Революції Гідності, дає підстави для досить серйозних висновків і пропозицій. Дедалі зрозумілішим стає те, що рухатися далі за інерцією, розвиватися шляхом політики виживання, здійснювати модернізацію на основі наздоганяючої моделі – малоперспективна схема, яка націлена на маргінальність. Не випадково ворожі сили виступають за домінування в українському інформаційно-комунікаційному просторі російської мови та іноземного продукту, що консервує стереотипи меншовартості нашої мови і культури, національної еліти. Для частини українців постало питання зміни цивілізаційної належності, зокрема євразійської, яку впродовж десятиліть нав'язує російська пропаганда, всіляко маніпулюючи суспільною свідомістю.

Водночас має йтися не про механічне перенесення західної цивілізації в Україну, а про її свідоме утвердження на традиційній культурі українського народу, його питомих національних і світоглядних цінностях. Спрощеною виявилася й думка, ніби з приходом у суспільне життя нового покоління, яке народилося і виросло в умовах незалежності, проблемами розколу України зникнуть самі по собі. Останні події в Криму та на сході України засвідчили, що і серед ровесників незалежності України представлені сили, які є носіями різних орієнтацій, різних цивілізаційних цінностей, різних ідентичностей.

І насамкінець видається доцільним виокремити низку теоретичних, методологічних і конкретно-історичних проблем, які потребують подальшого дослідження в контексті українознавства. Йдеться насамперед про критерії цивілізаційного прогресу, альтернативність у цивілізаційному процесі, роль етнічного чинника в регіональній цивілізації, співвідношення міського і сільського в цивілізації, цивілізаційний контекст концепції мультикультуралізму, ментальні основи української цивілізації, формування цивілізаційної цілісності України та ін. Засвоєння методологічного потенціалу цивілізаційного трактування історичного процесу, застосування надбань зарубіжних науковців сприятимуть подальшому перетворенню українознавства в органічну частину світової гуманітаристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойченко І. В. Філософія історії / І. В. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. – Т. 3: Время мира / Ф. Бродель. – М.: Весь мир, 2007. – 752 с.

3. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
4. Вернадский В. Научная мысль как планетное явление/ В.Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
5. Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – Вид. 2-е. – К.: Академперіодика, 2003. – 183 с.
6. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991 – 2009). – К., 2010. – 220 с.
7. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України: нариси: навч. посіб. / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: ЕксОб, 2006. – 632 с.
8. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Держава і цивілізація в історії України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: Еко-Продакшн, 2009. – 980 с.
9. Горелов М. Є. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: монографія / М. Є. Горелов, А. І. Кудряченко, О. В. Білий та ін. – К.: Ун-т «Україна», 2010. – 404 с.
10. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Українська етнічна нація / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: Еко-Продакшн, 2012. – 192 с.
11. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століть / Я. Грицак. – Вид. 2-е. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
12. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? / На порозі нової України. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
13. Данилевський Н. Я. Россия и Европа / Н. Я.Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 576 с.
14. Довжук І.В. Історія і теорія світових цивілізацій / І.В.Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та ін. – Луганськ: СЕНУ ім. В. Дала, 2012. – 1088 с.
15. Історія українознавства: навч. посіб. / П. Кононенко, Я. Калакура, Л. Токар та ін. – К.: Академвидав, 2011. – 508 с.
16. Калакура Я. Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // Україна, Європа і світ: Міжнародн. збірн. наукових праць. – Вип.11. – Тернопіль, 2013. – С.207 –219.
17. Калакура Я. С., Ясь О. В. Новітня історіографія. Персоналії та інституції / Я. С. Калакура, О. В. Ясь // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 2010. – С.455 – 470.
18. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – Вид. 2-е, доп. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
19. Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. С. Калакура. – Тернопіль: Джура, 2012. – 294 с.
20. Калакура Я. С. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: Інститут історії України НАН України / Я. С. Калакура. – Вип. 24. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 23 – 38.
21. Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: методологія та інституційні проекти / Г. Касьянов. – К.: Генеза, 2004. – 107 с.
22. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / І. І.Колесник. – К.: ІУ НАН України, 2013. – 566 с.
23. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – 309 с.
24. Коцур В. Історіографія історії України: навч. посібн. / В. П. Коцур, А. Коцур. – Чернівці: Литаври, 1999. – 520 с.
25. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920 – 30-х рр. Історіографія проблеми) / В. П. Коцур. – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с.
26. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Альтернатива, 2000. – 360 с.
27. Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко. – К.: Логос, 1997. – 178 с.
28. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець

Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич; К.: Відродження, 2004. – 487 с.

29. *Михальченко Н.* Українська регіональна цивілізація: прошле, настояще, будуще / М. І. Михальченко. – К.: ІПіЕНІ імені І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 340 с.

30. *Михальченко М. І., Андрущенко В. П.* Україна расколота в себе: от Леонидии до Виктории / М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. – Т.1. – 384 с.

31. *Михальченко М. І., Андрущенко В. П.* Україна расколота в себе: от Леонидии до Виктории / М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. – Т. 2. – 555 с.

32. *Моця О. П.* Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О. П. Моця. – К.: Стародавній Світ, 2011. – 658 с.

33. *Моця О. П.* Дніпровська Русь / О. П. Моця. – К.: Стародавній Світ, 2013. – 232 с.

34. *Орлова Т.В.* Всесвітня історія. Історія цивілізацій: навч. посібн. / Т. В. Орлова. – К.: Знання, 2012. – 446 с.

35. *Павленко Ю. В.* Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. – Вид.3-є, стереотипне / Ю. В. Павленко. – К.: Либідь, 2001. – 360 с.

36. *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов. – К.: Критика, 2011. – 240 с.

37. *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії ХVІІ – ХХ століть / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

38. *Рафальський О. О.* Україна як цивілізаційний феномен / О. О. Рафальський. – К.: Бланк-Прес, 2010. – 253 с.

39. *Реєнт О. П., Ткаченко В. М.* Україна на межі цивілізацій: історико-політологічні розвідки / О. П. Реєнт, В. М. Ткаченко. – К.: ІУ НАН України, 1995. – 159 с.

40. *Смолій В., Гуржій О.* Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1998. – 114 с.

41. *Спенсер Г.* Основания социологии / Г. Спенсер. – М.: Либроком, 2013. – 432 с.

42. *Терещенко Ю. І.* Україна: європейський світ: нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця ХVІ ст. / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.

43. *Тойнбі А.* Дослідження історії: в 2-х т. / А. Тойнбі. – К., 1995. – Т.1. – 614 с.

44. *Томенко М. В.* Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду) / М. В. Томенко. – К.: Заповіт, 1998. – 271 с.

45. *Трофимова В. В.* Самодостатня Україна: закономірності розвитку в епоху глобальної інтеграції / В. В. Трофимова. – Сімферополь: Таврида, 2012. – 208 с.

46. *Удод О. А.* Україна: філософія історії / О. А. Удод. – К.: Генеза, 2003. – 120 с.

47. Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: у 3-х т. / В. Д. Баран, В. К. Борисенко, П. П. Кононенко, Я. С. Калакура, В. С. Крисаченко та ін. – Т.1: Від давнини до ХІV ст. – К.: ННДІУВІ, 2011. – 671 с.; Т. 2: ХV – ХVІІІ ст. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 736 с.

48. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «АСТ», 2003. – 603 с.

49. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / Всемирно-исторические перспективы. – Новосибирск: Наука, 1993. – Т. 2. – 592 с.

50. *Юрій М.* Етногенез українського народу: навчальний посібник / М. Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2008. – 262 с.

51. *Юрій М. Ф.* Соціокультурний світ України: монографія / М. Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2008. – 738 с.

52. *Юрій М. Ф., Алексієвець Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А.* Україна найдавнішого часу – ХVІІІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – 700 с.

53. Україна ХІХ – початку ХХІ століття: цивілізаційний контекст пізнання /

М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – 696 с.

54. Яковенко Н.М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

REFERENCES

1. *Boichenko I. V.* Filozofia istorii / I. V. Boichenko. – K.: Znannia, 2000. – 724 s.

2. *Brodel F.* Materialnaya tsivilizatsiya, ekonomika i kapitalizm. – T. 3: Vremya mira / F. Brodel. – M.: Ves mir, 2007. – 752 s.

3. *Veber M.* Izbrannye proizvedeniya / M. Veber. – M.: Progress, 1990. – 808 s.

4. *Vernadskiy V.* Nauchnaya mysl kak planetnoe yavlenie / V. Vernadskiy. – M.: Nauka, 1991. – 271 s.

5. *Videiko M. Yu.* Trypilska tsyvilizatsiia / M. Yu. Videiko. – Vyd. 2-e. – K.: Akadempriodyka, 2003. – 183 s.

6. *Honcharevskiy V. E.* Tsyvilizatsiinyi pidkhid do istorii: suchasnyi ukrainskyi dosvid (1991 – 2009). – K., 2010. – 220 s.

7. *Horielov M. Ye., Motsia O. P., Rafalskiy O. O.* Tsyvilizatsiina istoriia Ukrainy: narysy: navch. posibn. / M. Ye. Horielov, O. P. Motsia, O. O. Rafalskiy. – K.: EksOb, 2006. – 632 s.

8. *Horielov M. Ye., Motsia O. P., Rafalskiy O. O.* Derzhava i tsyvilizatsiia v istorii Ukrainy / M. Ye. Horielov, O. P. Motsia, O. O. Rafalskiy. – K.: Eko-Prodakshn, 2009. – 980s.

9. *Horielov M. Ye.* Kulturno-tsyvilizatsiinyi prostir Yevropy i Ukraina: osoblyvosti stanovlennia ta suchasni tendentsii rozvytku: monohrafiia / M. Ye. Horielov, A. I. Kudriachenko, O. V. Bilyi ta in. – K.: Un-t «Ukraina», 2010. – 404 s.

10. *Horielov M. Ye., Motsia O. P., Rafalskiy O. O.* Ukrainska etnichna natsiia / M. Ye. Horielov, O. P. Motsia, O. O. Rafalskiy. – K.: Eko-Prodakshn, 2012. – 192 s.

11. *Hrytsak Ya.* Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolit / Ya. Hrytsak. – Vyd. 2-e. – K.: Heneza, 2000. – 360 s.

12. *Hrushevskiy M.* Khto taki ukraintsi i cho ho vony khochut? / Na porozii novoi Ukrainy. – K.: Znannia, 1991. – 240 s.

13. *Danilevskiy N. Ya.* Rossiya i Evropa / N. Ya. Danilevskiy. – M.: Kniga, 1991. – 576 s.

14. *Dovzhuk I.V.* Istoriia i teoriia svitovykh tsyvilizatsii / I.V. Dovzhuk, V. B. Popov, A. I. Atoian ta in. – Luhansk: SIE NU im. V. Dalia, 2012. – 1088 s.

15. Istoriia ukrainoznavstva: navch. posibn. / P. Kononenko, Ya. Kalakura, L. Tokar ta in. – K.: Akademvydav, 2011. – 508 s.

16. *Kalakura Ya.* Zarubizhnyi svit u vymiri novitnoi ukrainskoi istoriohrafii // Ukraina, Yevropa i svit: Mizhnarodn. zbirn. naukovykh prats. – Vyp. 11. – Ternopil, 2013. – S. 207–219.

17. *Kalakura Ya. S., Yas O. V.* Novitnia istoriohrafii. Personalii ta instytutsii / Ya. S. Kalakura, O. V. Yas // Entsyklopediia istorii Ukrainy. – T. 7. – K.: Naukova dumka, 2010. – S. 455–470.

18. *Kalakura Ya. S.* Ukrainska istoriohrafii: kurs lektsii / Ya. S. Kalakura. – Vyd. 2-e, dop. – K.: Heneza, 2012. – 512 s.

19. *Kalakura Ya. S.* Ukrainoznavche doslidzhennia: teoriia ta metodolohiia / Ya. S. Kalakura. – Ternopil: Dzhura, 2012. – 294 s.

20. *Kalakura Ya. S.* Tsyvilizatsiinyi oriientyry novitnoi ukrainskoi istoriohrafii // Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy / Ya. S. Kalakura. – Vyp. 24. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. – S. 23–38.

21. *Kasianov H.* Suchasnyi stan ukrainskoi istoriohrafii: metodolohiia ta instytutsiinyi projekty / H. Kasianov. – K.: Heneza, 2004. – 107 s.

22. *Kolesnyk I.* Ukrainska istoriohrafii: kontseptualna istoriia / I. I. Kolesnyk. – K.: IIU NAN Ukrainy, 2013. – 566 s.

23. *Kosmyna V. H.* Problemy metodolohii tsyvilizatsiinoho analizu istorychnoho protsesu. – Zaporizhzhia: ZNU, 2011. – 309 s.

24. *Kotsur V.* Istoriografii istorii Ukrainy: navch. posibn. / V. P. Kotsur, A. Kotsur. – Chernivtsi: Lytavry, 1999. – 520 s.

25. *Kotsur V.P.* Istorychni doslidzhennia: uperedzhenni ta obiektyvni otsinky (sotsialni zminy i politychni protsesy v Ukraini 1920 – 30-kh rr. Istoriografii problemy) / V. P. Kotsur. – K.: Nauk. dumka, 1998. – 506 s.

26. *Lytvyn V.M.* Ukraina na mezhi tysia-cholit (1991–2000 rr.) / V. M. Lytvyn. – K.: Alternatyva, 2000. – 360 s.
27. *Mykhalchenko M.I.* Sotsialno-politychna transformatsiia Ukrainy: realnist, mifolohemy, problemy vyboru / M. I. Mykhalchenko. – K.: Lohos, 1997. – 178 s.
28. *Mykhalchenko M.I.* Ukraina yak nova istorychna realnist: zapasnyi hravets Yevropy / M. I. Mykhalchenko. – Drohobych; K.: Vidrodzhennia, 2004. – 487 s.
29. *Mikhalchenko N.* Ukrainskaya regionalnaya tsivilizatsiia: proshloe, nastoyashchee, budushchee / M. I. Mikhalchenko. – K.: IPIENI imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. – 340 s.
30. *Mikhalchenko M. I., Andrushchenko V. P.* Ukraina raskolotaya v sebe: ot Leonidii do Viktorii / M. I. Mikhalchenko, V. P. Andrushchenko. – K.: IPIEND im. I. F. Kurasa, 2012. – T.1. – 384 s.
31. *Mikhalchenko M. I., Andrushchenko V. P.* Ukraina raskolotaya v sebe: ot Leonidii do Viktorii / M. I. Mikhalchenko, V. P. Andrushchenko. – K.: IPIEND im. I. F. Kurasa, 2012. – T. 2. – 555 s.
32. *Motsia O. P.* Ukraintsi: narod i yoho zemlia (etapy stanovlennia) / O. P. Motsia. – K.: Starodavnii Svit, 2011. – 658 s.
33. *Motsia O. P.* Dniprovska Rus / O. P. Motsia. – K.: Starodavnii Svit, 2013. – 232 s.
34. *Orlova T.V.* Vsesvitnia istoriia. Istoriia tsyvilizatsii: navch. posibn. / T. V. Orlova. – K.: Znannia, 2012. – 446 s.
35. *Pavlenko Yu. V.* Istoriia svitu: tsyvilizatsiinyi i sotsiokulturnyi rozvytok liudstva. – Vyd.3-ye, stereotypne / Yu. V. Pavlenko. – K.: Lybid, 2001. – 360 s.
36. *Portnov A.* Istoriia istoriykiv. Oblychchia y obrazy ukrainskoi istoriohrafii KhKh stolittia / A. Portnov. – K.: Krytyka, 2011. – 240 s.
37. *Potulnytskyi V. A.* Ukraina i vsesvitnia istoriia. Istoriosofiia svitovoi ta ukrainskoi istorii XXVII–XX stolit / V. A. Potulnytskyi. – K.: Lybid, 2002. – 480 s.
38. *Rafalskyi O. O.* Ukraina yak tsyvilizatsiinyi fenomen / O. O. Rafalskyi. – K.: Blank-Pres, 2010. – 253 s.
39. *Reient O. P., Tkachenko V. M.* Ukraina na mezhi tsyvilizatsii: istoriko-politolohichni rozvidky / O. P. Reient, V. M. Tkachenko. – K.: IJU NAN Ukrainy, 1995. – 159 s.
40. *Smolii V., Hurzhii O.* Yak i koly pochala formuvatysia ukrainska natsiia / V. Smolii, O. Hurzhii. – K.: Naukova dumka, 1998. – 114 s.
41. *Spenser G.* Osnovaniya sotsiologii / G. Spenser. – M.: Librokom, 2013. – 432 s.
42. *Tereshchenko Yu. I.* Ukraina: yevropeyskyi svit: narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI st. / Yu. I. Tereshchenko. – K.: Perun, 1996. – 496 s.
43. *Toinbi A.* Doslidzhennia istorii: v 2-kh t. / A. Toinbi. – K., 1995. – T.1. – 614 s.
44. *Tomenko M. V.* Samooznachennia Ukrainy: vid istorii do polityky (derzhavna stratehiia suchasnoi Ukrainy v konteksti istorychnykh tradytsii ta svitovoho dosvidu) / M. V. Tomenko. – K.: Zapovit, 1998. – 271 s.
45. *Trofymova V. V.* Samodostatnia Ukraina: zakonmirnosti rozvytku v epokhu hlobalnoi intehratsii / V. V. Trofymova. – Simferopol: Tavryda, 2012. – 208 s.
46. *Udod O. A.* Ukraina: filosofii istorii / O. A. Udod. – K.: Heneza, 2003. – 120 s.
47. *Ukrainska zemlia i liudy. Ukrainskyi etnos u svitovomu chasoprostori: u 3-kh t. / V. D. Baran, V. K. Borysenko, P. P. Kononenko, Ya. S. Kalakura, V. S. Krysachenko ta in. –T.1: Vid davnyny do XIV st. – K.: NNDIUUVI, 2011. – 671 s.; T. 2: XV – XVIII st. – K.: NNDIUUVI, 2012. – 736 s.*
48. *Khantington S.* Stolknovenie tsyvilizatsiy / S. Khantington. – M.: OOO «AST», 2003. – 603 s.
49. *Shpengler O.* Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoy istorii / Vsemirno-istoricheskie perspektivy. – Novosibirsk: Nauka, 1993. – T. 2. – 592 s.
50. *Yurii M.* Etnohenez ukrainskoho narodu: navchalnyi posibnyk / M. F. Yurii. – K.: Kondor, 2008. – 262 s.
51. *Yurii M. F.* Sotsiokulturnyi svit Ukrainy: monohrafia / M. F. Yurii. – K.: Kondor, 2008. – 738 s.

52. Yurii M. F., Aleksiiievets L. M., Kalakura Ya. S., Udod O. A. Ukraina naidavnishoho chasu – XVIII st.: tsyvilizatsiinyi kontekst piznannia / M. F. Yurii, L. M. Aleksiiievets, Ya. S. Kalakura, O. A. Udod. – Ternopil: Aston, 2012. – 700 s.

53. Ukraina XIX – pochatku XXI stolittia: tsyvilizatsiinyi kontekst piznannia / M. F. Yurii, L. M. Aleksiiievets, Ya. S. Kalakura, O. A. Udod. – Ternopil: Aston, 2012. – 696 s.

54. Yakovenko N.M. Vstup do istorii / N. M. Yakovenko. – K.: Krytyka, 2007. – 376 s.

Ya. Kalakura

Civilization Choice of Ukraine:

Theoretical, Methodological, Historical and Educational Aspects

Abstract

Civilization choice of Ukraine has historical, theoretical, methodological and educational principles and is based on a regional Ukrainian civilization, which was formed on the border of the Western and Eastern world civilizations in the context of European cultural and spiritual values. The problem of choice obtained current character in the conditions of preparation and signing of the Association Agreement between Ukraine and the European Union, when the society faced with planned resistance from anti-Ukrainian, pro-communist, great-power and separatist forces and supporters of the Eurasian civilization and the «Russian world».

The problem of choice of the Ukrainian people is inseparable from the interdisciplinary understanding of the civilization theory and practice of socio-cultural processes in the Ukrainian society, from realization of its European integration aspirations and from the development of Ukrainian studies as a comprehensive and integrated system of knowledge about Ukraine and Ukrainians worldwide. Civilization approach in Ukrainian studies consists in use of the concept «civilization» as type of cultural codes instead of «socio-economic formation» as the degree of socio-historical development with economic domination that allows to understand the inherent value of nations and societies and to determine their place in the world history and culture. Over the last two decades there were issued a number of works devoted to the millenary history of the Ukrainian civilization which has its own background and authentic territory. On the one hand the Ukrainian civilization as a peripheral part of the Western civilization naturally gravitates to it without losing its own historical and cultural code. On the other hand, Ukraine is a specific civilization community where «specific» is determined by historical peculiarities of the development. The authors of the works argue that the civilization choice aims to integrate and unite all the diversity of Ukraine into a totally new socio-cultural community.

Civilization reformation of science and education at all levels (pre-school, school, higher and post-graduate education) and necessity of implementation of Ukrainian studies in all aspects of education are directly connected with the choice of Ukraine.

УДК 930.85: 008 (477)

ГЕОПОЛІТИЧНІ СКЛАДОВІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ОБРАЗУ УКРАЇНИ

Олександр МОСТЯЄВ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація. У статті запропоновано оригінальне визначення цивілізації. Показано, що просторове місце країни у межах певної цивілізації характеризують геополітичні образи. Запропоновано концепцію цивілізаційного поля, яке є результатом накладення декількох соціальних полів. Показано, що на цивілізаційний процес в Україні впливають шість великих соціальних полів. Систематизовано основні геополітичні образи-уявлення про цивілізаційне місце України. Вирізняє сім основних форм його представлення: фронтір християнського світу; порубіжжя європейської цивілізації; складова православного світу; слов'янська країна; частина російського цивілізаційного проекту; країна цивілізаційного розлому; регіональна лімітрофна цивілізація.

Ключові слова: геополітичний образ, фронтір, цивілізаційне порубіжжя, православний світ, європейська цивілізація, євразійська цивілізація, цивілізаційний розлом, лімітрофна цивілізація.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ОБРАЗА УКРАИНЫ

Александр МОСТЯЕВ

кандидат философских наук, старший научный сотрудник
Центра украиноведения философского факультета
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Аннотация. В статье предложено оригинальное определение цивилизации. Показано, что пространственное место страны в рамках определенной цивилизации характеризуют геополитические образы. Предложена концепция цивилизационного поля, которое является результатом наложения нескольких социальных полей. Показано, что на цивилизационный процесс в Украине влияют шесть больших социальных полей. Систематизированы основные геополитические образы-представления о цивилизационном месте Украины. Выделены семь основных форм его представления: фронтир христианского мира; пограничье европейской цивилизации; составляющая православного мира; славянская страна; часть российского цивилизационного проекта; страна цивилизационного разлома; региональная лимитрофная цивилизация.

Ключевые слова: геополитический образ, фронтир, цивилизационное порубежье, православный мир, европейская цивилизация, евразийская цивилизация, цивилизационный разлом, лимитрофная цивилизация.

GEOPOLITICAL COMPONENTS OF CIVILIZATION REPRESENTATION OF UKRAINE

Oleksandr MOSTIAIEV

*Candidate of Philosophical Sciences, senior research associate of
Ukrainian Studies Center at Philosophical Faculty of Taras Shevchenko Kyiv National University*

Annotation. *The article proposed an original definition of civilization. It is shown that the spatial location of the country within a particular civilization is characterized by particular geopolitical images. A concept of civilization field which is a result of superposition of several social fields is offered. It is shown that the civilization process in Ukraine is influenced by six major social fields. The main geopolitical images of civilization place of Ukraine are considered. The author has defined seven basic forms of its representation, such as a frontier of Christendom; a borderland of the European civilization; a component of the Orthodox world; a Slavic country; a part of the Russian civilization project; a country of civilization fault; a regional limitrophe civilization.*

Key words: *geopolitical image, frontier, civilization borderlands, the Orthodox world, the European civilization, the Eurasian civilization, civilization fault, limitrophe civilization.*

В. Вернадський своєю науковою творчістю в галузі природознавства й організаційною діяльністю сприяв розвитку географічної науки. Він, зокрема, проводив дослідження території України (Полтавщина, Житомирщина, Передкарпаття, Крим). Він збагатив природничі науки ідеями, що стали основою нових провідних напрямів у сучасній геології, мінералогії, гідрогеології; сформулював наукові концепції, що піднесли до нового рівня розвиток геохімії рідкісних та розсіяних елементів, пошуків радіоактивних мінералів, ролі живих організмів у геохімічних процесах, визначення абсолютного віку гірських порід тощо. Нарешті, академік В. Вернадський – основоположник вчення про біосферу та ноосферу. Ноосфера, по суті, ним розглядалася як перспектива розвитку людських цивілізацій та їхнього злиття в глобальну цивілізацію – частину планети і навколопланетного простору, яка є сферою діяльності людини, свідомо удосконалюється спільними зусиллями людей в інтересах як людства в цілому, так

і кожної окремої людини. Формуючись із біосфери, вона стає геопросторовим проявом життєдіяльності людини, способом об'єднання природи і культури, сферою взаємодії країн, народів та націй.

Будучи однією із геопросторових одиниць, кожна країна сприймається і уявляється через найбільш яскраві, характерні і концентровані знаки та символи, що її характеризують у загальному плані. Ці елементи, однак, не є ірраціональними, вони складають комплексний образ країни, раціоналізований у вигляді найбільших абстракцій (на рівні метафори). По суті, вони становлять найбільш загальні образні характеристики, що репрезентують країну у світі.

Процес побудови цивілізаційної ідентичності відбувається за рахунок конструювання образів «себе» та «іншого» і протиставлення «себе» «іншим» цивілізаціям [12]. На реконструюванні та концептуальному розвитку цих образів ґрунтується проблема цивілізаційного статусу країни – бачення її місця у просторі світових цивілізацій.

Під *цивілізацією* тут розуміється макрокультурна спільність суб'єктів (країн, народів, націй, держав), що має певну цілісність, зумовлену основними чинниками формування, історією розвитку, специфікою географічного положення та чинними в її межах господарсько-економічними, політико-правовими і соціокультурними процесами. Образ концентровано представляє елементи цього визначення у вигляді знаків та символів, що характеризують просторовий і часовий континууми цивілізації. Розрізняють локальні цивілізації, що формуються у межах фізико-географічних областей та провінцій, субконтинентальні – у межах одного або декількох субконтинентів, континентальні та світову, що перебуває у стані становлення.

Як впливає з визначення, кожна цивілізація є територіальним утворенням, яке займає місце у світовому просторі і має власну структуру. Просторове місце країни у межах цивілізації характеризують *геополітичні образи* – суспільно найбільш значущі, максимально анаморфовані¹ з точки зору традиційного географічного простору і в той же час найбільш масштабні, такі, що охоплюють значні за площею території та регіони планети, географічні образи. У свою чергу, *географічні образи* – продукти формалізації, концентрації (стиснення) найбільш яскравих, характерних зосереджених знаків, символів, ключових уявлень, що описують реальні простори – території, місцевості, регіони, країни, ландшафти тощо [10].

Але ці просторові форми зазнають часового розгортання, відбиваючись у

¹ Грець. Αναμορφωο – перетворюю. Йдеться про перетворення образу за певними законами, що диктуються логікою або математикою того явища, котре розглядається.

трансформації символів та знаків, розвитку та переосмисленні ключових геополітичних уявлень. Тому геополітичні складові цивілізаційного образу України являють собою найбільш загальні уявлення, що дискурсивно розгортаються у формі різноманітних обґрунтувань, гіпотез та теорій і характеризують її місце у просторі світових цивілізацій.

Проте щодо України ці уявлення не є однозначними, вони часто суперечать одне одному. Це зумовлено тим, що кожна цивілізація є не якоюсь жорсткою «системою», не «організмом», в якому відбувається детермінована взаємодія «органів», а «віртуальним» полем соціокультурних взаємин. Цьому найбільше відповідає концепція соціального поля. *Соціальне поле* – сукупність взаємодіючих соціальних факторів, що впливають на поведінку індивіда чи групи. Таке тлумачення передбачає достатньо високу свободу індивідів, що мають здатність до відносно вільного вибору та можуть бути творцями-новаторами. Подібне поле має як геопросторові, так і часові характеристики й тому існує як певний континуум: «основна відмінність моделі поля від системної полягає у теоретичному обґрунтуванні змін та процесів як саме континуальних, а не дискретних, фрагментованих і розірваних» [24, 30]. По суті, соціальне поле – різновид ноосферного поля, саме з таких полів з часом постане глобалізована ноосфера.

Натомість цивілізація сама складається із ряду різноманітних полів. Цивілізаційне поле є результатом накладення декількох соціальних полів, зокрема інформаційної природи. На цивілізаційний процес в Україні впливають такі великі соціальні поля:

– загальнохристиянське – підсумок поширення на теренах України християнства як чинника розвитку європейської цивілізації;

– загальноєвропейське політико-правове – як чинник прийняття Україною політико-правових цінностей європейської цивілізації, входження її до Ради Європи та неодноразові декларації про наміри інтеграції з ЄС;

– православне – визначає конфесійні і доктринальні особливості більшої частини української нації, але базується на загальнохристиянських (отже – і загальноєвропейських) цінностях;

– слов'янське суперетнічне – визначає мовні, ментальні, культурні особливості українства як слов'янського народу;

– євразійсько-пострадянське – визначає культурні, економічні та політичні зв'язки колишніх республік СРСР;

– соціальне поле українства як загальноцивілізаційного феномену – охоплює етнічних і політичних українців та представників української діаспори, об'єднаних українськістю в її етнічній, культурно-мистецькій, громадянсько-політичній та інших формах.

Крім того, Україна входить до пострадянського економічного простору та економічного простору Європи, що також впливає на цивілізаційний процес.

Усі зазначені поля взаємопов'язані і складають багатовимірний геополітичний образ цивілізаційного поля України. У науковій літературі він представлений у таких формах:

- 1) фронтір християнського світу;
- 2) порубіжжя європейської цивілізації;
- 3) складова православного світу;
- 4) слов'янська країна;
- 5) частина російського цивілізаційного проекту;

6) країна цивілізаційного розлому;

7) регіональна лімітрофна цивілізація.

Вони виявляються у формі загальних уявлень, які набирають концептуального обґрунтування у працях істориків, філософів та українознавців.

Україна – фронтір християнського світу

Одна з основ європейської цивілізаційної ідентичності – християнство. Предки українців почали християнізуватися ще з кінця V ст., коли східнослов'янські племена заходилися здійснювати військові походи на Візантію, і це, природно, завершилося добровільним прийняттям руськими племенами християнства у 988 р.

Образ України як частини західної цивілізації обґрунтовується такими аргументами: українці від початку свого формування у середині I тис. н. е. розвивалися за універсальними для усієї Європи історичними законами; їм були притаманні характерні для Європи розвиток приватної власності, ринкової економіки, демократії; українці були частиною християнського світу ще до того, як він був розділений на західне і східне християнство [9]; свідченням європейськості України є наявність у минулому ряду вагомих історичних культурних впливів – Магдебурзького права у містах, Відродження та Реформації; стилістична близькість українського мистецтва до європейського (особливо бароко); історичні економічні зв'язки з Європою, зокрема у пізньому середньовіччі, коли Україна була її житницею [20]; а також розвиток наприкінці XIX – у XX ст. українського націоналізму як варіанта націоналізму європейського.

М. Грушевський наголошував на тривалій європейській належності

України – починаючи від зв'язків країни з германською та кельтською культурою Подунав'я в передісторичні часи, впливу варягів на розвиток Русі, з огляду на династичні зв'язки Ярослава та його нащадків із європейськими аристократичними домами, європейську інтегрованість Галицько-Волинського князівства, включення українських земель у Литовську та Польську держави у часи пізнього середньовіччя. Західні впливи наростали і переважали до кінця XVIII ст. – до ліквідації Гетьманщини. Крім того, сам склад українського народного характеру він вважав також європейським. І саме європейські впливи українство привнесло свого часу до Московії–Російської імперії, саме їх воно поширило у Степ [6].

Живучи на рубежі християнського світу, руси-українці перебували на передньому фронті зони поширення європейських цивілізаційних впливів. У зв'язку з цим розвивається геополітичний образ України як фронтіру західної цивілізації.

Фронтір – це зона засвоєння, точніше, територія, соціальні та економічні умови якої визначаються процесами її засвоєння. Американський історик Ф. Тернер, що увів у науку це поняття, назвав його «точкою зустрічі дикості та цивілізації» [25, 18].

Як фронтір Україна «відіграла почесну роль заборолу європейської культури від азійських орд» [5, 14] – печенігів, половців і, особливо, монголо-татар. Типово фронтірним був український колонізаційний рух, природними об'єктами якого стали Дике Поле, Великий Луг та Причорноморський степ, який хвилями проривався у Степ від часів антів і аж до початку XIX ст.

Фронтір – це зона особливих соціальних умов. Головні його риси – високий ступінь свободи від устоїв та традицій, класових та станових умовностей, державних та правоохоронних органів; індивідуалізм; схильність до авантюрного здобування капіталу (впритул до обману або грабунку); розвиток економіки вшир – за рахунок освоєння нових земель та ресурсів; відтягування з сусідніх країн соціально невдоволених; невизначеність, неусталеність, нестійкість, що відкривають широкий простір для самореалізації; функціонування за своїми власними законами [11]. Натомість це сприяло утвердженню демократичних цінностей та інституцій, розвитку фермерського типу господарства.

Ще одна риса фронтірних регіонів – формування напівдержавних утворень, автономних, периферійних по відношенню до метрополій. Так, державний устрій як азійських напівкочових військово-феодальних державностей типу Кримського ханства, так і Запорожжя й певною мірою Гетьманщини передбачав певну свободу дій та значну автономію, по суті, вони були окремими адміністративними одиницями двох великих імперій – Речі Посполитої та Російської. Тобто такі утворення є активними (в ролі агентів засвоєння нецивілізованого світу) і лімітрофними (як автономні утворення у протистоянні з іншоцивілізаційними силами, подібно до Іспанської марки в імперії Каролінгів).

Найбільш характерним елементом фронтірного образу України є символ козака як мешканця *Великого кордону* – між двома групами цивілізацій людства: Західними та не-Західними, який виступав самостійним актором цивілізаційного процесу. Теорія Великого кордону

була висунута на початку минулого століття Ф.-Дж. Тарнером для Північної Америки, по якій проходив рухливий кордон європейської колонізації. Вона вже довгий час використовується для пояснення історії Австралії, Південної Африки, Китаю, Латинської Америки, Канади – країн потужного цивілізаційного синтезу. Тому сучасні дослідники (У. Вебб та його послідовники) вже розглядають його як кордон, що проходить через увесь світ – як межу експансії європейців з кінця XV ст.

В Україні концепцію Великого кордону розвивають історики Я. Дашкевич, В. Брехуненко, С. Леп'явко, В. Станіславський, Т. Чухліб та ін. Особливу увагу більшість дослідників приділяють Великому кордону у пізньосередньовічні часи та формування козацтва. Українських козаків вони відносять до фронтірних військово-корпоративних спільнот Великого кордону, котрі слугували агентами європейської експансії. Всі вони сформувалися переважно у XV–XVI ст., деякі – у XVII ст. під впливом постійного протистояння з ісламським світом. Це українські, донські та інші козацькі спільноти, а також граничари, ускоки, гайдуки, секеї [7].

Україна – порубіжжя європейської цивілізації

До XVIII ст. українські землі вважалися порубіжною частиною Європи, яка сусідила з азійською державою Московією та кочовим (ісламським) азійським світом. Межі Європи проходили по Дону, допоки голландський географ К. Крюйс відсунув їх до Уралу. Такий підхід передбачає більш пасивну роль порубіжних земель – вони розглядаються не стільки як передній фланг цивілізаційного освоєння, скільки як зона перетину

європейських і неєвропейських впливів, але при цьому не відіграють самостійної ролі у європейському цивілізаційному процесі.

Хоча в історії України мали місце соціальні явища та культурні форми, типологічно подібні до західних, якщо більш уважно їх проаналізувати, то вони або мали незавершений відносно європейських форм характер (феодальне право та соціальний устрій, представницька влада, феодальні відносини, реформаційні рухи), або ж були просякнуті елементами орієнталізму (значна роль релігії у науці, світогляді та суспільних процесах, перейняття окремих атрибутивних орієнтальних ознак у побуті), або мали надзвичайно своєрідний характер (громадське право, бароко, деякі види мистецтва).

Як писав С. Рудницький, порубіжне положення України сформувалось ще в античні часи, коли існували грецькі колонії Північного Причорномор'я, а північніше них – скіфська держава. Причому Україна відігравала важливу роль в економічному житті елліністичного світу [18, 112 – 115].

Пізніше полянський племінний союз і Галицько-Волинське князівство перебували у політичній залежності від степових імперій – Хазарії та Золотої Орди, хоча і зберігали високий ступінь автономії.

Те ж саме можна говорити і про пізньосередньовічну роль України як культурного порубіжжя та джерела дешевих трудових ресурсів, свідченням чого є поширення тут кріпацтва, а також про сучасне положення країни у Європі як джерела дешевої робочої сили, мізків, сировинного приладку та енергетичного транзитера Європи. Україна є членом

Ради Європи, що свідчить про те, що вона не просто визнає провідну цінність європейського політико-правового поля, але й відносить себе до європейської цивілізації, проте її реальна законодавча база, як і економіка та політична система, суттєво відрізняються від європейської і не дають можливості без додаткових реформ і зусиль стати членом ЄС.

Образ України як порубіжжя європейської цивілізації по-своєму доповнює образ її як фронтира, хоча визначає для неї більш пасивну роль – не як активного суб'єкта засвоєння нових регіонів, а як зони порубіжної взаємодії європейських та неєвропейських впливів.

Україна – складова православного світу

Цей образ ґрунтується на абсолютизації відмінностей між православним та західним варіантами християнства і на тому, що релігійно-конфесійна ідентичність є визначальною для цивілізацій. На такому баченні основані концепції «східно-православної цивілізації», які сходять як до концепцій Тойнбі-Гантінгтона та їхніх прихильників в Україні (насамперед Ю. Павленка) та Росії, так і до концепцій того, що православ'я було і залишається домінантною ознакою української культурно-цивілізаційної ідентифікації [3].

Дійсно, православ'я вплинуло на поширення в Україні ряду деяких орієнтальних рис, які, втім, розвинулися лише у часи підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату – економічна та владна несамотійність церкви, її етатизм та антикуменічна спрямованість, вчення про богоустановленість влади, котре розглядало імператора (царя) фактично як другу ланку в теокосмічній ієрархії.

Інші риси були традиційними для українського православ'я: підвищена роль містицизму та монашества. Це не було властиве християнству західному. Бог у православному тлумаченні значно ближчий до суспільного світу, перебуває з ним у своєрідній єдності – як вища ланка теокосмічної ієрархії та активний детермінатор індивідуального і суспільного життя. У західному ж християнстві світ божественний і світ людський розділені та протиставлені, церква у часи середньовіччя мислилася лише посередником між двома світами, а індивід усвідомлювався як об'єкт божественного права. Західний християнський світогляд робив наголос на особистому очищенні та інших ризах, що сприяли індивідуалізації. Увага ж православної церкви була зосереджена перш за все на містичних цілях християнського життя: пізнанні Бога, єднанні з Христом, з Божественним. Наголос робився не на очищенні, а обоженні – наближенні людини до Бога. Це типова орієнтальна риса [19, 133 – 145].

Крім того, візантійська й українська культура, особливо релігійна, більш догматична та пишна, з виразною тенденцією до деталізації, ідейно більш схильна до колективістичної соборності та світоглядних абстракцій, ніж західна. Так само по-східному пишне українське традиційне мистецтво, як, зокрема, синтезований стиль козацького бароко більш піднесений від його західноєвропейського аналога.

Проте ці ознаки не є критичними відмінностями, вони стосуються лише тлумачення єдиної загальноцивілізаційної основи європейської спільноти – християнства. Тому остання є дуалістичною [16, 318 – 327], внутрішньо

суперечливою, у ній має місце внутрішня опозиція, яка не досягає, однак, масштабу макрокультурної цивілізаційної диференціації:

– в основі усіх напрямків християнства покладено одне Святе Письмо, одну моральну систему, вони мають подібні ритуали, розбіжності ж існують переважно в обрядах та тлумаченні релігійного вчення, а також у світоглядно-релігійних акцентах;

– відмінності між гілками християнства значущі, однак менші, ніж відмінності між світовими релігіями, котрі визначають специфіку субконтинентальних цивілізацій (відмінності між православ'ям і католицизмом, наприклад, менші, ніж між конфуціанством, буддизмом і даосизмом у межах Східно-Азійської цивілізації);

– окремі православні країни інтегровані (Греція, Болгарія, Румунія) або прагнуть інтегруватися (як Україна, Чорногорія, Сербія та Молдова) у європейський соціокультурний світ;

– у сучасній європейській цивілізації християнські принципи лише «беруться до відома», суспільства є світськими, багатокультурними і багатоконфесійними.

Україна – слов'янська країна

Окремі дослідники роблять наголос на існуванні нібито слов'янської цивілізації, укоріненої в часи Київської Русі та ортодоксальне православне християнство. По суті, це розвиток уявлень про православну та євразійську (див. далі) цивілізації. Проте вона ґрунтується на певному соціальному полі, утвореному спорідненістю слов'янських мов, міфології та спільним корінням. Зокрема, як доведено, праслов'яни сформувалися на теренах лісостепу та південного лісу між Дніпром та Віслою [1], звідки вони

розселилися на захід, Балкани та північ Східноєвропейської рівнини, що дає можливість констатувати спільне етнокультурне коріння слов'янських племен, причому укорінене головно на українських теренах. Однак подальші цивілізаційні процеси вже були пов'язані з появою ранньодержавних варварських демократій, розвитком писемної культури, прийняттям християнства, впливами антично-римського правового поля, виникненням систем місцевого права, регіональної державності та розвитком міської культури на базі слов'янського культурно-етнографічного підґрунтя, що суттєво трансформувало спільні слов'янські цінності. Власне цивілізаційний процес не зводиться до етнокультурного, і, отже, образ слов'янської України є лише одним із образів світу, але не образом цивілізації.

Україна – частина російського цивілізаційного проекту

Найбільш знаковим втіленням цього образу є численні українці, що брали участь у розвитку російської культури та державності, як-от: Ф. Прокопович, С. Яворський, О. Безбородько, Д. Бортнянський, М. Березовський, В. Боровиковський, Д. Левицький, А. Лосенко, М. Гоголь, В. Короленко, С. Корольов, Л. Брежнев та ін. Зазвичай тут ідеться про «спільне коріння» українського і російського народів, що набуває виразу у теорії давньоруської народності, концепції «двох Русей», радянській теорії безпосередньої участі українців у російсько-радянському державотворенні і культурному будівництві та в сучасних теоріях євразійства.

Концепція давньоруської народності базується на ідеологічних побудовах радянської історії 40 – 50-х років

XX ст., що проголошують формування із східнослов'янських племен в XI ст. у межах Київської Русі (як провідного етногенетичного чинника) давньоруської народності, з якої нібито потім у ході розпаду утворились росіяни, українці та білоруси. Ця народність, вважається, утворює спільну цивілізаційну основу цих трьох народів.

Ця концепція спростована, хоча саме уявлення досі живить насагу окремих науковців. Київська держава, яка займала компактну територію, об'єднувала різні племена, між якими існували настільки суттєві культурні та діалектні розбіжності, що більшість дослідників вважає неможливою їх належність до єдиного народу. За історичним значенням Київська Русь – типова ранньодержавна багатоетнічна імперія, аналогічна до такої, як Франкська. Давньоруська територія була заселена різними племенами як слов'янського, так і балтського та фінно-угорського походження, причому – нерівномірно. Зв'язки між окремими регіонами були слабкими і мали переважно поверховий та торговельний характер. Спільність держави відчували переважно урядовці. Контроль Києва над периферією був досить умовний і нерідко зводився лише до збирання данини з підкорених племен. Єдність давньоруської території, хоча і широко здекларована державною владою, була на рівні напівконфедерації. Враховуючи слабкий контроль столиці над різноетнічними племенами, які жили на гігантських слабко пов'язаних між собою просторах, часто в умовах бездоріжжя, консолідація держави в єдиний давньоруський етнос була практично неможливою. Торговельно-економічні зв'язки у цій державі також дещо перебільшені [9, 38 – 51].

У концепції сина В. Вернадського – Г. Вернадського – та його послідовників у сучасній Росії та Україні Київська Русь була етапом «русской истории». Подальший розвиток її був пов'язаний із геополітичними процесами, чинниками яких стало виникнення двох держав, що претендували на її спадщину та збирали землі Русі, – Великого князівства Литовського та Володимирського князівства. Соціокультурну спадщину останнього та політичну Золотої Орди набуло Московське князівство. Звідси – боротьба двох Русей за киево-руську спадщину, яка призвела до формування, прогресу та остаточної перемоги Русі Московської.

Натомість концепція Г. Вернадського стала складовою сучасних поглядів євразійства, які відносять українців до одного із народів євразійського простору. Провідними рисами цієї «цивілізації» вважають православ'я, державну ідеократію та етнічну багатокультурність, яка дозволяє співіснувати народам із різними не тільки культурами, але й релігіями [8]. Проте такий підхід не підходить під жодне визначення цивілізації. Йдеться лише про політичні та конфесійні відмінності, які допустимі у межах однієї цивілізації.

Хоча значна частина російських і певна частина українських цивіліологів визнає існування «євразійської цивілізації», однак її народи об'єднані суто політичними формами і не мають духовної спорідненості, тому слід погодитися з оцінкою Росії як «квазіцивілізації» [17]. Так само слід врахувати, що православ'я (ортодоксальне християнство, як його називають на Заході) було створене поза межами Московського царства, поширене у Візантії та на Балканах і тому не є

генетичною ознакою «євразійської цивілізації». У межах «російсько-православної» (або євразійської) цивілізації не було створено самостійної світової релігії, що також дає одну із підстав вважати її не самостійною цивілізацією, а «квазіцивілізацією» [17, 88] або відгалуженням макрохристиянського світу [16, 318 – 327].

Спільність історичної долі українського і російського народів протягом останніх 300 – 400 років також живить уявлення про причетність українців до російського цивілізаційного проекту. Так, наголошується, що:

– офіційно визнаними суспільно-правовими градаціями в Російській імперії були не національні, а конфесійні, станові та майнові, що нівелювало різницю між українцями і росіянами;

– українці з петровських часів займали потужні позиції у культурі, місцевому врядуванні, а також принаймні у петровські часи – у визначенні політичної стратегії держави;

– існує спільність віросповідання та надетнічного шару культури (наука, мистецтво), близькість та взаємозрозумілість мов, належність до одних станово-майнових верств і професійних груп по всій їх ієрархії, сумісне мешкання, спільні шлюби, повсякденні ділові, суспільські, дружні контакти тощо [14].

Проте така система відносин мала місце в усіх колоніальних імперіях, які намагалися асимілювати іншочивілізаційні елементи (найбільш типово – у британській), однак не призвела до цивілізаційної асиміляції.

Київська Русь, особливо після християнізації, була частиною європейської цивілізації. Та й подальший її розвиток виявляє переважно європейські

шляхи. Так, Галичина та Закарпаття перебували у колі західноєвропейських впливів (навіть якщо відраховувати від 1199 р. – формування Галицько-Волинського князівства) близько 750 років, в євразійському СРСР – лише 48, а Волинь (з перервою у 1793/95–1921 рр.) – понад 600 років, у Росії – СРСР – близько 170 років. Наддніпрянщина після 1132 р. 250 років перебувала у межах самостійних князівств. Потім Правобережна Наддніпрянщина розвивалась у межах західноєвропейських держав майже 400 років, а в межах Росії – СРСР – менше ніж 300. Лівобережна Наддніпрянщина, навіть якщо вважати межовим 1654 р., понад 275 років перебувала у складі європейських держав, 1654 – 1781 рр. (127 років) мала протекторат або автономію і лише менше ніж 220 років входила до складу Росії – СРСР – цей строк менший, оскільки слід врахувати 1917–22 рр. Себто хронологічно історична доля генетичних українських земель у спільності з Європою перевищує час спільності з Росією – СРСР. Лише Чернігово-Сіверщина, Східна та Південна Україна перебували більше часу у межах Росії – СРСР порівняно із західноєвропейськими країнами. Термін перебування України у межах Росії та СРСР можна схарактеризувати як деєвропеїзацію, а не як автентичне перебування у межах якоїсь іншої цивілізації.

Свого часу виклик українству від польського католицизму спричинив, з одного боку, унію та створення греко-католицької церкви (і отже, зближення з європейською цивілізацією), з другого – Хмельниччину та політичний союз із Москвою, котрий став не тільки воєнною поразкою Польщі, а й причиною неможливого подальшого розвитку

українського народу в руслі передових набутків європейської цивілізації. Він призвів до процесу деєвропеїзації українців й інтеграції в євразійську «квазіцивілізацію» під проводом російського самодержавства. Але вона не є самостійною цивілізацією, оскільки будувалася переважно на політичному пануванні Москви чи то у формі самодержавства, чи то у формі атеїстичної диктатури в СРСР, не виробила самостійної світової релігії чи духовно-філософської течії світового масштабу, акцентувала увагу на православ'ї, яке є консервативною формою християнства, що з'явилося на периферії Римської імперії як спосіб синтезу іудейського й античного світоглядів. Так само і більшовизм є реінтерпретацією європейського марксизму із присмаком азійського деспотизму. Загалом євразійська квазіцивілізація була утворенням, котре підтримувалося суто політичними репресивними методами, у ній домінували принципи уніфікації, причому уніфікації суто політичної.

Україна – країна цивілізаційного розлому

Сучасні українці є цілісною нацією, що постала на ґрунті українського етносу із домішками інших народів. Проте існують чинники, що порушують її цілісність і спричинені регіональними цивілізаційними розбіжностями. За С. Гантінгтоном, через Україну проходить лінія розподілу між західною та східною (православною) християнськими цивілізаціями – межа між православним та греко-католицьким світами [22]. У цій концепції не просто абсолютизуються згадані вище розбіжності між західним та східним християнством, зокрема поділ на ортодоксальне та кафоличне християнство 1054 р., а проголошується, що

саме українство є цивілізаційно розколотим.

Подібне розмежування простежується і в наш час, набувши політичного характеру. Так, нині Європа вважає східні кордони України лінією розлому між Європою та Росією, а Росія вважає західні кордони України лінією розлому між своєю сферою впливу та НАТО і ЄС. Захід залучає Україну до своїх структур значною мірою з метою запобігти нашому військово-політичному зближенню з Росією [2].

Уявлення про цивілізаційний розлом України розвивають Б. Глотов, М. Горелов, О. Моця, Ю. Пахомов, О. Рафальський, Д. Табачник, В. Ткаченко, Л. Шкляр та ін.

Дійсно, як підтверджують деякі дані, у межах України регіони різняться за цивілізаційно-культурною самоідентичністю:

- у Західній Україні домінує європейсько-українська культурно-цивілізаційна самоідентичність;
- у Центральній і Північно-Східній Україні впливовою залишається насамперед конфесійна – православна українська культурна самоідентичність;
- у Криму та Південно-Східному регіоні центральною є радянсько-російська культурно-цивілізаційна самоідентичність [13].

Проте не слід перебільшувати протиставлення православ'я та західного християнства як визначального фактора цивілізаційного розлому. Йдеться лише про конфесійний розподіл. Подібний існує у межах європейської цивілізації між католиками і протестантами. Розбіжності між ними у деяких доктринальних та обрядових питаннях більші, ніж між католиками і православними. Але

навіть чи обґрунтованим буде проголошення існування католицької і протестантської цивілізацій.

У той же час основні принципи існування євразійської квазіцивілізації – «принципи ефективного управління величезною імперією, в якій співіснували різноманітні народи Азії та Східної Європи» [9, 70 – 71], не є характерними для української політичної ментальності. Давні зв'язки України з Європою – економічні, династичні, способи політичного управління, входження теренів України до європейських держав, самоуправління міст, поширення у нові часи європейської освіти, навчання українців у західних університетах – є свідченнями її європейськості. Інша річ, що цивілізаційний процес європейського розвитку був штучно загальмований із приєднанням України до Російської імперії, поширенням тут російської мови як мови освіти, друкарства та церковної служби, а також ліквідацією української автономії, надцентралізацією влади та впровадженням кріпацтва.

Україна – регіональна лімітрофна цивілізація

Ряд дослідників визначають Україну як самостійну регіональну цивілізацію, що розвивається за власними принципами [15, 23]. На думку М. Михальченка, ця цивілізація займає «лімітрофне» або «осередкове» положення між європейською та євразійською цивілізаціями як локальна цивілізація, яка була частиною Центральної Європи і після Переяславської ради стала частиною «напівварварського утворення» Московії – Російської імперії. Україна частково перебуває у лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Українська локальна

цивілізація має багато рис «лімітрофної» цивілізації. Якщо народ «лімітроф» не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично створити і свою локальну цивілізацію.

Сучасна Україна, на думку М. Михальченка, є лімітрофом у трьох вимірах. У геополітичному вона опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою економікою Заходу і державно-монополістичною економікою Росії під контролем її нового правлячого класу. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому невідомим майбутнім у формі фактично лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу. Усі три зрізи характеризують «прикордонний», перехідний характер Української держави і суспільства [15].

Таким чином, сім образно-символічних уявлень геополітичної ідентифікації України у просторі світових цивілізацій, підкріплені раціональними обґрунтуваннями, утворюють складний образно-символічний комплекс, який об'єднано спільним знаменником – Україною, яка постає у їхньому контексті як цивілізаційно неоднозначна геополітична реальність, здатна бути прилученою до того або іншого цивілізаційного проєкту. У той же час проєкт України як європейського порубіжжя, як видається, є найбільш перспективним способом такого прилучення та подальшого розвитку, оскільки з ним певною мірою узгоджуються всі інші шість образно-символічних комплексів. Як спільнота європейського порубіжжя українство

відіграло роль цивілізаційного фрон-
тіру, зазнавало іншоцивілізаційних
впливів, було включено до міжцивілі-
заційного геополітичного утворення –
Московії – Російської імперії, зберегло
ряд архаїчних рис у соціокультурній
організації, конфесійну та етнокультур-
ну своєрідність, не до кінця ідентифікує
себе із сучасною європейською цивіліза-
цією, але цілком розвивалося у контексті
саме європейської цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д. Походження українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К., 2002.
2. Булаков В. А. Україна – «цивілізація межі»? (аналіз базових національних геополітичних пріоритетів / В. А. Булаков // Політологічний вісник. – К., 2003. – № 15. – С. 328 – 343.
3. Глотов Б. Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу / Б. Б. Глотов. – Д., 2002.
4. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991–2009): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Гончаревський Владислав Едуардович. – К., 2010.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – Т. 1. – К., 1991.
6. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 138 – 152.
7. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) / Я. Р. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28 – 44.
8. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслиль Пространством: [3 изд., доп.] / Александр Дугин. – М., 1999.
9. Залізник Л. Україна в колі світових цивілізацій: Науково-методична розробка на допомогу лектору-викладачу народного університету українознавства / Леонід Залізник. – К., 2006.
10. Замятин Д. Н. Динамика геополитических образов современной России / Д. Н. Замятин // Человек. – 2002. – № 6. – С. 53 – 60.
11. Замятина Н. Ю. Зона освоения (фронт) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Ю. Замятина // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 75 – 88.
12. Зарова Е. Д. Образ «Другого» в становлении цивилизационной идентичности: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Зарова Елена Дмитриевна. – Саратов, 2009.
13. Корнев М. Н. Возможности формирования новой цивилизационно-культурной самоидентичности украинской политической нации / М. Н. Корнев, В. М. Фомічова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 8. – С. 324 – 331.
14. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К., 2007.
15. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К., 2001.
16. Павленко Ю. Історія світової цивілізації / Юрій Павленко. – К.: Либідь, 1996.
17. Пахомов Ю. Н. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К.: Наук. думка, 2002.
18. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Степан Рудницький. – Львів, 1994.
19. Тарнас Р. История западного мышления / Ричард Тарнас. – М., 1995.
20. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К., 1996.
21. Фрэнкель С. С. Христианство / Сандра Сайзер Фрэнкель // Религиозные традиции мира. – М., 1996. – Т. 1. – С. 375 – 383.
22. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С. 33 – 48.

23. Шкляр Л. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності / Л. Шкляр // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К., 2010. – С. 115 – 133.

24. Штомпка П. Социология социальных изменений / Штомпка П. – М., 1996.

25. America's Frontier Story. A Documentary History of Westward Expansion. – Huntigton, 1980.

REFERENCES

1. Baran V. D. Pokhodzhennia ukrainskoho narodu / V. D. Baran, Ya. V. Baran. – К., 2002.

2. Bulhakov V. A. Ukraina – «tsyvilizatsiia mezhi»? (analiz bazovykh natsionalnykh heopolitychnykh priorytetiv / V. A. Bulhakov // Politolohichni visnyk. – К., 2003. – № 15. – S.328–343.

3. Hlotov B. B. Kulturno-tsyvilizatsiina identyfikatsiia ukrainskoho narodu / B. B. Hlotov. – D., 2002.

4. Honcharevskiy V. E. Tsyvilizatsiinyi pidkhid v suchasniy ukrainskii istoriohrafii (1991–2009): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / Honcharevskiy Vladyslav Eduardovych. – К., 2010.

5. Hrushevskiy M. Istoriia Ukrainy-Rusy / Mykhailo Hrushevskiy. – Т. 1. – К., 1991.

6. Hrushevskiy M. Na porozi novoi Ukrainy / M. Hrushevskiy // Khto taki ukraintsi i choho vony khochut. – К., 1991. – С. 138–152.

7. Dashkevych Ya. R. Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom (14–18 st.) / Ya. R. Dashkevych // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. – Lviv, 1991. – Т. CCXXII. – С. 28–44.

8. Dugin A. Osnovy geopolitiki. Geopoliticheskoe budushchee Rossii. Myslit Prostranstvom: [3 izd., dop.] / Aleksandr Dugin. – М., 1999.

9. Zalizniak L. Ukraina v koli svitovykh tsyvilizatsii: Naukovo-metodychna rozrobka na dopomohu lektoru – vykladachu narodnoho universytetu ukrainoznavstva / Leonid Zalizniak. – К., 2006.

10. Zamyatin D. N. Dinamika geopoliticheskikh obrazov sovremennoy Rossii / D. N. Zamyatin // Chelovek. – 2002. – № 6. – С. 53–60.

11. Zamyatina N. Yu. Zona osvoeniya (frontir) i ee obraz v amerikanskoj i russkoj kulturakh / N. Yu. Zamyatina // Obshchestvennye nauki i sovremennost. – 1998. – № 5. – С. 75 – 88.

12. Zarova Ye. D. Obraz «Drugogo» v stanovlenii tsyvilizatsionnoy identichnosti: avtoref. dis. ... kand. filos. nauk / Zarova Yelena Dmitriyevna. – Saratov, 2009.

13. Korniev M. N. Mozhlyvosti formuvannia novoi tsyvilizatsiino-kulturnoi samo-identichnosti ukrainskoi politychnoi natsii / M. N. Korniev, V. M. Fomichova // Problemy politychnoi psykhologii ta yii rol u stanovleni hromadianyna ukrainskoi derzhavy: zb. nauk. prats. – 2009. – Vyp. 8. – С. 324–331.

14. Krymskiy S. B. Tsyvilizatsiinyi rozvytok liudstva / S. B. Krymskiy, Yu. V. Pavlenko. – К., 2007.

15. Mikhalchenko N. I. Ukrainskoe obshchestvo: transformatsiya, modernizatsiya ili limitrof Evropy? / N. I. Mikhalchenko. – К., 2001.

16. Pavlenko Yu. Istoriia svitovoi tsyvilizatsii / Yurii Pavlenko. – К.: Lybid, 1996.

17. Pakhomov Yu. N. Tsyvilizatsionnye modeli sovremennosti i ikh istoricheskie korni / Yu. N. Pakhomov, S. B. Krymskiy, Yu. V. Pavlenko. – К.: Nauk. dumka, 2002.

18. Rudnytskyi S. Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy? / Stepan Rudnytskyi. – Lviv, 1994.

19. Tarnas R. Istoriya zapadnogo myshleniya / Richard Tarnas. – М., 1995.

20. Tereschenko Yu. I. Ukraina i yevropeiskiy svit: Narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI st. / Yu. I. Tereschenko. – К., 1996.

21. Frenkel S. S. Khristianstvo / Sandra Sayzer Frenkel // Religioznye traditsii mira. – М., 1996. – Т. 1. – С. 375 – 383.

22. Khantington S. Stolknovenie tsyvilizatsiy? / S. Khantington // Polis. – 1994. – № 1. – С. 33 – 48.

23. Shkliar L. Tsyvilizatsiina identychnist Ukrainy: osoblyvosti stanovlennia ta vyklyky suchasnosti / L. Shkliar // Kulturno-tsyvilizatsiinyi prostir Yevropy i Ukraina: osoblyvosti stanovlennia ta suchasni tendentsii rozvytku. – K., 2010. – S. 115–133.

24. Shtompka P. Sotsiologiya sotsial'nykh izmenenyi / Shtompka P. – M., 1996.

25. America's Frontier Story. A Documentary History of Westward Expansion. – Huntigton, 1980.

O. Mostiaiev

Geopolitical Components of Civilization Representation of Ukraine

Abstract

The most common features that represent the country within the civilization constitute a complex representation of the country improved by way of abstractions. By civilization we mean the macrocultural similarity of subjects (countries, peoples, nations, states) with its peculiar integrity caused by the main factors of origin, history of development, specific geographical position and economical, political, legal and socio-cultural processes within its territory. Geopolitical components of the civilization representation of Ukraine are socially the most important and the most transformed in the context of traditional geographical space. At the same time they include the largest geographical images, which cover large territories and regions of the planet. Civilization field is a result of superposition of several social fields. Civilization process in Ukraine is influenced by the Christian-wide and Europe-wide political and legal field; the Orthodox, Slavic superethnic, Eurasian-post-Soviet and social field of the Ukrainian community as a civilization phenomenon. Also Ukraine belongs to the post-Soviet economic area and the European economic area. These fields are interrelated and compose a multi-dimensional geopolitical image of the Ukraine's civilization field. In the scientific literature it is presented in such forms as a frontier of Christendom; a borderland of the European civilization; a component of the Orthodox world; a Slavic country; a part of the Russian civilization project; a country of civilization fault; a regional limitrophe civilization. Ukraine is presented as a civilization ambiguous geopolitical reality able to be joined to a particular civilization project. However, the project of Ukraine as a European borderland is the most promising way of such joining and further development because it is correlated with other six representative and symbolic systems. As a community of the European borderzone Ukrainians played a role of civilization frontier experienced by other civilization impacts. It was included to the inter-civilization geopolitical entity - Muscovy, the Russian Empire and maintained some archaic features in the socio-cultural organization, religious and ethno-cultural identity. Ukraine does not completely identify itself with modern European civilization, but it was developed just in the context of the European civilization.

УДК 130.2: 008.2

НООСФЕРНА ПАРАДИГМА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ: НОЕТИЧНИЙ ВИМІР

Тетяна ВОРОПАЄВА

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація. У статті викладені теоретико-методологічні засади дослідження цивілізаційного розвитку людства. Аналізується ноосферна парадигма цивілізаційного розвитку, а також його ноетичний вимір. Невідповідність між інтелектуальним і духовним розвитком сучасної людини посилює деградацію культури, деморалізацію суспільства, зростання патологічних проявів. Тому фундаментальною основою сучасної глобальної кризи є ігнорування ноетичного виміру цивілізаційного розвитку людства, адже саме ноетичний вимір може стати тим «контрольним механізмом», який не допустить згубних, фатальних впливів на ноосферу. Активізація ноетичного потенціалу цивілізаційного розвитку людства допоможе забезпечити коеволюцію людини й біосфери, а також організувати процес стійкого й безпечного поступу світової цивілізації.

Ключові слова: цивілізація, ноосфера, ноосферний потенціал, ноетичний вимір, духовність.

НООСФЕРНАЯ ПАРАДИГМА ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ: НОЭТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Татьяна ВОРОПАЕВА

кандидат психологических наук, старший научный сотрудник
Центра украиноведения философского факультета
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Аннотация. В статье изложены теоретико-методологические основы исследования цивилизационного развития человечества. Анализируется ноосферная парадигма цивилизационного развития, а также его ноэтическое измерение. Несоответствие между интеллектуальным и духовным развитием современного человека усиливает деградацию культуры, деморализацию общества, рост патологических проявлений. Поэтому фундаментальной основой современного глобального кризиса является игнорирование ноэтического измерения цивилизационного развития человечества, ведь именно ноэтическое измерение может стать тем «контрольным механизмом», который не допустит пагубных, фатальных влияний на ноосферу. Активизация ноэтического потенциала цивилизационного развития человечества поможет обеспечить коэволюцию человека и биосферы, а также организовать процесс устойчивого и безопасного развития мировой цивилизации.

Ключевые слова: цивилизация, ноосфера, ноосферный потенциал, ноэтическое измерение, духовность.

NOOSPHERE PARADIGM OF CIVILIZATION DEVELOPMENT: NOETIC DIMENSION

Tetiana VOROPAIEVA

*Candidate of Psychological Sciences, senior research associate
of Ukrainian Studies Center at Philosophical Department
of Taras Shevchenko National University*

Annotation. *The article considers the theoretical and methodological basis of the civilization development research. The noosphere paradigm of the civilization development and its noetic dimension are analyzed. The inconsistency between the intellectual and spiritual development of modern human culture intensifies cultural degradation, demoralization of society and growth of pathological manifestations. Therefore, today's global crisis consists is caused by ignoring of the noetic dimension of the civilization development. The noetic dimension itself can become a «control mechanism» preventing harmful or fatal influence on the noosphere. Activation of noetic potential of the civilization development allows to ensure the human and biosphere co-evolution as well as to organize the process of sustainable and safe development of the world civilization.*

Key words: *civilization, noosphere, noospheric potential, noetic dimension, spirituality.*

Сучасні дослідники наукового добробку В. Вернадського В. Багнюк, К. Ситник, В. Крисаченко та ін. зазначають, що в наш час розвиток людської цивілізації характеризується помітним загостренням суперечностей між Людиною і Природою, між багатими і бідними країнами, девальвацією моральних цінностей, домінуванням споживацьких, прагматичних і технократичних тенденцій [6, 10]. Загрозливих розмірів для існування біосфери набуло споживання природних ресурсів, зокрема, державами «золотого мільярда», які прагнуть отримати все більший прибуток. Екологи зазначають, що невпинно зростає техногенний тиск на біосферу з боку енергетики, промисловості та сільського господарства. Небезпечними проявами нераціональної господарської діяльності людства є такі глобальні зміни в біосфері, як парниковий ефект, збільшення розміру дірок в озоновій оболонці стратосфери, втрата ландшафтної та видової різноманітності,

танення вічної криги, підвищення рівня Світового океану і т. д. [6, 10]. Нині людська цивілізація переживає глобальну кризу: загострилися демографічні, екологічні, енергетичні проблеми, в результаті військових конфліктів і господарської діяльності людства руйнуються екологічні ніші, виробництво поступово доходить до «біосферних кордонів» планети. Війни, терористичні акти, напруженість у міжетнічних відносинах, криза колективної ідентичності, релігійні конфлікти, криза систем забезпечення життєдіяльності, смерть людей від хвороб і голоду, споживацьке ставлення до природи, неконтрольоване збагачення невеликих груп людей на тлі тотального зростання аморальності неминуче ведуть до цивілізаційного глухого кута, що ставить під загрозу існування всього людства. Багато вчених попереджають, що актуалізована загроза антропоєкологічної катастрофи та глобальні проблеми, зумовлені обмеженими можливостями

біосфери, обумовлюють необхідність нагального пошуку кардинальних рішень у цій сфері [6, 10].

Е. Ласло підкреслює, що наприкінці ХХ ст. людська цивілізація увійшла в «епоху біфуркацій» [8, 12], породжену інтерференцією циклічних соціокультурних процесів на нестійкому «кордоні самознищення», кордоні екстенсивного техногенного розвитку, але, разом з тим, прискорюються процеси самоорганізації нового інформаційного (постіндустріального) суспільства, ноосферні механізми якого можуть стати гарантами «м'якого сценарію виходу» з планетарної кризи. У зв'язку з цим актуальність вивчення ноосферної парадигми цивілізаційного розвитку людства не викликає сумнівів.

Відомо, що цивілізаційна проблематика розробляється в науці з ХVІІІ ст., але інтерес до неї не слабшає вже майже 300 років. У СРСР цивілізаційному підходу почали приділяти велику увагу з середини 1980-х років, а в кінці 1990-х років цивілізаційна проблематика була включена у перелік пріоритетних наукових напрямів у Російській Федерації. Сучасні дослідники (Г. Прокоф'єва, О. Маслов та ін.) виділяють різні підходи до вивчення цивілізацій: 1) екогеографічний (Ш. Монтеск'є, Г. Бокль, Л. Мечников та ін.); 2) філософсько-культурологічний (В. Гумбольдт, М. Бердяєв, П. Сорокін, А. Тойнбі, Б. Єрасов, О. Маслов, Л. Новикова, В. Ст'юпін та ін.); 3) соціологічний (Е. Дюркгейм, К. Леві-Стросс, М. Мід, М. Барг, І. Гобзов, Н. Клягін та ін.); 4) етнологічний (М. Данилевський, О. Шпенглер, Л. Гумільов, Ю. Бромлей та ін.); 5) аксіологічний (М. Вебер, Г. Ріккерт, П. Гуревич та ін.); 6) технологічний (О. Ахієзер,

С. Крапивенський, Л. Кузнецова, Н. Мотрошилова, О. Тоффлер та ін.); 7) соціобіологічний (Р. Докінз, Ч. Ламсен, Е. Вілсон та ін.); 8) культурно-історичний (Ф. Вольтер, Ж. Кондорсе, В. Келле та ін.).

Застосування нами інтегративного підходу у дослідженні цивілізаційного розвитку людства передбачає врахування таких теоретико-методологічних основ: 1) системного бачення поступового розгортання таких стадій еволюції універсуму, як геогенез, біогенез, психогенез, антропогенез, глоттогенез, соціогенез, культурогенез, суб'єктогенез, ноогенез і т. п. (більш докладно це питання викладено в працях В. Вернадського і П. Тейяр де Шардена); 2) обов'язкова концептуалізація міждисциплінарних узагальнень (філософських, історичних, культурно-антропологічних, соціально-психологічних, політологічних тощо) з дотриманням принципів вертикальної і горизонтальної інтеграції; 3) вивчення системоутворюючої ролі ноетичного виміру процесу цивілізаційного розвитку різних соціально-історичних організмів. Інтегративний підхід здатний не тільки зняти суперечності природничо-наукового і гуманітарного знання, а й синтезувати їхні переваги.

І вітчизняні, і зарубіжні вчені найчастіше розглядають цивілізацію як антитезу «природному» стану людства, щабель його соціокультурного розвитку, на якому соціум долає свою залежність від природного середовища, розвивається в самобутній соціально-історичній макрорганізмі з продуктивним типом господарства, функціональною диференціацією різних сфер суспільного життя і системною самоорганізацією більш високого рівня. Сучасні дослідники розглядають цивілізацію як фундаментальну

одиницю аналізу соціально-історичного процесу, адже становлення і розвиток людської цивілізації детермінується розподілом праці, підвищенням ролі інтелекту в історії, що пов'язано з появою міст, писемності, перших держав, а також з інтенсивним виробництвом і втручанням у природні процеси з метою їх кардинального перетворення. Самобутність і унікальність кожної цивілізації визначають її духовні (світоглядні та ціннісно-сміслові) основи.

Розглядаємо *цивілізацію* як макрокультурну соціально-історичну спільність, що охоплює різні суб'єкти (країни, народи, нації, держави), які мають спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності, основоположні ідеали й базові цінності, стійкі особливі риси господарсько-економічної, політико-правової та соціокультурної організації, що виражаються у відповідному способі життєдіяльності. Отже, *цивілізація* – це своєрідна й самодостатня просторово-часова (тобто чітко локалізована в просторі Культури й часі Історії) цілісність, яка репрезентує вищий ступінь самоорганізації та розвитку людського соціуму і в якій стали (стабільні) елементи переважають над нестабільними. Будь-яка цивілізація здатна до саморозвитку, схильна до поширення власних досягнень і способу життя [5, 19]. Існують *локальні, первинні (ранні), вторинні (сучасні), континентальні, міжконтинентальні, субконтинентальні, глобальні цивілізації*¹ та *цивілізаційні ойкумени* (при цьому сучасна цивілізація завжди

¹ Сучасні вчені виділяють також циркумполярну, кочову, океанічну та інші (наприклад, річкові) цивілізації.

є *надетнічним, наднаціональним і наддержавним* утворенням, а локальні цивілізації (які переважно існували у давні часи, а їхньою відмінною характеристикою була закритість суспільства) в добу глобалізації виявити надзвичайно важко, в сучасній Європі їх точно немає (див. останні праці Ф. Фукуями). Оскільки дослідження специфіки різних цивілізацій передбачає аналіз усіх *форм життєдіяльності* цих макрокультурних² спільностей (матеріальних, господарських, моральних, ідейних, культурних, релігійних, аксіологічних та інших) у процесі їх розвитку і спадкоємності, то *критеріями виокремлення цивілізацій є*: екогеографічні, геокультурні, антроподемографічні, господарсько-економічні, релігійні, морально-етичні, політико-правові, геополітичні, соціокультурні, техніко-технологічні, науково-інноваційні, освітньо-виховні, інформаційні, аксіологічні та духовно-світоглядні чинники, а також спільні тенденції розвитку міст, писемності й державності. При цьому в одну історичну епоху можуть домінувати одні критерії, а в другу історичну епоху – інші. Зокрема, в неолітичну добу головними чинниками цивілізаційного розвитку людності українських земель були господарсько-економічні й технологічні, пізніше почали домінувати геокультурні, антропо-демографічні, політичні та релігійні, а в добу глобалізації на одне з перших місць виходять техніко-технологічні, науково-інноваційні та інформаційні чинники (що пов'язується з розвитком нанотехнологій, генної

² Поняття «макрокультурний» використовується для того, щоб підкреслити макрорівень соціокультурних, політико-правових, релігійних, економічних, аксіологічних явищ і процесів. Саме тому цивілізаційний аналіз передбачає врахування *релігійного, а не конфесійного* чинника.

інженерії, формуванням глобальних інформаційних технологічних мереж виробництва і збуту продукції, з інтеграцією науки, освіти й виробництва, тобто з усіма провідними галузями шостого технологічного укладу), які у наш час стають все більш взаємозумовленими і взаємозалежними. Саме у зв'язку з цим необхідна розробка ноосферної парадигми цивілізаційного розвитку людства. Така парадигма не тільки резонує з базовими потребами людства, а й забезпечує перехід від моделі паразитування на природних ресурсах до моделі коеволюції Людини з Природою.

Повністю згодні з В. Будановим, який підкреслює, що «сьогодні доля цивілізації не може визначатися ні наймудрішими урядами, ні міжнародними організаціями, ні вченими до тих пір, поки їхні дії не будуть усвідомлено підтримані широкими верствами населення або, говорячи мовою постнекласичної науки, поки не буде створено нове самоорганізоване середовище. І сьогодні нове бачення світу, розуміння особистої відповідальності за його долю поступово стають неодмінною умовою виживання Людства і кожного індивідуума» [2, 24]. Для цього необхідно не тільки виробити нові стратегії мислення й поведінки людей, «нові превентивні стратегії освіти, нову трансдисциплінарну метамову горизонтальних зв'язків», усвідомити універсальну роль цієї метамови, «яка синтезує фундаментальні закони природознавства, філософії і синергетики», але й «подолати суб'єкт-об'єктну дихотомію нашої ментальності, відновити гармонію стосунків людини і природи» [2, 28].

Відомо, що термін «ноосфера» був запропонований французьким філософом і математиком Е. Леруа в 1927 р., він

розумів ноосферу як «мислячу» оболонку, яка формується людською свідомістю. Е. Леруа зазначав, що ідею ноосфери він розробляв спільно зі своїм другом, відомим еволюціоністом і філософом П. Тейяр де Шарденом, після прослуханих ними лекцій В. Вернадського у Сорбонні.

Основні ідеї В. Вернадського про ноосферу викладені у його монографії «Наукова думка як планетне явище» і в статті «Кілька слів про ноосферу» [3, 4]. Ноосфера у розумінні В. Вернадського – це якісно новий етап еволюції біосфери, обумовлений історичним розвитком людства, його розумом і практичною діяльністю. Становлення ноосфери пов'язано з планетарним характером людського буття, єдністю людського роду, розвитком демократичних форм життєдіяльності, із співмірністю людської діяльності та сил природи, з розвитком науки і техніки тощо.

Ноосферний шлях цивілізаційного розвитку обґрунтований у працях Н. Ващекіна, Е. Гірусова, В. Крисаченка, А. Назаретяна, Г. Платонова, Г. Розенберга, К. Ситника, А. Урсула, Л. Шелєпіна та ін. Такі дослідники, як А. Субетто, Л. Гордіна, Ю. Преображенський, Б. Лапченко, розробляють наукові основи переходу людства до ноосферного соціалізму з домінуючими в ньому ознаками екологічного, духовного, ноосферного стану [11].

У суспільній свідомості все впевненіше утверджується ідеологія енвайронменталізму, що пропонує новий погляд на взаємини людини і біосфери. Енвайронментальний погляд дуже близький до вчення В. Вернадського про ноосферу, точніше, він є його розвитком і продовженням на новому етапі історії людства [10].

В. Куйбарь запропонував еволюційно-синергетичну концепцію керованого становлення і розвитку цивілізації [7]. Відомі також ініціативи Смольного інституту Російської академії освіти (м. Санкт-Петербург), які стосуються створення асоціації вищих навчальних закладів ноосферної орієнтації, впровадження ноосферної парадигми розвитку наук у практику освітніх інститутів, а також підготовки серії навчальних посібників з основ ноосферології.

В. Крисаченко і К. Ситник підкреслюють, що, відповідно до поглядів В. Вернадського, людина здатна взяти на себе роль свідомого регулятора всіх глобальних процесів – від екологічних до соціальних, визначивши тим самим подальшу долю біосфери. І при цьому не можна забувати, що наслідки діяльності людського розуму можуть бути як позитивними, так і негативними для біосфери. Ноосферна парадигма цивілізаційного розвитку передбачає, що переростання біосфери в ноосферу регулюється одухотвореним розумом, тобто розумом гуманних, духовно розвинених людей. Адже В. Вернадський неодноразово підкреслював у своїх працях, що в умовах ноосфери вирішальним фактором є духовний розвиток і духовне життя людини.

У зв'язку з цим ноосферна модель цивілізаційного розвитку людства визначається залученістю в неї не тільки синергетичних принципів, а й ноетичного (духовного) потенціалу людини і суспільства. На думку А. Ленгле, структуру людської екзистенції (яку М. Шелер і В. Франкл називають «проживанням свого ноетичного виміру») утворюють чотири реальності: онтологічна, аксіологічна, етична та праксеологічна [9].

Відомо, що ноетичний вимір людського буття пов'язаний з «відкритістю світу» [12, 55], здатністю до діалогу (як зовнішнього, так і внутрішнього), з постійним співвіднесенням людини з «Іншим» [1, 51] (який сприймається не як об'єкт, а як унікальний і самобутній суб'єкт), з творчим самовираженням, самопожертвою тощо. Ноетичний вимір дає можливість і людині, і людським спільнотам бути активними суб'єктами, діяти ініціативно і вільно, брати на себе моральну й соціальну відповідальність. У зв'язку з цим (згідно з А. Ленгле) можуть формуватися фундаментальні екзистенційні мотивації: 1) мотивація до того, щоб не тільки прийняти, але й витримати фактичні умови буття-в-світі; 2) мотивація до переживання базових цінностей та сприйняття власного життя як цінності; 3) мотивація до суб'єктного, автентичного буття; 4) мотивація до дій, які мають духовний смисл.

Ще А. Швейцер, А. Печчеї, Е. Фромм звертали увагу на різку невідповідність між інтелектуальним і духовним розвитком сучасної людини, що посилює деградацію культури, деморалізацію суспільства, зростання патологічних проявів. Тому фундаментальною основою сучасної глобальної кризи є ігнорування ноетичного виміру цивілізаційного розвитку людства.

Духовність розуміємо як інтегральну категорію людського буття, специфічно людську системну характеристику, яка проявляється і на індивідуальному, і на колективному рівнях, виражаючи здатність людей до культуротворчої діяльності й саморозвитку. Саме вона забезпечує ціннісно-смыслову визначеність життєдіяльності особистості, дає можливість людині піднятися над

життєвими обставинами, зберегти особистісну цілісність і гідність. Духовність проявляється у багатстві внутрішнього світу суб'єктів, їхній ерудиції, розвинутих інтелектуальних, моральних, художньо-естетичних запитах і вищих потребах, що детермінують поведінку й діяльність цих суб'єктів. Духовність як «прояв людського в людині» виступає одночасно і продуктом, і фундаментальною підставою культури. У зв'язку з цим духовність є одним із найважливіших чинників розвитку світової цивілізації, а також системним фактором цивілізаційного самовизначення суб'єктів. Подальша доля світової цивілізації визначатиметься як інтелектуальним, так і духовним (ноетичним) потенціалом людини й суспільства.

Таким чином, без урахування ноетичного виміру цивілізаційного розвитку різних суспільств неможливо до кінця зрозуміти процес становлення ноосфери. Тому саме ноетичний вимір може стати тим «контрольним механізмом», який не допустить згубних, фатальних впливів на ноосферу. Розкриття ноетичного потенціалу цивілізаційного розвитку людства допоможе забезпечити коеволюцію людини й біосфери (тобто їхній спільний, узгоджений і скоординований розвиток), а також організувати процес стійкого й безпечного поступу світової цивілізації (як найважливішої стратегії виживання людства в сучасних умовах).

Відомий філософ Е. Ласло показав у своїх книгах, що у зв'язку з системною кризою, яка охопила весь світ, існує два варіанти розвитку подій. Перший варіант – загальна катастрофа. Другий варіант – глобальний прорив під керівництвом недержавних міжнародних

організацій. При цьому Е. Ласло розглядає період 2012 – 2020 рр. як критичний час для майбутніх кардинальних трансформацій.

Цивілізаційний розвиток українства – це складний багатоплановий процес, сутність якого проявляється через поступальний перехід від нижчих етапів цивілізаційного розвитку до вищих. Цивілізаційний аналіз передбачає виявлення найсуттєвіших змін у процесі різнопланових трансформацій конкретної спільноти, враховуючи при цьому особливості її політичної, економічної та етнічної історії. Поступальність тут не є прямолінійною, вона не може розглядатися як просте кількісне зростання, а більш пізні соціокультурні явища і форми не обов'язково є досконалішими за попередні. Цивілізаційний розвиток є дуже складним, нерівномірним і асинхронним (відмова від концепції синхронізму (Н. Мерперт) припускає детальне вивчення всіх цивілізаційних змін у певній спільноті з урахуванням місцевих особливостей). Такий розвиток передбачає поступове визрівання якісних інновацій, наявність суперечностей, коли періоди розквіту змінюються періодами зворотного руху, застою, занепаду. Трапляються також і непоправні соціокультурні втрати. Критерії цивілізаційного поступу українства треба розглядати комплексно, адже не можна обмежуватися якимось одним показником, відкидаючи інші, тут потрібно враховувати найсуттєвіші параметри цивілізаційного розвитку та поступове визрівання цивілізованості спільноти. Магістральними лініями цивілізаційного поступу людства є: 1) господарсько-економічний і техніко-технологічний розвиток, 2) соціокультурний і духовно-світоглядний

розвиток певної спільноти. При цьому рівень цивілізаційних досягнень спільноти на різних етапах її цивілізаційного розвитку не є однаковим і зумовлюється, зокрема, й наявністю *суб'єктного, духовно-аксіологічного й діяльнісного потенціалу* вітчизняних еліт.

Під час розгляду *етапів цивілізаційного розвитку українства* (як і багатьох інших європейських народів) потрібно враховувати *етапи розвитку європейської цивілізації*: неолітичний, ранньокласовий, античний, середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний, а також теорію «*цивілізаційних хвиль*» Е. Тоффлера (про цивілізаційне значення аграрної, індустріальної та інформаційної хвиль). У зв'язку з цим *цивілізаційний розвиток різних соціально-історичних організацій, які мешкали на теренах сучасної України (людності українських земель, праукраїнців та українського народу, на основі якого, власне, й постало сучасне українство), триває від неолітичної доби до сьогодення, і в цьому процесі необхідно виділити такі етапи (які корелюють з етапами розвитку європейської цивілізації): етап неолітизації України; етап трипільської протоцивілізації; етап індоєвропейських міграцій; етап виокремлення праслов'янської спільноти; антично-римський етап цивілізаційного поступу; етап утвердження ранньокласового суспільства; а також середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) етапи цивілізаційного розвитку українства. При цьому дуже важливим є аналіз життєдіяльності та цивілізаційного поступу різних соціально-історичних організацій, які мешкали на теренах сучасної України в*

умовах аграрної цивілізаційної хвилі (тобто неолітичної революції), в умовах *індустріальної цивілізаційної хвилі* (тобто промислової революції), в умовах *інформаційної цивілізаційної хвилі* (тобто науково-технічної революції), а також в умовах 3-х технологічних революцій (Д. Белл), 4-х наукових революцій (Т. Кун) та 5-ти інформаційних революцій (А. Ракітов).

Перераховані вище етапи є складовими *двох епох*: 1) *передісторичної епохи цивілізаційного розвитку українства* (де має йтися про специфіку цивілізаційного поступу: а) людності українських земель, б) протоукраїнських спільнот, в) праукраїнських племен, які пов'язані між собою процесами культурогенезу, культуротворення і культурної спадкоємності); 2) *історичної епохи цивілізаційного розвитку українства* (де потрібно розкрити специфіку цивілізаційного поступу русинів-українців, українського етносу, української етнічної нації, української політичної нації та світового українства).

Оскільки провідні цивіліологи світу розглядають модернізацію як важливий чинник цивілізаційної динаміки сучасних суспільств, необхідно розробити й запровадити в Україні несуперечливу модель модернізації не тільки промислово-технологічної, але й політико-правової, соціально-економічної та освітньо-наукової сфери з опорою на європейський досвід посткомуністичних країн.

Європейський вибір України висуває низку теоретичних і практичних завдань. Це, насамперед, торкається усвідомлення українством свого залучення у потік європейського цивілізаційного процесу, який має довгу історію, а також питань, пов'язаних з визначенням

перспектив цивілізаційної самореалізації українства. Українству необхідно виборувати своє місце і обстоювати свою роль у світовій цивілізації, але не тільки в географічному вимірі, а й у духовно-світоглядному, науковому, інформаційно-технологічному, соціально-економічному, безпековому, геополітичному та інших вимірах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М.: АСТ, 1999. – 592 с.
2. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В. Г. Буданов. – Изд. 3-е, доп. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 240 с.
3. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
4. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Успехи биологии. – 1944. – Вып. 2. – С. 113 – 120.
5. Воропаева Т. С. Трансформация цивилизационной идентичности граждан Украины / Т. С. Воропаева // Новый университет. – Йошкар-Ола: Коллоквиум, 2011. – № 10. – С. 17 – 22.
6. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: навч. посібник / В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.
7. Куйбарь В. И. Эколого-информационный глобализм и устойчивое развитие цивилизации. Теоретико-методологический аспект / В. И. Куйбарь. – Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2005. – 162 с.
8. Ласло Э. Век бифуркации: постижение изменяющегося мира / Э. Ласло // Путь. – 1995. – № 1. – С. 3 – 129.
9. Лэнгле А. Психотерапия – научный метод или духовная практика? / А. Лэнгле // Московский психотерапевтический журнал. – 2003. – № 2. – С. 7 – 34.
10. Ситник К. Ноосфера: міфи і реальність / К. Ситник // Вісник НАН України. – 2003. – № 5. – С. 45 – 53.

11. Субетто А. И. Манифест ноосферного социализма / А. И. Субетто. – СПб.: Астерион, 2011. – 108 с.

12. Шелер М. Положение человека в космосе / М. Шелер // Проблема человека в западной философии: сборник статей / Сост. П. С. Гуревич. – М.: Прогресс, 1988. – С. 31 – 95.

REFERENCES

1. Buber M. Dva obraza very / M. Buber. – M.: AST, 1999. – 592 s.
2. Budanov V. G. Metodologiya sinergetiki v postneklassicheskoy nauke i v obrazovanii / V. G. Budanov. – Izd. 3-e dop. – M.: Knizhnyy dom «LIBROKOM», 2009. – 240 s.
3. Vernadskiy V. I. Nauchnaya mysl' kak planetnoe yavlenie / V. I. Vernadskiy. – M.: Nauka, 1991. – 271 s.
4. Vernadskiy V. I. Neskolko slov o noosfere / V. I. Vernadskiy // Uspekhi biologii. – 1944. – Vyp. 2. – S. 113 – 120.
5. Voropaeva T. S. Transformatsiya tsivilizatsionnoy identichnosti grazhdan Ukrainy / T. S. Voropaeva // Novyy universitet. – Yoshkar-Ola: Kollokvium, 2011. – № 10. – S. 17 – 22.
6. Kryshchenko V. S. Ekolohichna kultura: teoriia i praktyka: navch. posibnyk / V. S. Kryshchenko. – K.: Zapovit, 1996. – 352 s.
7. Kuybar V. I. Ekologo-informatsionnyy globalizm i ustoychivoe razvitie tsivilizatsii. Teoretiko-metodologicheskyy aspekt / V. I. Kuybar. – Irkutsk: Izd-vo Irkut. gos. un-ta, 2005. – 162 s.
8. Laslo E. Vek bifurkatsii: postizhenie izmenyayushchegosya mira / E. Laslo // Put. – 1995. – № 1. – S. 3 – 129.
9. Lengle A. Psikhoterapiya – nauchnyy metod ili dukhovnaya praktika? / A. Lengle // Moskovskiy psikhoterapevticheskyy zhurnal. – 2003. – № 2. – S. 7 – 34.
10. Sytnyk K. Noosfera: mify i realnist / K. Sytnyk // Visnyk NAN Ukrainy. – 2003. – № 5. – S. 45 – 53.
11. Subetto A. I. Manifest noosfernogo sotsializma / A. I. Subetto. – SPb.: Asterion, 2011. – 108 s.

12. Sheler M. Polozhenie cheloveka v kosmo- filosofii: sbornik statey / Sost. P. S. Gurevich. – se / M. Sheler // Problema cheloveka v zapadnoy M.: Progress, 1988. – S. 31 – 95.

T. Voropaieva

Noosphere Paradigm of Civilization Development: Noetic Dimension

Abstract

Today the humankind has come to a global crisis: demographic, environmental, energy problems are aggravated; ecological niches are destroyed as a result of military conflicts and economic human activities and the manufacturing gradually is coming to the «biosphere borders» of the planet. The wars, terrorism, ethnic strains, crisis of collective identity, religious conflict, crisis of life support, consumer attitude towards nature, uncontrolled enrichment of small groups of people against the background of the total growth of immorality will inevitably lead to civilization deadlock that threatens the existence of all mankind. It was established that the noosphere paradigm of civilization development involves the transformation of the biosphere into the noosphere regulated by the inspired mind of the spiritually enriched people. In his works V. Vernadskyi repeatedly emphasized that the spiritual growth and spiritual life are examined as a determinative factor in the noosphere. In this regard, the noospheric model of human civilization is defined by involvement in its structure of both synergetic principles and noetic (spiritual) potential of man and society. The spirituality is an integral category of human life, specifically human systemic characteristic that manifests itself both at the individual and the collective level; it is the ability of people to cultural activity and self-development. It provides axiological definition of human life and allows a man to rise above life circumstances and to keep personal integrity and dignity. Thus, spirituality is one of the most important factors in the development of the world civilization and also a system factor of civilization self-determination of subjects. It is established that the European choice of Ukraine is connected with the necessity of awareness of involvement in the European civilization process and the need to determine by Ukrainians their place and role in this process. The further destiny of the world civilization will be determined both by intellectual and spiritual (noetic) potential of man and society.

АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЗАНТИНІСТИКИ
(Рецензія на монографію В.В. Омельчука «Нормативно-правове забезпечення
державно-церковних взаємин у Візантійській імперії. –
К.: Золоті ворота, 2014. – 576 с.)

Побачила світ монографія В. Омельчука «Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії». Поява цього, без сумніву, важливого наукового видання стала, на нашу думку, помітною подією в українських візантієзнавчих студіях.

Праця присвячена розвитку системи державно-церковних та канонічних актів ромей та рецепції її норм у правових системах держав-сусідів. Увесь різноплановий комплекс церковно-канонічного права розглядається крізь призму еволюції її головних інститутів, посилення регламентації прав та привілеїв окремих церковних та державно-церковних установ. Церква, зазначає автор, займала важливе місце у виробленні та реалізації державної політики, формуванні правосвідомості підданих Візантійської імперії. Владний режим з її допомогою забезпечував лояльність мешканців, успішно інтегруючи чужорідні елементи у витворений нею гуманітарний простір. У структурі цього середньовічного простору саме християнська релігія загалом і церква як соціогуманітарний та правовий інститут зокрема відігравали для офіційного Константинополя роль своєрідного сакрального маркера стабільності соціально-політичних і правових процесів та виступали передумовою виживання у часи змін і катаклізмів православної ойкумени. Загалом питання сакральності і, відповідно, легітимності влади виступають ключовим чинником державотворчих процесів, зумовлюючи тим самим релігійно-міфологізований

характер середньовічної візантійської державності, в якій церква і держава нерозривно пов'язані між собою. З оформленням чіткої ієрархії світських інститутів держави релігія продовжувала виконувати роль одного із наріжних каменів офіційної ідеології. Саме тому релігія була функціонально потрібна органам державної влади Візантійської імперії для сакралізації існуючої системи нормативно-правових актів, відповідно, соціокультурна динаміка зумовлювала формування системи уявлень на засади державно-церковних взаємин та їхнє нормативно-правове забезпечення (с. 9).

Мета дослідження – неупереджений аналіз стану нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії, осмислення його особливостей на різних етапах історичного розвитку держави ромей, окреслення кола питань, які продовжують розглядатися як дискусійні у сучасній вітчизняній і зарубіжній науці, актуалізувавши проблеми, що потребують подальшого вивчення, насамперед щодо впливу візантійського права у цій сфері на формування української правової традиції. Об'єкт – правова система Візантійської імперії на різних етапах її історичного розвитку. Предмет – нормативно-правові (державно-церковні та канонічні) акти, які регламентували державно-церковні взаємини у Візантійській імперії, як цілісна регулятивна система (с. 11–12).

Хронологічні рамки монографії окреслені періодом існування

Візантійської імперії – 395 – 1453 рр. Подано матеріали, які виходять за ці рамки, що дають можливість визначити передумови та соціально-політичні впливи нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії, вплив ромейського церковно-канонічного права на подальші правові процеси. Географічні межі дослідження політико-правових процесів включають Візантійську імперію та держави, які виступили її правонаступниками після 1204 р., – Нікейську, Трапезундську та Епірську, а також Латинську Романію, яка була створена західними лицарями на захоплених ромейських землях. Аналізуючи зовнішньополітичну діяльність, пов'язану з рецесією ромейських норм та регламентуванням державно-церковних взаємин, автор намагався охопити всі держави, які мали регулярні дипломатичні контакти з ромеями, як європейські, так і ісламського світу. Тому дослідник зупинився на проблемах міжнародно-правового характеру, які виникли у дипломатичних взаєминах офіційного Константинополя та Арабського Халіфату, Хозарського Каганату, Київської Русі, Римської курії (с. 14 – 15).

Монографія складається з переднього слова, передмови, вступу, шести розділів, висновків, термінологічного глосарія, списку умовних скорочень, хронологічної таблиці й списку використаних джерел і літератури. В останньому наведено 1414 позицій надзвичайно вагомих праць, які можуть допомогти зацікавленим читачам поглибити і розширити власні знання з цієї проблематики.

У першому розділі В. Омельчук здійснив аналіз стану наукового розроблення проблеми у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, визначивши різні

підходи, які переважають в її оцінці, та їхні відмінності, також виокремив основні групи джерел, які висвітлюють нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії, та охарактеризував їх.

У другому розділі дослідник показав процес становлення системи регулювання державно-церковних взаємин у ранній Візантії та її регіональні особливості, зокрема на прикладі Єгипту, а також у державах, які виступили її правонаступниками після 1204 р., та дослідив вплив іконоборства і павликіанства на політико-правову модель Візантійської імперії та її еволюцію до початку XIII ст.

Третій розділ висвітлює особливості формування та розвитку ключових інститутів церковно-канонічного права в системі нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії. А саме автор проаналізував: 1) церковно-канонічні засади нормативно-правового забезпечення діяльності державних інститутів імперії; 2) особливості церковної ієрархії та порядок її нормативно-правового регламентування; 3) церковні стягнення і державні покарання в системі правовідносин імперії; 4) церкву у системі державної безпеки; 5) правосуддя й соціальні функції церкви у Візантії.

У четвертому розділі науковець дослідив такі особливості системи фінансово-податкових та адміністративно-судових привілеїв церкви імперії, як інститут церковного землеволодіння, специфіку розвитку системи привілеїв церкви, інститут невідчуження церковної власності та судові повноваження церкви.

У п'ятому розділі вчений розкрив вагому роль церкви у структурі

ромейської дипломатії та показав міжнародний вплив візантійської системи нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин. При цьому він акцентував свою увагу на засадах зовнішньополітичної діяльності Візантії відносно церковно-канонічних норм; ромейських впливах на адміністративно-церковні процеси та нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Київській Русі; ролі церкви у дипломатичних зносинах із західноєвропейськими державами; політико-правових особливостях релігійних взаємин Візантії з державою Сасанідів і Хозарським Каганатом; політико-правовий вплив християнства на характер візантійсько-арбських взаємин; місце православ'я в системі політико-правових взаємин Візантійської імперії та Балканських держав.

Шостий розділ висвітлює особливості регламентування державно-церковних взаємин у Візантії після 1204 р. А саме: ромейський вплив на політико-правові засади державно-церковних взаємин у країнах Латинської Романії, Болгарії і Сербії після 1204 р.; державно-церковні взаємини у ромейських державах-спадкоємцях Візантійської імперії (1204 – 1261 рр.); державно-церковні взаємини у відновленій Візантійській імперії (1261 – 1453 рр.); підготовка укладання та політико-правове значення Флорентійської унії; політико-правова спадщина Візантії.

У висновках автор наголошує: «Церква виступала об'єктом і суб'єктом нормотворення у Візантійській імперії, фактично продовжуючи творчо розвивати процеси, закладені у пізній Римській імперії. Вплив Церкви та християнства позначився на загальній динаміці

і філософії правотворення. Вже у юстиніанівській теорії імператорської влади поряд з елементами традиційної римської концепції легітимації законодавчих повножень принцепса народом простежується чужа римській традиції концепція. Згідно з останньою законодавча влада володаря отримала божественну легітимацію, а сам імператор – втілений Закон, посланий Богом на землю, якому Бог підкорив самі закони» (с. 462).

Важливим є те, що у рецензованій праці В. Омельчуком приділяється увага різноманітним зв'язкам (зокрема, міждержавним і релігійним) Візантії і Русі-України. Так, дослідник зазначає: «Ми маємо можливість чітко простежити постійний вплив нормативно-правових традицій Візантійської імперії і Церкви на українські землі. Це позначилося як на адміністративно-територіальній організації Києворуської православної Церкви, так і на змісті норм церковно-канонічного права. Становлення православної адміністративно-територіальної структури на українських землях відбулося задовго до офіційного прийняття християнства у Київській Русі. Мова йде за візантійські володіння у Криму, які виступили плацдармами для проникнення візантійських правових традицій на церковно-канонічні норми Київської Русі. Поряд з цим, помітні відмінності у дії тих чи інших норм, зумовлені особливостями соціокультурного розвитку. Введення до наукового обігу низки джерел, їхнє критичне співставлення та аналіз дозволили заповнити низку лакун при формуванні неупередженого підходу до нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин Київської Русі, церковно-канонічних засад її тогочасної системи права» (с. 464).

Загалом наукова праця В. Омельчука «Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії» справляє позитивне враження. Разом з тим після детального ознайомлення з нею у рецензента виникли деякі зауваження: 1) обмеженість обсягу монографії та специфіка джерельної бази не завжди давали змогу автору з належною глибиною розкрити зміни засад і механізмів регулювання взаємин держави і церковних інститутів, стан нормативно-правового забезпечення державної політики щодо релігії та церкви на всіх етапах історичного розвитку Візантійської імперії, тому сподіваємося, що у подальших своїх дослідженнях вчений продовжить осмислення та вивчення цієї проблематики; 2) на нашу думку, у підрозділі 5.2. «Ромейський вплив на адміністративно-церковні процеси та нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Київській Русі» (с. 310 – 325) не розкрито всієї багатомірності і багатоплановості інтенсивних і екстенсивних зв'язків Константинополя та Києва, загалом, ця візантійсько-руська співпраця заслуговує на окреме наукове дослідження; 3) навіть після остаточної ліквідації Візантійської імперії у 1453 р. її понад тисячолітній геополітичний, геостратегічний, геокультурний і гео економічний спадок та духовний вплив Константинопольського Патріархату продовжував

зберігатися й активно впливав на розвиток європейської, євразійської (російської) та інших цивілізацій, тому бажано було б в окремому розділі чи підрозділі охарактеризувати роль і місце цивілізаційної спадщини Візантії у загальнолюдському поступальному розвитку; 4) таке фундаментальне видання дуже б виграло, якби мало окремий картографічний підрозділ з якісними картами.

Проте всі ці зауваження аж ніяк не применшують цінність і вагомість праці В. Омельчука. Безумовно, йому вдалося успішно поєднати у книзі інформативність, енциклопедичність, парадигмальну концептуальність бачення проблеми та доступність викладу матеріалу.

Таким чином, сподіваємося, що рецензоване наукове видання, яке розраховане на науковців, викладачів і співробітників вищих навчальних закладів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, фахівців з історії держави і права зарубіжних країн й усіх, хто цікавиться історико-правовою проблематикою, зрештою, знайде свого читача і посприє українцям у будівництві демократичної, правової Української Самостійної Соборної Держави!

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук,
завідувач відділу
української етнології ННДІУВІ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УКРАЇНА У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ

Номер 3 (52) 2014

*науковий,
науково-практичний журнал*

Комп'ютерний набір – відділ науково-дослідних комунікацій
Редагування – Лідія Науменко
Коректура – Лариса Ткаченко
Комп'ютерна верстка – Олександр Сцібан
Редагування англomовних текстів – Оксана Семенова

Адреса редакції: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, кім. 314-315
тел.: 238-05-43, 236-01-28

*Рекомендовано вченою радою Національного науково-дослідного
інституту українознавства та всесвітньої історії
Міністерства освіти і науки України (протокол №7 від 17.09.2014 р.)*

Підписано до друку 17.09.2014. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум.-друк. арк. 20,47. Обл.-вид. арк. 25,00
Тираж 300 прим.
Зам. №2/150

Віддруковано в Українському агентстві інформації та друку «Рада»

Свідоцтво ДК № 2527 від 15.06.2006 р.

Українське агентство інформації та друку «Рада»
03148, м. Київ-48, вул. Сосніних, 3
тел. 273-67-94

Для нотаток
